

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Harry Christensen

Bonden, kommunen og demokratiet

2

Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland
1997

Harry Christensen

Bonden, kommunen og demokratiet

*Det lokale selvstyres
etablering på landet i Danmark
1842-1867*

Bind 2

Udgiverselskabet ved Landsarkivet
for Nørrejylland
1997

© Forfatteren og Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland

Layout: Trine Kjær Christensen

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Til kortene side 43 og 55 er som grundkort anvendt

Kort- & Matrikelstyrelsens kort »Danmark 1:500.000«

© Kort & Matrikelstyrelsen (A. 172-97)

Til kortene i kapitel 3 med ejerlavsgrenser er som grundkort
anvendt ejerlavskort 1820 i Atlas over Danmarks administrative

Inndeling med tilladelse af K.E. Frandsen og DHF

ISBN 87-89039-28-9 (bd. 1)

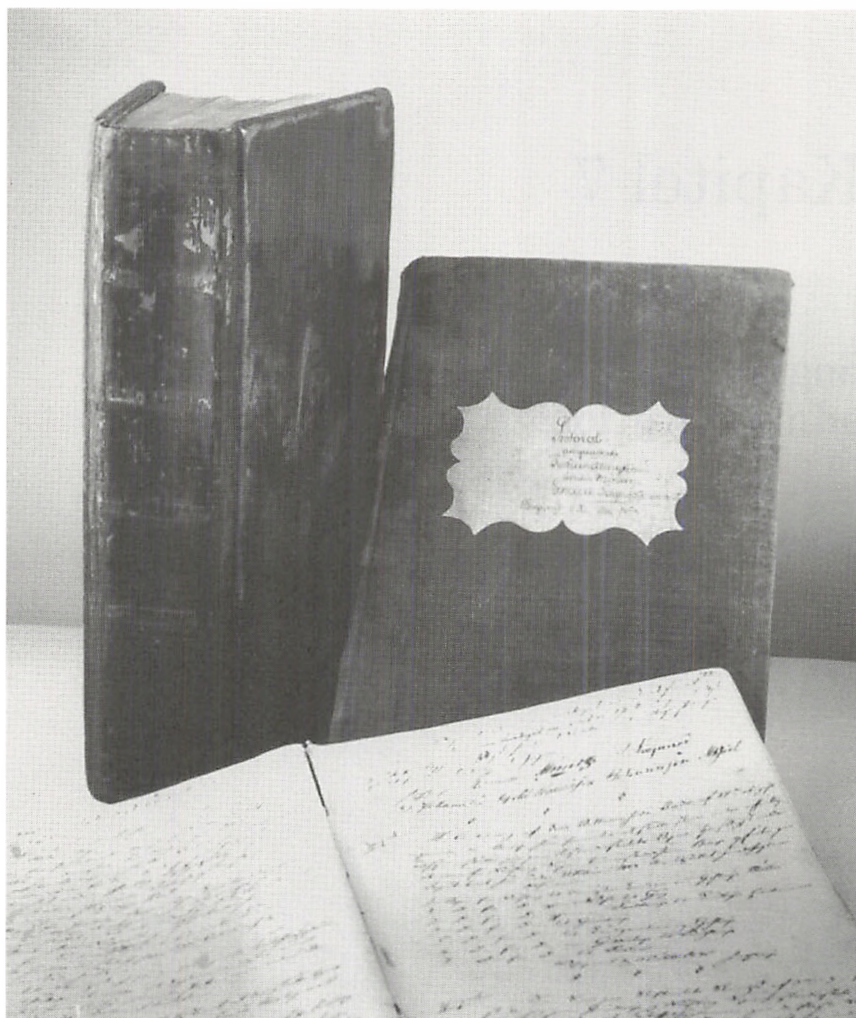
ISBN 87-89039-29-7 (bd. 2)

ISBN 87-89039-30-0 (bd. 1-2)

Omslagsbilledet »Et sogneraadsmøde« er en gengivelse af tegning af Hans
Smidth i Skive Kunstmuseum. Tegningen er i bly og kul, forhøjet med hvidt.

Kapitel 7

Sogneforstanderskabets interne administration

Den almindelige forhandlingsprotokol var den kommunale forvaltnings krumtap. Heri skulle formanden indføre alle beslutninger, i princippet også dem, der vedrørte fattig- og skolevæsen. I realiteten blev disse sidste dog indført af præsten i særlige protokoller for fattig- og skolevæsen. I mange kommuner benyttedes den almindelige forhandlingsprotokol længe nærmest som arkiv. Alt, hvad der kunne indføres i den, blev det. Kopier af afsendte breve, stemmelister til kommunevalgene, ligningslister og regnskaber for kommunekassen, fortegnelser over biveje, kontrakter og licitationsvilkår m.m. Forhandlingsprotokollerne kunne, især i mindre kommuner, være i brug meget længe. Protokollen fra Helgenæs kommune, den stående protokol på billedet, var i funktion fra 1842 til 1898.

7.1 Arbejdsform. Møder og korrespondance

1. Medlemskabet. Udtræden og eksklusioner

Når det ordinære sogneforstanderskabsvalg hvert tredje år var afholdt og proceduren i øvrigt godkendt af amtmand og amtsråd, kunne det nye sogneforstanderskab fra det følgende nytår træde sammen, kompetent og ansvarligt for udførelsen af de kommunale opgaver.¹ Foran den nyvalgte halvdel af forsamlingen lå da en funktionsperiode på 6 år, mens den anden halvdel var nået til midten af sin.

For den enkelte sogneforstander var 6-års perioden ikke kun en ret, en privilegeret mulighed for indsats i det lokale samfund. Det var i høj grad også en pligt, et ombud, som man ikke kunne frigøre sig fra efter forgodtbefindende. Ønskede man at træde ud, måtte man som i dag have den kommunale forsamlings tilladelse. Og det var ikke som nu nærmest en formssag. Der skulle meget gode grunde til. Ikke engang tabet af den grundkvalifikation, der efter 1841-loven forlenede én med valgret og valgbarhed, besiddelsen af 1 td.htk. ager eller eng, gav ret til umiddelbar udtræden. Heller ikke, at man midt i valgperioden nåede aldersgrænsen på de 60 år. Man måtte sidde sin periode ud.²

En egentlig ret til at udtræde af sogneforstanderskabet i utide forekom kun i meget få tilfælde. Helt klart og lovfæstet var det, at sogneforstandere, der blev valgt til amtsrådet, i forbindelse hermed kunne træde ud af den lokale forsamling, hvis de ville.³ Ansøgninger fra statsembedsmænd om fritagelse, begrundet i hensynet til varetagelsen af embedet, ville der til have rimeligt gode chancer for at blive imødekommet.⁴ Og udtræden ved fraflytning gav nærmest sig selv. I alle andre tilfælde skulle der meget tungtvejende grunde til; sygdom og svagelighed var både de hyppigste og de bedste.⁵ Afgørelsen af, om de anførte grunde var gode nok, tilfaldt primært sogneforstanderskabet. Anke til højere myndigheder var rigtignok mulig, men disse fulgte oftest den lokale forsamling.⁶

I Gunderup-Nøvling tog man ikke den første den bedste sygdomserklæring for gode varer. En sogneforstander, der bad sig fri på grund af dårligt knæ, fik kun en foreløbig fritagelse, så man kunne se, om helbredet skulle bedre sig.⁷ En lignende anmodning fra en nyvalgt tilbageviste

sogneforstanderskabet aldeles efter at have forhørt sig hos den pågældendes bysfæller om hans almindelige helbredstilstand, men senere måtte man dog acceptere efter forelæggelse af en lægeattest.⁸ Derimod godkendte man uden videre tunghørhed og blindhed som fritagelsesgrund. I begge tilfælde var der tale om siddende medlemmer, hvis handicap man havde haft umiddelbart for øje.⁹

I Birkerød på Sjælland, der er benyttet som supplerende eksempel i det følgende, tog man knap så tungt på disse sager. En sogneforstander, der blev 60 år inde i valgperioden, bad om fritagelse af denne grund og fik den.¹⁰ I et andet tilfælde accepterede man et blot og bart »ønske« om udtræden, i et tredje tog man – ligeledes midt i en valgperiode – begrundelsen »10 år i sogneforstanderskabet« for gode varer, selv om den givetvis ligesom de 60 år kun var anvendelig i selve valgsituationen.¹¹ Man godtog dog ikke alt; i et enkelt tilfælde nægtede man at give sit samtykke til en udtræden, der formentlig var foranlediget af interne modsætninger i sogneforstanderskabet.¹²

Den modsatte situation kunne imidlertid også forekomme, nemlig at man skulle skaffe sig af med en kollega i forstanderskabet. Eksklusion skulle således foretages, hvis en sogneforstander mistede de personlige kvalifikationer, der var en forudsætning for hans valg, nemlig hans ære og hans rådighed over sit bo. Overtrædelse af pålagte pligter kunne ligeledes være udelukkelsesgrund.¹³ Som ovenfor nævnt blev medlemmer af sogneforstanderskaber (og amtsråd) også af lovgiveren anset for uværdige til at beklæde deres poster, hvis de gjorde sig skyldige i ulovlig brændevinsbrænding.¹⁴ Efter ændringen af valgreglerne i 1855, hvorved valgbarheden knyttedes til de kvalifikationskrav, der gjaldt for valgbarhed til Folketinget, måtte også manglende skattebetaling og modtaget understøttelse af fattigvæsenet anses for diskvalificerende for medlemskab af sogneforstanderskabet.¹⁵

Også i disse spørgsmål var det sogneforstanderskabet, der primært skulle afgøre sagen, dvs. ekskludere den eller de pågældende, hvis man fandt det nødvendigt efter forholdene.¹⁶ Der var altså ikke bare tale om jura, men i høj grad også om skøn. Kunne splidagtighed eller det, man nu ville kalde samarbejdsvanskeligheder, gælde for pligtforsømmelse og begrunde eksklusion, som et sogneforstanderskab mente?¹⁷ Hvordan bedømte man, om dom eller tiltale for en strafbar handling var så vanærende i den offentlige mening, at det var udelukkelsesgrund?¹⁸

Sogneforstanderskaberne var formentlig i kraft af den lovgivne beføjelse mere suveræne, end de fleste af dem gjorde sig klart.¹⁹ Et eksempel på suveræniteten har vi fra en af Ålborg amts nordenfjordske kommuner, Sulsted-Ajstrup, hvor sogneforstanderskabet end ikke på amtsrådets opfordring ville ekskludere et medlem, selveste formanden, fordi han havde gjort sig skyldig i ulovlig brændevinsbrænding. Sagen kom for Kancelliet, der ikke ville resolve hans udtræden og dermed desavouere sogneforstanderskabet, men man anså det dog for mest passende, at sogneforstanderen frivilligt trak sig tilbage.²⁰ I dette tilfælde var der ingen tvivl hos sogneforstanderne. Brændevinsbrænding medførte hverken vanære eller mistillid i det lokale samfund (jf. 5.3.2 ovenfor). Hvorfor i alverden så ekskludere?

Eksklusionssager var givetvis undtagelser i den store sammenhæng, udtræden i utide ligesådan. Alt i alt tør det siges, at sogneforstanderskabernes medlemsskare har været ganske stabil valgperioderne igennem. Langt de fleste udskiftninger er sket gennem de ordinære valg.

Den nye landkommunelov af 1867 præciserede og justerede reglerne for udtræden af det kommunale råd, men medførte ingen principielle ændringer. Tab af valgbarhedskvalifikationer blev nu i alle tilfælde en obligatorisk grund til udtræden og også det eneste grundlag for sognerådets eksklusionsret. Nogen ret til at ekskludere på grund af pligtovertrædelser var der derimod ikke mere tale om. Efter lovens ord synes sognerådet nu at have friere hænder til at bevilge fritagelse.²¹ Praksis i Ålborg amt i de følgende år viser imidlertid ingen tegn på en mere liberal holdning. Sognerådene var fortsat restriktive og amtsrådet utilbøjeligt til at gå mod sognerådene.²²

2. Det regelbundne formandsvalg

En formand skulle sogneforstanderskabet have for at kunne fungere. Han skulle vælges af og blandt medlemmerne for ét år ad gangen, første gang ved sogneforstanderskabets allerførste sammentræden efter det etablerede valg i 1841, derefter på årets sidste møde med funktion fra årsskiftet.²³ Dermed var man sikker på, at forstanderskabet aldrig var uden formand.

Strikte fulgt havde reglerne den ejendommelige konsekvens, at hvert tredje år, nemlig når der havde været valg, var det det afgående sogne-

forstanderskab, der valgte formanden for det nye. Det var lovgiverens mening, forklarede Kancelliet nogle spørgende sogneforstanderskaber på Lolland. Men man måtte da gerne vælge formanden blandt de nytiltrædende medlemmer.²⁴

En ting var dog paragrafsnak i København, en anden sund fornuft ude i landet. Og sund fornuft sagde, at en formand valgtes af den forsamling, han skulle være formand for. Fornuften havde flere måder at sejre på. En af dem gik ud på, at det nye sogneforstanderskab i valgår trådte sammen før nytår for at vælge formanden for det følgende år. Så var man rigtignok trådt for tidligt i funktion, men reglen om årets sidste møde var da overholdt.²⁵ Lidt mere legalt følte man det måske, hvis både gamle og nye sogneforstandere deltog i mødet, som det også kunne ses.²⁶ Almindeligst var det dog, at man helt så bort fra de legale formaliteter og valgte den nye formand, når det nye forstanderskab trådte sammen på årets første møde.²⁷

De mange brud på den klodsede regel synes ikke at have givet anledning til problemer. I Ålborg amtsråd er der ikke set sager i den anledning. Formentlig har man betragtet formuleringen som en lapsus. Reglen fik da også en mere rimelig, om end noget omstændelig udformning, da landkommuneloven blev ændret i 1867. Sognerådet skulle stadig vælge formand i årets sidste møde, men i valgår skulle den valgte kun være foreløbig formand, indtil det nye sogneråd efter nytår foretog det endelige valg.²⁸

Valget til formand var man lige så pligtig til at modtage som valget til sogneforstanderskabet. Nogle uden for kommunen boende godsejere, der frivilligt var tiltrådt forstanderskabet, troede at kunne undslå sig for formandsvalg, men blev belært om, at hvis de ville sidde i forsamlingen, måtte de også tage formandshvervet på sig, hvis de blev valgt. Og det uanset, om de deltog personligt eller ved fuldmægtig.²⁹ Ganske interessant er det at se, at en kvindelig godsejer formelt kunne være både medlem og formand, men rigtignok under den forudsætning, at hun i begge funktioner lod sig repræsentere ved en (mandlig) fuldmægtig.³⁰

Den eneste fritagelsesgrund, loven gav mulighed for, gjaldt de valgte medlemmer, idet de, når de havde beklædt formandsposten et år, kunne undslå sig de to næste.³¹ Ellers var der ingen dispensationsventiler. De fritagelsesansøgninger, der kom for Ålborg amtsråd, blev alle afslået, uanset om det var den valgte formand, sogneforstanderskabet eller dem

begge i skøn forening, der ønskede valget omgjort.³² Noget andet er, at man kunne lade være at spørge; der var ikke pligt til indberetning om formandsvalg. Et og andet sogneforstanderskab har givetvis i mindelighed gjort valget om, som man gjorde det i Hyllested-Rosmus på Djursland, når man kunne se, at det var bedst for begge parter.³³

De ansøgninger om fritagelse for medlemskab, som embedsmænd som nævnt indgav, fordi de havde svært ved at bestride både embedet og det kommunale hverv, var naturligvis ikke mindre velbegrundede, hvis den pågældende var valgt til formand for sogneforstanderskabet. Men efter reglerne kunne man kun fritages for medlemskabet i det hele, ikke kun formandsposten, og de synes i praksis at være fulgt.³⁴ For skolelærere som embedsmænd opstod der i 1862 en særlige variant af formandsproblemet, idet man fra kirkelig side rejste en sag for at hindre skolelærere i at blive formænd overhovedet. At præsten kunne få en lærer som overordnet, var uholdbart, mente man. Indenrigsministeriet ville dog ikke gå med til noget forbud mod lærere som formænd.³⁵

Pligten til at modtage valg til formandsposten blev ikke lindret ved ændringen af kommuneloven i 1867.³⁶ En kommunal forsamling uden formand måtte ikke kunne forekomme.

3. Frivillige og ufrivillige formænd

Landkommunelovens restriktive bestemmelser med hensyn til fritagelse for formandsvalg (og medlemskab overhovedet) skal givetvis ses på baggrund af forholdene før 1842, hvor der var mange problemer med at finde folk til de frivillige hverv som skole- eller fattigforstandere.³⁷ Fra 1842 var sogneforstanderne imidlertid på en hel anden måde ansvarlige deltagere i det kommunale arbejde. Forsamlingen skulle være intakt, herunder forsynet med en formand, og pligten måtte derfor understreges.

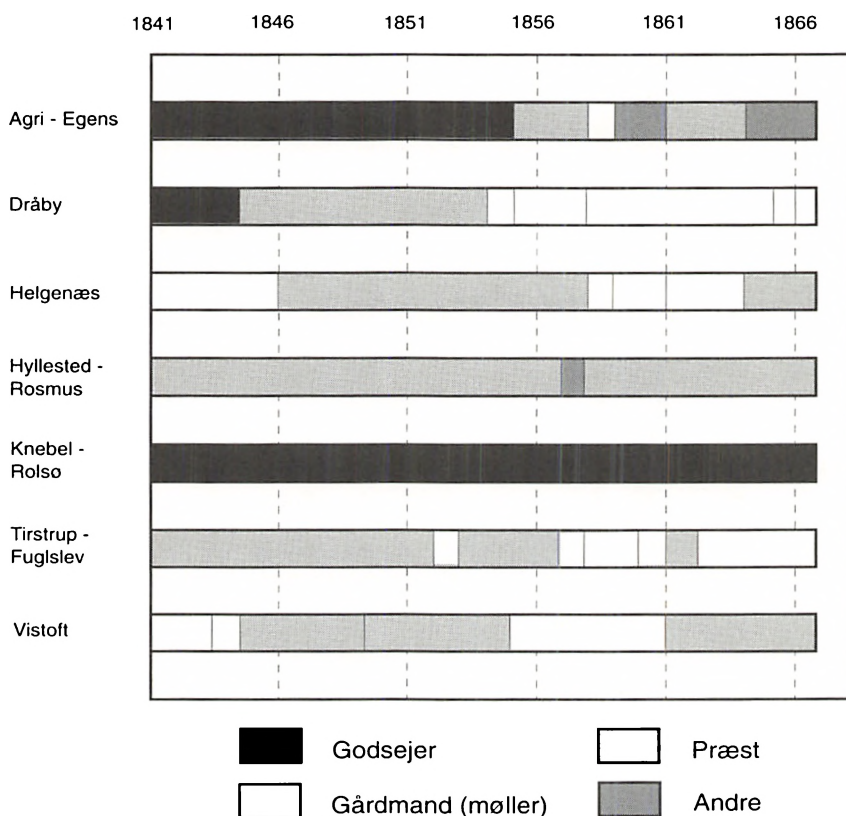
Et nærliggende spørgsmål er da, i hvor høj grad de pågældende påtog sig formandsposten mod deres vilje.³⁸ At nogle var valgt imod deres eget ønske, fremgår af ansøgningerne til amtsrådet om at blive fri. Nu var antallet af sådanne ansøgninger ikke stort, i Ålborg amt under en halv snes i de 26 år fra 1842 til 1867.³⁹ Dette lave tal siger ikke nødvendigvis, at kun få ønskede sig fri for at være formand. Kendskab til lovens bestemmelser og amtsrådets praksis kan meget vel have afholdt folk fra at søge. Et bedre mål for vægringslysten kan vi få gennem de faktisk

forekomne formandsskifter. I hvor høj grad benyttede formændene den regulære mulighed for at sige sig fri efter et år på posten?

Gunderup-Nøvling er her med sikkerhed ikke repræsentativ. Her var villigheden nærmest total, idet det var den samme person, der på et enkelt år nær var formand gennem hele 26-års-perioden. Et bedre materiale udgør syv kommuner omkring Ebeltoft, hvor formandsforholdene specielt er undersøgt.⁴⁰ Resultatet er illustreret på tabel 7.01. Formændene er her delt op på grupperne godsejere (32- tdr.htk.), præster, gårdmænd (inkl. møllere) (1-31 tdr.htk.) og andre (to lærere og en handlende («detailist«)).

Som fødte medlemmer før 1856 kunne godsejere og præster ikke und-

Tabel 7.01. Formænd i 7 kommuner omkring Ebeltoft 1842-1867

Kilde: Kommunernes forhandlingsprotokoller via H. Christensen, Ebeltoft-arkiverne 1842-1970 s.165 ff.

slå sig for valg til formand, uanset hvor længe de havde bestridt posten. Herefter var vilkårene lige for alle. Det er karakteristisk, at man i alle syv kommuner før 1856 flittigt har valgt formænd af de to grupper. Oftest præster, i mindre omfang godsejere. Man noterer sig dog, at en godsejer i et tilfælde (Agri-Egens) har været formand i alle de år, han var født medlem (14 år), i et andet (Knebel-Rolsø) hele forstanderskabsperioden igennem (26 år).

I alt var 37 personer formænd i de syv kommuner fra 1842 til 1867, dvs. i gennemsnit 5,3 formænd pr. kommune hver med en funktionstid på 5,4 år i gennemsnit. Skal vi finde et udtryk for uviljen mod at være formand, må vi se bort fra godsejere og præster før 1856. Hermed kommer vi ned på 31 personer med en gennemsnitlig funktionsperiode på 3 år. Dvs. at de formænd, der kunne undslå sig for valg efter ét år, i gennemsnit først gjorde det efter tre. En uviljerelation om man vil på 1:3.

Den faktiske uvilje mod at være formand var givetvis væsentlig mindre. Dels fordi vi er gået ud fra, at alle, der fratrådte, gjorde det, fordi de gerne ville være fri, hvilket ikke nødvendigvis var tilfældet. Ophør ved dødsfald, fraflytninger og »valgnederlag« (hvis antal vi ikke kender) trækker således i modsat retning. Dels har de fødte medlemmer ikke nødvendigvis været imod. I fire af de syv kommuner frasagde de »tvungne« formænd sig ikke formandskabet, da de endelig kunne (1856), men fortsatte som formænd ind i den »frivillige« periode.

Sammendrager vi oplysninger i tabel 7.01 på tværs af kommunerne, får vi følgende billede af forholdene i perioden 1856-67:

Tabel 7.02. Formænds funktionsperioder 1856-1867 i 7 kommuner omkring Ebeltoft

Antal formænd	Funktionsperiodernes længde	
	tilsammen	gennemsnit
1 godsejer	12 år	12 år
9 præster	32 år	3,6 år
13 gårdmænd	34 år	2,6 år
3 andre	6 år	2 år

Kilde: Som tabel 7.01

De administrationsvante grupper, godsejere og præster, der før 1856 alt-overvejende havde båret formandsbyrden, blev herefter stadig flittigt valgt til formænd, dog nu kun i knap halvdelen af tilfældene, mens de

øvrige grupper, især gårdmændene, tog over for den anden halvdel vedkommende. Disse nye grupper var dog knap så stabile i embedet som de ældre. Der var 13 gårdejere om at bestride 41 formandsår, dvs. de havde en gennemsnitlig funktionstid på 2,6 år mod præsternes 3,6 år. For lærerne og den ene detaillist var der i endnu højere grad tale om en begyndelse på det lokalpolitiske topplan.

Vi kan konkludere, at de, der måtte være uvillige til at påtage sig formandshvervet, snarest skal findes blandt dem, der var nye i administrativ sammenhæng, gårdmænd, lærere og andre. Ti af de 21 formænd fra disse grupper sad kun på posten i ét år. På den anden side kan den gode vilje hos den større halvdel af dem positivt konstateres.

4. Møderne. Hyppighed, tid og sted

Efter landkommuneanordningen skulle sogneforstanderskabet »i almindelighed« samles til møde hver anden måned. Ud over disse seks ordinære møder på årsbasis kunne ekstraordinære fremkaldes henholdsvis af formanden, af halvdelen af medlemmerne, af herredsfogeden/birkedommeren og af præsten (når det gjaldt fattig- eller skolesager). De to sidstnævnte skulle indsende skriftlig begæring, når de ønskede et ekstramøde afholdt.⁴¹

Med de seks ordinære møder om året løb man ind i en formentlig uoverlagt konflikt med skoleanordningen af 1814, der nemlig bestemte, at skolekommissionen (fra 1842 = sogneforstanderskabet), skulle holde møde hver måned.⁴² Da konflikten blev åbenbar, klarede Kancelliet frisaag ved at henvise til præstens mulighed for at få indkaldt de nødvendige ekstramøder.⁴³

Det var formanden, der berammede både ordinære og ekstraordinære møder og sørgede for indkaldelse af medlemmerne.⁴⁴ Indkaldelsen skulle ske både ved personlig tilsigelse af medlemmerne og almindelig bekendtgørelse i sognene. Det sidste var også en arv fra forgængerne, denne gang fattigkommissionen af 1803, men stadig plausibelt begrundet i hensynet til beboere, der ønskede at henvende sig til sogneforstanderskabet.⁴⁵

Hensynet til beboernes information accentueredes yderligere fra 1848, da det blev muligt for udenforstående at overvære sogneforstanderskabets møder, forudsat forstanderskabet da var med på tanken.⁴⁶

Der findes ikke mange billeder fra 1800-årene af den landkommunale forsamling i virksomhed. Det gengivne stammer fra Sydslesvig, men illustrerer udmærket atmosfæren ved et sogneforstanderskabsmøde afholdt i et privat hjem. Formanden, måske præsten, fører ordet, og medlemmerne lytter opmærksomt. Fra køkkenet er en forfriskning på vej. Efter maleri af C.L. Jessen, »Gemeinderat-Sitzung 1896«, Desbøl sogn, Tønder Sønderamt. Foto Nationalmuseet.

Og det var det i mange tilfælde. I Ålborg amt ville næsten halvdelen af sogneforstanderskaberne (26), heriblandt Gunderup-Nøvling, med enkelte forbehold åbne dørene for publikum.⁴⁷ Også i Birkerød besluttede man at holde åbne møder.⁴⁸ Her modtog man fra amtmanden et sæt »hovedregler« for, hvordan man administrerede de åbne møder i praksis. Om unddragelse af visse sager, om ro og orden m.m.⁴⁹

I hvor høj grad beboerne har benyttet sig af ordningen, ved vi ikke. Det er ikke set indført i protokollerne. Men meget har det i almindelighed næppe været. Alene det, at møderne blev afholdt i private hjem, som det ofte – og i Gunderup-Nøvling næsten altid – var tilfældet, måtte sætte en snæver grænse.⁵⁰ Men muligheden for, at man kunne overvære forhandlingerne, anså man i Rigsdagen for så væsentlig, at offentlige møder blev obligatoriske efter den nye landkommunelov af 1867. Dørene kunne dog lukkes under enkelte sagers behandling.⁵¹

Den almindelige bekendtgørelse af møderne foregik normalt ved kirkestævne, dvs. ved oplæsning af sognefogden uden for kirken efter søndagens gudstjeneste. Meddelelser om møde i sogneforstanderskabet hørte til de bekendtgørelser, sognefogden skulle foretage uden betaling, så økonomien skulle altså ikke forlede sogneforstanderskabet til at undlade bekendtgørelsen.⁵²

De personlige tilsigelser klarede nemmest ved på selve mødet at fastsætte dato for næste møde. Sådant foregik det i Gunderup-Nøvling. Kun når man af tvingende grunde (som et hestemarked i Ålborg) måtte flytte et møde eller afholde et ekstra, tyede man til et cirkulære i egentlig forstand. En skrivelse, der cirkulerede blandt medlemmerne og forsynedes med en påtegning af hver enkelt, inden den viderebragtes til næste mand i rækken.⁵³ Om det skete ved hjælp af »kommunale« bude, eller om sogneforstanderne sparede de kommunale ressourcer og selv påtog sig viderebringelsen, ved vi ikke. Begge dele er rimeligvis forekommet.

I Gunderup-Nøvling fulgte man en mødepraksis, der lå meget nær det system, loven tilsigtede, og som altså også kunne fungere. Man holdt meget regelmæssigt møde hver anden måned, næsten altid i de lige måneder. Ekstra møder kunne man dog ikke undgå. Knap ét om året var der i gennemsnit, men i virkeligheden var de meget ujævnt fordelt. Mange af dem var affødt af særlige foranstaltninger, ikke mindst krigsskatters udskrivning. Valgs forberedelse og afholdelse kunne dog også samle sogneforstanderskabet ekstraordinært.⁵⁴

Den udprægede regelmæssighed i Gunderup-Nøvling var naturligvis ikke uden sammenhæng med, at man næsten hele vejen igennem havde samme formand. I Birkerød, hvor man havde 6 formænd i perioden, afholdtes møderne langt mere uregelmæssigt, og deres antal steg efterhånden. Hen imod 1867 var man tæt på at holde møde hver måned.⁵⁵ Det højere antal møder siger ikke nødvendigvis noget om større aktivitet; dagsordenerne i Birkerød var tydeligvis ikke så lange som i Gunderup-Nøvling. Men det viser, at man lokalt har indrettet sig, som man nu fandt bedst.⁵⁶

Det samme vil naturligvis gælde placeringen på ugedage og tidspunkter på dagen. Det eneste lovbud kom her fra helligdagslovgivningen, der sagde, at kommunale møder almindeligvis skulle holdes på søgnedage. Særligt presserende ekstraordinære møder kunne dog holdes om søndagen efter endt gudstjeneste.⁵⁷ I Gunderup-Nøvling skete det én gang i de

26 år, en søndag i maj 1865, da et folketingsvalg skulle forberedes i hast.⁵⁸ Ellers afviklede man møderne på alle ugens dage, sjældent dog lørdag, oftest mandage og tirsdage. Møderne startede normalt kl. 8 i sommerhalvåret, i de mørkere måneder kl. 9. Det var næppe specielt tidligt for bønderne, »kl. 8 formiddag« hed det. Man har formentlig nået at morgenrøgte mv., inden man skulle af sted til mødet.

Mødernes længde har givetvis også hørt til det variable. Anførelse af tidspunkt for mødernes begyndelse og hævelse var ikke gængs protokolteknik. Men hvis man som i Gunderup-Nøvling søgte at undgå ekstra-møder, måtte dagsordenerne – og dermed møderne – efterhånden blive længere.⁵⁹ I et enkelt tilfælde ser vi, at man på to timer, nemlig fra mødetidspunktet kl. 8 til kl. 10, da man skulle have et møde med regeringens skattekonsulent, kunne nå at komme igennem 13 dagsordenpunkter, hvorefter det ordinære møde blev udsat. Af de 13 punkter var de 11 sager til efterretning og kun 2 egentlige forhandlingspunkter foranlediget af efterretningssagerne.⁶⁰

Stedet for mødet, mødelokalet, var også et af de praktiske forhold, der skulle aftales og bringes i orden. Som de eneste umiddelbart egnede lokaler, kommunen som sådan havde råderet over, var skolestuerne oplagte til formålet, og der er næppe heller tvivl om, at langt de fleste sogneforstanderskabsmøder er holdt i skolerne. Der var kun det ved det, at møderne så måtte holdes uden for de tidspunkter, hvor børnene var i skole, og det kunne godt være en begrænsning. Kommuneanordningen havde forudset problemet og på forhånd givet kommunerne lov til at leje lokaler til møderne »mod en billig betaling«.⁶¹

I modsætning til de fleste kommuner afholdt sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling kun få af sine møder i skolerne. I mere end tyve år samledes man på skift i medlemmernes gårde. Det vil sige, man skiftedes til at lægge hus til med nødvendig lys og varme, og kommunen sparede så udgiften. At dagens vært også har bespist sine gæster, turde være temmelig sikkert.⁶²

Systemet forudsatte en indbyrdes accept og gik da også i brok i begyndelsen af 1860'erne, efter at et nyt og kritisk medlem, gårdmand Anders Herskind, var blevet indvalgt i sogneforstanderskabet.⁶³ Han ville ikke have møder hjemme hos sig selv og indgik derfor en aftale med et andet medlem, der lovede at holde de møder, der faldt på Herskind (for 10 rdl. pr. gang).⁶⁴ Hvor stærkt de øvrige medlemmer har presset ham hertil,

ved vi ikke. Men han sprang fra aftalen og nægtede at deltage i de privat afholdte møder, som han påstod var ulovlige. Sogneforstanderskabet klagede til amtsrådet, der tilholdt den obsternasige Herskind at indfinde sig ved møderne.⁶⁵ At sogneforstanderskabet afholdt sine møder i medlemmernes hjem, var fuldt lovligt og ikke nogen udeblivelsesgrund, dog var det naturligvis frivilligt for det enkelte medlem, om han ville lægge hus til formålet, præciserede man.⁶⁶ Herskind fortsatte ikke desto mindre sin boykot af møderne, og efter et halvt års tid besluttede sogneforstanderskabet at indstille til amtet at pålægge ham en »klækkelig mulkt« for sin udebliven, og den skulle helst fordobles, hvis han fremturedede, »da han (var) en formuende mand«.⁶⁷ Et solidt modsætningsforhold mellem den pedantiske formand Jelstrup og den nok noget krakilske Herskind blev hermed formentlig etableret.

Herskind krøb til korset og kom igen til møderne. Men da han efter et års tid, fra januar 1865, selv blev formand for sogneforstanderskabet, blev den gamle mødeturnus bragt til ophør. Først mødtes man nogle gange i skolerne, men helt tilfredsstillende har det næppe været. I hvert fald traf man akkord med en gårdmand i Ooppelstrup, nogenlunde midt i kommunen, om at lægge lokaler med lys og varme til for møderne. 14 rigsdaler for et år lød aftalen på.⁶⁸ Og denne ordening bibeholdt man, også efter Herskinds afgang som formand.⁶⁹ Det kostede kommunen nogle rigsdaler, men sparede sogneforstanderne for de længste rejser.

5. Mødepligt og mødedeltagelse

Som Herskind måtte sande, var der reelt mødepligt til sogneforstanderskabets møder. Det var ikke udtrykkeligt nævnt i landkommuneloven, men var givetvis underforstået, hvad da også de administrative afgørelser på såvel amts- som regeringsplan bekræftede. Et sogneforstanderskab, der havde forespurgt sig i Indenrigsministeriet, fik at vide, at medlemmer, der udeblev uden grund, normalt ville kunne mulkteres (via amtsråd og amt) til at opfylde deres pligt, hvis vel at mærke sogneforstanderskabet ikke ville benytte sin ret til at ekskludere den eller de pågældende for pligtforsømmelse.⁷⁰ Det var således op til det enkelte sogneforstanderskab at lægge linien. Hvor mange og hvilke forsømmelser, man ville acceptere, og hvordan man ville skride ind.

Med den pligttopfyldende og nidkære formand i Gunderup-Nøvling

turde man forvente en høj mødedeltagelse, og det slår da også til. Sammenregnet for alle årene fra 1842 til 1867 var mødeprocenten 92½, dvs. at der var mindre end én fraværende pr. møde, eller at gennemsnitsmedlemmet udeblev hver 13. eller 14. gang.⁷¹ Hertil kom, at gods-ejerrepræsentanten indtil 1855 forsømte noget mere end de andre, ca. hver tredje gang (mødeprocent 65,5). Så man bort fra ham, der nok med sine mange og fjerne gøremål havde længere snor end de øvrige medlemmer, bliver det gennemsnitlige fremmøde endnu mere massivt end ovenfor beregnet.⁷²

I Birkerød var mødedeltagelsen knap så flittig. Gennemsnittet i seks tilfældigt udvalgte år mellem 1843 og 1862 svinger mellem 74,0 (1851) og 91,4 (1843), og her var endda ingen godsejerrepræsentant til at tynde gennemsnittet.⁷³ Det betød langt fra, at man blot lod stå til. Et medlem fik således at vide – og det blev ført til protokols – at »hans hyppige udeblivelse fra møderne (virkede) hæmmende på forretningernes gang«. ⁷⁴ Men så nidkære som i Gunderup-Nøvling var man næppe. Hellere lod man »trætte« medlemmer med en rimelig god undskyldning træde ud af forsamlingen frem for at »piske« dem på plads med paragraffer.⁷⁵

6. Herredsfogdens / birkedommerens deltagelse i møderne

Når det gælder deltagelsen i sogneforstanderskabets møder, vil det være naturligt at se på, i hvilket omfang herredsfogden/birkedommeren tog del i virksomheden. Som omtalt i indledningen havde regeringen oprindeligt foreslået denne øvrighedsperson som fast formand for sogneforstanderskabet og dermed som leder af det kommunale arbejde. Det forslag kunne dog ikke gennemføres, og efter den endelige lov fik han en slags født medlemskab, der gav ham ret til at deltage i sogneforstanderskabets møder (indtil 1855 med stemmeret), når han kunne og ville. Spørgsmålet er så, hvordan han udnyttede denne beføjelse, og i hvor høj grad sogneforstanderskabet på sin side benyttede sig af sin ret til at indkalde ham, når man anså »hans medvirkning for nødvendig«?⁷⁶

For Gunderup-Nøvling vedkommende er svaret enkelt. Hverken herredsfogden (for Nøvling sogn) eller birkedommeren (for Gunderup sogn) deltog i egentlige møder i sogneforstanderskabet overhovedet. Embedsmanden har altså ikke følt tilskyndelse til at deltage i sogneforstander-

Som byfoged i Ålborg fra 1848 var den islandsk fødte Jon Johnsen også herredsfoged for den del af Fleskum herred, hvortil Nøvling hørte. Han var således dommer og politimester for sognet og i det hele taget kommunernes nærmeste øvrighed, hvad Nøvling angik. Litografi af I.W. Tegner efter fotografi. Statsbibliotekets Kort- og billedsamling.

skabets møder eller arbejde, og sogneforstanderskabet har på sin side ikke følt behov for at inddrage ham. Symptomatisk for de to parter samarbejde – for naturligvis havde de på embeds vegne adskilligt med hinanden at gøre – er således et møde i 1843 om en vej i Nøvling sogn. Ingen af de to nævnte – lovformelige – måder for kontakt benyttedes, men herredsfogden *indkaldte* sogneforstanderskabet til et møde med ham om drøftelse af det pågældende vejproblem.⁷⁷ Det var to parter, der mødtes. Deltagelse i et fælles arbejde var der ikke tale om.

I Birkerød var forholdet ikke helt det samme. Forhandlingsprotokollen fortæller her, at birkedommeren i hvert fald i sogneforstanderskabets første tiår undertiden, i gennemsnit en gang om året, deltog i et sogneforstanderskabsmøde og det formentlig efter egen tilskyndelse.⁷⁸ I et enkelt tilfælde (1851) var hans ærinde en sognefogedbeskikkelse, men ellers ses det ikke, om eller hvordan han har deltaget i drøftelserne. Følt sig som medlem af forsamlingen og ansvarlig for det passerede har han givetvis ikke; han underskrev aldrig protokollen og har derfor næppe udnyttet sin stemmeret. Hans tilstedeværelse kan udmærket tilskrives almindelig interesse og et ønske om at vise flaget med mellemrum.

I en enkelt situation falder hans fremmøde dog uden for denne karakteristik. Hvor der ellers gik et eller to år mellem hans besøg, er det gan-

ske påfaldende, at han i 1845, fra april til december, deltog i fire møder (af i alt seks afholdte) i sogneforstanderskabet. Periodens sammenfald med bondeurolighederne på Sjælland kan ikke være tilfældig. Regeringens propaganda for at holde sogneforstanderskaberne på rette spor i den prekære situation, som tidligere er omtalt (5.3.3), blev her tydeligvis støttet og forstærket af øvrighedens personlige tilstedeværelse.⁷⁹ Det naturlige spørgsmål, om der var tale om en ovenfra organiseret aktion, kan ikke besvares bekræftende. Formentlig var den lokale birkedommer drevet af sin personlige konduite.⁸⁰

Vi tør nok slå fast, at egentligt medlem af sogneforstanderskabet blev denne retsbetjent ikke, hverken i Gunderup-Nøvling eller i Birkerød, og næppe heller andre steder. Kancelliet gjorde det i 1845 en amtmand tydeligt, at herredsfogden slet ikke var medlem af sogneforstanderskabet. Det indebar hans ret til at deltage i møderne med stemmeret ikke.⁸¹ At en person, der havde møderet og stemmeret i sogneforstanderskabet, ikke var medlem af det, lyder som noget af en juridisk spidsfindighed. Formålet med konstruktionen har da også været at redde herredsfogden ud af en uholdbar situation. At give ham en positiv forsikring mod at være underordnet amtsrådet, som han jo ville være det som medlem af sogneforstanderskabet. Heller ikke havde hans værdighed og autoritet kunnet bære en ligestilling med sogneforstanderne.

Som i Gunderup-Nøvling og Birkerød og givetvis langt de fleste steder har herredsfogden/birkedommeren lagt luft mellem sig og sogneforstanderskabet. De nødvendige møder mellem de to instanser kunne arrangeres på mange andre måder, og den interne kontrol af de kommunale organer fik aldrig nogen almindelig betydning. For lovgiverne var det derfor et spørgsmål om at få afviklet det unødvendige og unaturlige arrangement. I Folketinget var der ingen, der løftede stemmen, endsiges en finger, til herredsfogdens forsvar, da først hans stemmeret (1855) og siden retten til at deltage i forhandlingerne (1867) blev ophævet.⁸²

7. Mødeledelse og dagsorden

Landkommuneanordningen anførte udtrykkeligt, at det var formanden, der ledede sogneforstanderskabets forhandlinger i møderne (§12). Det blev senere i et konkret tilfælde til overflod slået fast, at det også var ham, der havde beføjelsen til at hæve møderne.⁸³ Noget, der vel kun

kunne være et problem, hvor der var interne konflikter i forsamlingen.

Dagsordenen på møderne, opstillingen af de punkter, der skulle forhandles, har næppe heller i almindelighed givet anledning til problemer. I praksis har mødernes indhold i høj grad været bestemt af, hvilke sager der var aktuelle, eventuelt modtaget udefra til sogneforstanderskabets behandling eller orientering. Den rækkefølge, sagerne blev behandlet i, har derimod helt frit kunnet tilrettelægges af det enkelte sogneforstanderskab, helt sikkert med mange lokale variationer til følge. I sagens natur samledes punkterne normalt i tre blokke: fattigvæsen, skolevæsen og øvrige eller almindelige kommunesager.

Forud udsendte dagsordener hører givetvis en mere papir- og skriveglad tid til. Medlemmerne af kommuneforsamlingen kunne dog udmærket have et vist kendskab til, hvad der skulle for på næste møde. Nogle punkter kan være forberedt eller adviseret på foregående møde, hvor den mundtlige indkaldelse foregik. Andre lå fast i den årsrytme, der naturligt dannede sig, på årets sidste møde således valg af formand og regnskabsrevisorer, om foråret udarbejdelse af vejarbejdsplaner etc.

I Gunderup-Nøvling forløb møderne for en stor del efter en fast model. Som det første fremlagde formanden en række skrivelser og papirer, der var indkommet siden sidste møde. De var overvejende til sogneforstanderskabets orientering, men kunne naturligvis foranledige til diskussion. Disse skrivelser (i ekstrakt) kom formanden helt moderne ind på at indføre i protokollen før mødet, så var efterretningsagerne sikret en hurtig afvikling. Herefter behandlede de øvrige og egentlige sager i tvangfri følge, måske med en vis tendens til at tage sager, der vedrørte den udadventede virksomhed, vejsager, vandløbsager osv., først og interne administrative sager som ligning og valg til sidst.

Fattig- og skolesagernes særstilling i mødeforløbet kom af, at de skulle forelægges sogneforstanderskabet af sognepræsten, uanset om han var formand eller ej. I Gunderup-Nøvling var man tidligt kommet ind på at sætte dem sidst på dagsordenen, dvs. efter de »almindelige kommunesager«. Det kan meget vel have været den verdslige formands måde at fremhæve sogneforstanderskabets almindelige betydning på i den vaserende kompetencestrid mellem ham og sognepræsten.⁸⁴ Derimod har præsten naturligvis selv kunnet sætte struktur på forhandlingen af fattig- og skolesager.

Af efterfølgende ekstrakt af den almindelige forhandlingsprotokol, henholdsvis fattig- og skolevæsenetsprotokollerne i Gunderup-Nøvling, fremgår indhold og forløb af et typisk møde i sogneforstanderskabet i 1856.⁸⁵

Almindelige kommunesager

1. »Fremlagt følgende papirer«
 - a) Meddelelse om jordemoderdistriktets hartkorn (fra herredsfogden)
 - b) Meddelelse om forandringer af brandforsikringer 1855 (fra branddirektøren)
 - c) Anmodning om udnævnelse af voldgiftsmænd ved afløsning af pligtarbejde af huse (fra distriktsformand)
 - d) Do. ved afløsning af jagtretten (fra distriktsformand)
 - e) Anmodning om fortegnelse over valgbare til sogneforstanderskabet (fra stiftamtet)
 - f) Ekstrakt af regnskaber for amtsrepartitionsfond og amtsfattiggassen (fra stiftamtet)
 - g) Lov om afløsning af kirkearbejde (fra stiftamtet)
 - h) Anvisning på beløb for militære kørsler (fra stiftamtet)
 - i) Lov om midler til fri fattigunderstøttelse (fra stiftamtet)
2. Regnskaber for skole-, fattig-, kommune- og vejvæsenet samt de specielle skolekasser reviderede
3. To veje søges optaget på bivejsregulativet. En anden skal forbedres til næste år
4. Valg af delegeret til amtsrådsvalg
5. Oprensning af branddam besluttet
6. To tiendeforeninger fremlagt
- (7) Vej skal grundforbedres
Vej skal planeres m.m.
Nøvling sogns vejarbejder skal udliciteres

Fattigsager

1. 7 ekstraordinære understøttelser siden sidste møde forelagt
2. Beløb indgået til fattiggassen i anledning af hussalg
3. To børn skal forsørges ved anbringelse hos fremmede
4. Sengeliggende enke skal have pleje
5. Fattigregnskab revideret (= punkt 2 under kommunesager)
6. Akkord sluttet om bolig og brændsel til fattig mand
7. Fattig mand tilstås rug og byg
8. Fattige børn får understøttelse
9. Regning for klæder til fattig kvinde bevilges
10. Regning for konfirmationstøj til fattig pige bevilges

Skolesager

1. Regnskaber for skolevæsen og specielle skolekasser revideret (=punkt 2 under kommunesager)
2. Regning for skolereparation godkendt
3. Restanceliste fremlagt
4. Skoleligning foretaget

Slår man op i andre kommuners forhandlingsprotokoller, ser man andre og i reglen mindre fast opbyggede former på møderne. I Birkerød var sagerne således ikke opstillet med numre og litra som i Gunderup-Nøvling, efterretningspunkter anførtes sjældent, fattigsager forhandlede gerne først, og man holdt ikke sjældent egentlige fattigvæsenmøder.⁸⁶ Helt specielt var systemet i Agri-Egens, hvor formanden gennem 12 år forsynede dagsordenpunkterne i forhandlingsprotokollen med fortløbende numre. 800 punkter nåede han op på, 67 pr. år i gennemsnit eller 11 pr. møde.⁸⁷

8. Protokolførelse

Ud over at lede mødet skulle formanden føre forhandlingsprotokollen og sørge for, at forsamlingens beslutninger blev nøjagtigt indskrevet (§12). Ved mødets slutning skulle protokollen underskrives af alle deltagende medlemmer (§13). Systemet forudsatte, at protokollen blev ført under mødet, hvilket nok kunne tage sin tid og volde visse problemer, ikke mindst for formænd, der ikke var alt for kyndige i formulering og skrivekunst. En måde at spare tid på var forlods indførsel af modtagne breve og lign. i forhandlingsprotokollen. På møderne kunne så blot de beslutninger, der blev truffet i sagerne, føjes til.⁸⁸

Den omhu, udførlighed og færdighed, hvormed forhandlingsprotokollerne blev ført, har selvsagt været højst forskellig fra kommune til kommune. Eksempler på, at en stivfingret bondeformand har overladt protokolførelsen til et lettere skrivende medlem, er ikke svære at finde.⁸⁹ Men beslutningerne blev normalt indført, som de skulle, og underskrifterne af de tilstedeværende medlemmer, der jo var ansvarlige for beslutningerne, har man også taget alvorligt.

Naturligvis vil der let kunne findes undtagelser fra den foreskrevne protokolførelse, men oftest vil de kunne forklares ved trivialiteter som glemsomhed, praktiske omstændigheder, mangel på konsekvens etc.

Selv i Gunderup-Nøvling, der formentlig hørte til de bedre administrerede kommuner, kan man finde mangler af denne mindre betydende slags.⁹⁰ Egentlige problemer kunne protokolførelsen derimod skabe, når der var modsætninger i sogneforstanderskabet. Skulle et mindretal, der følte flertallets afgørelse forkert, ikke desto mindre skrive under på det besluttede? Ja, det skulle det ifølge loven. Men det blev hurtigt administrativt slået fast, at medlemmerne havde ret til at få deres afvigende meninger ført til protokols og også til at tage en afskrift af dem.⁹¹

Det skete også i Gunderup-Nøvling, at meningerne afveg så meget, at særstandpunkter forlangtes ført til protokols. I de tre-fire tilfælde, der er tale om (mellem 1842 og 1867) var det hver gang formanden (Christoffer Jelstrup), der alene udgjorde mindretallet. To gange anså han det øvrige sogneforstanderskabs beslutning for at være i modstrid med loven, hvilket han indskrev i referatet.⁹² I et tredje tilfælde ville han som tidligere nævnt (6.4.6) foretage ligning af krigsskat i 1864 på det lovbefalede tidspunkt uanset de særlige omstændigheder, men da de øvrige medlemmer ville noget andet, bad han dem selv gøre rede for deres »grunde, som de her til protocollen nærmere vil motivere«. Det gjorde de så, selv om protokolpligten faktisk var hans.⁹³

Med hensyn til fattig- og skolesager forudsatte kommuneanordningen primært, at de indførtes i sogneforstanderskabets almindelige protokol (af formanden) og derefter af præsten blev afskrevet i fattig- og skolevæsenets protokoller. Man kunne dog vedtage, at disse sager indførtes umiddelbart i fattig- og skoleprotokollerne (§14), og det blev den fremgangsmåde, man brugte. Hvis det primære system er blevet praktiseret, har det været undtagelsen. Et dobbeltarbejde, som man nok kunne forestille sig ved et skrivebord i København, har ligget fjernt fra snusfornuften i landkommunerne.

Uanset at præsten som sådan førte ordet under behandlingen af fattig- og skolesager, og uanset han også var protokolfører i disse sager, så overtog han dog ikke af den grund formandskabet fra den valgte formand. Den tvivl, der især i den første tid stod om dette spørgsmål, blev klart bortvejret af Kancelliet. Den valgte formand var også formand i de sager, hvor præsten havde referatet, ved stemmelighed var det hans stemme, der var afgørende, og skulle konsekvensen føres ud i det yderste, havde han utvivlsomt også ret til at underskrive først i alle protokollerne.⁹⁴ I Gunderup-Nøvling underskrev præsten først i fattig- og

skoleprotokollerne, formanden i den almindelige, dvs. den, der førte protokollen, satte meget naturligt sit navn under først.

9. Sogneforstanderskabets informationsgrundlag

Det er nærliggende at spørge, på hvilket grundlag de nyetablerede landkommuner udførte deres opgaver og traf deres beslutninger. Hvilke forordninger, anordninger, love og bekendtgørelser og hvilke administrative tilkendegivelser i øvrigt havde man til sin rådighed? De love, man umiddelbart skulle administrere, og blandt dem først og fremmest den landkommunale »grundlov«, anordningen af 13. august 1841, har man utvivlsomt fået tilstillet, men herudover har den kommunale ballast af lovstof næppe været stor. Tager man i betragtning, at sogneforstanderskabene med det samme skulle bestyre de store væsener, fattig- og skolevæsen, hvis oprindelige love fra 1803 og 1814 begge var garneret med adskillige senere bestemmelser, er man fristet til at sige, at det nyvalgte råd, hvad lovorienteringen angår, var uhjælpeligt i lommen på sognepræsten. Han måtte forventes som formand for de tidligere fattig- og skolekommisioner at være i besiddelse af de nødvendige lovtekster, og da han fortsat skulle være den daglige leder af de to væsener, har han næppe været til sinds at give afkald på dem.

Hvor præsten blev valgt til formand for sogneforstanderskabet, har det måske ikke været det store problem, men andre steder var det overhængende. I Gunderup-Nøvling ville man i hvert fald ikke være afhængig af præsten med hensyn til disse informationer. I 1843 tegnede man subskription på en omfattende samling af allehånde lovbestemmelser, resolutioner og skrivelser om fattig-, skole- og vejvæsen, lavet af stiftamtmand Bretton i Viborg.⁹⁵ Samlingen, der var færdigudgivet i 1844, blev på tre små, digre bind med i alt ca. 2.500 sider.⁹⁶ Dermed var man godt forsynet, hvad den ældre lovgivning angik. Og at samlingen blev anvendt, turde fremgå af en henvendelse til stiftamtet i 1850, hvor man »professionelt« begrundede sine synspunkter med henvisning til en forordning fra 1810.⁹⁷ Det kan også ses, at man har dækket sig ind på andre områder end dem, Brettons værk omfatter.⁹⁸

Hvor udbredt stiftamtmandens lovsamling har været, ved vi ikke, men den var ikke helt alene på markedet. En udgiver, Joh. Nik. Høst, der tidligere havde publiceret generelle samlinger af gældende love, ind-

stillede sig på den nye situation ved 1840'erne igennem periodisk at udgive samlinger af de nyudstedte love om landboforhold.⁹⁹

Hvad nye love angik, har kommunerne fået deres primære orientering direkte gennem de loveksemplarer, de officielt fik tilstillet gennem amtet. I de første år omfattede den orientering tilsyneladende kun lige de love, man umiddelbart skulle administrere, og det har ikke været nok for alle kommuner. Såvel over for amt som Kancelli/ministerium var ønskerne om en bredere lovinformation blevet rejst, men de blev ikke umiddelbart imødekommet. Forordninger vedrørende den kommunale virksomhed kunne man få, hvis man havde eksemplarer til overs, men herudover henvistes kommunerne til de trykte lovsamlinger.¹⁰⁰

At dømme efter forhandlingsprotokollerne i Gunderup-Nøvling blev den officielle lovinformation af kommunerne kendeligt forbedret efter det politiske systemskifte. Love, bekendtgørelser og også ministerielle cirkulærer blev nu tilstillet kommunen i så tæt følge, at der på næsten hvert eneste møde var sådanne udstedelser til efterretning. Kredsen af emner synes også at være blevet så bred, at den rigeligt skulle kunne dække kommunens behov.¹⁰¹ Når en kommune blev delt, opstod der et problem. Vi kan se en nyoprettet, »lovløs« kommune i 1865 søge at løse

Fra starten i 1842 blev det almindeligt, at amtsrådene lod deres forhandlinger trykke i uddrag og udsende til sogneforstanderskaberne. Enkelte steder stillede den lokale avis sine spalter til rådighed for referater af amtsrådsforhandlingerne. Amtsrådsforhandlingerne blev en vigtig informationskilde for de unge kommuner. Gennem dem kunne man følge med i, hvad der skete i andre kommuner. Foto Anders Riis.

det ved at udbede sig, hvad man nok må kalde et minimalt lovsæt på 27 love, der var helt uomgængelige for den kommunale administration.¹⁰²

Ville man være bredere orienteret (eller havde bøvnl med den stadigt voksende bunke af lovblade), kunne man naturligvis ty til de trykte lovsamlinger, som ministeriet lidt flot havde henvist kommunerne til i 1848 (Schous Forordninger m.m., Love og Anordninger m.m.). Men sådanne samlinger var sikkert kun sjældent tilgængelige i kommunalbestyrelsens umiddelbare nærhed, og en egentlig anskaffelse af disse fuldstændige lovsamlinger må nok siges at være ude af proportioner. Mere realistisk blev det med udgivelsen først i 1860'erne af en komprimeret, retrospektiv samling af »Love og Anordninger af mere almindelig Interesse«. Den måtte Gunderup-Nøvling i hvert fald have.¹⁰³

Med hensyn til love og ministerielle kundgørelser har kommunerne således, de allerførste år til dels undtaget, haft en rimelig god mulighed for at holde sig orienteret. Hvad derimod angik de mange resolutioner og skrivelser, der tilgik enkeltkommuner som svar på forespørgsler, var man langt ringere stillet. De blev ikke rundsendt, og den trykte samling af (de vigtigste af) dem (Fogtman, Algreen-Ussing) udkom med 6-9 års forsinkelse. Rigtignok havde man ingen pligt til at kende disse ministerielle udstedelser. Juridisk set var de blot vejledende for modtagerne, men i praksis meget værdifulde, fordi de på mange punkter gav en officiel fortolkning og forståelse af de kommunale love. Collegialtidende/Departementstidende ville her have kunnet give information om både love og væsentligere skrivelser, men igen ville det være en overdimensioneret løsning, som kun få landkommuner ville binde an med. Men de fandtes.¹⁰⁴

Ud over bunken af tilstillede love blev sogneforstanderskabernes – og sogneforstandernes, ikke mindst de nyes – behov for orientering i tiltagende grad løst af de kommunale håndbøger, der efterhånden så dagens lys. De var vidt forskellige af omfang og kvalitet, men fælles for dem var, at de i modsætning til lovsamlingerne gav deres vejledning i fortælleform. Emne for emne beskrev de sogneforstanderskabernes pligter og retligheder, og de gav herunder ikke blot henvisning til relevante love, men også til resolutioner og skrivelser, der supplerede og fortolkede lovene.

Det var brugervenlige, overkommelige bøger i lommeformat. De første kom, temmeligt ufærdige, allerede i 1843.¹⁰⁵ Men fra begyndelsen af 1850'erne var der flere og bedre hjælpemidler af slagsen at få. Ganske mange udgivere meldte sig, og forskelligheden var stor. De udgivelser,

der slog bedst an (Høst, M. Rasmussen) kom i adskillige oplag inden udgangen af 1860'erne.¹⁰⁶ De almindelige håndbøger (»Haandbog for Sogneforstandere« etc.) suppleredes af separate hæfter om særlige emner, ofte foranlediget af nye love, om skadeligt vands afledning, om distriktsheste, om snekastning m.m.¹⁰⁷ Vi kender ikke oplagstallene, men alene antallet af udgivelser beror på, at der har været et marked for disse beskedne populærfremstillinger af lov og ret på det kommunale felt. Man har kunnet basere en bogproduktion på læsefærdigheden blandt danske bønder. Og set fra den anden side fik samme læsefærdighed mål og mening for den kommunalt engagerede og interesserede landmand.

Også de løbende, trykte forhandlinger fra de overordnede politiske forsamlinger var genstand for de mest informationshungrende kommuners interesse. På højeste plan var det Stændertidende og Rigsdagstidende, det gjaldt. Flere kommuner ønskede sig frieksemplarer eller reducerede priser, men det var forsamlingerne ikke tilbøjelige til at yde.¹⁰⁸ Så var amtsrådet, der også var nærmere på kommunerne, mere imødekommende. Ålborg amtsråd, der ligesom alle andre amtsråd lod sine forhandlinger trykke, besluttede på sit andet møde, i august 1842, at der bl.a. skulle sendes et eksemplar til alle sogneforstanderskabernes formænd, og året efter udvidede man det til tre eksemplarer pr. sogneforstanderskab.¹⁰⁹

10. Beslutningsprocedure

Om den måde, kommunale afgørelser skulle træffes på, siger landkommuneanordningen først, at beslutninger kun kunne tages, når mindst halvdelen af sogneforstanderskabet (herredsfogden fraregnet) var til stede. Dernæst, at sagerne skulle afgøres ved stemmeflerhed, når enighed ikke var opnået, og endelig, at formandens stemme var afgørende, hvis stemmerne stod lige (§13). Alt i alt et system, som også kendes i dag; formandens præferencestemme ved stemmelighed er dog blevet erstattet, først af lodtrækning (1867), siden af sagens bortfald (1933).¹¹⁰

Gennemgår man Gunderup-Nøvling og Birkerøds forhandlingsprotokoller, finder man langt de fleste sagsafgørelser formuleret med vendinger som: »Sogneforstanderskabet vedtog –«, »– bestemte –«, »– besluttede –«, »– mod hvilket intet fandtes at erindre« og lign. Uanset disse formuleringer ikke siger noget om, hvordan man er nået frem til afgørel-

sen, så må man dog slutte, at enighed er opnået, eller at eventuelt uenige så vidt har accepteret beslutningen (og underskrevet den), at man ikke har villet manifestere uenigheden ved protokolførelse af særstandpunkter eller afstemningsresultater.

Men naturligvis var der sager, hvor der måtte afstemninger til. Langt de fleste af disse sager gjaldt, både i Gunderup-Nøvling og Birkerød, de valg og udnævnelser, man foretog til hverv i og uden for sogneforstanderskabet, af formand og regnskabsrevisorer, af medlemmer til valgbestyrelser, af voldgiftsmænd til hoveriafløsning m.fl. I Birkerød, hvor man brugte de mest runde formuleringer, afsløredes afstemningerne af formlerne »– blev enstemmig valgt –« eller »– udnævnte ved de fleste stemmer.«¹¹¹ I Gunderup-Nøvling var det skik at sætte stemmetal på, uanset om der var kampvalg eller ej.¹¹² Noget ejendommeligt kunne man således vælge tre mand til en vejkomite med henholdsvis 8, 6 og 5 stemmer i en situation, hvor der var 8 medlemmer til stede.¹¹³ Man har altså ikke afstemt samlet, men på hver post for sig. Man forestiller sig den omhyggelige formand spørge: Hvor mange stemmer for NN, hvor mange på XX osv., uden at fremkalde modstemmer? Når de få egentlige kampafstemninger forekom, satte man gerne stemmetal på, så og så mange for, så og så mange imod.¹¹⁴

Afstemninger, hvor stemmerne stod lige, synes ifølge referaterne ikke at være forekommet i Birkerød, mens der i Gunderup-Nøvling er fundet fem tilfælde i den undersøgte periode. Fem gange kunne formanden således lade sin stemme være afgørende, men han brugte kun sin ret de to, nemlig i en sag om et vejanlæg (nærmere omtalt nedenfor) og ved et valg af en voldgiftsmand i hoveriafløsningssager.¹¹⁵ I de tre andre tilfælde, alle i forbindelse med valg af interne regnskabsrevisorer, dvs. medlemmer, der skulle gennemgå kommunens regnskaber inden forelæggelsen, lod han sagen afgøre ved lodtrækning.¹¹⁶ Højst tænkeligt fordi han selv (de to gange) var kandidat til den aktuelle post og ikke ville eller kunne bruge sin præferencestemme til fordel for sig selv.

I øvrigt tankevækkende, at der ligefrem kunne være konkurrence om at få lov til at revidere fattigregnskabet. For det var det, der var tale om i de to tilfælde. Og de to kandidater var i begge tilfælde formanden, proprietær Jelstrup, og godsejerrepræsentanten, godsinspektør Kirstein. Var der noget at komme efter med hensyn til præstens varetagelse af fattigvæsenets økonomi og regnskab? Eller var det et spørgsmål

mulkt. Under sagens behandling fratrådte han mødet og erlagde i øvrigt straks derefter den pålagte mulkt (16 mk.), der tilfaldt sognets skolekasse.¹¹⁸

I det andet eksempel var sagen, at sognepræsten ville have ændret forløbet af vejen fra Nøvling til Gunderup, dvs. den vej, han om søndagen benyttede, når han skulle holde gudstjeneste i Nøvling. Ved afstemningen blev præsten holdt udenfor, »da han var part i sagen«. De øvrige otte tilstedeværende delte sig i to lige store grupper for og imod præstens forslag, og da formanden hørte til den sidste, faldt forslaget.¹¹⁹ Umiddelbart synes præstens inhabilitet i dette tilfælde noget tvivlsom. Som om vejen mellem de to byer var hans særlige, private vej. Men sogneforstanderskabet må have fundet det i orden, og anvendelsen af inhabilitetsbegrebet var i hvert fald en realitet.

I en lov fra periodens slutning (1865) om private veje tages der udtrykkeligt højde for problemet: »De medlemmer, der måtte være interesserede i sagen, kan ikke deltage i dens behandling og påkendelse.«¹²⁰

11. Beslutningernes effektivering, korrespondance

Efter anordningen påhvilede det formanden at bringe sogneforstanderskabets beslutninger til udførelse med alt, hvad det indebar af brevskriveri mv. I fattig- og skolesager skulle dog sognepræsten varetage de tilsvarende funktioner, uanset om han var formand eller ej. Meget hang således på formandens person. Der var dog efter lovteksten »i enkelte tilfælde« mulighed for, at andre medlemmer af forsamlingen kunne overtage korrespondancen og udførelsen af beslutninger under forudsætning af sogneforstanderskabets accept (§12). De udførende pligter, anordningen udtrykkeligt pålagde de menige sogneforstandere, var alene forbundet med den fortsatte varetagelse af hvervene som fattig- og skoleforstandere efter fattig- og skolelovene af henholdsvis 1803 og 1814 (§16). Om deres eventuelle medvirken i udførelsen af alle de nye opgaver er kommuneanordningen tavs.

Disse bestemmelser kunne altså læst efter bogstaven tage sig ud som en sovepude for et ikke for arbejdsivrigt sogneforstanderskab, formanden og sognepræsten fraregnet. Et sogneforstanderskab, der havde forstået at læse teksten, lod følgelig formanden slæbe. Han måtte så i sin

tur ty til amtsrådet: om den øvrige forsamling virkelig kunne pålægge ham alene at udføre alle skriftlige og regnskabsførende forretninger mv. og selv kun diskutere i forhandlingerne? Og svaret, han fik, var kun en fattig henvisning til den paragraf, som sogneforstanderskabet i øvrigt selv byggede sin opfattelse på.¹²¹ Om galt skulle være kunne formanden holdes til sine pligter med tvangsmulkt og i værste fald risikere retslig tiltale og straf for lydighedsnægtelse.¹²²

Næppe mange steder har situationen været sat så stærkt på spidsen. Dertil skulle der noget af en sammenrotning til imod formanden. De fleste steder var samarbejdet givetvis bedre og sogneforstanderne ikke så arbejdsu villige som så. Og hvis sogneforstanderskabet som sådant pålagde et medlem et hverv, kunne han ikke undslå sig. Derom var der ingen tvivl.¹²³

Uanset graden af den indsats, de menige medlemmer ydede ved effektueringen af de trufne beslutninger, var det uden diskussion formanden og sognepræsten, der trak det store læs. Lad os prøve at se på, hvilken korrespondance og hvilket arbejde med forberedelse og iværksættelse af beslutninger i øvrigt, der kunne knytte sig til et sogneforstanderskabsmøde, fx det møde i Gunderup-Nøvling i 1856, hvis dagsorden er beskrevet ovenfor (7.1.7). Det skal anføres, at fire af orienteringssagerne vedrørte akutte sager, som var blevet ekspederet inden mødet, og i to af disse havde man måttet træffe beslutning (valg af voldgiftsmænd) skriftligt gennem en rundsendt cirkulæreskrivelse til medlemmerne inden ekspeditionen.

Af det skriftlige arbejde havde formanden taget sig af broderparten. Til de to punkter om udnævnelse af voldgiftsmænd ved afløsning af henholdsvis pligtarbejde af huse og jagtretten (pkt. 1c og 1d) havde han udsendt de nævnte to skrivelser til cirkulation mellem sogneforstanderne, han havde pr. brev meddelt tre af de valgte om deres valg og endelig meldt tilbage til formændene for afløsningsdistrikterne, hvem det var, der var blevet valgt. Otte skrivelser gav disse sager alene anledning til.¹²⁴ Meddelelsen om jordemoderdistriktets hartkorn (pkt. 1a) affødte afsendelsen af en regning for arbejde på jordemoderens brønd til herredsfogden, som skulle fordele udgifterne på distriktet. Anmodningen fra stiftamtet om en fortegnelse over valgbare til sogneforstanderskabet (pkt. 1e) blev naturligvis imødekommet, men det var en af de tunge forsendelser. Bilaget, fortegnelsen, var på 288 navne. Loven om fattigun-

derstøttelse (pkt. 1i) havde for sogneforstanderskabet et uklart punkt, og et opklarende spørgsmål blev fremsendt til stiftamtet. Endelig måtte ønsket om to nye biveje (pkt. 3) nødvendigvis på skriftlig form på sin vej mod realisering.

12 breve i alt var det blevet til, af højst forskellig »sværhedsgrad«. Og så havde man endda sparet nogle stykker, fordi to af de valgte voldgiftsmænd og en sognefoged, der skulle have besked om udførelse af noget vejarbejde (pkt. 7), alle var medlemmer af forsamlingen.

Af regnskaberne, som blev revideret og godkendt på mødet (pkt. 2), havde formanden selv udarbejdet kommune- og vejregnskaberne og foretaget den forudgående nøjere gennemgang af fattig- og skoleregnskaberne. Hans valg til delegeret til amtsrådsvalg (pkt. 4) indebar, at han for egen tid og regning måtte gøre en rejse til valghandlingen i Ålborg,¹²⁵ og det var højst tænkeligt også ham, der på amtstuen i Ålborg – måske ved samme lejlighed – ville hente de kørselspenge, der var blevet sogneforstanderskabet anvist (pkt. 1h).

Præsten havde i forbindelse med dette møde overraskende nok slet ingen korrespondance ifølge protokollerne (senere voksede den betragteligt), men det var sandsynligvis ham, der fremsendte de reviderede regnskaber til amtstuen, når de havde ligget den befalede periode til eftersyn. Af de fremlagte regnskaber havde præsten udarbejdet fattig- og skoleregnskaberne, og de to eller tre aftaler, der var truffet om forsørgelse hos private af to børn og en mandsperson (pkt. 3 og 6 under fattigvæsen), var også forhandlet af ham og – må man antage – nedfældet på papir i kontraktform. Af ekstraordinære uddelinger af korn og penge til fattige i akut trang, som præsten måtte foranstalte, var der 11 omkring det pågældende møde (pkt. 1 og 7-10 under fattigvæsen).

Forhandlingerne vedrørende skolevæsenet gav anledning til relativt få foranstaltninger. Betalingen af en godkendt regning (pkt. 2 under skolevæsen), opstillingen af en restanceliste (der må have været tilsendt amtmanden til godkendelse) og overleveringen af den til inddrivelse hos sognefogden (pkt. 3 under samme) har været overkommelige arbejder. Mest belastende var uden tvivl udarbejdelsen af forslag til skoleligning på grundlag af den vedtagne ligningsfaktor (pkt. 4). Det var præsten, der udarbejdede ligningslisten, og vi kan så gætte på, at det også var ham, der tog sig af de to andre skoletransaktioner.

Vejsagernes behandling (pkt. 7) medførte nedsættelsen af to komiteer,

en for Gunderup og en for Nøvling. De skulle bese forholdene på stedet og afsætte vejforløb, fastslå hvad der skulle gøres ved vejene i det hele taget og nedfælde vilkårene for udbydelse af arbejdet i licitation. I disse vejkomiteer var alle sogneforstanderne med, fordelt efter de respektive sogne. Her blev de menige medlemmer således endelig inddraget i det udførende arbejde. Og det var hverken det letteste eller det, der hurtigst kunne overstås. Tilsvarende blev også oprensningen af Fjellerad Dam, der skulle fungere som branddam, betroet en komite, denne gang på tre mand, alle menige medlemmer. Hvordan arbejdet skulle udføres, ved licitation, ved udskrivning af arbejdspligtige eller på anden måde, fremgår ikke. Som et minimum har komiteen synet dammen før og efter arbejdet.¹²⁶

Eksemplet viser, hvordan den udførende virksomhed omkring et sogneforstanderskabsmøde normalt foregik i en relativt veladministreret kommune som Gunderup-Nøvling. Arten af opgaver, der skulle udføres eller tages stilling til, har – lovbestemte som de var – i alt væsentligt været den samme overalt. Men naturligvis har forskelle i evner, stil, omhu og vilje skabt adskillige lokale varianter.

Eksemplet viser også, at den kommunale virksomhed nok var centreret omkring beslutninger på møderne, men også at adskillige sager ikke desto mindre kunne finde deres afgørelse og udførelse mellem møderne. Typisk ekspeditions- og rutinesager, som ordentligvis skulle optræde som meddelelsespunkt på næstfølgende møde. Egentlige afgørelser kunne også træffes skriftligt mellem møderne, som vi har set det. Det skal endelig erindres, at der også var tale om en række sager af beslutninger af meget langsigtet art, som kun sjældent manifesterede sig på mødernes dagsordener. Fundamental kommunal virksomhed som de ordinære uddelinger af korn og penge til de fattige, undervisning i skolerne, almindelig vedligeholdelse af vejene og snekastning hører til denne kategori. Det var opgaver, hvis udførelse på den ene eller anden måde var »sat på skinner«, og som derfor ikke krævede jævnlig snak på møderne, men de har naturligvis lige fuldt været underkastet formandens, henholdsvis præstens ansvar for beslutningernes udførelse.

7.2 De kommunale kasser og skatter

1. Den opgavebundne økonomi

De ressourcer, kommunerne havde at råde over til forvaltningen af de kommunale opgaver, kom – dengang som nu – altovervejende fra skatter betalt af beboerne. Den kommunale anordning gav imidlertid ikke sogneforstanderskaberne nogen generel ret til at pålægge befolkningen byrder. I princippet var beføjelsen til at opkræve skat knyttet til de enkelte opgaver, gerne sådan, at den lov, der pålagde kommunen en opgave, samtidig anviste, af hvem og hvordan midlerne til bestridelsen af opgaven skulle hentes.

Den kommunale økonomi blev derved opdelt i en række sektorer eller »brancher«, som man ofte kaldte dem, uden indbyrdes sammenhæng. Hverken den praktiske sammenhæng, der set fra beboernes side må have været der, i og med at det var summen af skatterne, der må have interesseret dem, eller det samlede overblik, som kommunalpolitikerne må have haft brug for, affødte nogen officiel nedfældelse af de samlede tal. Først fra slutningen af 1850'erne, da man fra højere sted fik interesse i at overskue den kommunale økonomi, måtte kommunerne til at udarbejde samlede regnskabsoversigter i summarisk form. Ikke til brug for dem selv, men til benefice for den nationale statistik og – utilsigtet – for en eftertids udforskning af forholdene.

Når den kommunale økonomi omkring midten af det 19. århundrede ikke er ganske nem at overskue, skyldes det også, at de ydelser, som på den ene eller anden måde måtte præsteres af befolkningen, var af væsensforskellig form. Tre ydelsesformer var der tale om i hovedsagen: penge, naturalpræstationer i form af varer og naturalpræstationer i form af arbejde. Varerne var især korn (rug og byg), men kunne også være andre produkter som ost, hør, halm og tørv. Arbejdspræstationerne var der to slags af, personlig fysisk indsats som håndlangerarbejde, budtjeneste m.m. og levering af kørsel med egen vogn og egne heste. Gangdage og spanddage kaldet i tidens sprog som omtalt ovenfor (5.2). I ydelserne til de forskellige brancher indgik gerne præstationer af alle de nævnte tre former.

Studiet af disse forhold besværliggøres af, at naturalpræstationerne kun for en del optræder i de kommunale regnskaber, og man er derfor

henvist til andre, mere tilfældige og mindre fuldstændige kilder. Arbejdspræstationerne, der overhovedet ikke omfattedes af regnskabspligten, får vi således kun systematiske oplysninger om gennem de omtalte statistiske regnskabsoversigter fra sogneforstanderskabernes sidste tiår.¹²⁷ Vareydelse, der burde optræde i regnskaberne, gjorde det ikke i alle tilfælde.¹²⁸

De faste eller lejlighedsvis opgaver, der kom til efterhånden, fik, hvis de var af en vis størrelse, gerne deres egen helt separate økonomi og kom så ikke til syne i de ordinære regnskaber. En sådan ekstraordinær opgave var fx anskaffelsen af den brandsprøjte, flere kommuner fik i 1860'erne.¹²⁹ Opkrævningen af krigsskatter og lign. til staten holdtes også uden for de almindelige regnskaber. Det samme gjorde vedligeholdelse af branddamme, og i Gunderup-Nøvling har vi et eksempel på, at et særligt vejarbejde, en fælleskommunal vej fra Gunderup sogn til Romdrup, havde sin egen økonomi uden sammenblanding med den ordinære vejkasse.¹³⁰ Tendensen til at udsondre særlige udgifter af den sammenhæng, hvor de faktisk hørte hjemme, til separat ligning og regnskab, var ganske udbredt. Det kunne være udgifter til en ny skolebygning, pension til en lærer og lign.¹³¹

I konsekvens af den opgavebundne økonomi måtte der for hvert opgaveområde være en separat kasse med særskilte indtægter, udgifter og regnskabsføring. Et »cigarkassesystem« om man vil. Dette »ordinære« system bestod af en fattigkasse, en eller flere kasser for skolevæsenet, en »speciel skolekasse« for hvert sogn, en såkaldt »kommunekasse« og i en vis sammenhæng hermed en vejkasse, der var delt op på lige så mange sogne, som kommunen bestod af. I nogle flersognskommuner var skolevæsenet også delt op på sogne, og der kunne forekomme særlige kasser for distriktshestehold, jordemodervæsen og jurisdiktionsforhold (tinghusbidrag).¹³²

2. De »gamle« fattig- og skolekasser

Fattigkassen var den ældste kommunale kasse. Den stammede i den form, den havde i 1842, fra 1803, da grunden til det 19. århundredes fattigvæsen blev lagt.¹³³ Kassens hovedindtægt var de bidrag i korn og penge, som blev ydet af kommunens beboere, frivilligt eller pålagt. I realiteten blev det de pålagte, dvs. de pålignede bidrag, der udgjorde substan-

sen i fattigvæsenets indtægter. Mindre og skiftende beløb tilflød dog fattigkassen fra ombæring af »de fattiges tavle« i kirken, fra frivillige gaver i forbindelse med gård- og hushandler, fra salg af optagne kreaturer, fra renter af kapitaler og legater mv. og fra salg af fattiges efterladenskaber. Alt ifølge loven. Hertil kom hen ad vejen forskellige småindtægter, mest bøder og mulkter, der blev tillagt fattigkassen.¹³⁴ I kommuner, der som Gunderup-Nøvling havde et fattighus, kunne man dertil styrke fattigkassen med nogle få mark ved at sælge gødningen fra fattighuset, dvs. også en slags efterladenskaber efter de fattige. Levende eller døde, fattiglemmernes værdier tilhørte fattigvæsenet og kunne føres regnskabet til kredit.¹³⁵

Som fattigkassen hidrørte skolekassen eller -kasserne fra den prækommunale lovgivning i århundredets begyndelse, her skoleanordningen af 1814. Med sogneforstanderskabernes tilkomst i 1842 forudsattes det – sådan må man udlægge anordningens tekst – at der i de pastorater, hvor der havde været flere skolekasser, skete en sammenlægning af kasserne til én. Men udtrykkeligt blev det ikke sagt, og det gamle sogne- eller distriktsbaserede skolevæsen holdt stand mange steder.¹³⁶ Skolekassens løbende udgifter afholdtes altovervejende af bidrag, der var pålignet beboerne. Der kunne dog også her være tale om fundsbestemte midler og legater, og tidligere degneindkomster kunne også komme kassen til gode. Større engangsudgifter fx til opførelse af nye skoler kunne man få finansieret ved lån fra offentlige stiftelser.¹³⁷

Mens den almindelige skolekasse skulle afholde de store udgifter til skolelærernes aflønning og skolebygningernes opførelse og vedligeholdelse, var en række mindre udgifter pålagt »de specielle skolekasser«. Disse kasser skyldte også skoleordningen af 1814 deres eksistens. De blev oprettet på sogneniveau, og dér blev de i alle tilfælde. I Gunderup-Nøvling og andre kommuner, der bestod af flere sogne, havde man altså et tilsvarende antal specielle skolekasser. Kasserne skulle sørge for lærebøger og skrivematerialer til fattige børn, desuden regnetavler, bibler, læsebøger og kort m.m. til undervisningen i det hele taget, eventuelt også belønninger af flittige og skikkelige børn. Indtægterne skaffedes ved indsamling i kirken på særlige dage, ved frivillige gaver, ved mulkter for skoleforsømmelser, ved såkaldte kirkelysepenge og en afgift af visse tiendeindtægter. Der var altså ikke tale om nogen form for lig-

ning til disse kasser, og beløbene var i det hele ret beskedne. I løbet af sogneforstanderskabernes periode blev de fleste specielle skolekasser inddraget under den almindelige skolekasse med både indtægter og forpligtelse til at varetage de oprindelige formål.¹³⁸

3. De nye kasser: kommune- og vej-kasserne

Kommune- og vej-kasserne var begge egentlige børn af den landkommunale lovgivning i 1841. Men de blev til på en underlig indirekte og tøven- de måde, som om lovgiveren helst havde været dem foruden. Først til allersidst i lovteksten om sogneforstanderskaberne, i §22, så man nød- tvungent den kendsgerning i øjnene, at der måtte komme kommunale udgifter ud over dem, der vedrørte fattig- og skolevæsen. Hvis man ikke kunne få et gratis lokale til at holde møder i, hvis man ikke kunne holde møderne i skolestuen uden for skoletiden, ja, så måtte man godt leje et

Af den landkommunale anordnings 23 paragraffer var § 22, der vedrørte al økonomi og regnskab uden for fattig- og skolevæsen, absolut én af de mindst gennemtænkte. Den var ikke med hverken i Kancelliets første udkast eller i det udkast, der blev forelagt stænderforsamlingerne. Regeringen ville helst undgå formuleringer, der sanktionerede sogneforstanderskabernes afholdelse af yderligere udgifter. Men da begge stænderforsamlinger med gode grunde insisterede på det, accepterede man paragraffen. Foto Anders Riis.

16

§ 21.

Sogneforstanderskabet samles i Almindelighed 6 Gange aarlig, nemlig i hver anden Maaned, og ellers saa ofte Formanden finder det fornødent, eller Halvdelen af Medlemmene foreslanger det, eller det af Provstsbifogden eller Birkedommeren (§ 2) eller med Hensyn til Fattig- og Skolevæsenets Anliggen- der af Præsten skriftlig bejgæred.

§ 22.

Naar Sogneforstanderskabet ikke kan tilvejebringe det fornødne Lokale uden Godtgjærelse, og naar Høderne ikke skulde kunne berammes til faaandne Tider, at Skolestuerne dertil kunne anvendes, da maa det med en billig Be- taling leie passende Lokale.

De Udgifter, som ere fornødne saavel hertil som til Anskaffelse af Skri- vematerialier, Protocoller, til Porto og Substentse med videre derhenhørende, blive at ligne paa Sognekassens i Forbindelse med andre Communaludgifter. Ders disse Udgifter fører Formanden Kænskab.

§ 23.

Hvor et Landdistrikt hører ind under en Kjøbstads Fattig- eller Skole- væsen, skal det tilfalde de Bøderne i Distriktet, der i Overensstemmelse med § 3 cfr. § 4 ere valgberettigede, af deres Midte at udvænde den Rand, der ifølge Anordningen 2de October 1847 § 19 her var Formand for beredte Distrikt, samt have Sæde i Fattig- eller Skolecommissionen. Ved dette Bølg, der ivoigt kun skal gjelde for 3 Aar, bliver den i det Hæregaaende foreskrevne Fremgangsmaade i det Hæte at iagttage.

§ 24.

Det Amtsråd, der i Overensstemmelse med § 1 bliver at eyrette i ethvert Amt, skal bestaae af Amtmanden som Formand, en af Amtets Pro- ster, som af Bort Cancellie dertil udvævnes, og 5 andre af Amtets Bøderne udvalgte Medlemmer. Hveraaudsom der i Amtet findes Lehn, skule disses Bødsler, dog si flere end 2, indtræde i Amtsrådet; dog er det, for at en looban i denne Egenskab kan være Medlem af Amtsrådet, nødvendigt, at i det Mindste 100 Tønder Hartorn Ager og Eng, hvoerunder dog Skov- og

lokale »mod en billig betaling«. Og de udgifter, som var »fornødne såvel hertil som til anskaffelse af skrivematerialer, protokoller, til porto og budsendelse« mv. måtte lignedes på kommunen, og der skulle føres regnskab over dem.

Strengt juridisk betød det i tidens sprog ikke nødvendigvis, at der også opstod en kommunekasse med penge i. Det var en gammel opfattelse hos myndighederne, at kommunerne ikke skulle opsamle kapitaler. Indtægterne burde være nøje afpasset udgifterne; så var der ingen kassedannelse og rent bord indtil næste udgiftskrævende foranstaltning.¹³⁹ Sådan var lovbestemmelsen om disse øvrige kommuneudgifter tænkt ifølge Rentekammeret. På et spørgsmål fra Kancelliet i 1847 svarede man, at man godt kunne se det praktiske ved at etablere »sognekasser«, men at en lovændring var nødvendig for at gøre det muligt.¹⁴⁰ Året efter faldt skranken dog uden ny lovgivning, og en kommune fik officielt tilladelse til at oprette en sådan sogne- eller kommunekasse.¹⁴¹

Så højtideligt gik det ikke for sig alle steder. Vel var der en del kommuner, der i de allerførste år undgik kommuneudgifter og dermed en kommunekasse.¹⁴² I et nok ekstremt eksempel havde en kommune klarret sig i 10 år uden kasse og uden regnskab, men så fik den også amtsrådet på halsen.¹⁴³ I disse tilfælde fra Ålborg amt var det dog ikke juridiske anfægtelser, der lå bag, men snarere forsigtighed med det nye. I den vejledning, amtsrådet udsendte i forbindelse med den allerførste regnskabsaflæggelse (for året 1842) opererede man med begrebet overskud, der kunne overføres fra det ene år til det andet, dvs. med en kassebeholdning og en kasse.¹⁴⁴

Ikke mindst kan det undre, at omsorgen for bivejene, der afgjort var den væsentligste af de nye opgaver, i anordningen af 1841 omtales, som om pengeudgifter og regnskaber ikke var forudset. Vejarbejde var rigtignok hidtil overvejende udført af beboerne som naturalarbejde, men det lå dog omkring 1840 i luften og også nedfældet i den samtidige vejansordning (af 29/9 1841), at sådanne personlige, hoverilignende pligtarbejder var under afvikling og afløsning af pengeafgifter.

Selv om denne udvikling gennemførtes hastigst for hoved- og landevejenes vedkommende, og senest for de veje, sogneforstanderskaberne administrerede (se 5.1.10 ovenfor), så var der dog allerede fra begyndelsen brug for rede penge til særlige arbejder som stenkister og broarbejde.

de. Mindre beløb rigtignok, men det blev efterhånden til meget mere. Uanset kommunerne var tilbageholdne med afløsning af naturalarbejdet, så voksede vejbyggeriet, og det var med penge, ekspansionen blev finansieret.¹⁴⁵

Vejudgifterne blev hurtigt den dominerende part af kommuneudgifterne ud over fattig- og skolevæsen. Det tog man i Gunderup-Nøvling konsekvensen af i 1844, da man udsondrede vejudgifterne fra de andre kommuneudgifter og dannede særlige vej-kasser for de to sogne. I citat fra regnskabsafslutningen for 1843 hed det: »Efter forstanderskabets beslutning skal de tre fjerdedele af denne sum (overskuddet fra 1843 på godt 27 rdl.) danne kasser for hver af sognene til udgifter ved vejene og den ene fjerdedel en kasse for sognenes fælles udgifter –«. ¹⁴⁶ Så let var det. Man spurgte hverken amtsråd eller Kancelli, men gjorde, hvad man fandt praktisk. Amtsrådet gjorde ingen ophævelser, så systemet har næppe været enestående. Og systemet bibeholdt man indtil regnskabsreformen fra 1868. Det vil sige: Særskilte kassebeholdninger og særskilt regnskabsføring. På lidt forskellig måde gennem tiden blev sluttallene fra de tre regnskaber føjet sammen i årsregnskabet, således at den oprindelige sammenhæng med kommunekassen stadig var markeret.¹⁴⁷

Var udsondringen af vejvæsenets økonomi fra det øvrige kommunevæsen mærkeligt nok ikke udtrykkeligt foreskrevet af lov eller myndigheder, så udsprang den på den anden side logisk af vejloven af 1841, der bandt vejudgifterne til de enkelte sogne.¹⁴⁸

Det uoverskuelige og ganske komplicerede økonomiske system i de nye landkommuner havde – må vi konstatere – ikke kun historisk/politiske årsager, nemlig ønsket om at bibeholde kontinuiteten i fattig- og skoleadministrationen inkl. sognepræstens indseende med den, men det var også et knæfald for princippet om millimeterretfærdighed på de nye områder. Man skulle betale for, hvad man fik, og helst ikke mere. Vejene betaltes sogn for sogn – af dem, der sled dem med heste og vogn. Vi tør også konkludere, at systemet ikke var forudset eller fuldt gennemtænkt med lovgivningen i 1841.

4. Overslag over udgifterne

Det logiske førsteled i den økonomiske procedure måtte ordentligvis være en bedømmelse af, hvor store beløb, de enkelte opgavebrancher

udfordrede det pågældende år. Disse overslag over udgifterne blev – ganske karakteristisk for den opsplittede økonomi – ikke foretaget under ét eller blot på samme møde, men på to eller tre forskellige tidspunkter af året. Årsagen hertil lå i selve lovgivningen. For fattigvæsenets vedkommende skulle forsørgelsesplanen for det følgende år lægges i december måned ifølge reglementet af 1803. Da lærernes løn for en del bestod af pengeværdien af 25 tønder byg efter foregående års kapiteltakst, måtte overslaget over skoleudgifterne afvente offentliggørelsen af kapiteltaksten i det følgende års begyndelse.¹⁴⁹ Afgørelsen af, hvornår der skulle lignedes til kommune- og vej-kasserne, var ikke lovbundet og kunne forholdsvis frit placeres på kalenderen.

I Gunderup-Nøvling traf man til at begynde med disse sidste afgørelser meget sent på året, ofte i decembermødet, hvor de faktiske udgifter har været kendt (og nødvendigvis foreløbig klaret med kredit eller udlæg). Senere blev proceduren fremrykket, gerne til april-mødet, hvor også overslaget over skoleudgifterne normalt blev udarbejdet.¹⁵⁰ Det var det nærmeste, man nåede til en samordning af disse økonomiske afgørelser i Gunderup-Nøvling.

Hist og her rumsterede ønskerne om en forenkling af systemet. En kommune i Vendsyssel fik faktisk allerede i 1845 lov til at føje de anslåede bidrag til fattig- og skolevæsenene sammen og lignede dem under ét, men det var utvivlsomt et enestående tilfælde.¹⁵¹ Der var for mange faktorer, der stod i vejen for en egentlig reform. Ikke kun de regler, der lå bag de spredte tidspunkter, men også traditionen og den delte regnskabsføring mellem præst, skolepatron og eventuelt andre (se 7.3.4 nedenfor). Myndighederne var for så vidt åbne for mere hensigtsmæssige procedurer, men da skatterne skulle udskrives branche for branche og ende i de respektive »cigarkasser«, var det kun beskedne rationaliseringer, der kunne opnås, som fx en samlet opkrævning af bidragene for hver enkelt skatteyder til hver termin.¹⁵²

5. Det delte beskatningsgrundlag: Hartkorn og »formue og lejlighed«

Når overslagene over udgifterne var udarbejdet, bestemte man som det første, hvor stor en del af de enkelte skatter, der skulle udredes af hartkornet, henholdsvis af »formue og lejlighed«. Denne fordeling på to skat-

tearter var ikke noget nyt. Den var etableret med fattigloven af 1803, der sagde, at sognets beboere skulle bidrage efter deres »ejende hartkorn«, deres »formues tilstand« eller deres »lejlighed«. ¹⁵³ Dette system blev direkte kopieret af skoleloven af 1814, og af de nye skatter fra 1842 skulle kommuneskatten udredes på samme måde. ¹⁵⁴ Bidrag til vejene blev derimod udelukkende udskrevet af hartkornet. ¹⁵⁵ Uanset den oprindeligt tænkte sondring mellem skat på »formue« og skat på »lejlighed« blev det almindelig praksis at arbejde med en enkelt, uopsplittet »formue og lejlighedsskat«.

Fattigloven af 1803 gav således de grundlæggende regler for beskatningen også efter 1842. Først med skattereformen i 1903 afløstes skatterne på hartkorn og formue og lejlighed af moderne indkomst- og ejendomsskatter. Fattigloven sagde derimod ikke noget om skatternes *fordeling mellem de to beskatningsarter*. Endnu i 1849 var Indenrigsministeriet af den mening, at det helt var sogneforstanderskabets eget anliggende. Forholdene var fra sted til sted så forskellige, at generelle regler ikke kunne gives. ¹⁵⁶ Året efter mente man imidlertid, at skatten på formue og lejlighed ikke burde overstige 1/3 af den samlede skat, og året efter igen ansås det for passende, stadig uden at det blev sagt alt for kategorisk, at den lå mellem 1/3 og 1/4 af hele skattebeløbet. ¹⁵⁷ At 1/9 eller 1/10 var for lidt, fik en kommune dog ganske klar besked om i 1853. ¹⁵⁸ Men det var alt sammen henstillinger i enkelttilfælde. Generelle retningslinier blev ikke udstedt.

På den baggrund var der god plads for lokale variationer. De kunne dog begrænses af den praksis, det lokale amtsråd som regnskabskontrollerende myndighed anlagde. Ikke engang selve det at opdele skatten på de to skattearter var for kommunerne en given sag i 1842. Ikke at man ikke havde lignet efter både hartkorn og formue og lejlighed indtil da, for det havde man formentlig de fleste steder, som loven bød. Men man havde i en del kommuner, også i Gunderup-Nøvling, gjort det under ét og dermed gjort det umuligt at se, hvad der var hvad. I Ålborg amt fik man ret hurtigt »genoprettet« dette forhold. ¹⁵⁹

Men i øvrigt har amtsrådene – i mangel af klare regler – næppe sat megen autoritet ind på at udligne de lokale forskelligheder. Efter Hjørring amtsråds opfattelse (i 1845) var rammerne så vide, at formue- og lejlighedsandelen kunne gå fra 1/4 til 3/4. ¹⁶⁰ For Ålborg amtsråd var 1/48 dog uacceptabelt, og man måtte bede den pågældende kommune

gøre ligningen om.¹⁶¹ Men det var kun i ekstreme tilfælde, man greb ind. Og når problemerne blev forelagt rådet.¹⁶² I Gunderup-Nøvling holdt man perioden igennem en meget lav formue- og lejlighedsskatteandel – 10% når det gik højt, og gennemsnittet var langt lavere – uden at der blev grebet ind. Amdsrådet klagede en enkelt gang, i 1853, over, at der kun var lignet 1/23 på formue og lejlighed til skolevæsenet, og forventede det skæve forhold rettet, men det blev det nu ikke. Sogneforstanderskabet svarede undvigende og fortsatte den hidtidige praksis. Herefter begyndte man dog, hvad man ikke havde gjort før, at ligne en del af kommuneskatten på formue og lejlighed.¹⁶³

Der var så meget mere grund til ikke at blande sig, som formue- og lejlighedsskatten med sit moment af skøn kunne være en ømtålelig sag med lokal politik i. Den nævnte kommune, der havde nedsat skattens andel til 1/48, motiverede det med ønsket om »at kunne bringe fred i gemytterne.« Så at sige alle de skatteklager, der indkom til amtsrådene, vedrørte denne del af skatten.¹⁶⁴ For sogneforstanderskaberne var den et magtmiddel, som man ofte helst havde været foruden. Derfor tendensen til at sætte dens andel lavt, når man ikke helt kunne slippe. Sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling har utvivlsomt ikke stået ene med den opfattelse, at den altovervejende beskatning på landet burde hvile på hartkornet, der dér på en rimelig måde afspejlede velstandens fordeling.¹⁶⁵ I Roskilde stænderforsamling foreslog en deputeret i 1846 (uden held) formue- og lejlighedsskatten ophævet, fordi det var en »uret-færdig, forhadet og usikker ligningsmåde.«¹⁶⁶

I kommuner, hvor indtægterne i mindre grad hvilede på hartkornet, havde man imidlertid en anden holdning til skatten på formue og lejlighed. Da Ålborg amtsråd efter landkommuneloven af 1867 fastlagde denne skats andel til mellem 1/4 og 1/6, viste det sig, at egentlige landkommuner ønskede lavere andele, fra 1/20 til 1/8 (Gunderup-Nøvling 1/10), mens kommuner med en mere blandet erhvervs sammensætning som Vive-Ove-Valsgård (med Hadsund), Sundby-Hvorup (ved Nørresundby) og Hals gerne ville have højere andele (1/3, 2/5, 1/2).¹⁶⁷ For disse kommuner var formue- og lejlighedsskatten den eneste mulighed, de havde for med vægt at kunne inddrage erhvervsudøvere ud over landbrugerne i beskatningen. Her var en skat på indkomster ved siden af hartkornsskatten på sin plads. Men ét problem løstes ikke af dette ganske fleksible system. Det var indtægter af erhvervsudøvere, der boede uden for

kommunen. Problemet rumsterede flere gange i Rigsdagen, men blev først løst meget sent.¹⁶⁸

6. Skatterne og skattegrundlaget

Næste led i processen var at finde ud af, hvem der skulle betale de enkelte skatter. For det var ikke præcis de samme hver gang. Skatteydergrundlaget forskød sig lidt fra skat til skat.

Vil man danne sig et billede af skattesystemet i en landkommune, må man kombinere de enkelte skatter eller skattebrancher med skattearter (hartkornsskat, formue- og lejlighedsskat) og med de tidligere nævnte forskellige ydelsesformer: penge, naturalier og fysiske præstationer. I dette afsnit tages kun de regnskabsførte ydelser i betragtning, dvs. arbejdspræstationerne og enkelte mindre vareydelse falder udenfor.

Det var hartkornsskatterne til fattig- og skolevæsen, der var delt op i korn- og pengeydelse. Korn skulle man bruge til uddeling til de fattige og til delvis betaling af lærernes løn. Kornskatten til lærerne kunne dog omsættes til penge efter almueskoleloven af 1856, mens der for fattigkornets vedkommende først efter 1867 åbnedes mulighed for afløsning.¹⁶⁹ Udgifterne til kommune- og vej-kasser blev udelukkende ydet i penge (bortset fra arbejdspræstationerne). Formue- og lejlighedsskatter var normalt rene pengeskatter.¹⁷⁰

Mønstret af forskellige skatter, skattearter og ydelsesformer er i tabellerne 7.03 og 7.04 illustreret af tallene fra ligningerne i Gunderup-Nøvling i 1852 og 1866. Det ses af opstillingerne, at man endnu ikke i 1852 havde opdelt kommuneskatterne på hartkorn og formue og lejlighed, som det faktisk var påbudt. Det fremgår også, at man i Gunderup-Nøvling har benyttet sig af muligheden for at konvertere lærernes kornløn til penge efter 1856.¹⁷¹

Ordinært skulle der således hvert år foretages 10-11 separate ligningsoperationer i en landkommune på to sogne. Etsognskommuner havde en vejligning mindre, tresognskommuner tilsvarende en mere. Endnu flere kunne det blive til, når kommuner på to eller tre sogne førte lige så mange skoleregnskaber. Af skemaerne kan man se, at Gunderup-Nøvling har forenklet ligningsarbejdet ved at udskrive samme mængde rug og byg til fattigvæsenet i 1866.

I en landkommune var det naturligvis hartkornsbrugerne, der var

Tablet 7.03. Udskrevne skatter i korn og penge 1852 i Gunderup-Nøvling

Udgifts- branche	Ydelses- form	Skatteart	
		af hartkorn	af formue og lejlighed
Fattigvæsen	Penge	276-2-5	49-2-4
	Rug	37-3-0	
	Byg	55-4-3	
Skolevæsen	Penge	510-5-5	52-1-0
	Rug	30-0-16-2	
	Byg	50-1-7-3	
Vejvæsen			
Gunderup	Penge	146-4-12	
Nøvling	Penge	38-2-12	
Kommunevæsen	Penge	51-0-8	

Pengebeløbene er anført i rigsbankdaler-mark-silling.

Kornbeløbene blev udskrevet i tønder-skæpper-fjerdingkar for fattigvæsenets vedkommende, til skolevæsenet derimod i tønder-skæpper-potter-pægle.

Kilde: G-N fattig-, skole-, vej- og kommuneligninger 1852.

Tablet 7.04. Udskrevne skatter i korn og penge 1866 i Gunderup-Nøvling

Udgifts- branche	Ydelses- form	Skatteart	
		af hartkorn	af formue og lejlighed
Fattigvæsen	Penge	482-1-4	109-5-8
	Rug	35-2-2	
	Byg	35-2-2	
Skolevæsen	Penge	1727-1-4	108-0-0
Vejvæsen			
	Gunderup	Penge	227-5-2
	Nøvling	Penge	128-4-5
Kommunevæsen	Penge	101-2-9 + 203-2-0	55-0-0

Pengebeløbene er anført i rigsdaler-mark-silling, kornbeløbene i tønder-skæpper-fjerdingkar.

Beløbene for vej- og kommunevæsen er i mangel af ligningslister taget fra regnskaberne. Plusbeløbet 203-2-0 andrager en ekstraligning til kommunekassen.

Kilde: G-N fattig- og skoleligninger 1866 samt vej- og kommuneregnskaber 1866.

den faste stamme af skatteydere. Det var dem, der ydede alle de hartkornsbaserede skatter, og formue- og lejlighedsskatterne betalte de sammen med kommunens øvrige skatteydere, dem uden hartkorn. De hartkornsløse betalte pr. definition kun formue- og lejlighedsskat og bidrog således ikke til udgifter, der udelukkende hvilede på hartkornet. Det gjaldt regulært vejjudgifterne og eventuelle reparationer af afløste sognekørsler.¹⁷²

Ved ekstraordinære skatter kunne skatteydergrundlaget atter forskyde sig, og som oftest efter devisen: de, der nød fordel af den pågældende foranstaltning, måtte også yde. Således blev udgifterne til køb af en brandsprøjte for størstedelen knyttet til bygningernes forsikringssummer. Jo større hus, jo mere skat.¹⁷³

Til disse generelle principper kom de specielle undtagelser. Præsten og skolelærerne havde særlige skatteprivilegier. Oprindeligt var præsten fri for alle bidrag til skolevæsenet.¹⁷⁴ Med hartkornsudjævningen i 1850 forsvandt forrettighederne for de hidtil privilegerede jorder, og godsejere og præster måtte svare skat af deres ofte ganske betydelige hartkorn.¹⁷⁵ I Gunderup-Nøvling blev præsten med 10 tdr.htk. kommunens næststørste bidragsyder til skolevæsenet.¹⁷⁶ Og få år efter – i 1856 – røg også præstens sidste privilegier på området: friheden for ydelse af formue- og lejlighedsskat, skolebrændsel og fourage.¹⁷⁷

Skolelærerne var hele vejen igennem fritaget for hartkornsskatter af deres skolelodder.¹⁷⁸ De var derimod principielt pligtige til at erlægge formue- og lejlighedsskatter af enhver art; dog fandt ministeriet i 1854, »at ikke lidet taler for«, at de blev fri for bidrag til skoleudgifterne.¹⁷⁹ Det blev de i Gunderup-Nøvling, og det havde de for den sags skyld hele tiden været.

Også sognefogderne var fra starten fritaget for forskellige byrder som kompensation for de offentlige tjenester, de ydede i lokalsamfundet. Det, der her er aktuelt, er, at de var fritaget for vejarbejde og dermed også vejskatter.¹⁸⁰ Da sognefogderne fra 1857 blev aflagt med en fast pengeløn, mistede de deres skattefriheder og blev skatteborgere som alle andre.¹⁸¹

Foruden disse faste regler var der dengang som siden særlige regler for udensogns boende hartkornsejere, for til- og fraflyttere, for militære embedsmænd, for sommerbeboere etc.¹⁸² Vel gav det ikke de store problemer i en landkommune som Gunderup-Nøvling, men helt fri for sådanne særtilfælde var man ikke.¹⁸³

7. Hartkornsskatten. Ligninger i tusindtal

Når man havde beregnet og besluttet, hvor store beløb man skulle have ind i skat til de forskellige formål, havde foretaget den behørig fordeling mellem hartkornsskat og formue- og lejlighedsskat og i øvrigt havde styr på, hvem der var skatteyderne i de enkelte tilfælde, kunne selve ligningsarbejdet begynde. For hver af de hartkornsbaserede skatter måtte man dividere sig frem til en beskatnings- eller ligningsfaktor, der kunne bringe skattebeløbene i hus.

En oversigt over ligningsfaktorerne fra de samme to år, som i forrige afsnit blev belyst med hensyn til skattebeløb, er givet i tabellerne 7.05 og 7.06.¹⁸⁴

Ligning efter hartkorn var let at forstå og i princippet let at håndtere. Skattegrundlaget var objektivt, givet udefra med de officielle matrikler, og der var ingen progression eller degression i systemet. Når man havde bestemt den aktuelle faktor, var selve beregningen i den forstand uproblematisk og mekanisk. Men der var mange finesser, og arbejdet var stort og omstændeligt.

For hver hartkornsbruger – og dem var der 200-230 af i kommunen – skulle der i princippet foretages en beregning for hver af de 6-8 ordinære beskatninger, der kunne være tale om.¹⁸⁵ Det kunne rundt regnet blive til mellem 1.400 og 1.800 beregninger om året. Bortfaldet af kornskatter til skolevæsenet fra 1856 satte naturligvis generelt tallet ned, men ellers kunne udsving ske ved, at man enkelte år helt sprang en ligning over. Det var kommune- og vejskatterne, der en gang imellem kunne undværes, og det skete typisk tidligt i perioden, inden vejarbejderne i større stil var overgået til betalt arbejdskraft, og inden de øvrige opgaver var blevet for mange og store. Konfiskationen af en bispekræmmers varer i 1846 indbragte 40 rdl. og sparede Gunderup-Nøvling kommune for ligning til kommunekassen i mindst to år, og Treårskrigen satte både vejarbejder og vejjudgifter næsten i bero. Fra Gunderup-Nøvling kender vi syv-otte år uden vejligninger og ligninger til kommunekassen.¹⁸⁶ Men ellers gik det efter det opstillede normale ligningssystem.

Naturligvis forsøgte man at forenkle eller rationalisere ligningsarbejdet, hvor og når man kunne. En lettelse lå der således i at lave »parallelligninger«, dvs. inden for samme år at ligne to skatter med samme

Tabel 7.05. Ligning i korn og penge af hartkorn i Gunderup-Nøvling 1852. Ligningsfaktorer

Udgifts- branche	Ydelses- form	Ydelse pr. tønde hartkorn
Fattigvæsen	Penge	2 mark
	Rug	1/2 skæppe
	Byg	3/4 skæppe
Skolevæsen	Penge	5 mark
	Rug	7 potter 2 1/6 pægl
	Byg	12 potter 2 1/3 pægl
Vejvæsen		
Gunderup	Penge	2 mark
Nøvling	Penge	1 mark 8 skilling
Kommunevæsen	Penge	8 skilling

Tabel 7.06. Ligning i korn og penge af hartkorn i Gunderup-Nøvling 1866. Ligningsfaktorer

Udgifts- branche	Ydelses- form	Ydelse pr. tønde hartkorn
Fattigvæsen	Penge	4 mark 8 skilling
	Rug	1/2 skæppe
	Byg	1/2 skæppe
Skolevæsen	Penge	2 rdl. 5 mark
Vejvæsen		
Gunderup	Penge	3 mark
Nøvling	Penge	5 mark
Kommunevæsen	Penge	1 mark + 2 mark

Til kommunevæsenet blev der først udskrevet 1 mk. pr. td.htk., siden 2 mk. mere i ekstraskat.

faktor. Fra midten af 1850'erne lignede man således hvert år rug og byg til fattigvæsenet på denne måde.¹⁸⁷

Mere battede det, at man i en lang række tilfælde lignede en skat med samme faktor fra år til år. Nogle gange holdt man den lidt længere, og i et par tilfælde lykkedes det at holde ligningen »stående«, som man sagde, i ni år.¹⁸⁸ Det betød naturligvis mærkbare lettelser af arbejdet, selv om man ikke blindt kunne kalkere alle tal af fra år til år. Ændringer i

skattegrundlaget gennem udstykninger, køb og salg medførte naturligvis justeringer for de pågældende hartkornsbrugere.

8. Hartkornsskatten. Problemer og justeringer

De skatter, der kunne ydes efter samme ligningsfaktor over lange perioder, var meget forståeligt skatterne i rug og byg til skolevæsenet. I de 15 år, disse skatter blev ydet under sogneforstanderskabet, 1842-1856, var de beløb, der skulle indkræves, fuldstændigt uændrede. Nemlig 30 tøn-der rug og 50 tøn-der byg, hvilket var den lovbestemte samlede kornløn til Gunderup-Nøvlingens fem lærere.¹⁸⁹ Når man ikke desto mindre tre gange måtte forandre ligningsfaktorerne og omberegne skatterne for samtlige hartkornsejere, var årsagerne selvsagt tungtvejende. Da disse situationer viser noget karakteristisk ved datidens hartkornsbeskatning, skal de kort omtales.

Den første af ændringerne var foranlediget af den store nybonitering af landbrugsjord, der skete med matriklen af 1844, og som ikke efterlod mange bønder med samme hartkornsansættelse som før. Den anden var foranlediget af loven i 1850 om hartkornsegaliseringen, der gjorde hidtil privilegeret hartkorn skatskyldigt. I Gunderup-Nøvling betød det en udvidelse af hartkornsgrundlaget for skoleskatterne med præstens godt 10 tøn-der hartkorn. Det var ikke meget i forhold til kommunens samlede 613 tøn-der, men alligevel mere end nok til, at hele ligningen skulle regnes om. Man kviede sig da også ved det og udskød problemet i fire år ved at lade præsten levere sit skolekorn til fattigvæsenet.¹⁹⁰ For skatteyderne gik det lige op. Men det var givetvis i strid med det officielle »cigarkasse«-princip.

Den tredje ændring var en intern rationaliseringsforanstaltning, en stærk forenkling af kornafleveringsproceduren. Af de godt 200 hartkornsejere i kommunen i 1840'erne var op mod de 100, dvs. en lille halvdel, husmænd. Deres hartkorn var pr. definition småt, mindre end 1 td.htk., og tilsammen stod de for under 5% af kommunens hartkorn. Når husmændene bidrog til skolekornet – og det havde de gjort efter noget skiftende principper – måtte deres bidrag blive små.¹⁹¹ De fleste ydede nogle få potter korn, og slet ikke så få mødte frem til den årlige aflevering med 1 pægl af hver kornsort, i alt knap en halv liter eller ikke mere end de kunne have i deres bukselommer.¹⁹² Det var stor

ståhej og kun lidt korn. Det blev også snart sogneforstanderne for meget. Fra og med 1846 ophævede man husmændenes kornaflevering, omregnede den efter årets kapitelstakst og lagde den oven i den øvrige pengeskat.¹⁹³ En praktisk foranstaltning, som opretholdt »retfærdighedsprincippet«, den givne fordeling mellem skatteyderne. Men ligningsregneriet blev ikke mindre, tværtimod. Rigtignok kunne de 30 tønder rug og 50 tønder byg nu som en engangsforanstaltning fordeles udelukkende på gårdmændenes hartkorn, men husmændenes nytillægnede pengeskatter skulle løbende justeres efter kornets skiftende priser.¹⁹⁴

Også en anden ligningsreform så dagens lys i Gunderup-Nøvling i midten af 1840'erne. Vel mindre i format end den nys beskrevne, men ikke desto mindre symptomatisk for problemerne i skattesystemet og for den sunde fornuft hos de nybagte sogneforstandere. Det var stadigvæk skolekornet, det drejede sig om, og problemet var igen forårsaget af det faste skattebeløb, de 30 tønder rug og de 50 tønder byg, som man ved ligningen gerne ville ramme og faktisk også ramte utroligt præcist. Det betød, at ligningsfaktorerne blev brudte tal, og de udskrevne beløb måtte regnes i meget små enheder. Derfor regnede man ikke skæppen i fjerdingkar og album, men i de mindre enheder pottes og pægle (1 skæppe a 18 pottes a 4 pægle), og så måtte man endda undertiden tage brøkdele af pæglen i brug. De skiftende ligningsfaktorer for skolekornet i Gunderup-Nøvling så således ud:¹⁹⁵

Tablet 7.07. Ligningsfaktorer for skolekorn i Gunderup-Nøvling. Ydelse pr. tønde hartkorn

	Rug	Byg
1844-1845	7 pottes 1 pægl	12 pottes
1846-1854	7 pottes 2 1/6 pægl	12 pottes 2 1/3 pægl
1855-1856	7 pottes 1 1/2 pægl	12 pottes 1 pægl

1 tønde korn = 8 skæpper a 18 pottes a 4 pægle

Oprindeligt blev også de enkeltes kornbidrag beregnet med en nøjagtighed, der kunne gå ned til brøkdele af pægle. I skoleligningen for 1843 var de fleste gårdmænd i Gunderup sogn ansat i rug med beløb, der endte i halve, tredjedele eller fjerdedele af en pægl, men også helt aparte brøker som 3/16 og 7/11 forekom, og slutbeløbene for hele sognet, 23 tdr.

1 skp. 14 potter og 3 123/176 pægl rug og 38 tdr. 5 skp. 1 pot og 2 6/11 pægl byg, har næppe været regnskabsførerens livret.¹⁹⁶

Dette overdrevne petitesseri gjorde sogneforstanderskabet en ende på. Nok var det vigtigt, at alle betalte, hvad de skulle, hverken for meget eller for lidt, men retfærdigheden måtte have en grænse. Og hvordan måler man rent praktisk 7/11 eller 123/176 af en pægl, dvs. af en portion korn på mindre end 1/4 liter? Fra 1844 droppede man brøkerne og satte den skat, de enkelte skulle betale, i hele pægle. Det var også små enheder, det mindste rummål man havde, men alligevel en klar forenkling.

Fattigkornet gav ikke helt så store problemer. Her behøvede slutbeløbene ikke være så præcise. I stedet for at dele skæppen i potter og pægle, regnede man i fjerdingkar og ottingkar med 1 ottingkar som mindste mål (2,2 l) Her var man tidligt kommet ind på at lade gårdmændene alene svare korn in natura og husmændene yde omregnede pengebeløb.¹⁹⁷ Fra midten af 1850'erne forenkledede man yderligere kornleveringen, idet man nu kun ydede hele fjerdingkar. Beregningen blev derimod igen mere kompliceret, idet der nu også for gårdmændenes vedkommende opstod restbeløb i korn, der skulle udlignes i penge, og det kunne være i både op- og nedgående retning. Om ligningen var retfærdig efter disse »omkonteringer« kunne det være ganske svært i hvert fald for menigmand at kontrollere, og måske har det været for at imødegå kritik, at man efterhånden forsynede ligningslisterne med indledende forklaringer og mere gennemskuelige opstillinger.¹⁹⁸

9. De omstændelige beregninger

Når kornskatterne var særligt bøvlede, skyldtes det naturligvis bidragenes fysiske form. De skulle fragtes og emballeres, de skulle måles og vejes og opsamles og uddeles. Men de praktiske forenklinger, man gennemførte, lettede, som det er fremgået, ikke selve ligningsarbejdet. Det sidste, der her skal beskrives, er selve regneprocessen ved ligningen af hartkornsskatterne. Beregningen af de tusinde skattebeløb. Hvilke regnestykker var det i grunden, sogneforstanderne blev konfronteret med?

Tager vi for eksempel skoleligningslisten for 1856, ser vi for hver skatteyder først ejendommens hartkorn og derefter de lignede beløb i rug, byg og penge af hartkorn og i penge af formue og lejlighed. Der er også

en kolonne for de pengebeløb, husmændene skulle yde i stedet for korn in natura, samt en kolonne for pengeskatterne i alt.

Tabel 7.08. Ligning til Gunderup og Nøvling sognes skolevæsen 1856

Yderne	Hart- korn	In natura Rug	Byg	Penge af hart- korn	Penge af formue & lej- lighed	Penge af husmd. for korn	I alt penge
Gunde- rup	Td-sk fj-alb	Td-sk pt-pgl	Td-sk pt-pg	Rd-mk- sk	Rd-mk- sk	Mk-sk	Rd-mk- sk
Jens P. Jensen	7-2- 1- ³ / ₄	0-2- 17-2	0-4- 17-0-1	12-0-14	0-3-0	–	12-3-14
Villads Nielsen	6-5- 1-2	0-2- 13-0	0-4- 10-0	11-0- 12	0-3-0	–	11-3-12
Johs. Nielsen	6-0- 0- ¹ / ₂	0-2- 11-0	0-4- 6-0	10-0-1	0-2-0	–	10-2-1
Præste- gården	10-0- 1-1 ¹ / ₂	0-4- 1-2	0-6- 15-0	16-4-7	4-3-0	–	21-1-7
Jordem. huset	0-2-3 2 ¹ / ₄	–	–	0-3-11	–	2-3	0-5-14
N.Chr. Poulsen	0-4- 0- ³ / ₄	–	–	0-5-1	0-1-0	2-15	1-3-0
N.Sø- rensen	0-3-2 1 ³ / ₄	–	–	0-4-8	–	2-9	1-1-1

Kilde: G-N skoleligning 1856.

Hartkornsskatterne har man beregnet på grundlag af det anførte hartkorn og de vedtagne ligningsfaktorer. Tager man fx den første på listen, Jens P. Jensen i Gunderup, har man multipliceret hans hartkorn med henholdsvis 7 potter 1¹/₂ pægl rug, 12 potter 1 pægl byg og 1 rdl. 4 mark penge, hvilke var ligningsfaktorerne pr. td.htk. for skoleskatten det pågældende år. For rugskattens vedkommende skulle man altså gange 7 tdr., 2 skp., 1 fjerdingkar, ³/₄ album med 7 potter 1¹/₂ pægl rug.

For den, der er opflasket med decimalbrøker og elektroniske lommeregnerne, er et sådant regnestykke noget af en prøvelse. Men også for den, der havde rutine i at regne med datidens mønt og målsystemer, har der

været arbejde ved det.¹⁹⁹ Efter alt at dømme, dvs. de ovenfor givne eksempler på skattebeløb og et kig i tidens regnebøger, er regnestykket udført ved en form for brøkgregning efter omregning af værdierne til samme enhed.²⁰⁰

I Jens P. Jensens tilfælde ville udregningen af skoleskatten i rug kunne se således ud:

7 tønder	a	29 1/2 pægl = 206 1/2	pægl
2 skæpper = 1/4 tønde	a	29 1/2 " = 7 3/8	"
1 fjerdingkar = 1/32 tønde	a	29 1/2 " = 59/64	"
3/4 album = 1/128 tønde	a	29 1/2 " = 59/256	"
215 7/256 pægl			
= 2 skp. 17 pt. 3 pægl			

Regnestykket giver 1 pægl mere end ligningslistens beløb (2-17-2). Der er altså foretaget en afrunding nedad. I andre tilfælde er der rundet op. De yderste brøker er tilsyneladende behandlet med løs hånd, men afvigelserne er sjældent mere end 1 pægl (ca. 1/4 liter).²⁰¹ Beregningen af bygskatten og pengeydelsen efter samme system rammer ligeledes ligningsbeløbene meget præcist.²⁰²

Der var (eller kom) hjælpemidler til skatteberegningerne i form af tabeller, der for enhver ligningsfaktor viste skattebeløbene for en skala af hartkornsværdier. Skatteudregningen blev så til en addition af hele tal og brøker. Formentlig kom disse tabeller til beregning af pengeskatter (men ikke kornskatter) i trykt form først frem efter sogneforstanderskabernes periode. Den ældste påtrufne er fra 1869, men naturligvis kan sådanne være hjemmegjort af snilde skatteberegnerne også før den tid.²⁰³

Nu blev disse regneopgaver normalt ikke kastet lige i hovedet på den uforberedte bonde fra 1842. Rigtig nok siger kommuneanordningen af 1841 ikke udtrykkeligt, hvem der skulle udføre beregningerne, men det har temmelig sikkert været forudsat, at opstillingen af ligninger har været et led i regnskabsførelsen. Dvs. at fattigligningen tilkom præsten og skoleligningen skolepatronen, dvs. godsejeren. I mangel af godsejere i kommunen kunne lægfolk her komme på tale, som de også kunne for vej- og kommuneskatternes vedkommende. Sognepræsten var dog i alle tilfælde (indtil 1867) i nærheden, og man må tro, at der er blevet trukket på hans rutine og gode vilje mange steder.

I Gunderup-Nøvling blev fattigligningerne hele vejen igennem, fra 1842 til 1867, helt efter reglerne ført i pennen af sognepræsten.²⁰⁴ Med en kort undtagelse for Nøvling sogns vedkommende var det lige så regulært skolepatronen i form af godsinspektøren på Lindenberg, der, så længe han sad som født medlem, opstillede skoleligningerne.²⁰⁵ Fra 1856 valgte man med mellemrum skolepatroner blandt de læge medlemmer af sogneforstanderskabet, men ligningsarbejdet tog præsten sig, frivilligt, på. Ligningerne til den særlige kommunekasse og vej-kasserne stod fra først til sidst formanden, proprietær C. Jelstrup, for.²⁰⁶

Til bedømmelsen af ligningsarbejdets omfang skal det med, at ligningslisterne gerne udførtes i mere end et eksemplar. Distriktsvis udskrevne opkrævningslister til sogneforstandernes brug har formentlig i alle tilfælde været udarbejdet.²⁰⁷ Fattig- og skoleligningerne blev dertil årligt indført i de respektive forhandlingsprotokoller.

10. Skatten på formue og lejlighed

Af skatter på formue og lejlighed skulle der i virkeligheden hvert år udskrives tre, idet en vis del af skatterne til såvel fattig- som skole- og kommunevæsen skulle baseres på dette grundlag. Men hvordan håndtere man disse skatter, der ikke hvilede på den håndfaste og objektive hartkornsansættelse? Adskillige sogneforstanderskaber søgte naturligvis at få et mere fast hold på disse begreber ved at spørge autoriteterne, men svarene herfra var ikke altid ligelydende. Mest autoritativ synes den udlægning at være, som Indenrigsministeriet gav en række spørørende kommuner i 1850'erne.²⁰⁸

Begrebet »formue og lejlighed« anskuedes heri under en helhedsbetragtning. Det, som sogneforstanderskaberne – samvittighedsfuldt – skulle bedømme, var beboernes »overskudsindtægt« forstået som det, der var tilbage af indtægten, når en række udgifter var afholdt. Alle indtægtskilder skulle tages i betragtning, hvad enten de hidrørte fra erhverv, lønninger, renter af kapitaler og lignende; også indtægten af hartkornet skulle regnes med. De udgifter, der skulle fradrages, var først og fremmest dem, der stod i forbindelse med indtægterne: skatter, afgifter, renter og andre gældsbyrder. Men også hvad der i øvrigt var af betydning for familiens underhold, skulle tages i betragtning, dvs. børnetal og andre underholdsbyrder. Kort sagt, sogneforstanderskabet

717. *Udskrivningsbøger*
Navne.

	- Udskrivnings- bøger og Årg.	A. B.	Indkomst				Udgifter						Det samlede Resultat i D.
			1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	
Dampmaskin Christiania	H. Jørgensen	520	-	-	235	-	12	-	-	-	-	44	989
Jørgensen & Jørgensen	Albani	31	1	20	-	-	-	-	8	-	-	3	47
Reformet Koneforening	Albani	39	-	20	-	-	-	-	8	-	-	3	43
Andersens - Bøll. Bruun	Albani	-	-	-	40	5	-	-	8	-	-	2	53
Andersens	-	-	-	90	-	-	-	-	-	-	-	-	135
Niels-Nielsen	Albani	124	5	-	-	-	6	-	-	-	-	10	114
Jørgensen & Albrechtsen	-	70	6	-	-	-	8	20	8	8	-	6	5
Jørgensen & Jørgensen	Albani	211	12	4	3	-	20	-	-	-	-	15	184
Brøn Jørgensen	-	496	6	-	-	-	8	20	16	8	-	49	119
Lars Jørgensen	-	130	7	-	-	-	4	-	-	-	-	11	113
Madsen & Jørgensen	-	512	16	20	6	-	-	-	24	8	-	43	463
Madsen, Madsen & Jørgensen	-	93	5	-	16	-	-	-	16	3	-	3	88
Jørgensen & Jørgensen	-	247	7	4	-	-	8	-	10	16	4	21	175
Jørgensen	-	210	4	-	-	-	15	50	11	-	-	10	63
Jørgensen	-	234	16	-	5	-	-	-	20	-	-	24	251

Ved udskrivningen af formue- og lejlighedsskatten skulle kommunerne udøve et skøn over familiernes samlede økonomiske situation. Dette omfindtlige skøn søgte man at komme uden om ved at sætte tal på en række forhold, der betød noget for familiens velstand. I det viste skema fra Ho-Oksby kommune er de positive forhold værdisat under »B« (bedriftens tilstand, erhverv ud over landbrug, renteindtægter) og de negative under »C« (renter, aftægtsforpligtelser, antal børn og løn til tjenestefolk) (LAV). Foto Anders Riis.

skulle bedømme beboernes hele økonomiske situation, deres faktiske skatteevne. Der var altså tale om en supplerende skat, som både skulle inddrage andre indtægtsformer end landbrug i beskatningsgrundlaget og opfange velstandsforskelle blandt landbrugerne, som ikke var proportionale med hartkornet.

At man godt kunne sætte pris på dette sidste, gav Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab selv udtryk for under en skattestrid med præsten i 1852. Med hartkornsskatten alene »ville – de større gårde slippe alt for let i forhold til de mindre«, og »bolssteder og huslodder ville ikke komme til at yde, hvad de burde«, hed det.²⁰⁹ Dette positive syn på formue- og lejlighedsskatten kan dog være udsprunget af den aktuelle situation. At

man i øvrigt ønskede at holde denne skat på et lavt niveau, fremgik både af en senere udtalelse og af den førte skattepolitik.²¹⁰ Helt uforenelige behøvede de to holdninger dog ikke at være.

I den almindelige landkommune var det ikke alverden, der kunne hentes på indtægtskilder ud over landbruget. Der kunne være en enkelt læge, forpagter eller kapellan med en god indtægt, men langt de fleste uden hartkorn hørte til i den lavere ende af den sociale skala, husmænd uden jord, daglejere (ofte de samme) og landhåndværkere. Tjenestefolk kunne også skrives i skat af deres formue- og lejlighed, men sogneforstanderskabet afgjorde selv, om man ville gøre det.²¹¹ I Gunderup-Nøvling havde man gjort det i 1830'erne, men opgivet det igen inden 1842.²¹² Skat kunne være svær at inddrive fra den mobile og relativt ejendomsløse tyendegruppe.²¹³

Ingen af kommunens beboere var således pr. definition fritaget for at betale skat af formue og lejlighed. Alle kunne tages i betragtning. Skattens udlygnende funktion var sikkert almindelig accepteret. Problemerne lå i det ømtålelige skøn over indbyrdes velstand, og de få retningslinier, der var givet, var principielle og kun lidt konkrete. Der har virkelig været mulighed for lokale variationer, men altså også for murren og klager.

11. Formue- og lejlighedsskatten. Klager og kompetence

På den baggrund måtte man næsten vente, at en række skatteydere ville være utilfredse med deres ansættelse og benytte deres adgang til at klage. Og der kom da også mange klager, men dog ikke i overvældende tal. I Gunderup-Nøvling var der overhovedet kun 5-6 skattesager på dagsordenen i de 26 år, sogneforstanderskabet stod for styret, og de vedrørte i intet tilfælde det foretagne skøn over ansættelsen i formue- og lejlighedsskat.²¹⁴

Måske har man haft en særlig heldig hånd i Gunderup-Nøvling. I amtsrådet, der var næste klageinstans, var der jævnlig skatteklager på dagsordenen og så godt som altid vedrørende formue- og lejlighedsskatten. Men heller ikke her var antallet af klager voldsomt stort. En kursorisk gennemgang af Ålborg amtsråds forhandlingsprotokoller viser, at tallet svingede meget. Enkelte år var der næsten ingen klager, og når de

var flest, har der været omkring 10-15 stykker.²¹⁵ Hvilket skal sammenholdes med, at der var ca. 60 kommuner i amtet.

Efter klagesagerne i amtsrådet at dømme var sogneforstanderskabernes ansættelser i disse skattesager ganske kompetente. Vel blev en del af de indgivne klager imødekommet med nedsættelse af skatten som følge,²¹⁶ men det almindelige udfald af sagerne var dog, at amtsrådet støttede sogneforstanderskabernes ansættelse. I visse, mindre klare, tilfælde lod man ansættelsen stå ved magt og opfordrede samtidig sogneforstanderskabet til at overveje ændringer ved næste ligning.²¹⁷ Hvilket man så kunne gøre eller lade være. Sagen kom kun op igen ved fornyet klage.

Ålborg amtsråd havde en overgang optrådt noget mere egenmægtigt, idet man efter klager havde pålagt nogle sogneforstanderskaber at omgøre ligningerne.²¹⁸ Et af sogneforstanderskaberne nægtede at gøre dette, og amtsrådet nedsatte så en komite af sin egen midte, som med assistance af nogle tilkaldte beboere forfattede en ny ligning, og den vedtog amtsrådets flertal påfølgende at sætte i værk. Nu var kommunen for alvor sat under administration, men det fandt den sig ikke i, og efter klage til Indenrigsministeriet blev amtsrådet sat dygtigt på plads. Det var på ingen måde kompetent til at foretage kommunale ligninger. Det tilkom de valgte repræsentanter for kommunen, og deres ligning skulle derfor stå ved magt. Det, amtsrådet kunne tage beslutning om, var at nedsætte skatten for konkrete klagere.²¹⁹ Noget af en næse til et amtsråd og en amtmand.

Vil man nærmere ind på, hvordan ligningen af formue- og lejligheds-skatten blev praktiseret, på hvilken måde det forudsatte skøn er blevet udøvet, er det de – spredt bevarede – kommunale ligningslister, man må konsultere.²²⁰ I sagens natur må man forvente lokale forskelle.

Stikprøver i ligningslisterne fra Gunderup-Nøvling viser for det første, at ingen befolkningsgrupper som sådanne, bortset fra tjenestefolkene, er gået fri af formue- og lejlighedsskatten. Det vil sige, at der ud over gårdmænd, husmænd og håndværkere uden jord, møllere, forpagtere m.fl. også var daglejere, enker og aftægtsfolk blandt yderne.²²¹ Men ydelserne var ikke fordelt efter nogen jævn skala. Der var store forskelle inden for de enkelte erhvervsgrupper, der var nulbetalere i dem alle, og der var store forskelle mellem grupperne. Til skolevæsenet i 1844 var således adskillige husmænd med jord fri for skatten, mens en stribe

husmænd uden hartkorn var sat i skat. Det samme var daglejerne i Flamsted, mens gårdmændene i Gunderup by alle slap. Håndværkerne fik jævnthen lov til at betale, mange af dem lige med store gårdmænd og proprietærer.²²²

Disse mange til dels uberegnelige forskelle siger i sig selv, at der har ligget individuelle skøn og vurderinger bag ansættelserne. Men hvad der i de enkelte tilfælde har været udslaggivende, melder ligningslisterne i Gunderup-Nøvling intet om bortset fra et lakonisk »fattig« ved enkelte fuldstændige skattefritagelser.²²³ Tallene i sig selv lader formode, at der blev taget hensyn til enker,²²⁴ nye gårdfolk og familier med små børn.²²⁵ En minutøs gennemgang af ligningslisterne over tid vil utvivlsomt kunne afdække en række interne velstandsrelationer i lokalsamfundet og de skattepolitiske reaktioner herpå.

I andre kommuner har man søgt at finde fremgangsmåder, der minimerede det uundgåelige skøn ved formue- og lejlighedsskatten. Mere eller mindre sindrigt har man modstillet plusser og minusser ved skatteydernes økonomiske forhold. Formue, renter og andre indtægter på den ene side, gæld, aftægtsydelser, hjemmевærende børn, løn til tjenestefolk m.m. på den anden side.²²⁶ Man har virkelig anstrengt sig for at gøre denne pr. definition temmelig subjektive skat så objektiv som mulig.

12. Linier i formue- og lejlighedsbeskatningen. Skattepolitik?

Med henblik på spørgsmålet, om sogneforstanderskabet gennem formue- og lejlighedsbeskatningen førte en eventuel »skattepolitik«, er forholdene i Gunderup-Nøvling underkastet en nærmere undersøgelse. På hartkornsskatten, der var en ren proportionalsskat uden bund- eller andre fradrag, kunne der ikke træffes skattepolitiske forholdsregler. Det første stykke skattepolitik, en kommune foretog, var derfor beslutningen om, hvor stor en del af den samlede skat man ville udskrive på formue og lejlighed (se 7.2.5 ovenfor).

De fleste landkommuner var tilbøjelige til at holde formue- og lejlighedsandelen relativt lavt som beskrevet i nævnte afsnit, og Gunderup-Nøvling skilte sig i den henseende ikke ud.

Tabellen viser i periodiske gennemsnit de andele, skatten udgjorde

Tabel 7.09. Formue- og lejlighedsskattens andel i procent af den samlede skat i varer og penge i Gunderup-Nøvling 1845-1867 (i periodegennemsnit)

7-8 års perioder	Fattigvæsen	Skolevæsen	Kommunevæsen	I alt
1845-51	6,3	4,2		4,8
1852-59	8,6	3,5	60,9	5,3
1860-67	8,8	4,0	14,4	5,9

Kilde: Bilag 7.12a og b.

For kommunevæsenets vedkommende er gennemsnittet i den mellemste periode beregnet på grundlag af årene 1856-1859, idet man først fra 1856 lignede skat af formue og lejlighed inden for denne branche. I øvrigt er procentandelene beregnet af den samlede skat i perioderne. I beregningen af den samlede andel (højre kolonne) indgår vejskatterne i grundlaget.

inden for de enkelte brancher og af den samlede skat til kommunen. At procenterne var forskellige fra branche til branche og specielt høje for kommuneskattens vedkommende, skal man ikke lægge for meget i. Det var et led i forenklingen af ligningsarbejdet.²²⁷ Det, der betød noget, var, at formue- og lejlighedsskattens andel af de samlede skatter, som det ses af kolonnen til højre, var særdeles lav. Selv om der var tale om en svag stigning gennem perioden, lå tallene langt under det minimum på 16,7% (1/6), der blev påbudt i Ålborg amt fra 1868.

Det var altså i Gunderup-Nøvling en relativt lille del af den samlede skat, rundt regnet 4-6%, der kunne gøres til genstand for en skønsmæssig skattefordeling, for en eventuel skattepolitik. Hvordan sogneforstanderskabet i to særligt undersøgte år, 1845 og 1867, fordelte de store skatter, fattig- og skoleskatterne, på forskellige befolkningsgrupper, skal vises i det følgende. Med henblik herpå er skatteyderne opdelt i fire grupper efter deres hartkornsbesiddelse, nemlig gårdmænd, dvs. alle med over 1 td.htk., husmænd med hartkorn fra 1 skæppe til 1 tønne, husmænd med mindre end 1 skp.htk., og endelig husmænd og andre, der var helt uden hartkorn. Opdelingen tilgodeser ikke alle hensyn, håndværkerindslaget i befolkningen træder ikke særskilt frem, men de grupperinger, der fremkommer på det valgte hartkornsgrundlag, synes efter tallene at dømme også at afspejle karakteristiske sociale realiteter i datidens samfund.

Gruppen af gårdmænd var både den største og nok også den mest homogene. Stort set alle de øvrige skatteydere blev i datiden kaldt husmænd, idet de sad i hus. Kun uhyre få lejere eller innsiddere, en aftægtsmand eller en håndværker, optrådte på ligningslisterne. Husmændene med over 1 skp.htk. var typisk jordbrugere, dem, der kunne leve af deres jordlod. En og anden af dem kunne drive et håndværk sammen med jorden, landsbysmedene var gerne med her. Gruppen af husmænd med under 1 skp.htk. rummede også enkelte håndværkere, men i øvrigt var den præget af daglejere. »Husmænd og andre uden hartkorn« udgjorde erhvervsmæssigt den mest heterogene gruppe af de valgte. Håndværkerne var langt de fleste, men ellers spændte gruppen fra daglejere til aftægtsnydere og en præstegårdsforpagter. Lærerne, der ikke beskattedes af deres hartkorn (og slet ikke betalte skoleskat), er også medregnet her for fattigskattens vedkommende.

Tallene i tabel 7.10 fortæller først, at hartkornsskatterne fulgte gruppernes hartkornsandele, som de også burde gøre. Kun fattigskatten i 1845 afviger her, idet en anelig del af husmandshartkornet netop det år holdtes uden for beskatningen på grund af ejernes angivelige fattigdom. Gårdmændene kom således til at betale 1% mere i hartkornsskat, end de faktisk skulle. Men man ser samme år det tydeligste udtryk for en »omfordeling« via formue- og lejlighedsskatten. Hvor mindre end 2% af hartkornsskatten hvilede på husmændene tilsammen, var næsten 30% af formue- og lejlighedsskatten udskrevet på husmandsgrupperne. Tungest hvilede denne skat på de jorddyrkende husmænd og dem helt uden hartkorn. Princippet var det samme for skoleskattens vedkommende og for begge skatterne i 1867, om end »skævdelingen« var mindre udpræget.

Den skæve fordeling var ikke i sig selv udtryk for en grum og asocial politik fra gårdmændenes side. Hvis andre indtægtskilder end hartkornet skulle bidrage til samfundsudgifterne måtte gårdmændenes andel af formue- og lejlighedsskatten pr. definition være mindre end deres andel af hartkornsskatten.

Mere interessant er det at se på fordelingen mellem de tre husmandsgrupper. Her var det et tydeligt og gennemgående træk, at gruppen husmænd o.a. uden hartkorn ydede betydeligt større bidrag til formue- og lejlighedsskatten end dem med hartkorn. Forholdet afspejler formentlig en tilsvarende økonomisk evne hos denne gruppe, som kun kunne

Tabel 7.10. Fattig- og skoleskatternes fordeling på sociale grupper i Gunderup-Nøvling 1845 og 1867 (i procent)

		1845		1867	
		Fattig- skat	Skole- skat	Fattig- skat	Skole- skat
Gårdmænd	Hartkorn	97,4	96,1	95,1	95,2
	Skat af htk.	98,4	96,1	95,1	95,1
	F & L	70,5	83,0	84,8	86,1
	i alt	96,7	95,3	94,0	94,6
Husmænd med over 1 skp. htk.	Hartkorn	2,5	3,6	4,6	4,5
	Skat af htk.	1,6	3,6	4,6	4,5
	F & L	10,2	6,1	5,4	5,4
	i alt	2,1	3,8	4,7	4,6
Husmænd med under 1 skp. htk.	Hartkorn	0,1	0,3	0,3	0,3
	Skat af htk.	0,0	0,3	0,3	0,3
	F & L	3,1	1,4	0,4	0,5
	i alt	0,2	0,3	0,4	0,3
Husmænd o.a. uden htk.	Skat af htk.	–	–	–	–
	F & L	16,2	9,6	9,3	8,1
	i alt	1,0	0,6	1,0	0,5

F & L = formue og lejlighedsskat.

Kilde: Bilag 7.13, 7.14, 7.15 og 7.16.

udnyttedes gennem denne skat. Man erindrer sig, at gruppen bl.a. omfattede alle erhvervsudøvere, til dels bedrestillede, uden basis i jordbesiddelse. Gruppen af husmænd med under 1 skp.htk. fremtræder klart som den sociale underklasse i lokalsamfundet. I 1845 var kun otte af de normalt omkring 30 skatteydere i gruppen sat i skat til fattigvæsenet. I øvrigt var beskatningen af dem gennemgående lige så beskeden som deres andel af hartkornet.

Hvis nogen af de fire grupper på det viste grundlag er blevet diskvalificeret, må det være husmændene med over 1 skp.htk. De betalte af deres hartkorn præcis deres proportionale andel, og af formue- og lejlighedsskatten en andel, der var væsentligt større end det. For så vidt som de ligesom gårdmændene levede af deres jord – som de fleste af dem utvivlsomt gjorde – var formue- og lejlighedsskatten at betragte som en

ekstraskat af deres hartkorn og, som tallene viser, en ekstraskat, der forholdsvis var ikke så lidt større end den, gårdmændene betalte. Man noterer sig, at gårdmændenes andel af den samlede skat altid var mindre end deres hartkornsandel, mens det modsatte bortset fra fattigskatten 1845 var tilfældet for disse husmænds vedkommende. Husmandshartkornet var som helhed klart tungere beskattet pr. td.htk. end gårdmandshartkornet (se bilag 7.13-7.16). Det kunne ligne en skattepolitik fra de magthavende gårdmænds side. En politik, der falder godt i tråd med den opfattelse af husmændene, vel at mærke dem med hartkorn, som gårdmændene flere gange havde givet udtryk for, nemlig at disse på den ene og den anden måde slap for let om ved samfundsbyrderne (se 8.1.4 nedenfor).

Hvorvidt gårdmændenes opfattelse af disse forhold var rimelig og berettiget, er vanskeligt at sige, men at formue- og lejlighedsskatten var beregnet på at udligne de uretfærdigheder, den rene hartkornsskat skabte, det var helt klart og legitimt. Vi hører fra husmændenes side kun om få klager over forholdet, som rigtignok også kunne være vanskeligt at gennemskue for den enkelte skatteyder.²²⁸ Det må endelig huskes, at der i absolutte tal var tale om små beløb. En beregning over, hvordan skattetrykket udmøntede sig på de enkelte skatteydere i de fire grupper, fremgår af skemaet nedenfor.

Da hartkornsskat og formue- og lejlighedsskat her er regnet sammen, virker gårdmændenes tunge hartkornsandel naturligvis stærkt igennem. Den vældige forskel på gårdmændenes og husmændenes skatter er den umiddelbart mest iøjnefaldende af skemaets relationer. At gårdmændene bar den altovervejende del af skatterne er helt klart, men ikke desto mindre kan man også af tallene udlede det nævnte forhold, at husmænd med hartkorn betalte mere pr. td.htk. end gårdmændene. Sat i ligelig skat efter hartkornet skulle de i 1867 have betalt et par skilling mindre pro persona i såvel fattigskat som skoleskat, tilsammen en 3-4% mindre.²²⁹

Alt i alt androg forfordelingen kun små beløb, som en husmand vel kunne mærke, men set fra et gårdmandsbudget har der ikke været tale om noget, der kunne tælle for en udligning af noget som helst. Formentlig har man betragtet den relative skævhed som en skatteteknisk detalje med en symbolsk tendens.

Skattebeløbene i ligningslisterne leverer også materiale til videre stu-

Tablet 7.11. Gennemsnitlige skatter pro persona i korn og penge til fattig- og skolevæsen i Gunderup-Nøvling 1845 og 1867 (i skilling)

	Antal	1845		1867	
		Fattig- skat	Skole- skat	Fattig- skat	Skole- skat
Gårdmænd	124-125	300	546	781	1.413
Husmænd med over 1 skp. htk.	39/60/ 75/73	21	45	65	117
Husmænd med under 1 skp. htk.	8/27-30	11	9	12	21
Husmænd og andre uden htk.	24/39/ 46/35	16	11	23	25

Kilde: Bilag 7.13-7.16.

dier af skattetrykket, skatten sat i forhold til samlet indkomst. Her skal blot anføres til eksempel, at den skat, husmændene i de tre grupper betalte til fattig- og skolevæsen tilsammen i 1867 (ca. 90% af samtlige kommunale skatter), svarede til en daglejers løn i godt 3 dage, henholdsvis godt 1/2 og knap 1 dag.²³⁰ Hvis husmanden med under 1 skp.htk. var daglejer, hvad han i realiteten ofte var, og var i arbejde hele året (hvad han sikkert sjældent var), har han således betalt ca. 2 promille af sin indkomst i skat.

Alt i alt siger tallene fra Gunderup-Nøvling, at de indkomstudligninger, der vitterligt blev foretaget over formue- og lejlighedsskatten, var små. Som de måtte være det, når denne skat udgjorde en så beskedne andel af den samlede skat. Og når man bevidst har valgt så lav en andel, så må man også have ment, at dette gav en rimelig fordeling af skatten, en fordeling, som afspejlede skatteevnen og dermed velstandsforholdene i bondesamfundet.²³¹ Med de forbehold, der nødvendigvis må tages for en så summarisk og generel slutning, afdækker skemaets tal et svælg i velstand mellem gårdmændene og de øvrige grupper i landbosamfundet.

7.3 Regnskaber og kontrol

1. Regnskabssystemet efter anordningen af 1841

Den kommunale økonomi var som nævnt i det forrige opdelt på en række separate kasser, og det lå i systemet, at der skulle føres et særligt regnskab for hver af disse kasser. Af forskellige grunde, og især når en kommune bestod af flere sogne, kunne man komme op på et betragteligt antal regnskaber.²³² I Gunderup-Nøvling, hvor man først fra 1866 fik lagt de specielle skolekasser ind under det almindelige skolevæsen, aflagde man således syv årlige regnskaber:

- et for fattigvæsen,
- et for skolevæsen,
- to for de specielle skolekasser,
- to for vejvæsen og
- et for kommunevæsen i øvrigt.

Den landkommunale anordning viede regnskabsførelsen for fattig- og skolevæsen ganske megen opmærksomhed. For fattigvæsenet blev det præsten pålagt »at føre rigtigt regnskab«, for skolevæsenets vedkommende tilkom det samme den godsejer, der som født skolepatron sad i sogneforstanderskabet. Var der flere sådanne, gik regnskabet på tur imellem dem.²³³ Var der ingen, skulle regnskabsføreren (skolepatronen) udnævnes af sogneforstanderskabet. Anordningen siger udtrykkeligt, at i dette sidste tilfælde var hele sogneforstanderskabet ansvarligt for regnskabsførelsen, hvoraf man modsætningsvis må slutte, at regnskabsførerne i de andre tilfælde var personligt ansvarlige for, at regnskaberne var korrekt førte. For de specielle skolekasser skulle regnskabet aflægges af de pågældende skolepatroner, og over vej- og kommune-kassernes indtægter og udgifter var det formandens hverv at føre regnskab.²³⁴

Det var sogneforstanderskabets opgave som helhed at »gennemgå« de regnskaber, der var aflagt af de forskellige regnskabsførere. Forinden kunne forstanderskabet, hvad der formentlig både var praktisk og almindeligt, lade et enkelt af sine medlemmer »gennemse« regnskaberne og gøre bemærkninger til dem. Hvis eventuelle uenigheder mellem sogneforstanderskab og regnskabsfører ikke kunne bringes ud af verden, var det op til amtsrådet at afgøre sagen. Amtsrådet skulle i alle

tilfælde have regnskaberne til »eftersyn«, men først efter at sognebeboerne havde haft lejlighed til »indseende« med dem. Dette sikredes ved regnskabernes fremlæggelse i 14 dage på et belejligt sted i sognet efter behørig bekendtgørelse.²³⁵

Regnskabsproceduren var således i sin helhed omhyggeligt fastlagt i anordningen, dog uden tidsterminer. Men hvad der skulle foregå på de enkelte trin i processen var kun beskrevet i vage, almindelige vendinger: *gennemsyn* ved en sogneforstander, *gennemgang* af sogneforstanderskabet, *indseende* for beboerne og *eftersyn* af amtsrådet. I praksis blev de to første ofte uden realændringer erstattede af det regnskabs-teknisk mere præcise »revision«. ²³⁶ At »indseende« for beboerne også betød ret til at klage over regnskabet til sogneforstanderskabet og i den næste instans til amtsrådet, er der ingen tvivl om, selv om det ikke stod nogen steder.

Der, hvor der lå politiske problemer i svøb, var i passagen om »amtsrådets eftersyn«. Den havde ikke været med hverken i regeringens oprindelige forslag eller i stænderforsamlingernes betænkninger til kongen.²³⁷ I disse sidste opereres tværtimod med sogneforstanderskabets sluttelige »kvittering« af regnskaberne, hvilket måtte betyde, at den endelige godtagelse og afslutning af regnskaberne lå hos det lokale råd. Amtsrådet kom herefter kun ind i billedet, hvis der forelå lokale indsigelser mod regnskabet, som regnskabsføreren ikke ville anerkende.

»Amtsrådets eftersyn« var altså en ekstra forholdsregel, som den magtfuldkomne regering havde indskudt. Men hvad indebar det? Kommunerne skulle indsende alle deres regnskaber, så amtsrådet kunne se dem. Det var klart. Men derudover måtte tiden vise, hvad der lå i det ret uskyldige udtryk. Var der blot tale om en orientering til amtsrådets efterretning? Ville det indebære noget mere aktivt i retning af en regnskabsmæssig revision? Eller skulle det kunne forstås som en faktisk godkendelse af regnskaberne med deraf følgende nærgående kontrol og eventuelle indgreb i forretningsførelsen?

Den landkommunale anordning bestemte endelig, at formen og indretningen af kommunernes regnskaber skulle »overlades til sogneforstanderskaberne eller i alt fald til amtsrådene« (§15). Igen en uklar formulering, som i tilfælde af tvivl og uenighed lagde spørgsmålet åbent for tovtrækkeri og kompetencestridigheder.

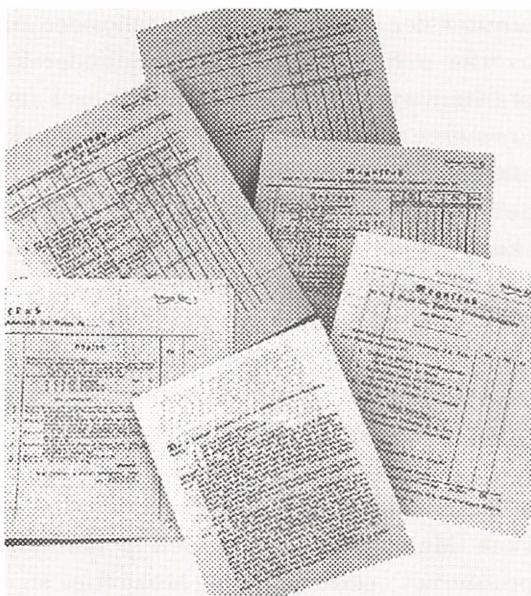
2. Striden om regnskabsformen i Ålborg amt 1843

Og både hvad eftersynet og hvad regnskabsformen angik, viste der sig snart klare modsætninger parterne imellem og stor uenighed om, hvor vidt amtsrådets kompetence strakte sig.

I Ålborg amt var det spørgsmålet om regnskabsformen, der først kom op. Amtsrådet syntes ikke i tvivl om sin kompetence, idet det allerede på sit andet møde besluttede, at man ville affatte skemaer, efter hvilke sogneforstanderskabernes regnskaber skulle opstilles. Skemaer for de forskellige branchers regnskaber blev udarbejdet og udsendt i trykt form til sogneforstanderskaberne i begyndelsen af 1843, dvs. netop mens man rundt om i kommunerne var i færd med at udarbejde regnskaberne for det første regnskabsår, 1842.²³⁸ Den vejledende skrivelse, der fulgte med skemaerne, lod ingen i tvivl om, at der var tale om et påbud.

At amtsrådet til sit eftersyn gerne ville have ensartet opstillede regnskaber, er forståeligt nok, og man har givetvis også forestillet sig, at den faste form kunne være til gavn for de nye folk i kommunerne, der skulle føre eller i hvert fald gerne forstå regnskaberne. Dertil har man villet sikre sig, at regnskaberne kunne kontrolleres på alle punkter, og det var

Ovenpå en gennem 40 år udviklet regnskabs-tradition blev de om-stændelige regnskabs-forskrifter, som Ålborg amtsråd i 1843 forlangte anvendt af sogneforstanderskaberne i amtet, 4 skemaer med 3 skemabilag, følt som et voldsomt bureaukratisk indgreb af de præstelige regnskabsførere i kommunerne (Ålborg stift-amt, Amtsrådssag 59/1843. LAV). Foto Anders Riis.

nok især det, der fik systemet til at virke bureaukratisk og omstændeligt. Ligningslister og overslag m.m. skulle medfølge regnskaberne som faste bilag, og hver enkelt indtægts- eller udgiftspost skulle belægges med dokumenteret udskrift af beslutningsprotokollen, med kvittering eller andet bilag. Regnskaberne skulle endvidere bilægges nøje fortegnelser over de inventariedelev, der henhørte under de kommunale brancher.²³⁹

I Gunderup-Nøvling kom man i første omgang uden om det omstændelige system. Man så ganske enkelt bort fra det og undskyldte sig med, at man havde affattet sine regnskaber, inden man modtog skemaerne.²⁴⁰ Men i øvrigt affødte regnskabsforskrifterne en sand brevstorm imod amtsrådet. Et sogneforstanderskab skrev ligeud, at man ville benytte sin ret til selv at bestemme formen på sit regnskab. Et andet meddelte, at man ikke kunne indlade sig på regnskabsførelse efter skemaerne, som man fandt »kunstlede og smålige«, og som alene gik ud på »betydelige skriverier, uden at nytten derved kunne indses«. Et tredje indsendte sit regnskab med forsinkelse med den sarkastiske forklaring, at man manglede »både tid og forstand til at forfatte det efter de af amtsrådet tilsendte skemater«.²⁴¹

Den største vægt i stormløbet mod regnskabsskemaerne havde dog utvivlsomt en samlet henvendelse fra Fleskum og Hornum herreders præster, der på fire tætskrevne foliosider argumenterede og forklarede, hvorfor man – set fra sogneforstanderskabernes og de involverede præsters synspunkt – havde så meget imod det nye system.²⁴² Når præsterne specielt gav modstanden mæle, skyldtes det naturligvis, at de alle ifølge deres stilling i sogneforstanderskaberne var stærkt involverede i arbejdet med regnskaberne. For fattigvæsenet (hvor det foreskrevne skemasystem var allermest omstændeligt) var de alle fødte regnskabsførere, og ikke så få af dem havde som formænd for sogneforstanderskaber samme opgave over for det øvrige kommunevæsen (vejvæsen m.m.).

Man skal også huske, at præsternes beskæftigelse med regnskaberne ikke var noget nyt. Der var tale om en ubrudt videreførelse af arbejdet fra de gamle fattig- og skolekommissioner. Mange havde i en årrække haft med disse ting at gøre, og så kom her dette nyskabte organ og skulle fortælle de værdige og erfarne præster, hvordan de skulle føre regnskab. Man lagde i henvendelsen ikke skjul på, at amtsrådet efter præsternes opfattelse burde beskæftige sig med andre og vigtigere for-

retninger, og i brevets slutsalve lå sarkasmen ikke langt under den høflige overflade: »Dersom vi ikke vidste bedre, og hvis så mange hæderlige mænd ikke havde underskrevet dem (skemaerne), ville vi anse dem for arbejder af en mand, hvis hensigt det var at paralisere både amtsrådets og sogneforstanderskabernes virksomhed.«

I øvrigt angreb man skemasystemet under to aspekter. Man fandt, at det dels modvirkede den kommunale anordnings erklærede hensigt om at engagere beboerne i det kommunale arbejde, dels pålagde formænd, patroner og præster aldeles unødige byrder.

Under det første aspekt anførte man, at hvis »ikke blot de mere dannede, men også de nogenlunde oplyste bønder« skulle tage del i bestyrelsen af deres egne anliggender og være i stand til at sætte sig ind i både ligninger og regnskaber, så måtte disse være så enkle og korte som muligt. Med de vidtløftige regnskaber »med bilag og bilags bilag« ville alle, der kunne undslå sig for formandsskabet, gøre det, og endelig ville også det, man anså for den eneste pålidelige kontrol med regnskabsførerne, nemlig beboernes eftersyn af regnskaberne, blive illusorisk. En udbredt mistillid ville nemt blive følgen, »da også bønder har en fornemmelse af, at sandheden er kort og tydelig, bedrageriet indviklet og vidtløftigt.«

Heller ikke hvad byrdeforøgelsen angik, lagde præsterne fingrene imellem, selv om de »kun løseligt« ville »berøre den til det yderste drevne smålighed og vidtløftighed, som disse skemaer kræver.« Der var dels det detaljerede bilagssystem: »de uendelige specifikationer af gaver ved køb og salg«, »de mangfoldige afskrifter af protokollerne«, »de talløse kvitteringer for de yderste bagateller« m.m.m. Dels de mange fortegnelser, der krævedes vedlagt regnskaberne. Til skolekassen således over »tabeller, bøger, tavler, *grifler* og andre inventariedele; hvorved næppe kan forstås andet end papirlapperne til bihjælperskiltene, pegepindene, der sædvanligvis hentes fra næste pilebusk, piben ikke at forglemme«. Til eksempel ville også de sognebiblioteker, som både amtsråd og præster fandt nyttige, uvægerligt snuble i starten, når man »uden nytte skulle aflægge amtsrådet regnskab herfor og årligt indsende fortegnelse over biblioteket«.

I henvendelsen anfægtede præsterne også, ligesom flere sogneforstanderskaber, i det hele taget amtsrådets ret til at bestemme regnskabernes form. Kommuneanordningens formulering tolkede man sådan, at

det kun ville kunne blive amtsrådets sag, hvis sogneforstanderskaberne selv ønskede vejledning på feltet.

Præsterne sluttede med at erklære, at man ville benytte den ret, kommunalanordningen gav sogneforstanderskaberne, til selv at bestemme form og indretning af regnskaberne, og indtil den tilbage-trækning af skemaerne, som man forventede, ville man vælge at betragte dem som en vejledning for de forstanderskaber, der måtte foretrække en sådan.

Amtsrådet havde fået noget at tænke over. Man havde næppe forestillet sig et så kraftigt og artikuleret modspil og næppe heller gjort sig klart, om det retsgrundlag, man stod på, nu også var stabilt. Allenfals valgte man tilbagetoget. Amtmanden, der gav kursen an, havde nok så meget lettere ved det, som det ikke var ham, men hans forgænger, der havde ansvaret for skemaernes udsendelse. Naturligvis blev deres nytte understreget og amtsrådets indsats prist og ansigt søgt reddet, men det korte af det lange var, at amtmænd og amtsråd nu blev enige om, at det altid havde været hensigten kun at give sogneforstanderskaberne en vejledning og ikke nogen fast norm for regnskaberne affattelse.

Ålborg amtsråd ville altså ikke over for den massive modstand tage en konfrontation på skemaspørgsmålet og prøve sin ret hos højere myndigheder. Det ikke alt for gennemtænkte og i hvert fald kluntet introducerede skemasystem hørte man ikke mere til. Først langt senere, i 1855, forsøgte man sig igen, men nu kun hvad angik den almindelige kommunekasse, dvs. vejevæsen og øvrigt kommunevæsen ud over fattig- og skolevæsen. Her var der utvivlsomt behov for en hjælp til kommunerne (hvad skemaet fra 1842/43 ikke havde ydet). Det nye skema blev udsendt med »forventning« om, at kommunerne ville følge det, og man undgik brevstorm og andre ubehageligheder.²⁴³

Andre steder havde man naturligvis også fundet, at standardiserede kommuneregnskaber ville være praktiske, og fortrykte skemasæt til kommunal efterfølgelse produceredes formentlig i de fleste amter. Problemet om amtsrådets ret til at foreskrive regnskabsformen kom naturligvis også op og affødte forespørgsler til Kancelli eller ministerium om forståelsen af den tvetydige lovparagraf. Og svarene fra disse myndigheder var alle til fordel for amtsrådenes fortolkning. Kancelliets svar fra 1842 var vel mest tro mod tvetydigheden, idet det dog fremholdt sogne-

Hørbart Forsættelse til Amtsrådet for Ålborg Amt!
 Ved Berøring af 13 August 1843 om det foreskattede Regnskab
 Husholdnings eller de alle Sats' Berøring af det samme
 Lovens og Indtægten af Berøring med Regnskab.
 Hørbart Hørbart om det samme alle Regnskab og Indtægten med
 foresat en Berøring, som alle foreskattede Indtægten, der alle foreskattede
 alle af det samme Lovens og Indtægten af Berøring med Regnskab.
 alle foresat, indtil alle det samme, alle foresat alle foreskattede
 foresat, det foresat alle foresat, alle foresat alle foreskattede.
 Fleskum - Hornum foresat af 17 Februar 1843.
 Hørbart N. S. Christmann F. S. Hansen. O. H. Hørbart
 Hørbart Hørbart Hørbart Hørbart Hørbart Hørbart Hørbart Hørbart

Fire tætskrevne foliosider fyldte den harmdirrende protest mod det dekreterede regnskabsystem fra præsterne i Fleskum-Hornum herreder. Her indledningen og præsternes underskrifter. Og de ærværdige herrers indsats gav resultat. Dekretet blev på diplomatisk vis gjort til en vejledning (Ålborg stiftamt, Amtsrådssag 59/1843. LAV). Foto Anders Riis.

forstanderskabets mulighed for – med amtsrådets godkendelse – at følge sin egen regnskabsform.²⁴⁴ Den mulighed nævntes overhovedet ikke i de ministerielle svar fra 1850 og fremefter.²⁴⁵

På amtsplanen kunne sogneforstanderskaberne således – ved en relativ massiv politisk indsats – skabe sig en vis plads for deres opfattelse, mens de administrative afgørelser i øvrigt gik dem stik imod. Myndighedernes ubetingede opbakning til amtsrådene støttede sig forøvrigt snarere på administrativ raison end på jura. At give kommunerne frit spil med regnskabsformen ville gøre amtsrådenes indseende uendeligt meget vanskeligere. Men interessant havde det været, om en kommune ved en domstol havde ønsket at prøve den paragraf, der tilsyneladende, men alligevel ikke, gav kommunerne en rettighed.

3. Generelt om amtsrådets eftersyn af kommunernes regnskaber

Ålborg amtsråd havde i sammenligning med andre amtsråd optrådt »blødt« og opgivet at insistere på sine skematiske regnskabsopstillinger. Også mange af de ønskede bilag til regnskaberne gav man i praksis afkald på: de detaljerede inventarfortegnelser, protokolafskrifterne af de beslutninger, de økonomiske transaktioner byggede på, etc. Men bilag, der dokumenterede regnskabsposternes beløb, forlangte man stadig. Og bilagene var en vigtig brik i spillet om, hvilken karakter amtsrådets eftersyn skulle have. Uden dem ville man være afskåret fra en egentlig revision og kontrol.

Præsterne fra Hornum og Fleskum herreder havde i deres store henvendelse nok været ude efter bilagene, småligheden og petitesseriet især, men de havde ikke anfægtet bilagsprincippet som sådant eller amtsrådets ret til at forlange bilag. Det gjorde derimod flere sogneforstanderskaber, både i Ålborg amt og udenfor. Holdningen udtryktes tydeligt af Sønder Kongerslev sogneforstanderskab, der over for amtsrådet afviste at være forpligtet til at indsende bilag. Når sogneforstanderskabet havde revideret regnskabet og beboerne intet havde at indvende, måtte det være nok. Amtsrådet var ikke sat til at kontrollere sogneforstanderskabernes duelighed og redelighed. Man kunne godt selv bedømme regnskabsbilagenes retmæssighed.²⁴⁶ Mere bredt gik modviljen ud på, at kontrolsystemet stod i grel modsætning til den liberale ånd i kommunalanordningen. »Hvor bogstaven i den grad skal herske, der må ånden bukke under«, sukkede en præstelig sogneforstanderskabsformand.²⁴⁷

Men modstanden mod bilagskontrollen hjalp ikke, hverken i Ålborg amt eller på landsplanet. Amtsrådet forespurgte blandt andre Kancelliet i 1843 og fik til svar, at lovens bestemmelse om amtsrådets eftersyn også legitimerede kravet om bilagenes indsendelse.²⁴⁸ Senere blev det yderligere understreget, at amtsrådet kunne kræve en hvilken som helst oplysning om anvendelsen af kommunens pengemidler, og at man om nødvendigt kunne sætte sogneforstanderskaberne i mulkt til opnæelse af formålet.²⁴⁹ Der skulle altså ikke være noget, der formelt hindrede amtsrådets indseende med kommunernes regnskaber. En regnskabsmæssig revision var dermed mulig og blev formentlig også søgt udført de

fleste steder med sædvanligt tilbehør af revisionsbemærkninger (antegnelser, udsættelser), svar fra regnskabsførere og endelige »decisioner« (afgørelser af tilbagestående tvivlsspørgsmål).²⁵⁰

Men med hensyn til udførlighed og professionalisme har det regnskabsmæssige eftersyn i mangel af en central instruks nødvendigvis været forskelligt fra amt til amt. Der kunne også være forskel på, hvordan man praktisk greb det ikke ubetydelige arbejde, der var forbundet med revisionen, an. I Ålborg amtsråd delte man det blandt medlemmerne, i Århus klarede et enkelt medlem sagen, mens man i Ribe amt antog stiftskassereren til at udføre det som lønnet revisor (hvad man i øvrigt næppe var beføjet til).²⁵¹

Usikkerheden med hensyn til eftersynets rækkevidde og karakter var imidlertid ikke bragt ud af verden i og med, at bilagsspørgsmålet var sat på plads. I Ålborg amtsråd kom den for dagen i 1847 med et forslag fra et af de medlemmer, der var valgt af sogneforstanderskabernes delegerede. Han mente, at amtsrådet hverken var forpligtet til eller længere havde anledning til at foretage en formelig revision. Ud over de tilfælde, hvor der lokalt var gjort indsigelse, kunne man roligt nøjes med at sikre sig, at bekendtgørelse og fremlæggelse for beboerne samt revision i sogneforstanderskabet havde fundet sted, som loven bød.²⁵² Dvs. faktisk det system, der havde været lagt op til i stænderforsamlingerne, og som de frihedsbevidste sogneforstanderskaber havde håbet på.

Forslagsstilleren fik kun et mindretal i amtsrådet med sig, og muligheden for også på dette punkt at få en særlig ordning for Ålborg amt forskertedes. Men diskussionen medførte, at man foretog en indstilling til Kancelliet for at få en autoritativ udtalelse om spørgsmålet. Det fik man så. Den blev trykt i reskriptsamlingen, så alle kunne se den, og alle kunne se, at det var så som så med liberaliteten over for de unge kommuner.²⁵³

Rigtignok ville Kancelliet indrømme, at det var amtsrådets egen afgørelse, hvor vidt man ville gå i eftersynet. Det havde ingen pligt til at anstille en formelig revision og slet ikke en talrevision af regnskaberne, men det var bestemt ikke meningen, at man skulle nøjes med at afgøre udsættelsesposter som foreslået. Eftersynet skulle være grundigt, »et nøjagtigt gennemsyn«, der både fangede formelle fejl, som sognerevisionen ikke havde bemærket, og som ved at gå tættere på selve oplysningsindholdet i regnskaberne afslørede »urigtige forholdsregler« i kommunernes administration.

Kancelliskrivelsen af 1847 (18/5) var den mest udførlige udtalelse om det ømme spørgsmål, og den kom også til at fungere som paradigme for senere udtalelser, uanset om det var Justits- eller Indenrigsministeriet, der afgav dem.²⁵⁴ Man kan således slå fast, at efter de centrale myndigheders udlægning af lovteksten var der ikke tale om, at amtsrådet skulle godkende eller approbere regnskaberne. Disse udtryk optrådte aldrig i sammenhængen. Amtsrådet var berettiget, men ikke forpligtet til at foretage en regnskabsteknisk revision, men et blot og bart orienterende eftersyn kunne man dog ikke nøjes med. En væsentlig pointe var det, at amtsrådene gennem regnskaberne skulle være opmærksomme på eventuel ukorrekt administration, dvs. øve en form for løbende kontrol af sogneforstanderskabernes virksomhed.

Og det var just på dette punkt, gennem det uskyldige regnskabseftersyn, en eventuel aktiv kontrol måtte sætte ind. Der var ikke ellers i anordningen etableret noget almindeligt tilsyn med kommunerne. Men hvor grundigt, hvor indgribende dette kontrollerende, reviderende eftersyn ville blive, det var helt op til de enkelte amtsråd. Dermed var det givet, at eftersynet kunne og måtte blive uensartet fra amt til amt. I det følgende skal vi se nærmere på forholdene gennem eksempler fra Ålborg amt. Men forinden bør selve regnskabsførelsen i en kommune kort beskrives.

4. Regnskabsførelsen i Gunderup-Nøvling

De kommunale regnskabers førelse var som nævnt ovenfor efter anordningen pålagt indehaverne af forskellige hverv, nemlig *sognepræst*, *skolepatron(er)* og *formand* for sogneforstanderskabet. Det behøvede ikke at betyde, at lige så mange personer var involveret. Præsterne var som bekendt i ikke få tilfælde også formænd, og der var heller ikke noget i vejen for, at præsten eller formanden samtidig kunne være skolepatron.²⁵⁵

I Gunderup-Nøvling fulgte man i det store og hele det foreskrevne system for regnskabsførelse. De skiftende sognepræster (fire) førte fatigregnskabet, formanden kommune- og vejregnskaberne og – som særlig patron for Nøvling skole – regnskabet for den specielle skolekasse for dette sogn, mens repræsentanten for Lindenborgs godsejer, først godsinspektør Kirstein og siden ditto Bollerup, tog sig af regnskaberne

for det almindelige skolevæsen og Gunderup sogns specielle skolekasse.²⁵⁶ Undtagelsen fra reglen skete fra 1856, da godsejerens fødte medlemskab og skolepatronat hørte op. Sognepræsten (Henrik Wulff) påtog sig en tid lang herefter regnskabsfører- og kassererhvervet, uanset hvem sogneforstanderskabet nu havde valgt til skolepatron. Når den gode vilje var til stede, tog man ikke for tungt på formaliteterne.²⁵⁷ Først fra 1866 forenedes igen regnskabsførelsen og skolepatronatet, nu for første gang lagt i hænderne på en »menig« sogneforstander, en gårdejer i Håls (Jens Rasmussen).²⁵⁸

Sammenlignet med senere tiders regnskaber var regnskabsførelsen overmåde enkel. For alle de kommunale branchers vedkommende var der tale om rene driftsregnskaber, regnskaber over indtægter og udgifter. Kommunerne havde ingen pligt til at føre kassebøger eller andet regnskabsforberedende materiale, og muligt var det da at opstille enkle regnskaber på grundlag af en (komplet) bunke bilag. Kassebøger var heller ikke nødvendige af hensyn til uanmeldte revisioner og kasseeftersyn, som hører en senere periode til, men for den regnskabfører og kasserer, der ville holde blot nogenlunde styr på kassebeholdning og løbende ind- og udbetalinger, har en form for kassebogsnoteringer været en selvfølge. I Gunderup-Nøvling førte man således i hvert fald i periodens senere del »regnskabsprotokoller« for de tre hovedområder. De er desværre ikke bevaret.²⁵⁹ Hovedbøger eller kontoførte kassebøger var derimod til dels på grund af de kasseopdelte regnskaber endnu ikke aktuelle for landkommunerne.

Var sogneforstanderskabets regnskaber end regnskabssteknisk enkle, så kunne de udmærket være ganske omfattende, og omfanget tiltog betydeligt gennem perioden. Fænomenet belyses af antallet af bilag til regnskaberne, som i de første år var 50-70 for fattigvæsenets vedkommende, for skolevæsenet 20-30 og for kommunevæsenet i øvrigt nogle ganske få stykker. Mod slutningen af perioden (1866) var tallene for de tre brancher vokset til henholdsvis 138, 95 og ca. 50. I mange tilfælde omfattede et bilag flere posteringer, således at det samlede antal ind- og udbetalinger var endnu større. De mindste og mest stabile af omfang perioden igennem var de to sognes specielle skolekasser. Her var 10-15 posteringer pr. år det sædvanlige. Noget sinecure-job var regnskabsførelsen ikke.

Til at gennemgå de afsluttede regnskaber, før sogneforstanderskabet

som sådant behandlede dem, valgtes hvert år normalt tre medlemmer som interne revisorer af hver sin gruppe regnskaber. Den første snes år fordeltes revisoraterne inden for den samme snævre kreds af personer, som førte regnskaberne, dog suppleret af en formentlig regnskabsvant proprietær (Cl. Schmith, Lundbygård). Sikkert nok et tegn på, at der var grænser for regnskabskyndigheden i forsamlingen.²⁶⁰

Først fra 1862 blev der valgt flere »menige« medlemmer til revisorer. Ikke mindre end syv nye navne kom til de sidste 5-6 år, de fleste af gårdmandsstanden, men også en smed var kommet med (H.C. Lyngbye, Vise), den første og eneste almindelige folketingsvælger, der blev indvalgt i sogneforstanderskabet.²⁶¹ Tydeligvis var princippet, at de regnskabsførende ikke mere skulle revidere hinandens regnskaber, men udviklingen kan også tages som et tegn på, at regnskabsforståelsen var udbredt i forsamlingen og ikke mere forbeholdt nogle få personer.

Hvor alvorligt tog nu de interne revisorer deres hverv? På regnskaberne anførtes det i reglen blot, at de var befundet rigtige, eller at man intet havde at bemærke.²⁶² Men alene det, at de pågældende skulle stå inde for revisionen over for sogneforstanderskabet, skulle borge for seriøsiteten. I nogle tilfælde ses det positivt, at gennemgangen havde været særdeles omhyggelig.

Dette sidste gjaldt i særlig grad, når formanden skulle revidere de af præsten førte fattigregnskaber. Her var der tale om en nærtgående grundighed, der lå tæt på det smålige. Formanden fangede da et par sammentællingsfejl og andre småting, men de fleste indvendinger kunne præsten i reglen let tilbagevise og dertil tillade sig en spydig bemærkning om »dette gentagne tidsspildende skriveri«. ²⁶³ Der er næppe tvivl om, at formandens nidkærhed specielt i 1840'erne havde sin forklaring i et rivalitetsforhold mellem det lokale råds to hovedpersoner. De ret enestående kampafstemninger om posten som revisor af fattigregnskaberne (omtalt 7.1.10 ovenfor) skal erindres i denne sammenhæng.

Også i det vistnok eneste tilfælde, hvor man i kommunen henskød en lokal regnskabsuenighed til amtsrådets afgørelse, var der i realiteten mere tale om en kompetencekonflikt end om et regnskabsspørgsmål (se 7.6.4 nedenfor). Amtsrådet holdt sig i sin decision til det regnskabsmæssige og afviste sognerevisionens anke mod den pågældende regnskabspost (og gav dermed indirekte præsten medhold).²⁶⁴

Normalt afsluttedes den lokale forhåndsrevision med, at regnskabsføreren svarede tilfredsstillende på revisors bemærkninger eller tog dem til efterretning i sit regnskab, hvorefter det samlede forstanderskab foretog den formelle revision og underskrift af regnskabet.

Efter den lokale revision stod regnskabets fremlæggelse for beboerne »i 14 dage på et passende sted« tilbage, og dette skulle bekendtgøres i forvejen (anordn. §16). Af 1860'ernes mere udførlige påtegninger ses det, at bekendtgørelsen skete ved kirkestævne ved kommunens to kirker, at Gunderup og Nøvling skoler ansås for passende steder, at de 14 dage deltes mellem de to sogne med ca. 8 til hver, og at de to lærere, som attesterede dette, i øvrigt kun divergerede med hensyn til, om regnskaberne havde »henligget« eller »henlagt« til eftersyn. Denne sproglige bagatel noteres fornemmeligt til trøst for dem, der gerne ser, at der dog er noget bestandigt i historien.

Fremlæggelsen af regnskaberne til beboernes eftersyn har i sagens natur været en god »demokratisk« forholdsregel og også en forholdsregel af præventiv karakter. Men hvor stor betydning, den i praksis havde, giver det overleverede materiale ikke mange svar på. Vi har ikke fra Gunderup-Nøvling vidnesbyrd om, at beboere skulle have gjort indsigelser mod regnskaberne. I amtsrådets forhandlinger, hvor indsigelser fra hele amtet skulle være at finde, optræder disse sager yderst sjældent. I et tilfælde var en beboer blevet fortørnet over, at sogneforstanderskabet havde indtinget en fattig dreng for en alt for høj betaling, og i et andet gik klagen på, at sogneforstanderskabet belastede kommunen med udgifter til affattelse af ligning og regnskab.²⁶⁵ Dvs. klager over kommunal ekstravagance. Men alt i alt var det småting. Vi må nok konkludere, at beboernes eftersyn ikke var det mest dynamiske led i kontrollen med kommunens økonomi. Manglende indsigt i de kommunale dispositioner, manglende evne til at »læse« regnskaber og manglende interesse i det hele taget er bud på forklaringer.

Efter de 14 dages fremlæggelse kunne regnskaberne endelig tilsendes amtsrådet til eftersyn (de specielle skolekassers dog til skoledirektionen). I periodens begyndelse søgte man i Gunderup-Nøvling at få dem indsendt inden den af amtsrådet vedtagne frist, den 15. marts.²⁶⁷ Senere hen var regnskaberne sjældent af hus før 1. maj, men det var tilsyneladende ikke en forsinkelse, der afficerede amtsrådet. Og Gunderup-Nøvling var ikke specielt sendrægtig. En stikprøve i Ålborg amts journal

1853 viser, at mindre end en tredjedel af de knap 60 kommuner havde indsendt kommuneregnskaber før 15. marts, og at den sidste fjerdedel kom klattende i juni, juli, august eller senere endnu.²⁶⁸

5. De enkelte regnskaber

Til en mere konkret illustration af de kommunale regnskabers form, indhold og problemer gives der i det følgende eksempler på regnskaberne over de forskellige kommunale kasser i Gunderup-Nøvling kommune. De er alle summarisk sammentrukne og giver således ikke noget indtryk af regnskabernes omfang, hverken enkeltvis eller relativt. Fattig- og skolevæsen optræder hver med et enkelt regnskab, mens udviklingen af de såkaldte kommune- og vejregnskaber, der frembød en særlig opstillingsproblematik, er illustreret med eksempler fra forskellige tidspunkter.

Fattigregnskabet og restanceproblemet

Tabel 7.12. Regnskab for fattigvæsen 1862

Indtægter	Rug td-skp-fj	Byg td-skp-fj	Penge rdl-mk-sk
Beholdning fra forrige år		1-7-2 ¹ / ₂	23-0-15
Korrektion iflg. revisions- bemærkning	0-1-0	0-1-0	0-3-0
Ligningsbeløb	35-2-3	35-2-3	695-3-7
Alimentationsbidrag			26-0-0
Tilbagebetalt fattighjælp			23-0-0
Salg af afdøde fattiges efterladenskaber			31-0-3
Refusion fra andre kommuner			94-8-6
Diverse multker			5-0-0
Legatreanter			6-0-0
Salg af gødning fra fattighuset			4-3-12
Indkomne restancer			1-3-2
	35-3-3	37-3-1 ¹ / ₂	911-4-13

Udgifter	Rug td-skp-fj	Byg td-skp-fj	Penge rdl-mk-sk
Underbalance fra forrige år	0-4-3		
Korrektion iflg. revisions- bemærkning			4-0-0
Ordinære kvartalsuddelinger efter forsørgelsesplanen	32-2-0	30-6-0	90-3-0
Yderligere hjælp efter forsørgelsesplanen	0-2-2	0-2-2	255-0-0
Ekstraordinære under- støttelser	8-4-1	8-6-1	184-1-9
Hjælp til husleje, brændsel og klæder			41-5-12
Lægehjælp, sygepleje og medicin			87-0-6
Begravelsesomkostninger			44-1-13
Refunderet andre kommuner			150-3-11
Fattighuset: reparationer og brandkontingent			3-0-4
Afgift t. Helsingør hospital			1-0-4
Afgift t. amtsfattiggassen			13-4-9
Bud, porto, skrivematerialer			1-4-14
»Summa udgift«	41-5-2	39-6-3	877-2-2
»Indtægten var«	35-3-3	37-3-1½	911-4-13
»Altså underbalance og beholdning«	6-1-3	2-3-1½	34-2-11

Kilde: G-N fattigregnskab 1862.

Fattigvæsensregnskabet var normalt det største af omfang. Det gengivne fra 1862 har i originaludgaven 150 posteringer (dækket af 89 bilag), hvoraf langt de fleste (125) angik udbetalinger.²⁶⁹ Det var karakteristisk for fattigvæsenet, at udgifterne var fordelt på mange små beløb. Det komplicerede naturligvis sagen, at der parallelt skulle føres regnskab for rug, byg og penge.

De anførte hovedposter var nogenlunde de samme perioden igennem (1842-67). De frivillige bidrag (tavlepenge, gaver ved køb og salg af ejendom), der tidligere havde været en (mindre) del af indtægterne, var overført til De fattiges Kasse, da den blev oprettet i 1856. Man bemærker, at en relativ stor del af indtægterne (ca. 175 rdl.) bestod af penge,

man på den ene eller anden måde »havde fået hjem igen«, refusioner, tilbagebetalinger etc.

Et forhold undrer, nemlig at der ikke optræder udestående restancer blandt udgifterne. »Ligningsbeløbet« under indtægter er nemlig det fulde, pålignede beløb efter ligningen. Fraværet af restancer skulle således betyde, at alle skattebeløb var betalt. Ser man nøjere efter, viser det sig, at der var relativt mange regnskaber – inden for alle brancher og især i sogneforstanderskabets første årtier – uden udestående restancer, og når de var der, var beløbene oftest små. Hvad skyldtes det? Høj skattemoral eller effektiv skatteinddrivning? Eller begge dele?

Lidt tættere kan vi komme på problemet gennem nogle bevarede restancelister over skolebidrag fra 1840'erne.²⁷⁰ Listerne var ikke oversigter over, hvad der resterede ved regnskabsafslutningen, men over hvad der manglede et par måneder før, og som man nu skulle gøre en ekstra opkrævningsindsats for. I 1843 manglede således den 10. november ca. 24 rdl. af Gunderup sogn, et beløb, der en måned senere var nede på ca. 5 rdl. og inden regnskabsafslutningen var bragt helt ud af verden.

Var der stadig ubetalte skatter efter sogneforstandernes interne opkrævning, så gik de til inddrivning gennem herredsfogden, og også det kunne gå lynhurtigt. I 1843 indsendte man restanceliste med udpantningsbegæring til amtmanden den 11. januar, fik den approberet den 20. januar, og beløbene var inde den 26. samme måned.²⁷¹ En så resolut håndtering af skatteopkrævningen måtte minimere restancerne og højne »betalingsmoralen«.

Men var de faktiske restancer, der måtte være, end små, så burde de alligevel optræde i regnskaberne, og det gjorde de kun spredt. Der kan altså være tale om, at man i de »restanceløse« regnskaber har maskeret små restancer under beholdning (overskud) eller en for lille underbalance. Disse posters beløb har i så fald været fiktive, indtil restancerne indløb. Man slap derved for en postering, der skulle føres tilbage i næste regnskab. I underskudssituationer, der alligevel forudsatte udlæg (fra kassereren eller andre kasser) har udlæggene så også måttet dække restancerne. En nærliggende løsning efter tidens tankegang, men korrekt regnskabsførelse var det ikke.

Skoleregnskaberne

Tabel 7.13. Regnskab for skolevæsen 1866

Indtægter	rigsdaler
Beholdning fra forrige år	38
Pålignet kommunen	1.835
Legatrenter	5
Solgte byggematerialer	6
Skolebidrag fra baptister	21
Indkomne restancer	24
Tiendepenge, tavlepenge	10
	1.939
Udgifter	
Lærerløbninger (6 lærerstillinger)	1.422
Skatter og brandkontingenter af 5 skoler	51
Reparation og vedligeholdelse af samme	239
Bøger, protokoller, skrivematerialer	45
Afgifter til amtsskolefonden	15
Afdrag på gæld	117
Renter af gæld	120
Restancer	1
Diverse udgifter	8
	2.018
Udgift	2.018
Indtægt	1.939
Underbalance	79

Kilde: G-N skoleregnskab 1866.

Skoleregnskabet for 1866 er sammentrukket af 107 posteringer (dækket af 95 bilag) og beløbene afrundet til hele rigsdaler. Skoleregnskabet havde indtil 1856, da kornbidraget til kommunens lærere erstattedes af et pengebeløb, haft sideløbende rug- og bygregnskaber ligesom fattigregnskabet. Indtægtsposterne legatrenter, tiende- og tavlepenge var netop 1866 overført fra den specielle skolekasse, som også udgifterne til bøger, protokoller og skrivematerialer var det. For skolevæsenets vedkommende var behovet for et statusregnskab mest åbenbart. Posterne

afdrag på gæld og renter af gæld afspejler både, at det var nødvendigt at optage lån, og at kommunen skabte sig en kapitalformue i skolernes bygninger.

Tabel 7.14. Regnskab for Gunderup sogns specielle skolekasse 1854

Indtægter	rigsdaler
Beholdning fra forrige år	10
Tavlepenge	9
Skolemulcter	5
Afgift af kirketiende	7
Kirkelysepenge	3
	34
<hr/>	
Udgifter	
Afgift til skolelærnehjælpekassen	9
Bog om krigen, protokol	5
Nye testamenter til konfirmander	6
Skrivematerialer til fem skoler	14
Summa udgift	34
Indtægten var	34
Beholdning	0

Kilde: G-N skoleregnskaber 1854.

Regnskaberne for de specielle skolekasser var bestemt ikke store sager. De multker, frivillige gaver etc., som bidragene bestod af, udgjorde alt i alt relativt små beløb og få posteringer. Kasserne og deres regnskab kunne i reglen uden store problemer gå ind under det almindelige skolevæsen, som det tidligt skete i mange af amtets kommuner. Denne proces kunne dog i kommuner med flere sogne tænkeligt hæmmes af uligheder i kassernes indtægter, fx hvis et sogn eller en skole nød indkomsten af et særligt legat. Når sammenlægningen af kasserne skete så forholdsvis sent i Gunderup-Nøvling (1866), skyldtes det formentlig – vi har ingen konkrete udsagn herom – at Nøvling skole fra gammel tid havde en særlig legatindtægt, som Nøvlingboerne helt sikkert nødigt så forsvinde i den store fælles skolegryde.

Regnskaber for kommune- og vejvæsen

Som det tidligere er fremgået, var håndteringen af indtægter og udgifter ud over dem, der hørte til fattig- og skolevæsen, noget af et stedbarn i den kommunale lovgivning. På den ene side vedblev myndighederne at anse dem for sammenhørende under betegnelsen »kommuneregnskab«. På den anden side måtte man erkende, at der herunder var tale om en kommunekasse og lige så mange vej-kasser, som der var sogne i kommunen. Denne mangel på konsekvens har givetvis medført forskelligheder i regnskabsførelsen både mellem og internt i kommunerne. I Gunderup-Nøvling antog regnskaberne i perioden 1842-1867 i hovedsagen tre forskellige former, som fremgår af de anførte eksempler.

I den første halve snes år, hvor vejarbejdet udførtes overvejende pengeløst (dvs. ved naturalarbejde), hvor de »øvrige« kommuneudgifter i det store og hele androg lidt skrivematerialer og porto, og hvor man i øvrigt så bort fra opdelingen på skatteyderkorps, førte man de få poster fra de to brancher i samme kombinerede regnskab. I 1843, hvorfra regnskabet er vist, lignede man sognevis på hartkornet til de to vej-kasser og afsatte heraf en kommunekasse, som man herefter lignede til separat, når der var brug for det.²⁷² De få udgifters fordeling på de rigtige kasser har ikke været noget problem. Simpelt, usystematisk og ikke helt efter reglerne. Men det fungerede.

Tablet 7.15. 1843. »Kommune regnskab«

Indtægter	rdl-mk-sk	Udgifter	rdl-mk-sk
Lignet på		Opførelse af	
Gunderup sogn	43-2-6	stenkister	22-0-0
Lignet på Nøvling sogn	6-2-2	Skrivematerialer	2-0
	49-4-8		22-2-0
»Altså i beholdning 27-2-8, som tilhører:«			
	Gunderup vej-kasse	16-0-4	
	Nøvling vej-kasse	4-4-9½	
	og den fælles kommunekasse	6-3-10	

Kilde: G-N vej- og kommuneregnskaber 1843.

Tabel 7.16. 1853. »Gunderup sogns vejkasse«

Indtægter	rdl-mk-sk	Udgifter	rdl-mk-sk
Beholdning fra forrige år	44-0-10	Efterskudspenge til Romdrupvejen	20-3-3
Solgt tilovers- blevet tømmer	4-0-0	Sognets andel i folke- tingsvalgudgifter	4-0-11
		Klokkeringning over enkedronning (1852)	3-5-12
tilsammen	48-0-10	tilsammen	28-3-10

»Altså beholdning« 19-3-0

»Nøvling sogns vejkasse«

Indtægter	rdl-mk-sk	Udgifter	rdl-mk-sk
Beholdning fra forrige år	20-2-13 ^{1/2}	Sognefoged for udg. v. Gultentorp bro	2-1-13
		Tømmer og brædder til samme bro	8-2-0
		Efterskudspenge til Romdrupvejen	3-3-11
	20-2-13 ^{1/2}	tilsammen	14-1-8

»Altså beholdning« 6-1-5^{1/2}

»Kommunal regnskab«

Indtægter	rdl-mk-sk	Udgifter	rdl-mk-sk
Modtaget efter ligning	230-2-9	Underbalance fra 1852	1-0-13
Fra stiftamtet for to distriktsheste	48-0-0	Amtsskatter for sogne- fogder og medhjælpere	78-2-8
		Distriktshestehold	52-1-8
		Sundhedskollegiets bek. om kolera (200 stk.)	2-0-8
		Sognefogder for brevløb	30-0-0
		Koleramedicin	7-0-0
		Skrivematerialer	1-0-0
tilsammen	278-2-9	tilsammen	171-5-5

»Altså beholdning« (kommunekasse)	106-3-4
Beholdning Gunderup sogns vejkasse	19-3-0
Beholdning Nøvling sogns vejkasse	6-1-5 ^{1/2}
summa	132-1-9 ^{1/2}

Kilde: G-N vej- og kommuneregnskaber 1853.

Tabel 7.17. 1866. »Regnskab for den alm. kommunalkasse samt for Gunderup og Nøvling sognes vej-kasser«

Indtægter	Udgifter		
	A. Den alm. kommunekonto		
Beholdning fra 1865	122-4-5	Landstingsvalg	38-0-1
Korrektion efter decision	4-4-11	Lejet lokale til sogneforstanderskabets møder	14-0-0
Indkommet efter ligning	156-2-9	Delegerede til to folketingsvalg	5-0-1
Ekstraligning	203-2-0	Sognefogder for brevløb	30-0-0
Afgift af legestuer	15-4-12	Jordemoderløn	77-2-5
Tilbagebetalt udlæg	28-0-12	Vandsynsmændene	8-0-0
		Skrivemat., porto, bud	4-0-0
tilsammen herfra udgiften	531-1-1 176-2-7	tilsammen Igen beholdning	176-2-7 354-4-10
B. Gunderup sogns vejkonto			
Beholdning fra 1865	8-0-13	Uerholdelig restance	0-3-4
Overskud fra uddeling af krigsskadeserstatn. efter forstanderskabets beslutning	10-1-7	Stenkister opsat og istandsat	30-1-4
Indk. efter ligning	227-5-2	Vejmandsarbejde	19-4-0
		Huller udjævnet, rækværk opsat	2-4-0
		Afbenytt. af grusgrav	4-0-0
		Kirkearbejdes afløsning	45-0-0
		Distriktshestehold	4-2-15
		Restancer	4-3-7
tilsammen herfra udgiften	246-1-6 111-0-14	tilsammen Igen beholdning	111-0-14 135-0-8
C. Nøvling sogns vejkonto			
Overskud fra uddeling af krigsskadeserstatn.	3-4-10	Underbalance fra 1865	74-3-7 ¹ / ₂
Indk. efter ligning	128-4-5	Stenkister opf./renset	3-4-8
		Grusbelægn. udjævnet mv	6-4-8
		Vejmandsarbejde	15-0-0
		To vejvisersten	1-0-0
		Bro repareret	1-3-0
		Kirkearbejdes afløsning	25-0-0
		Distriktshestehold	1-3-3
tilsammen herfra udgiften	132-2-5 129-0-10 ¹ / ₂	tilsammen Igen beholdning	129-0-10 ¹ / ₂ 3-2-4 ¹ / ₂

Kilde: G-N vej- og kommuneregnskaber 1866.

På et tidspunkt, da posternes antal og beløbene begyndte at stige, har man følt behov for lidt mere orden og konsekvens, og fra 1852 delte man regnskabet op i tre helt adskilte regnskaber ført på hver sit ark papir og med hver sine påtegninger om revision og fremlæggelse. Nogle gange, men ikke hver gang, var sammenhængen mellem de tre regnskaber markeret med en helt enkel sammentælling af de tre regnskabers beholdningstal.

Med henblik på at opnå en standardisering af kommunernes opstilling af disse regnskaber udsendte Ålborg amtsråd som nævnt i 1855 en skematisk regnskabsforskrift. Hvorvidt den blev fulgt i almindelighed er ikke undersøgt, men i Gunderup-Nøvling lagde man regnskabet om efter principperne i skemaet, men uden dog at følge det i alle enkeltheder. Man satte kommunekasseregnskabet og vejkkasseregnskaberne op som konti i et samlet regnskab, men de særlige konti (dvs. regnskaber) for distriktshestehold og jordemoderudgifter, som amtsrådet gerne ville have, fandt man ingen anledning til at etablere. Jordemoderlønnen satte man på kommunekontoen, og distriktshestene, som i øvrigt i 1853 havde været betalt af kommunekassen, lod man de respektive sognes vejkonti bære. At grupperne af ydere ikke var ganske identiske, så man bort fra (se herom 7.3.7 nedenfor).²⁷³

Man bemærker i øvrigt, at der under de to sognes vejkonti optræder både indtægter og udgifter, som ikke havde noget med vejvæsen at gøre: foruden distriktshesteholdet udbetalt krigsskadeserstatning og afløsning af kirkearbejde. I 1853 havde man placeret valgudgifter på vejregnskabet. Til posteringer, hvis fordeling på sogne man ønskede at holde styr på, brugte man altså de sognedelte vejkkasser. Fikst og praktisk, når nu man mente, at det ene sogn ikke skulle betale for det andet.

6. Amtsrådets regnskabseftersyn i Ålborg amt 1843-44

Hvad angår amtsrådets eftersyn af kommunernes regnskaber, er vi så heldige, at der fra Ålborg amt er bevaret et materiale fra 1843-44, der viser, hvordan man generelt tog fat på denne nye foreteelse.²⁷⁴ Det senere forløb kan vi ikke følge i samme bredde, da kun få kommuners regnskaber med revisionsbemærkninger er bevaret. Her må igen Gunderup-Nøvling holde for som eksempel.

Ved det allerførste eftersyn – af regnskaberne fra 1842 – gik amtsrådet meget forsigtigt frem, givetvis under indtryk af de kameler, man netop havde måttet sluge under sagen om regnskabsskemaerne. I amtsrådsmødet i november 1843 erklærede man, at man denne gang kun ville tilpligte sogneforstanderskaberne at følge de bestemmelser, der måtte anses »aldeles nødvendige« for, at der kunne føres tilsyn med, at de bestående love overholdtes, og at uhjemlede udgifter ikke påførtes kommunernes beboere. De bemærkninger herudover, som sogneforstanderskaber og regnskabsførere ikke havde villet tage til følge, opgav man videre at insistere på, og knæfaldet over for disse lokale autoriteter var nærmest totalt, da man med en noget flosset storladenhed anså »det for rigtigst aldeles at overse de mange, til dels endog meget upassende, ytringer, som adskillige sogneforstanderskaber og regnskabsførere havde tilladt sig«. Man mente dog til egen trøst, at et flertal af sogneforstanderskaberne havde sat pris på amtsrådets »bestræbelser for at indføre orden i de kommunale anliggendes bestyrelse«. ²⁷⁵

Ser man på, hvordan eftersynet fra begyndelsen praktiseredes i Ålborg amt på grundlag af det nævnte materiale, der omfattede regnskabsårene 1842, 1843 og 1844, er det nærliggende at tage udgangspunkt i to aspekter, der forekom i det omtalte amtsrådsreferat, nemlig opsigten med lovligheden af kommunernes transaktioner og bestræbelserne på at hjælpe kommunerne med at få styr og orden på deres regnskabsførelse. Kort sagt, var der tale om en kontrol af de kommunale aktiviteter eller en vejledning i, hvordan man korrekt og hensigtsmæssigt førte sine regnskaber?

Der var naturligvis tale om begge dele, men langt størstparten af de bemærkninger, amtsrådet forsynede regnskaberne med, var af den vejledende type. De gik fra påtale af simple sammentællingsfejl og elementære mangler til mere avancerede »konteringsspørgsmål«, fx om udgiften til blæk og papir skulle føres på skoleregnskabet eller kommuneregnskabet. At lærerløn skulle regnskabsføres eller i et ekstremt tilfælde, at der overhovedet skulle føres regnskab, når indtægter og udgifter gik lige op, måtte man naturligvis indskærpe. ²⁷⁶

Rigtig mange bemærkninger bestod i påmindelser om, at årets overskud eller beholdning skulle føres til indtægt i næste års regnskab. Ligeledes restancer og andre udestående beløb, der måtte indgå. Og modsvarende at underskud, »underbalancer«, skulle føres til udgift. Disse

påmindelser blev en slags standardbemærkninger, som altid stod tilbage, hvis der ikke var andet at indvende. Hvis man med mening kan slutte noget af disse udbredte påmindelser, må det være, at det for de nye kommuner har været et problem at forstå, at regnskabsførelsen over den kommunale økonomi ikke var et årligt ad hoc-foretagende, men en kontinuerlig proces, der ikke kunne imødeses nogen afslutning.

Til amtsrådets vejledende virksomhed hører også påtale af procedurefejl og -mangler i forbindelse med regnskabsaflæggelsen. En hyppig indvending gik ud på, at regnskabet manglede påtegning om, at det havde været fremlagt de lovbestemte 14 dage for beboerne. Man så også efter, om den interne revision i kommunen nu også var foretaget inden fremlæggelsen. Manglende indsendelse af bilag, manglende lægeattest af apotekerregninger, formelle fejl ved ligningen (der også indsendtes som bilag) og andre større og mindre formalitetsbrist blev påtalt, givetvis til irritation for kommunerne og opbyggelse af bureaukratismen i amtsrådet.

De bemærkninger, der på den ene eller anden måde afslørede en kontrol med kommunernes embedsførelse, var som nævnt få. Men uanset antallet er det naturligvis principielt interessant at erfare, på hvilke punkter og i hvilket omfang dette kontrolmoment ved amtsrådets eftersyn kunne hæmme eller virke indgribende i kommunernes virksomhed.

Et forhold, som amtsrådet tydeligvis var opmærksom på, var et eventuelt misbrug af kommunens værdier. Uden et formueregnskab havde man ingen regnskabsmæssig kontrol med indkøbte materialer og lign. Retten til regnskabsforklaringer benyttede man derfor til at udbede sig nærmere oplysninger om fx anvendelsen af indkøbte mursten og Nye testamenter og om beholdningen af skoleinventar og vadmæl, der var anskaffet til en kommunes fattigvæsen.

Afdrag på udlån og andre kapitalbevægelser kunne ligeledes kun vanskeligt kontrolleres uden en regnskabsstatus. I enkelttilfælde søgte man at holde gældsposterne fast ved særlige pålæg.

Indtægter uden om regnskabet var man også på vagt overfor, og emsige spørgsmål om eventuelle indtægter af afdøde fattiges efterladenskaber, om indtægtsføring af tilbagebetalt fattighjælp og lign., var ikke noget særsyn.

Eksempler på egentlige indgreb via eftersynet i de tre første regnskabsår begrænser sig til to, hvoraf det ene endda er »betinget«. Det

ubetingede gjaldt en udgift til drikkevarer til ligbærere ved et fattig-
lems begravelse. Det kunne ikke passere. Det andet gjaldt en kommunes
(Vester og Øster Hassing) indkøb af Viborg Stændertidende og Collegial-
tidende. Heller ikke disse skrifter, som kun kan have været til gavn i for-
valtningen, måtte efter amtsrådets mening falde kommunen til last,
medmindre – og det er interessant – »sognebeboerne dertil giver deres
samtykke«.

Amtsrådets bemærkning er interessant under forskellige synsvinkler.
Dels derved, at den opererer med princippet om direkte demokratiske
beslutninger i kommunen. Den side af sagen kommer vi siden tilbage til
(8.1.1). Dels fordi den i den konkrete sammenhæng synes at forudsætte,
at der mellem udgifter, som sogneforstanderskabet havde ret til at
afholde, og udgifter uden for det lovlige, var et gråt område, hvor kom-
munen kunne påtage sig udgifter, når man blot havde beboernes accept.

I den officielle jura eksisterede der ikke et sådant gråt område. Det
blev flere gange slået fast – også allerede i 1843 – at kommunerne kun
var berettiget til at afholde udgifter, der ifølge lovgivningen var pålagt
dem, og ingen andre.²⁷⁷ Amtsrådets opgave i den konkrete situation var
altså at tage stilling til, om de to skrifter kunne siges at høre til fornø-
denhederne for kommunens administration jf. kommuneanordningen
§22 (»skrivematerialer, protokoller, – porto og budsendelse med videre
derhenhørende«) eller ikke. At sno sig uden om afgørelsen og overlade
den til kommunen, som det gjorde, kan måske forekomme liberalt og
demokratisk, men må nok snarere tolkes som en umiddelbar godtkøbs-
løsning af et ikke for rutineret amtsråd. Gennemtænkt virker det i hvert
fald ikke, at man sendte en udgift ud til godkendelse af beboerne ikke
længe efter, at de selv samme beboere havde haft selv samme udgift fore-
lagt til eftersyn.²⁷⁸

En lignende opfattelse af, at beboernes accept var afgørende for, om en
irregulær udgift måtte afholdes, træffer vi i Gunderup-Nøvling. Det var
en af kommunens lærere, der ønskede en lønforhøjelse på 50 rdl. Sogne-
forstanderskabet mente sig ikke uden videre beføjet til at give ham det,
men ville dog spørge beboerne. Ved den afstemning, der blev holdt, sag-
de beboerne nej, så aktionens lovlighed blev ikke sat på prøve.²⁷⁹

7. Amtsrådets eftersyn af Gunderup-Nøvling's regnskaber

Formaliteter

Bemærkningerne i Ålborg amtsråds decisionsmateriale fra 1843-1844 siger noget om, hvilke problemer amtsrådet mente, man kunne og burde sætte ind over for. Om bemærkningernes berettigelse i forhold til regnskaberne kan vi ikke dømme, da det pågældende regnskabsmateriale med eventuelle svarbemærkninger ikke foreligger.²⁸⁰ Et indtryk af disse aspekter og af den tone, dialogen mellem amtsråd og en kommune kunne føres i, får vi gennem de bevarede regnskaber fra Gunderup-Nøvling, hvori såvel amtsrådets bemærkninger og decisioner til regnskaberne som kommunens svar og reaktioner i en række tilfælde er at finde.²⁸¹

Prøver vi også i dette materiale at sondre mellem bemærkninger af vejledende, regnskabsteknisk art og sådanne, som ville kontrollere og eventuelt gribe ind i kommunens opgaveudøvelse, må vi også her konstatere, at de kontrollerende var uhyre få.

De vejledende bemærkninger var langt de fleste, og de fordelte sig som de ovenfor nævnte på standarderindringer, påtale af manglende bilag, tællefejl, proceduremangler, konteringsproblemer osv. Men også sådanne sager kunne give anledning til gnidninger og kompetencekonflikter, ikke mindst når de gik på rene formaliteter. Irriterende må det således have været, når sogneforstanderskabet fik de indsendte regnskaber i hovedet igen, som det skete i 1843, blot fordi man ikke havde givet dem påtegning om fremlæggelsen for beboerne.²⁸² En ekstra gang frem og tilbage fra Ålborg med bilag og det hele. Senere nøjedes amtsrådet dog med at bemærke manglen til fremtidig iagttagelse.

Til fattigregnskabet for 1847 fandt amtsrådet så på at anmærke, at det ud over erklæringen om fremlæggelse også skulle forsynes med en attest for, at beboerne i forvejen var blevet kundgjort om fremlæggelsen. Hertil kom, at fremlæggelseserklæringen på kommuneregnskabet for samme år var placeret således på regnskabsarket, at amtsrådet ikke kunne se, om fremlæggelsen var sket før eller efter den interne revision. Af besvarelsen fremgik tydeligt sogneforstanderskabets irritation. Naturligvis var regnskabet først fremlagt for beboerne efter revisionen, og naturligvis var beboerne adviseret om fremlæggelsen, »– næppe – noget sogneforstanderskab skulle være så uvidende eller uefterretteligt,

at de skulle henlægge regnskaberne til beboernes eftersyn uden bekendtgørelse«. Man ville da godt føje amtsrådet, hvis en tilføjelse til fremlæggelseserklæringen om bekendtgørelsen kunne gøre det. Men hvis amtsrådet havde tænkt sig, at sognefogderne skulle afkræves attester for publikationen ved kirkerne, så var det at gå for vidt, og det ville man ikke være med til. En attest fra sogneforstanderskabet eller dets formand måtte »stå til tro«. ²⁸³

Det gjorde den så formentlig. Amtsrådet gjorde ikke mere ved sagen, sogneforstanderskabet attesterede fortsat, somme tider med tilføjelse om kundgørelsen, somme tider ikke. ²⁸⁴ Først langt senere, fra midten af 1850'erne, kom man ind på at lade de to kirkebylærere attestere regnskaberne både om kundgørelsen og fremlæggelsen i skolerne.

Regnskabsepisoden i 1847 skulle ikke blive bedre af, at formanden som regnskabsfører havde glemt at sætte beløb på en indtægtspost i kommuneregnskabet og følgelig heller ikke havde talt indtægterne sammen. En lapsus, der skyldtes, at han ved regnskabets første udfærdigelse havde manglet et bilag og så ved indsendelsen glemte at føre beløbet på. Her var noget, den nidkære amtsrådsrevision kunne gøre sig stor over. »Til god regnskabsførelse hører, at regnskabet må være fuldført, forinden —«, — og bør sligt i fremtiden ikke at finde sted.«

Formanden i blækhuset: klart en uagtsomhedsfejl, som det pågældende amtsrådsmedlem let kunne have fået rettet ved direkte henvendelse til ham i stedet for at »fremkomme med bemærkninger i hovmesterevende tone, hvortil han ikke er berettiget.« ²⁸⁵

Den selvbevidste, men også korrekte formand fik også et mindre problem et par år senere, da kommuneregnskabet for 1850 fik anmærkning om manglende bilag for en mindre udgift (4 mark) til skrivematerialer. Formanden svarede hertil noget stødt, at han ikke mente sig pålagt at skaffe kvittering, hver gang han købte papir, lak eller blæk, men her gav fornærmelsen plads for fornuften, og han efterkom siden budet om bilag.

»Konteringspolitik«

Ejendommelighederne ved det anvendte »cigarkasse«-regnskabssystem illustreres i eminent grad af påtalerne af »fejlkonteringer«, dvs. udgifter, der var afholdt af forkerte kasser. Nogle af dem var regulære fejl som den, der lå bag en påmindelse om, at skolebøger og protokoller skulle

betales af den specielle skolekasse og ikke af den almindelige.²⁸⁶ Andre var mere underfundige. Nok fejl, men bevidste fejl med mening i.

I sine bemærkninger til kommuneregnskabet 1853 påtalte amtsrådet således, at udgiften til distriktshestehold, godt 52 rdl. var afholdt af kommunekassen (dvs. af hele kommunen inklusive jordløse husmænd etc.) i stedet for af det fra kommunen let afvigende hestelægd og specielt af dette lægds hartkorn. Man ønskede faktisk en særskilt ligning af disse udgifter. Formanden for sogneforstanderskabet anfægtede ikke det formelt korrekte heri, men anførte tørt, at af de 52 rdl. fik man af staten refunderet de 48, som var indtægtsført i samme regnskab, således at den reelle udgift var 4 rdl. Og »så ville det være forunderligt, om der skulle gøres en særskilt ligning« på disse 4 rdl. »fordelt på 600 tdr. hartkorn.«

Den sag kom amtsrådet aldrig tilbage til. Sogneforstanderskabet lavede hverken særlig ligning eller regnskab, men man førte hesteholdet over på vejregnskabet, så de jordløse slap, og man nøjedes med at anføre nettoudgiften på regnskabet. Måske for ikke at lokke amtsrådsrevisionen ud i tilsvarende fristelse.

Samme år (1853) havde kommunen ladet Gunderup vejkasse afholde udgifter i forbindelse med folketingsvalg i Bælumkredsen. Som tidligere nævnt hørte kommunens to sogne til hver sin valgkreds, og så havde man fundet det naturligt og retfærdigt, at hvert sogn afholdt sine egne udgifter. Og det kunne man snildt gøre ved at benytte de to sognefinansierede vejkasser, men det mente amtsrådet ikke var efter reglerne. Det var kommunekassen, der skulle bære disse valgudgifter. Her var det amtsrådet, der trak det længste strå, og sogneforstanderskabet måtte opgive sogneretfærdigheden og acceptere kommunesolidariteten.

Helt parallelt hermed havde amtsrådet allerede til skoleregnskabet fra 1842 påpeget, at de to sognes hartkorn ikke havde bidraget efter samme ligningsfaktor. Sogneforstanderskabet havde søgt – imod reglerne – at fastholde en ældre fordeling mellem sognene og til den ende i et maskeret fælles skoleregnskab faktisk ført to regnskaber med hver sine indtægter og udgifter. Skoleregnskabsføreren, godsinspektør Kirstein, vævede sig ikke alt for fikst uden om sagens kerne i sit svar, og amtsrådet deciderede kort, at ligningen for fremtiden skulle affattes på lovbealet måde. Og det blev den så – et par år efter, fra 1845. Det hører med til historien, at formanden, der var klar over det ulovmedholdelige i fremgangsmåden, havde afgivet dissens i sogneforstanderskabet, men

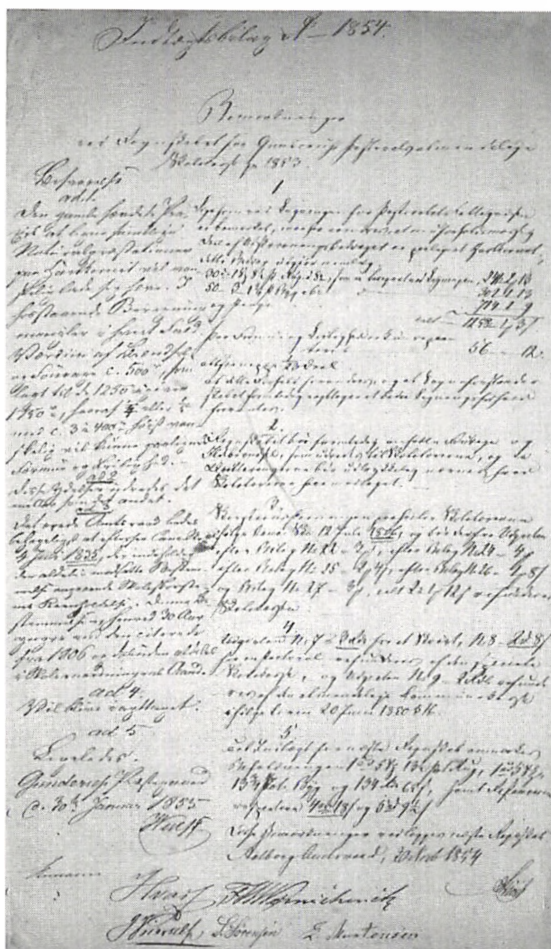
var blevet stemt ned med 8 stemmer mod 1.²⁸⁷ Helst ikke lave om på gammelkendte fordelinger.

Kontroverser

Ved eftersynet af skoleregnskabet for 1853, dvs. efter mere end 10 års funktion, faldt amtsrådet pludselig over den lave andel, som formue- og lejlighedsskatten udgjorde af den samlede skoleskat. 1/23 havde amtsrådet beregnet den til, og man forventede, at sogneforstanderskabet for fremtiden ville etablere et mere rimeligt forhold mellem de to skattearter. Men det fik man lov til at vente på. Regnskabsføreren, sognepræsten H. Wulff, svarede, at man højst vanskeligt ville kunne påligne væsentligt mere på formue og lejlighed. I fortsættelsen hævdede man vel andelen en smule, men nogen ændret praksis var der ikke tale om. Som tidligere nævnt var der ikke noget lovbud på feltet, og amtsrådets henstilling sad man altså i realiteten overhørig.²⁸⁸

I sine bemærkninger til samme regnskab tog amtsrådet også spørgsmålet op om det ildebrændsel og kofoder, som beboerne in natura levede skolelærerne. Kommunen havde ikke tidligere ført det på regnskabet, men det ønskede amtsrådet nu gjort, bilagt lærernes kvittering for, at de nu også havde modtaget disse naturalier. Det var tydeligvis et eventuelt misbrug, man ville forekomme. Men sogneforstanderskabet fandt ingen anledning til at besvære regnskabet med disse ting. Præsten svarede kort og tørt, at »disse ydelser udredes det ene år som det andet«. Han føjede amtsrådet så vidt, at han de næstfølgende år neden under regnskabet attesterede med kvitteringer, at lærerne havde fået, hvad de skulle. Ind i regnskabet kom disse ydelser aldrig, og få år efter var attesteringen atter faldet bort.²⁸⁹

Det eneste fundne tilfælde, hvor amtsrådet mente at have grebet Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab i at afholde ubeføjede udgifter, forekom også i forbindelse med eftersynet af skoleregnskabet 1853. Det var udgifterne til skorstensfejning i skolerne, det angik. De fremgik ikke direkte af regnskabet, men gemte sig under betegnelsen »Reparationer mv.« Ved en gennemgang af bilagene var amtsrådet imidlertid blevet opmærksom på denne skorstensfejning, som man bad sogneforstanderskabet tage ud af skoleregnskabet. Skolelærerne skulle nemlig selv feje deres skorstene, det var ikke kommunens sag, anførte man under henvisning til en cancelliskrivelse helt tilbage fra 1806.

Billedet viser Ålborg amtsråds udførlige bemærkninger til Gunderup-Nøblings skoleregnskab 1853 og regnskabsførerens (præstens) lige så udførlige besvarelse (se teksten). Papiret viser også regnskabs-eftersynets lange tids-horisont. Regnskabet, der handler om for-holdene i 1853, er indgivet foråret 1854, tilbagesendt med bemærkninger i november 1854 og af sogneforstanderska-bet besvaret 30. ja-nuar 1855 (Gunde-rup-Nøbling kommu-ne. Regnskaber 1832-1866. LAV). Foto Anders Riis.

Men der var ikke noget at komme efter. Det var amtsrådet, der tog fejl, og regnskabsføreren (præsten) kunne med en slet skjult triumf i stemmen sætte det overordnede organ på plads: »Det ærede amtsråd bedes behageligst at efterse kancelliskrivelse af 4. juli 1835, der indeholder den aldeles modsatte bestemmelse angående skoleskorstens renholdelse. Denne bestemmelse er henved 30 år yngre end den citerede fra 1806 og desuden aldeles i skoleanordningens ånd«.

Den måtte amtsrådet så sluge. For sogneforstanderskabet var det formentlig en tid nemmere at bære over med de bedreviddende, regnskabs-tekniske småkorrekserier.

Konklusioner

Det benyttede materiale er begrænset og stedsbestemt. Men det rækker dog til at give et indtryk af karakteren og rækkevidden af regnskabseftersynet i et amt. Det var regeringen, der af egen drift havde indført eftersynet i den landkommunale anordning og siden administrativt udlagt sine hensigter med det. Og en af dem var umiskendeligt at skabe mulighed for indseende med de nye landkommuners gøren og laden. Spørgsmålet om eftersynets udøvelse i praksis er derfor ikke uvigtigt. Hvad betød det for sogneforstanderskabernes arbejde med de kommunale opgaver og deres udfoldelsesmuligheder i det hele taget?

Ifølge materialet fra Ålborg amt står det tydeligt, at amtsrådets indsats for størstedelen har været koncentreret om regnskabstekniske problemer. Indprentning af elementære regnskabsbegreber og påtaler af formelle mangler især. Det kan også ses, at man på revisionsmaner har gennemgået bilag og kontrolleret sammentællinger. På samme linie lå amtsrådets bestræbelser på at harmonisere kommuneregnskabernes form og indretning.

De større regnskabssager på amtsrådets bord var også næsten alle af den regnskabsformelle type. Kommuner blev holdt til og truet med kraftigere forholdsregler, hvis de ikke aflagde regnskab, indsendte bilag, besvarede antegnelser og overholdt lignende formaliteter.²⁹⁰ En stakkels kommune, der havde kludret i det, blev tvunget til at slæbe i flere år på en beholdning, der ikke eksisterede, indtil amtsrådet endeligt forbarmede sig over den.²⁹¹

Amtsrådets vågen over den kommunale virksomhed via regnskabseftersynet fylder derimod ikke meget i billedet. Herpå kan der være flere forklaringer. Måske var der ikke noget at komme efter? Man tror gerne, at kommunerne i almindelighed ikke har følt sig tilskyndet til at gå ud over de lovbestemte grænser. Man har haft nok at se til inden for grænserne. Kommunerne var løbende blevet pålagt nye byrder og hverv, og de gamle store opgaver, fattigvæsen og skolevæsen, var også under ekspansion.²⁹² Forsigtighed med at påtage sig opgaver og udgifter var snarere et særkende for kommunerne end ekstravagance.

Den beskedne kontrolvirksomhed skal dog nok især finde sin forklaring på amtsrådssiden. Gennemgangen af materialet har tydeligt afsløret, at man også der havde sine problemer og svagheder. Den pukken på petitesser og formaliteter, der dominerer billedet, kan meget vel være

en afspejling af begrænset indsigt og overblik og et deraf afledt autoritetsproblem. At gøre sig stor på småting var nemt nok, men når man kom ud i noget mere avanceret, kunne man godt over for en kapabel kommune som Gunderup-Nøvling løbe sig et par staver i livet.

Den noget tilfældige og ikke alt for konsekvente indsats, som har kunnet konstateres, er næppe uden sammenhæng med »bemandingen« af eftersynet i Ålborg amt. Arbejdets deling mellem skiftende menige medlemmer har ikke været befordrende for kontinuiteten og skabelsen af ekspertise. Systemet var i sig selv et udtryk for, hvor mange ressourcer man ville afsætte til opgaven. Forslaget om til amtsrådets hjælp at ansætte en professionel revisor, som var blevet fremsat i 1842, blev af sparegrunde afvist og ikke siden taget op.²⁹³ Dermed var niveauet for eftersynet lagt i de skiftende amtsrådsmedlemmers hænder.

Man må heller ikke glemme, når man ser på personerne bag eftersynet, at amtsrådet ikke var et statsorgan, men en overvejende valgt kommunal forsamling, hvoraf omkring halvdelen var udgået direkte fra sogneforstanderskabernes kreds. Og blandt disse var der, som vi har set, forskellige opfattelser af, hvor meget man skulle blande sig i sognekommunernes økonomiske forhold.

Det hører også med til forståelsen af eftersynet, specielt dets overvågende funktion, at den kontrol, det udøvede, var og måtte være en efterkontrol. En efterkontrol med en ganske stor forsinkelse. En udgift, der fx var afholdt i midten af 1853, blev ført i regnskab i begyndelsen af 1854, indsendt tidligst i maj måned og kunne efter den foreløbige revision forelægges amtsrådet i slutningen af året, dvs. 1½ år efter afholdelsen af udgiften. En påtale medførte så bemærkninger og svar, der nemt kunne skyde afgørelsen nok et år ud i fremtiden.²⁹⁴ En sådan procedure egner sig afgjort bedre til rettelser og forbedringer af regnskabsførelsen end til kontrol af de løbende forretninger.

Det kan endelig være relevant at gøre opmærksom på, at der intetsteds i det gennemgåede materiale er set tegn på, at amtsrådet benyttede regnskabseftersynet til at blande sig i kommunernes drift af de lovbestemte opgaver. De få rigsdaler, man hist og her kunne gribe en kommune i at bruge til »ulovlige« gøremål, var jo uendelige småting ved siden af de beløb, der anvendtes på fattig-, skole- og vejvæsen. Og her anfægtede man ikke udgifternes størrelse og dermed aktivitetsniveauet. De sammenligninger mellem kommunernes udgifter, som kunne have

været instrumentet til noget sådant, og hvortil man faktisk havde haft materialet, følte man sig ikke tilskyndet til at foretage, og for Statens Statistiske Bureau, der fra slutningen af 1850'erne begyndte at indsamle og offentliggøre materiale til belysning af den kommunale økonomi, lå de enkelte landkommuners forhold uden for interessefeltet.²⁹⁵

Med det indledende spørgsmål in mente om regnskabseftersynets udvikling i praksis (7.3.1), må vi på baggrund af vort kendskab til forholdene i Ålborg amt konkludere, at det altovervejende blev et regnskabsmæssigt revisionsinstitut, der påtog sig en pædagogisk rolle på et elementært plan. Det holdt kommunerne til ilden med hensyn til at føre regnskab. Det sørgede så at sige for, at de fik etableret en regnskabsrutine og blev et led i samfundshusholdningens økonomiske bureaukrati. Man brugte aldrig – givetvis bevidst – at tale om *godkendelse* af regnskaberne. Men man regnede med, at kommunerne fulgte de givne henstillinger. Hvad man formentlig også som Gunderup-Nøvling gjorde, når der var hold i dem. Alt i alt var amtsrådets regnskabseftersyn, som det blev praktiseret i Ålborg amt, velmenende og belærende, ikke tyngt af saglighed og nok for optaget af småting, i hvert fald ikke frygtindgydende. Det var afgjort til at leve med for de unge kommuner.

Med regnskabsrevision og kontrol af kommunernes virksomhed kan det være gået anderledes andre steder, men det var dog ingen hemmelighed, at amtsrådsftersynet som helhed lod meget tilbage at ønske. Det blev sagt højt i Rigsdagen af to indenrigsministre (D.G. Monrad og Orla Lehmann), da man i 1860 og 1861 behandlede forslag, der bl.a. skulle reformere regnskabseftersynet.²⁹⁶ Nogen ændring før landkommunalloven af 1867 blev det dog ikke til.

7.4 Den kommunale økonomi i oversigt

1. Uden for regnskab: Formue og gæld

Formentlig fik landkommunerne lært at føre regelmæssigt regnskab i almindelighed, hvad enten dette nu skete gennem præstens, amtsrådsftersynets eller egen indsats. For regnskabsførelsen var vitterligt ikke overmåde avanceret. Den kommunale anordning nævnte, som vi har

set, knap nok, hvilke regnskaber, der skulle føres, og slet ikke hvordan, og der blev heller ikke senere i sogneforstanderskabernes periode udstedt regnskabsforklaringer fra centralt hold. De skematiske regnskabsforskrifter fra amtsrådene var et forsøg på at bringe skik på regnskaberne, men har de ikke i almindelighed været bedre end dem, vi har set i Ålborg amt, har hjælpen været begrænset.

En af de iøjnefaldende mangler ved den kommunale regnskabsførelse, set bare med lidt mere moderne øjne, var fraværet af statusregnskaber, regnskaber over kommunens formue og gæld. De var hverken foreskrevne eller anbefalede, og vældigt kompliceret ville systemet være blevet, al den stund disse regnskaber i sagens natur også måtte føres for hver kasse for sig. Man har næppe heller i kommunerne, i hvert fald i de første åringer, følt noget særligt behov for noget sådant. Ud over en kassebeholdning bestod kommunens aktiver for det meste af et par beskedne huse, der var indrettet til skole eller fattighus.

En eventuel gæld i husene var oftest afviklet med nogle få ekstraligninger, og noget problem med at holde styr på den som også på uundgåelig smågæld og tilgodehavender har der næppe været. I Gunderup-Nøvling, hvor man havde fem skoler og et fattighus, var man gældfri, indtil man i slutningen af 1850'erne påbegyndte en udbygning af skolevæsenet.²⁹⁷ Gælden afspejlede sig i regnskaberne som afdrag og renter, men i sig selv optrådte den ikke. På samme måde kunne et tilgodehavende vise sig indirekte i driftsregnskabet, når det blev afdraget eller tilbagebetalt. De store formuegenstande, den faste ejendom, var helt uden for regnskab. Indestående i banker og sparekasser ligeså.²⁹⁸

2. Lån og udlån. Udvikling af den obligatoriske lånetilladelse

Lån og udlån var i det hele taget begreber, som kun yderst sparsomt optrådte i det kommunale lovunivers, og årsagen hertil var sikkert, at behovet ikke har været iøjnespringende, da kommunerne på landet blev sat i værk. Den landkommunale anordnings bidrag til sagen var alene at fastslå, at sogneforstanderskabet var ansvarligt for kapitaler, aktiver og ejendomme i kommunens besiddelse (§16).

På ét område var lånebehovet dog forudset. Det var skolerne. Den gamle og stadig gældende skoleanordning anførte, at kommunen kunne

forvente sig lån af offentlige midler til indkøb af jord og bygning til skoler, hvis man vel at mærke ikke kunne tilvejebringe disse ejendomsgenstande på anden måde (§57). Og den supplerende skolelov af 1856 gjorde det muligt at låne til samme formål af den nydannede skolefond (§4). At der også kunne opstå behov for lån på andre områder, hvor kommunerne måtte påtage sig større ekstraordinære udgifter, var helt åbenbart. Det kunne være til opførelse af fattighuse, fattiggårde, husvildeboliger og sprøjtehuse, eller til erhvervelse af jord til biveje, branddamme m.m.²⁹⁹ Behovet for at låne kunne også gælde andet end fast ejendom, fx anskaffelse af en brandsprøjte og korn under dyrtid, så folk af »den arbejdende klasse«, dvs. ikke-landbrugerne i kommunen, kunne få korn til rimelige priser.³⁰⁰

Om vilkårene for at opnå de lån, man var stillet i udsigt med skoleanordningen, fastslog Kancelliet i 1815, at nye skolebygninger »indtil videre« ikke kunne opføres uden tilladelse i hvert enkelt tilfælde, og Kancelliet skulle til afgørelse heraf have oplysninger om udgifternes størrelse, om kommunen selv kunne skaffe sig det nødvendige lån, eller alternativt, hvor store byrderne ville blive ved ligning på hartkornet. Kancelliets bekymring gik ikke så meget på det, at kommunen optog et lån, som på, hvilke byrder det ville påføre beboerne, når opførelsen af de nødvendige skoler – i en tid, hvor lån kunne være vanskelige at opnå – måtte finansieres direkte over skatterne.³⁰¹

At »indtil videre« blev uden ende, er ikke noget administrativt enstående. Kommunerne måtte allene fortsat (via skoledirektionen) søge Kancelliet om tilladelse til opførelse af nye skolebygninger vedlagt forslag til finansiering, og var det økonomiske end formelt længe sekundært, så kom det frem i forreste række efter det politiske systemskifte. Godkendelserne af skolebyggerier med deres finansiering havde Kirke- og Undervisningsministeriet sammen med de øvrige skolesager overtaget fra Kancelliet, men det fik kommunernes ministerium, Indenrigsministeriet, ondt af, idet man fandt, at omsorgen for kommunernes økonomi måtte høre dette ministerium til. Tovtrækkeriet mellem de to ministerier endte i 1851 med, at Kirke- og Undervisningsministeriet beholdt sig den fortsatte ret til at foreskrive skoleforanstaltninger, der påførte kommunerne økonomiske byrder, og ville kun gå med til, at Indenrigsministeriet gennem en høringsprocedure fik indflydelse på måden, hvorpå kommunen tilvejebragte de økonomiske midler.³⁰² Hvor-

efter to ministerier foruden skoledirektionen skulle involveres i kommunernes skolebyggesager, og erhvervelsen af den separate tilladelse til at optage lån må siges at være slået fast som obligatorisk, om den end hvilede på en »midlertidig« bestemmelse fra 1815 med et afvigende sigte.

Indenrigsministeriet kunne med samme begrundelse ønske sig, at også lån til andre kommunale brancher krævede forudgående godkendelse, men nogen generel hjemmel hertil forelå ikke og ses heller ikke tilvejebragt. Hvad fattighuse angik, forestillede man sig oprindeligt (i Danske Lov 2-22-75), at sogneboerne selv opførte dem, og efter fattigreformens 1803, at eventuelle kontante udgifter blev skaffet ved ligning på beboerne.³⁰³ Umiddelbart før landkommunernes iværksættelse fik Kancelliet kongens resolution på, at planer til indretning af nye fattig- og arbejdshuse skulle godkendes af dette kollegium, og Kancelliet fik samtidig bemyndigelse til »efter omstændighederne« at bevilge kommunen lån af den pågældende amtsfattigkasse, eventuelt af andre offentlige stiftelser, til formålet.³⁰⁴ Kancelliets bemyndigelser ifølge det pågældende cirkulære overgik siden til Indenrigsministeriet, men det er værd at lægge mærke til, at det primære heller ikke her var at tillade kommunens optagelse af et lån, men en ret til under visse omstændigheder, formentlig når kommunen ikke selv kunne skaffe sig et lån, at hjælpe kommunen til et sådant fra de offentlige kasser.

Ikke desto mindre fik også disse sager den vending, at det var tilladelsen til at optage lån, man skulle have, og man ser Indenrigsministeriet med stor selvfølgelighed udstede sådanne tilladelser.³⁰⁵ Om tilladelse blev indhentet i alle tilfælde, specielt i reparations-sager, hvor Kancelli eller ministerium ikke nødvendigvis skulle involveres, kan man have sine tvivl.³⁰⁶ Men givet er det, at det var eller blev almindeligt at betragte optagelse af lån som noget, der krævede højere sanktion.³⁰⁷ Og man ser da også lån blive søgt eller tilladt til andre kommunale formål, opførelse af sygehus, indkøb af korn til de fattige etc.³⁰⁸ Også til salg af fattighuse kunne man se et sogneforstanderskab søge om tilladelse.³⁰⁹

Penge den anden vej, placering af kommunernes overskydende midler, var nærmest helt uden regeldækning. Kontante beholdninger i de prækommunale sognekommisioners hænder ansås som tidligere nævnt ikke for betryggende,³¹⁰ og til den ende lagde fattigreglementet af 1803 op til, at beholdninger, der oversteg det nærmeste års behov, indsendtes til og forrentedes af amtsfattigkassen (§47). Denne ordning blev

formentlig for belastende for amtsfattiggasserne under den økonomiske krise, og fra 1821 blev indlån fra sognedistrikterne kun modtaget i undtagelsestilfælde.³¹¹

Nu var overskud nok sjældent et egentligt problem for kommunerne på landet, men havde man for mange penge, fandt man nok selv ud af at placere dem, selv om man kan se et overkorrekt sogneforstanderskab bede amtsrådet om tilladelse til at indsætte et beløb i sparekassen.³¹² I Gunderup-Nøvling satte man frisk væk penge i Aalborg By og Omegns Sparekasse uden at ulejlige nogen med spørgsmål i den anledning (se nedenfor).

I den mindre målestok er såvel låne- og likviditetsbehov som placering af overskydende midler ofte blevet klaret internt. Megen småkredit kunne skaffes ved at trække betalinger og lade folk lægge penge ud.³¹³ Udlæg af sogneforstanderskabets egne medlemmer, kasse- og regnskabsførerne især, ses både af regnskaber og kasseoverdragelsesforretninger, men har givetvis været mere almindelige end som så.³¹⁴ Eventuelle underbalancer (underskud) ved årsafslutningerne må være dækket på samme måde.³¹⁵ Og omvendt har kassererne naturligvis ofte ligget inde med kontante beholdninger. En enkelt gang blev beløbet dog kassereren i Gunderup-Nøvling for stort. Da kommunen i 1866 fik udbetalt sin krigsskadeserstatning med ikke mindre end 6.666 rdl. (i penge og obligationer), fordeltes de mellem sogneforstanderne til midlertidig opbevaring.³¹⁶ Mindre udlån til beboere kendes også.³¹⁷

3. Gunderup-Nøvling kommunes låneforretninger

Gunderup-Nøvling afgav også et eksempel på, hvordan en kommunes eksterne låneforretninger kunne afvikles. Som nævnt fik kommunen behov for kapital, da man omkring 1860 besluttede at oprette tre nye skoler (i Håls, Gistrup og Visse). Den første skulle træde i stedet for en ældre i Fjellerad, der så kunne sælges. Skolen i Håls skulle være en »fuldstændig« skole med en fast lærer, de to andre såkaldte biskoler, der betjentes af én lærer, der gik på skift mellem skolerne. Skolen i Håls var langt den dyreste. Med skolelod kostede den næsten 5.000 rdl., hvoraf knap halvdelen dækkedes af salget af den gamle skole. Lånebehovet hertil var således 2.500 rdl., mens de to små skoler kunne oprettes for 1.500 rdl. tilsammen.³¹⁸ De 2.500 rdl. låntes i to omgange med 1.500 i

Håls skole i Gunderup sogn blev opført 1858 og finansieret ved optagne lån og indtægter fra salg af den gamle skole (og tingbygning) i Fjellerad. Efter Trøst-Hansens sognekort i Gunderup lokalhistoriske Arkiv.

1858 og 1.000 i 1859, mens de 1.500 til biskolerne erhvervedes i et samlet lån i 1861.³¹⁹

Ved de tre låns optagelse fulgte man de ovenfor beskrevne regler. Hver gang søgte og fik man af Kirke- og Undervisningsministeriet den nødvendige tilladelse til at optage lån, som man også gjorde det til salget af den gamle skole. Ministeriet satte det vilkår for lånoptagelsen, at hvert enkelt lån blev afdraget med mindst 100 rdl. om året, svarende til en maksimal løbetid på henholdsvis 15, 10 og 15 år for de tre lån.³²⁰ Lånene skaffede kommunen fra forskellig side. Det første fra en privatmand i Gug i nabosognet mod nord, det andet fra Ålborg amts fattigkasse og det tredje fra Aalborg og Hjørring Amters Brandforsikringsforening. Forrentningen var i alle tilfælde 4% p.a.

Skemaet (tabel 7.18) viser de optagne lån og afviklingen af dem frem til 1867. De årligt betalte rentebeløb er ikke medtaget. De fremgår af kommunens skoleregnskaber og blev i øvrigt betalt regelmæssigt perioden igennem. De eneste beløb i skemaet, der kan genfindes i regnskaberne er de løbende afdrag.

Tabel 7.18. Gunderup-Nøvling kommunes lån 1858-1867.

	Lån A		Optagne lån Lån B		Lån C		Sparekasse		Gæld	
	Lånt beløb	»Af- drag«	Lånt beløb	»Af- drag«	Lånt beløb	»Af- drag«	Kt. 1	Kt. 2	Nom. gæld I alt	Sal- do I alt
1858 lån	1500								1500	1500
1859 »afd.« lån		150	1000				150		2500	1350 2350
1860 »afd.«		150					300			2200
1861 »afd.« hævet		150		100			450	100		1950 2400
lån					1500		<u>-450</u> 0			4000 3900
1862 »afd.« inds.				100			400	200		3800 3400
1863 »afd.«		100		100		100	600	300		3100
1864 »afd.«		100		100		100	800	400		2800
1865 »afd.«		100		100		100	1000	500		2500
1866 »afd.« afbt.		100		100		100	1200	600		2200
rte. ¹ afd. ²			<u>-500</u> 500				120	63	3500	
afbt.						17	<u>17</u> 1337	<u>163</u> 163		2000
					<u>-1500</u> 0		<u>-1337</u> 0	<u>-163</u> 0	2000	
1867 »afd.«				100				100		1900

Lån A: 1.500 rdl., optaget 1858 hos privatmand i Gug, Sdr. Tranders sogn, årlig rente 4 %, løbetid max. 16 år.

Lån B: 1.000 rdl., optaget 1859 i Ålborg amts fattigkasse, årlig rente 4 %, løbetid 10 år.

Lån C: 1.500 rdl., optaget 1861 i Ålborg og Hjørring amters brandforsikringsforening, årlig rente 4 %, løbetid 15 år.

De to sparekassekonti dækker hver over to successive kontonumre.

Note 1: Forudsat rentetilskrivning.

Note 2: »Restafdrag«.

Kilde: G-N forhandlingsprotokol for skolevæsen 1852-1867, specielt de årlige regnskabsoverslag, brevkopier og referater (1858 8/2, 1859 24/6, 3/10, 1861 3/5, 12/10, 1862 7/4, 1863 4/2, 1864 3/2, 1865 6/2, 1866 4/4) samt G-N skoleregnskab 1866.

Det mest særprægede ved lånenes afvikling er afdragsformen. Det, som i de årlige regnskaber er ført som afdrag, i skemaet anført i citationstegn, blev nemlig i intet af tilfældene udbetalt til långiveren, som ministeriet utvivlsomt havde forestillet sig det, men indsat i Aalborg By og Omegns Sparekasse. Med hensyn til lånet fra amtsfattiggassen var denne ordning aftalt med amtet, og kommunen skulle kunne dokumentere, at det årlige »afdrag« var indsat i Sparekassen, hvor man oprettede en særlig konto hertil (»2«). De andre to långivere har givetvis været indforstået med, at de givne lån eventuelt først tilbagebetaltes ved løbetidens afslutning. På denne måde opsamlede kommunen en kapital, som dels afkastede en forrentning, dels kunne anvendes under en akut mangel på likvider.

Om årsagen til, at kommunen har valgt dette arrangement, kan vi kun gisne. Nogen rentegevinst har man næppe kunnet hente. Sparekasserenten har i det højeste ækvivaleret med renten på kommunens lån.³²¹ Sandsynligt er det derfor, at man har anset kapitalopsamlingen for væsentlig. Gennem den skabte man sig en rådighedskapital og også nogle renteindtægter, som man ikke skulle stå de højere myndigheder til regnskab for (eller i hvert fald ikke gjorde det). De tilskrevne renter førte man ikke over i den pågældende kommunale kasse som indtægt, som man givetvis burde have gjort modsvarende de løbende lånerenter, som korrekt blev udgiftsført på regnskabet. Bevidst eller ubevidst kanaliserede man i realiteten rentebetalinger over til den »frie« kapital, man havde dannet sig. Gennem sparekassebøgerne kunne man så at sige »låne« af sig selv uden at spørge nogen.

Og det fik man faktisk brug for. I 1861, da man havde besluttet sig til at oprette de to biskoler og også sat arbejdet i værk, trak det ud med lånetilladelsen fra ministeriet. Man måtte ty til sin egen kapital, hvoraf man hævede de 450 rdl., der stod på den ene sparekassebog. Det ses også, at man i samme periode (1862) sprang et afdrag over på det ældste lån (A) og »trak« det første afdrag på det nyerhvervede (C). Situationen genoprettedes noget ved en indbetaling af 400 rdl. på sparekassebogen formentlig i slutningen af 1862. Man nedjusterede herefter de selvvalgte »afdrag« på lån A fra 150 til 100 rdl.

Af skemaet ses endelig, hvordan lån B blev nedbragt til det halve efter opsigelse i 1866, og samme år blev det senest optagne lån på 1.500 rdl. indfriet i sin helhed tilsyneladende efter sogneforstanderskabets egen

tilskyndelse. Da de indsatte »afdrag« og et »restafdrag« på 17 rdl. i 1866-regnskabet ikke dækker de 1.500 rdl., er vi nødt til at forudsætte en ganske plausibel rentetilskrivning for de forløbne år på 183 rdl.³²²

Vi kan konstatere, at Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab – efter at have drevet kommunen i en årrække ved hjælp af løbende indtægter, altovervejende skatter – i den sidste halve snes år gik over til en supplerende lånefinansiering, konkret foranlediget af en række skoleoprettelser. I ansøgningen om det første lån begrundede sogneforstanderskabet sit ønske dels med, at skoleskatten ville blive fordoblet, hvis en 1.500-1.600 rdl. skulle lægges oveni, dels med rimeligheden i, at byrden af en foranstaltning, der ville komme efterslægten til gode, også burde fordeles over en årrække.³²³

De byrder, man måtte bære, da lånoptagelsen var på sin højde i 1860'ernes første halvdel, bestod af årlige »afdrag« på 300 rdl. og renter på 160 rdl., dvs. i alt 460 rdl. Det svarede til gennemsnitligt regnet 10-15% af kommunens samlede, årlige pengeudgifter i den samme periode.³²⁴ Eller sagt på en anden måde: en forøgelse af skattetrykket på omkring 15%, hvilket bestemt har kunnet mærkes. Men sådan var det kun i få år. Med tilbagebetalingerne i 1866 blev gælden og renterne bragt ned til det halve og afdragene stærkt reducerede. Man kunne gå ind i sognerådsperioden uden voldsomme gældsbyrder.

4. Regnskabsoversigter til statistisk brug

Nogle af de regnskabsmæssige ufuldkommenheder fik landkommunerne lejlighed til at bøde på i sogneforstanderskabernes sidste tiår. Ikke i deres officielle regnskaber, men i de årlige indberetninger om kommunens økonomiske status, som det blev pålagt hver enkelt landkommune fra 1857 at indsende til Det statistiske Bureau. Bureauet var dannet i 1849 med det formål at tilvejebringe flere og bedre statistiske oplysninger om det danske samfund, og pålægget til landkommunerne markerede, at den kommunale økonomi var kommet ind i interessefeltet. På centralt hold ville man gerne dels have et mere velfunderet kendskab til kommunernes økonomiske forhold, dels og især have et mål for de byrder og afgifter, der var pålagt landets indvånere af det offentlige.³²⁵

Man var begyndt med at indhente oplysninger fra købstæder og amter (amtsrepartitionsfonde) allerede fra 1855, men måtte naturligvis

have landkommunerne med for at få et dækkende billede af den kommunale økonomi. Men det var ikke nogen let opgave. Det statistiske Bureau havde mange problemer med at få brugbare tal frem. Ikke kun fordi mange kommuner i begyndelsen var efterladende med udfyldelsen og indsendelsen, men også fordi det slet ikke, som det nedenfor skal vises, var nogen enkel sag at overføre tallene fra de kommunale regnskaber til de til dels mere summariske, til dels mere specificerede statistiske skemaer. Af bureauets bemærkninger til de trykte statistiske oversigter fremgår det temmelig tydeligt, at tallene først fra 1860 er rimeligt anvendelige og sammenlignelige fra år til år.³²⁶

Beklageligt nok blev de indberettede regnskabstal fra landkommunerne kun publiceret summarisk for hver amtsrådsreds. Tallene for de over 1.000 enkelte kommuner ville have udgjort et fantastisk sammenligningsmateriale, men man har naturligvis haft gode grunde til at nøjes med sumtallene.³²⁷ De indsendte oversigter findes imidlertid stadig bevaret og udgør på grund af deres særlige karakter et godt supplement til – eventuelt en god erstatning for – de egentlige kommuneregnskaber.

De indberettede regnskabsoversigter har flere fortrin frem for de officielle regnskaber.³²⁸ De giver for det første den sammenfatning og oversigt over den samlede kommunale økonomi, som de separate regnskaber ikke førte frem til. Dernæst viser de en »kapitalstatus«, hvoraf kommunens gæld, eventuelle formue i obligationer, legatkapitaler og faste ejendomme fremgår. De sidste skulle efter skemaets optimistiske tekst anføres til bogført værdi, mens en note mere realistisk gav kommunen lov til at angive værdierne efter bedste skøn. Værdifulde oplysninger giver indberetningerne derved, at påligningen i naturalier er medtaget, såvel i varer som fysiske præstationer, udspecificeret på grupper og kommunale brancher.

Er regnskabsindberetningerne af stor værdi for vor viden om fortidens kommuner, så var de ikke nødvendigvis værdsat af kommunerne i samtiden. For dem repræsenterede de et besværligt ekstraarbejde, som de ikke selv havde gavn af. Som sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling udtrykte det, var det ikke mindst sammenfatningen af de tre forskellige regnskaber og ligninger »til 3 forskellige kasser med 3 forskellige kasserere og regnskabsførere«, der gav problemer. Til det praktiske besvær kom dertil en del regnskabssagligt. Håndteringen af sam-

14
 Gunderup og Nøvling Sogneforstanderskabsdistrikt,
 i Sogneraadet Herred, i Ålborg Amt,
 er i Aaret 1867 paalignet i Penge og udredet i Naturalier:

	til Skolemaaned	til Fattigmaaned	til Veivmaaned	til andet Gømed. *)	Antalmaalige.
paalignet i Penge:	771 Rd. 16 S	11 Rd. 27 S 2	203 Rd. 5 S 2	133 Rd. 3 S 16	227 Rd. 16 S 16
i Naturalier, neml.:					
Rug	Td., Sk., Fk.	44 Td., SK, J Fd.		1877 Td., SK, Fk.	
Byg		44 Td., 3			
Havre					
Årter					
Meel					
Gryn					
Mælk					
Brød	Lpd. Pd.	Lpd. Pd.		747 Lpd. Pd.	41/2 Maaned.
Smør					
Oxekjød					
Lammekjød					
Fleesk					
Øst					
Hø				2770 Ld.	2 1/2 Maaned.
Halm				2090 Ld.	2 1/2 Maaned.
Æg	Sæse	Sæse		Sæse	
Mælk	Kænder	Kænder		Kænder	
Gjes	Stykker	Stykker		Stykker	
Kostdage					
Gængdage			102 Stykker	59	
Spænddage		57	10	21	
Tørv	Læs	Læs		Læs	
Kvasbrænde					
Favnbrænde	Favn	Favn		Favn	

At det ovennævnte Pengebeløb er lignet paa Hartkornet Rd. 70
 efter Formue og Leilighed 370
 paa anden Maade

Summa *) 227 Rd. 16 S

*) Forsaavidt det af kommunen maatte være udredt een eller flere Gjenstande foruden de her nævnte, vilføies den eller disse i den saabestaaende Plads.

Naturalstykker i anden Vægt eller andet Maal end nævnt foroven reduceres størrelsesstemmende med dette Schema. (Der gaar ikke oplyst, hvad en Gaard eller 1 Td. Hartkorn har ydet, men hvad hele Sogneforstanderskabsdistriktet har ydet.)

*) Konge-, Kirke- og Præst-Tiende indtages ikke, er heller Smaaredet til Præsten m. Fl., men dermed hvad der i Sagnet foruden Bidrag til Skole-, Fattig- og Veivraaset er paalignet i Anledning af andre kommunale eller Jurisdiktionsforhold, saasom til Jordmodersmaaned, Retardsur og deslige.

*) Denne Sum maa stemme med ovenstaaende til de enkelte Brøcher ligende Beløb.

U 27 65

Fra 1859 skulle landkommunerne årligt afgive en skematisk indberetning til Det statistiske Bureau med en række nøgletal fra deres regnskaber og ligning. Det er vigtige kilder til vores viden om kommunernes økonomi. På billedet ses indberetningen fra Gunderup-Nøvling for krigsåret 1864. (Danmarks Statistik, Kommunale regnskaber, Ålborg amt 1859-1867. RA). Foto Anders Riis.

tidige underskud og overskud i de forskellige kasser gav tydelige problemer. Det samme gjorde udsondringen af underbalancer, afdrag og renter fra de enkelte branchers øvrige udgifter.³²⁹

Besværet og den manglende indsigt og interesse har givetvis fået mangen en regnskabsfører til at hugge en hæl og klippe en tå. Det statistiske Bureau havde ingen muligheder for at kontrollere de indberettede beløb for indtægter, udgifter, gæld osv. Bureauet kunne anholde brud på kontinuiteten fra år til år, se efter om det ene års slutsummer svarede til næste års startbeholdning, og det gjorde det så. Blandt de fisk, der gik i det net, var også Gunderup-Nøvling, og forklaringen – eller bortforklaringen – var, at man, bl.a. fordi man kun fik tilsendt et skema til indsendelse, ikke lä inde med genpart af forrige års tal og derfor ikke kunne huske, hvordan man da havde klaret problemerne.³³⁰

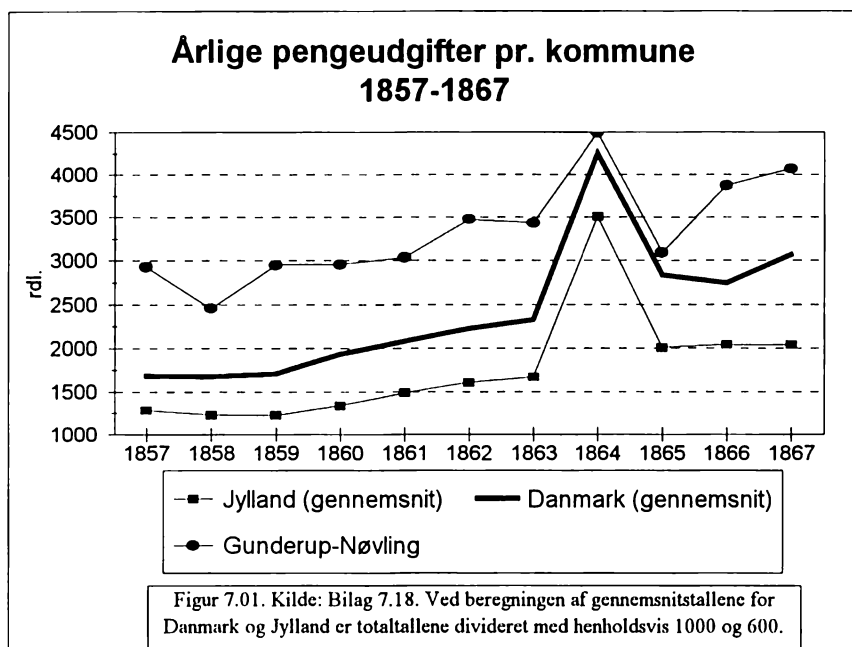
Disse forhold maner til en vis forsigtig omgang med indberetningernes talmateriale, men ubrugeligt er det dog langtfra. De nævnte forhold vedrørte for størstedelen marginale områder af regnskabsfeltet. Hovedtallene for fattigvæsen, skolevæsen og de større af de øvrige opgaver kunne relativt uproblematisk overføres fra regnskaber til indberetningsskemaer. Kommunerne havde heller ingen grunde til at opgive forkerte tal. En tæt sammenligning af regnskabs- og indberetningstal for to år, hvor begge materialer er bevaret, bekræfter materialets brugbarhed med de nævnte forbehold (se bilag 7.17). Differencen udgør i det ene tilfælde (1862) 1½%, i det andet (1866) ca. 4%.

Ser man bort fra præcision i skillinger, mark og enkelte daler og fokuserer på størrelsesorden, tendenser og linier, er de statistiske indberetninger særdeles nyttige kilder til den kommunale økonomi. Og så er de bevaret for et flertal af kommuner.

5. Linier og tendenser i den kommunale økonomi ca. 1860-1867

Udgifter i penge og naturalier

Det statistiske Bureaus indsamling og bearbejdelse af landkommunernes regnskabstal fra slutningen af 1850'erne giver os ud over brugbare tal for den enkelte kommunes økonomi også materiale til sammenligning mellem enkeltkommunen og større helheder. Dette sidste fordi de publicerede tabeller giver sumtal for hele landet (dvs. kongeriget), for

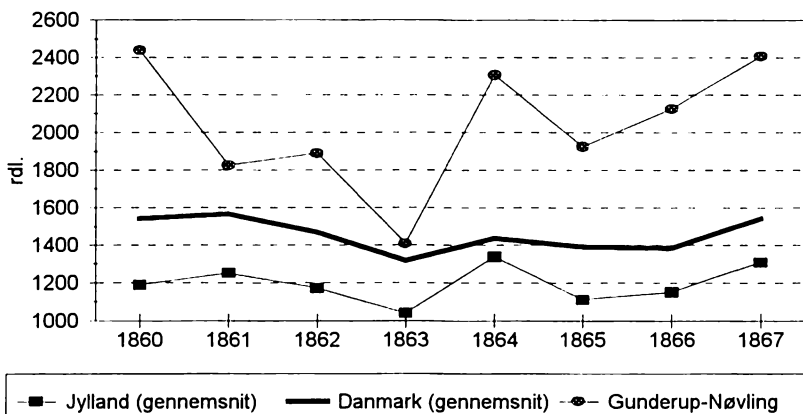
Øerne og Jylland (dvs. Nørrejylland) og for de enkelte amtsråds kredse.

I det følgende er der foretaget en række sammenligninger mellem enkeltkommunen (Gunderup-Nøvling), Jylland og hele landet fra slutningen af 1850'erne frem til 1867.³³¹ Sammenligningerne er foretaget på kommuneniveau. Anførslerne for Danmark og Jylland er således gennemsnitstal baseret på det omtrentlige antal kommuner i de to områder, dvs. 1.000 henholdsvis 600. Den omtrentlighed, der her er tale om, er uden betydning for de givne sammenligninger. Gunderup-Nøvlings udgiftstal er etableret efter de samme principper som Jyllands og Danmarks ifølge Det statistiske Bureau.³³²

Sammenligningen mellem de tre kommunetyper går primært på perioden 1860-67. For årene 1857-59 gælder det, at Det statistiske Bureaus tal, som for Danmarks og Jyllands vedkommende også er anført i kurverne, er opgjort på en anden måde end de følgende år og derfor ikke umiddelbart sammenlignelige med den efterfølgende periode.³³³

At Gunderup-Nøvling i figuren ligger klart over såvel den danske som den jyske gennemsnitkommune, skal der ikke lægges andet i, end at kommunen var en relativt stor kommune. Den havde to sogne, som

Årlig naturalieligning pr. kommune 1857-1867

Figur 7.02. Kilde: Bilag 7.18. Ved beregningen af gennemsnitstallene for Danmark og Jylland er totaltallene divideret med henholdsvis 1000 og 600.

næsten halvdelen af de danske kommuner havde det, og skulle følgelig pr. definition ligge over gennemsnittet.³³⁴ At gennemsnitskommunerne har langt jævner kurver end enkeltkommunen, ligger også i sagens natur. De to gennemsnitskommuner skulle være umiddelbart sammenlignelige, og kurverne afslører således et højere udgiftsniveau i penge på Øerne end i Jylland.

Det mest karakteristiske træk ved figuren er imidlertid den støtte stigning i pengeudgifter. Såvel for Gunderup-Nøvling som for den danske og den jyske gennemsnitskommune var denne tendens tydelig fra begyndelsen til slutningen af 1860'erne.

Nu blev som vist i det foregående adskillige kommunale ydelser betalt eller leveret i naturalier, hvilket kunne være såvel korn og andre produkter som fysiske præstationer i form af kørsel eller arbejde. Disse leverancer, opgjort til årets priser, ligger til grund for kurverne i figur 7.02. Vi noterer os her, at kurverne ligger lavere på skalaen, at rækkefølgen mellem de tre kommuner er den samme som ovenfor, og vigtigst, at der ikke er tale om en stigning, men for alle tre kurvers vedkommende et stort set vandret forløb. Den stigning, der var sket i kommunernes

pengeudgifter, modsvarede således ikke af et tilsvarende fald i ydelsen af naturalier. Der var ikke kun tale om en omlægning af udgifterne fra en art til en anden.

Relationerne mellem de to udgiftsarter som helhed får vi af de årlige gennemsnitsbeløb 1860-67 for de tre kommunetyper.

Tabel 7.19. Årlige gennemsnitsudgifter pr. kommune 1860-1867

	Danmark		Jylland		Gund.-Nøvl.	
	rdl.	%	rdl.	%	rdl.	%
Penge	2.678	65	1.958	62	3.551	63
Naturalier	1.454	35	1.193	38	2.078	37
I alt	4.132	100	3.151	100	5.629	100

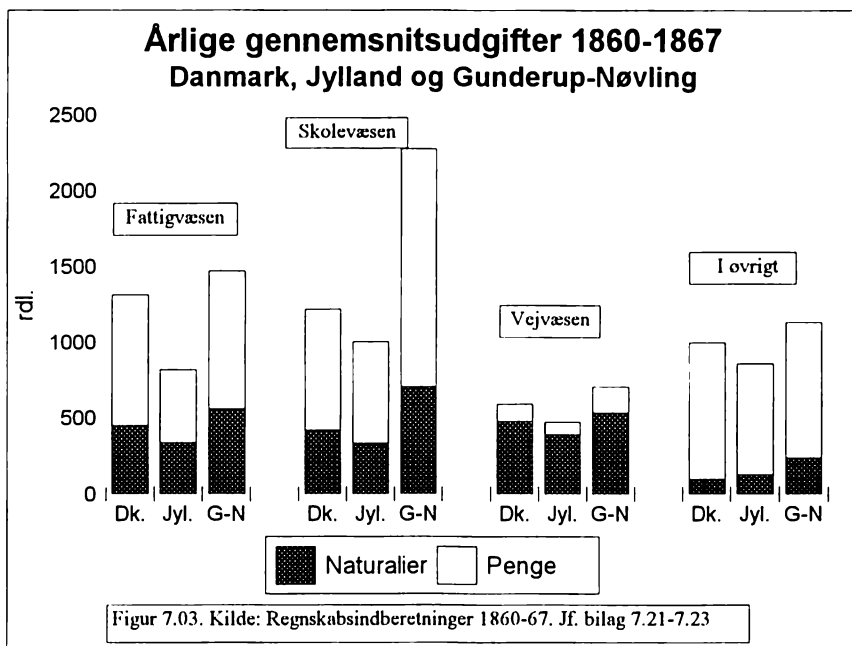
Kilde: Bilag 7.18, 7.19 og 7.21.

Af tallene fremgår det tydeligt, at det forspring i kommunal aktivitet, Danmark (og dermed Øerne) havde foran Jylland, var klart mindre, når det gjaldt naturalier end pengebetalte ydelser. Interessant er det også at konstatere, at relationerne mellem de to udgiftsarter er ret så ensartede. Naturalieandelene i de tre tilfælde på 35, 38 og 37%. Men trods ensartetheden noterer man sig, at det er i de jyske kommuner, naturalieydelserne udgør den største andel af de samlede udgifter, eller med andre ord, at overgangen til pengeøkonomi er mindst fremskredet. Gun-derup-Nøvling er her helt på linie med de jyske kommuner.

Deler vi de gennemsnitlige årsudgifter op på skolevæsen, fattigvæsen osv., ser vi, at relationen mellem naturalieudgifter og pengeudgifter er højst forskellig for de forskellige brancher.

Søjlediagrammet viser, at de store udsving mellem de kommunale brancher og mellem de tre kommunetyper overvejende faldt på pengeydelserne. Bortset fra de øvrige opgaver, der i Det statistiske Bureaus koncept er en meget blandet pulterkammergruppe, er der tale om en påfaldende ensartet, basal indsats af naturalier fra branche til branche. Det er nærliggende at forestille sig, at vi her har et rudimentært billede af indsatsen på områderne i tiden før pengeøkonomien.

Det ses af diagrammet, at udgifterne til »øvrige« opgaver alle steder altovervejende betaltes med penge. Et andet fællestræk var, at vejvæsenets drift endnu i sogneforstanderskabernes slutperiode var tungt base-

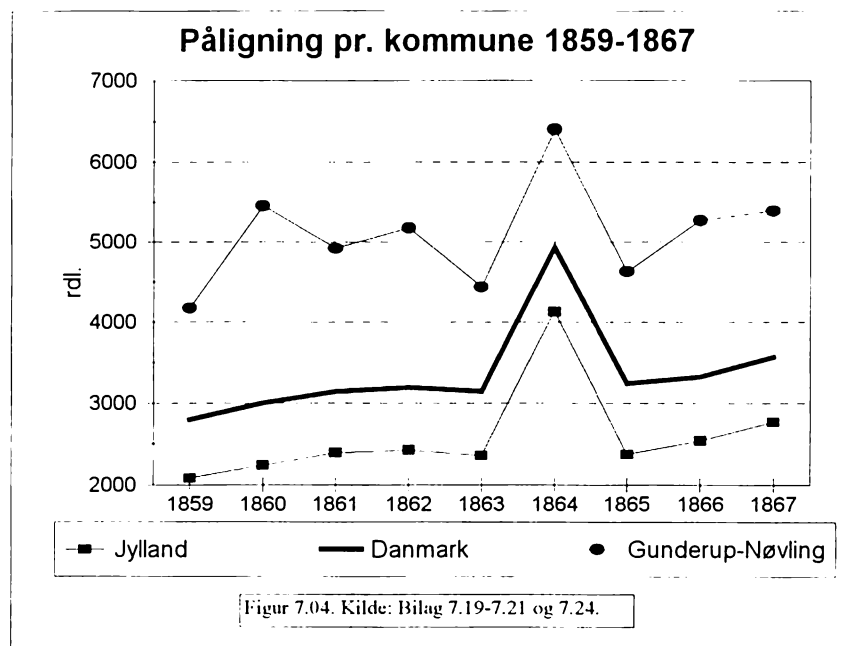
ret på beboernes pligtarbejde og -kørsler. Videre viser søjlerne, hvor Gunderup-Nøvling's »føring« i udgifter foran både den danske og den jyske kommune specielt lå. Gunderup-Nøvling skulle rigtignok pr. definition ligge over gennemsnitskommunerne, men på skoleområdet var overvægten af påfaldende dimensioner. Næsten det dobbelte af, hvad den danske gennemsnitskommune brugte på skolevæsen, investerede man her i børnenes undervisning. Vi ved, at man i Gunderup-Nøvling udbyggede sit skolevæsen med to nye skoler omkring 1860, og det har naturligvis betydet en vedvarende forøgelse af skoleudgifterne. Men det rækker dog ikke til at forklare hele differencen. Måske havde kommunen, moderne udtrykt, et relativt højt serviceniveau på skoleområdet (flere lærere, flere og bedre holdte skoler)?

Man bemærker også, at det merforbrug på skolevæsen, som Gunderup-Nøvling i så udpræget grad havde i forhold til fattigvæsenet, havde sin parallel i de jyske kommuner. I mere beskedne, men dog utvetydige dimensioner, mens forholdet i det øvrige Danmark, dvs. på Øerne, var det omvendte. Med andre ord: det generelle efterslæb, de jyske kommuner havde i forhold til Øerne, blev først og fremmest »båret af« fattigvæsenet.

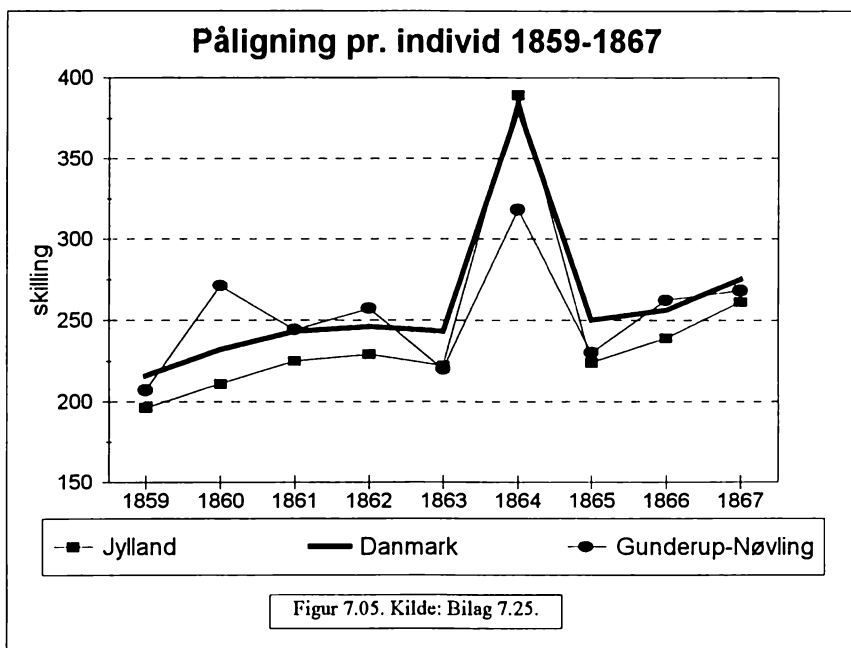
Niveauet i Jylland var her lavere end i det øvrige land. Man kan naturligvis forestille sig, at behovet for forsorg var mindre i Jylland, men sandsynligere er det vel, at man i en tid, hvor børnetallet steg betydeligt, har været nødt til at afsætte ressourcer til skolerne på bekostning af fattigvæsenet, hvis udgifter man i højere grad selv var herre over.

Påligning på kommuner, individer og hartkorn

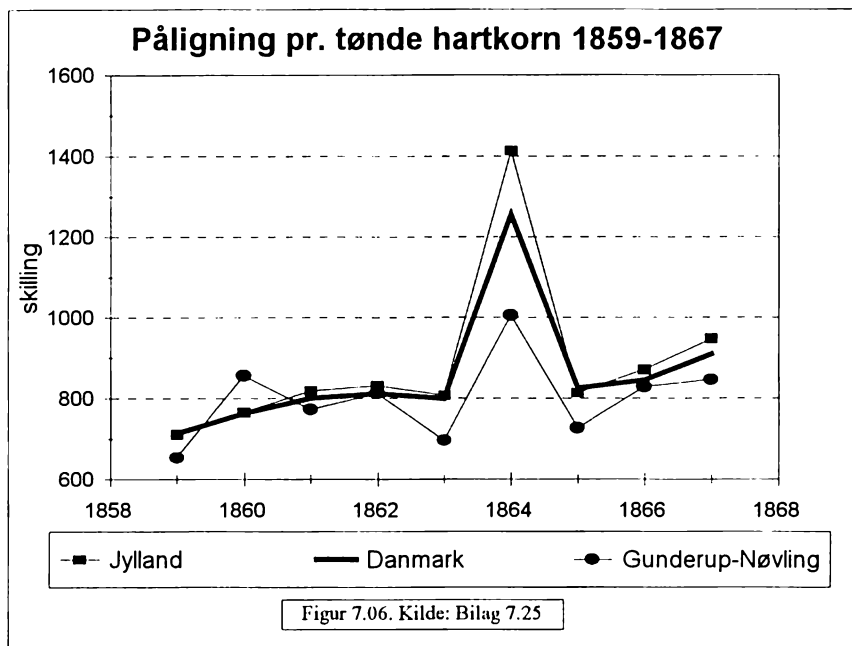
Indberetningsmaterialet fra Det statistiske Bureau giver også mulighed for sammenligninger af skatteudskrivningen i kommunerne. Hvor regnskabernes udgiftstal nødvendigvis må være bruttobeløb, vil ligningsbeløbene mere præcist vise, hvad kommunen har ofret på de kommunale opgaver.

Den totale påligning pr. kommune (penge og naturalier tilsammen) for de tre kommunetyper, viser ikke uventet de samme karakteristika, som vi før har set, med hensyn til rækkefølge, udsving og forløb. Den stigende tendens er gennemgående. At højdeforskellene mellem de tre kurver er et resultat af forskellen i kommunernes størrelse, illustreres af den følgende figur.

I figur 7.05 er ligningsbeløbene reduceret til individniveau efter indbyggertallene ifølge folketællingen i 1860. Skattetrykket pr. indbygger viser sig at være langt mere ensartet fra kommune til kommune end beskattningen pr. kommune. Bortset fra krigsåret 1864 lå beløbet pr. indbygger i alle tilfælde mellem to og tre rigsdaler. Tydelige forskelle var der dog. Jyderne betalte i hele perioden, krigsåret igen undtaget, mindre end landboerne i det øvrige land. Hvor landsgennemsnittet var 2 rdl. 53 sk. årlig pr. indbygger, lå det jyske på 2 rdl. 34 sk. eller knap 8% lavere. Og forskellen mellem Jylland og Øerne har følgelig været omtrent dobbelt så stor.³³⁵ Gunderup-Nøvling kommune placerer sig efter denne beregning omtrent midt imellem det jyske og det danske gennemsnit, hvilket formentlig bedre end de tidligere tal viser kommunens »udviklingsgrad«. Eller med andre ord: beregnet pr. indbygger bekostede man i Gunderup-Nøvling lidt mere på de kommunale anliggender end de jyske kommuner, som de var flest. Men kommunen lå lidt under landsgennemsnittet og noget mere under, hvad man gennemsnitligt på Øerne udredte til det kommunale.

En sidste sammenligning mellem kommunerne bibringer dette billede en væsentlig nuance.

Vi ser på beskattningen pr. tønde hartkorn, og relationerne mellem de tre områder viser sig her at være anderledes end ovenfor. Jylland ligger nu øverst, en kende over landet som helhed, og Gunderup-Nøvling under de øvrige. Når jyderne således betalte mest til det kommunale pr. td.htk. – og samtidig mindst pr. individ – må det nødvendigvis være en funktion af, at der var flere indbyggere pr. td.htk. i Jylland end i det øvrige land. Var den kommunale indsats i Jylland ringest pr. indbygger, så var den til gengæld højest i forhold til beskatningsgrundlaget, hartkornet og dermed – stort og gennemsnitligt set – i forhold til velstanden eller levedøden.

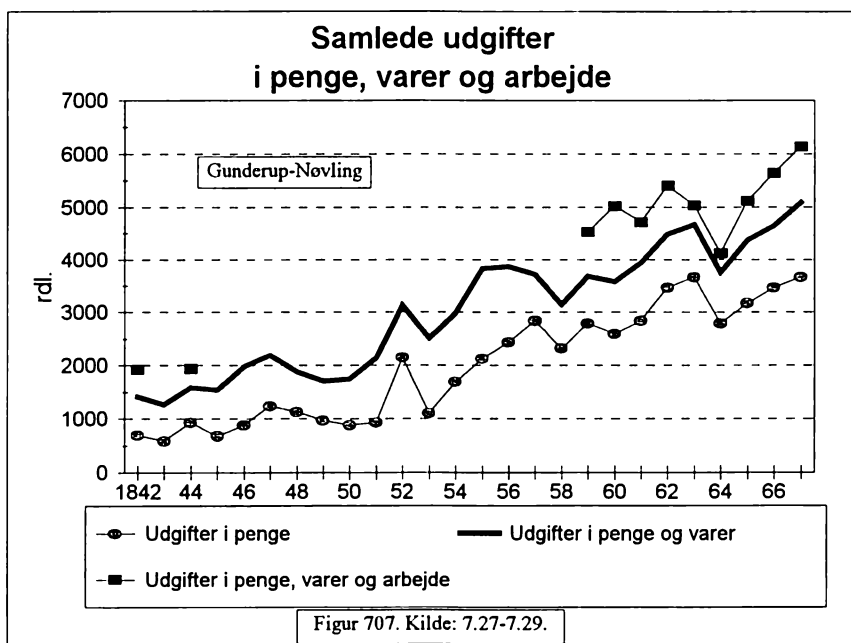
Om Gunderup-Nøvling må vi konstatere, at den her lå i underkanten i forhold til den jyske og den danske gennemsnitskommune og derfor forholdsmæssigt ikke kan siges at være økonomisk overbelastet af de kommunale opgaver.

6. Linier og tendenser i Gunderup-Nøvling 1842-1867

Udgifter og påligning efter skattearter

Regnskabstallene fra Det statistiske Bureau dækker desværre kun sogneforstanderskabernes sidste halve snes år. Skal hele perioden 1842-1867 belyses, må vi igen ty til Gunderup-Nøvling, hvis regnskabsmateriale er bevaret i rimelig grad.³³⁶

Det skal først bemærkes, at udgiftstallene i det følgende er opgjort på en lidt anden måde end i forrige afsnit, hvor der blev taget hensyn til sammenligneligheden med Det statistiske Bureaus tal for det øvrige land. Det gælder dels nogle bogføringstekniske detaljer, dels et par »kunstgreb«, der er foretaget for at få det egentlige billede af den kommunale økonomi frem.³³⁷ Det er først og fremmest de ekstraordinære udgifter, der var forbundet med krigen i 1864, der er udeladt. Omvendt er tilføjet kommunens andel i det »fælleskommunale« vejprojekt (Romdrupvejen) i 1852 og udgifterne til en brandsprøjte i 1863, som var regnskabsført uden om de ordinære regnskaber.³³⁸ Endelig skal det nævnes,

at enkelte naturalier (tørv, foder til skolelærerne), hvis mængde har været meget konstant, i mangel af prisopgivelser mellem 1842 og 1859 er prissat ved lineær interpolation mellem de to år.³³⁹

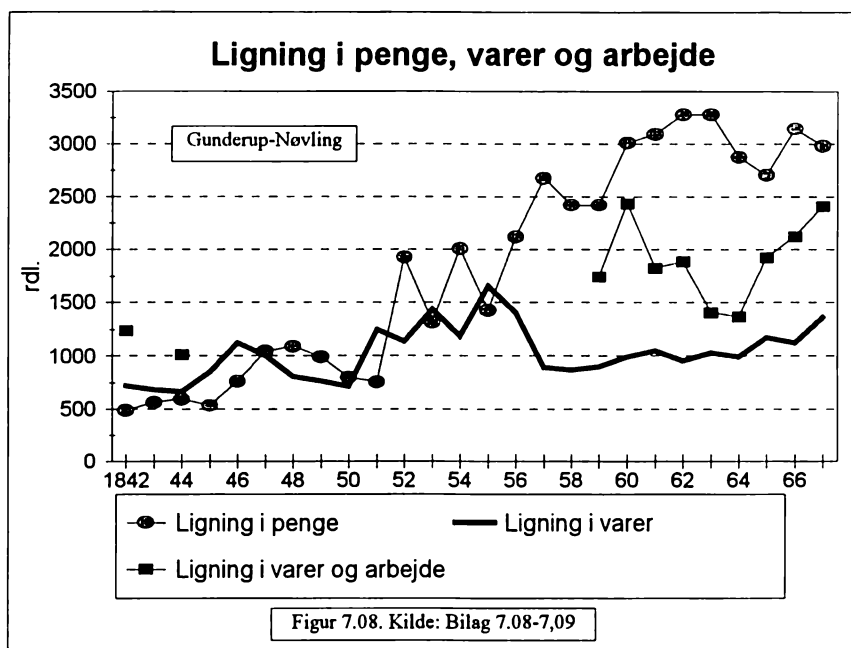
I figur 7.07 ses forløbet af de samlede kommunale udgifter i Gunderup-Nøvling 1842-67, opgjort efter de nævnte principper.

Den basale kurve viser pengeudgifterne, den mellemste udgifterne i penge plus varer (korn, tørv osv.), mens den øverste også inkluderer den omregnede værdi af arbejdspræstationer (gang- og spanddage). Den sidste, der betegner de totale udgifter, har kun kunnet fastsættes med sikkerhed for perioden 1859-67, dog værdifuldt suppleret med tilnærmede tal for 1842 og 1844, hvoraf det sidste dog er et minimumstal. De tre kurver følger hinanden i grove træk, hvilket fortæller, at det var pengeudgifterne, der var den labile faktor. Hovedindtrykket af diagrammet er, den urolige kurve til trods, en støt og ganske stærk stigning af de kommunale udgifter. Efter nogle få indkøringsår er en tydelig stigning blevet sat i stå under krigen 1848-50. Herefter steg udgifterne kraftigt, især i de gode kornsalsår frem til 1856, efterfulgt af et kortvarigt tilbageslag. Gennem 1860'erne er den stigende linie igen klar med uroen omkring krigen 1864 som eneste afbrydelse. Fra kommunens første femår til det sidste steg den gennemsnitlige årlige udgift i penge og varer fra ca. 1.550 til ca. 4.500 rdl., dvs. omtrent en tredobling på en snes år.

Relationerne mellem penge- og naturalieydelse får man et mere præcist billede af ved at sammenholde de lignede pengebeløb med ydelserne af naturalier. I figur 7.08 er pengeligningen sat i forhold til værdien af de udskrevne naturalier, henholdsvis varer alene og – hvor det er muligt – varer og arbejdspræstationer tilsammen.

Det ses igen, at væksten af de kommunale byrder for den store del er båret af pengeligningen. Fra en beskeden start i 1840'erne med en årlig udskrivning på ca. 500 rdl. frem til 1860'ernes niveau på omkring 3.000 rdl.

Udskrivningen i varer var ensartet perioden igennem, og kurven ville have været endnu mere jævn, hvis den havde angivet varemængder i stedet for omregnede pengebeløb. Bortset fra faldet fra 1856 til 1857, da kornlønnen til lærerne faldt bort, repræsenterer varekurvens udsving hovedsageligt – også zig-zag'erne i 1850'erne – kapitelstaksternes op- og nedgange, dvs. bevægelserne i markedspriserne på korn. At pengelig-

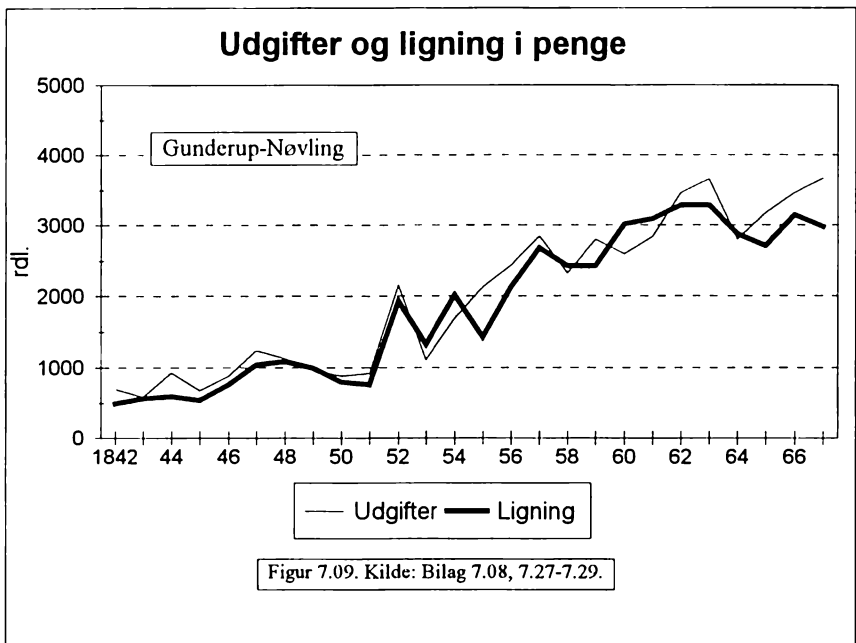

ningskurven zig-zagger modsat, i halvtredserne særdeles markant, er værd at bemærke, men i øvrigt fuldt forklarligt. Når bønderne et år havde fået gode penge for deres korn, gav det sig temmelig omgående, året efter, udslag i forøgede pengeydelse til de kommunale opgaver.

Udsvingene i de samlede naturalieydelse (1859-67), der ikke var ubetydelige, havde derimod deres årsag i stærkt vekslende mængder af arbejdspræstationer. Bag toppunktet i 1860 lå således en udskrivning til vejvæsenet af 1.213 gangdage og 260 spanddage mod 310 og 154 året før.

Figuren illustrerer endelig, hvordan pengeøkonomien overvoksende naturalierne i Gunderup-Nøvling kommunes økonomi. Helt præcist oversteg udskrivningen i penge værdien af vareydelse for første gang i 1852, og få år senere lå pengeligningen suverænt over naturalierne. Selv om vi først kender arbejdspræstationernes omfang fra 1859, tør vi nok sige, at i det mindste et par år før var også de samlede naturalieydelse blevet passeret af ligningen i penge.

Materialet fra Gunderup-Nøvling giver os også mulighed for at illustrere forholdet mellem påligning og udgifter over det lange stræk.

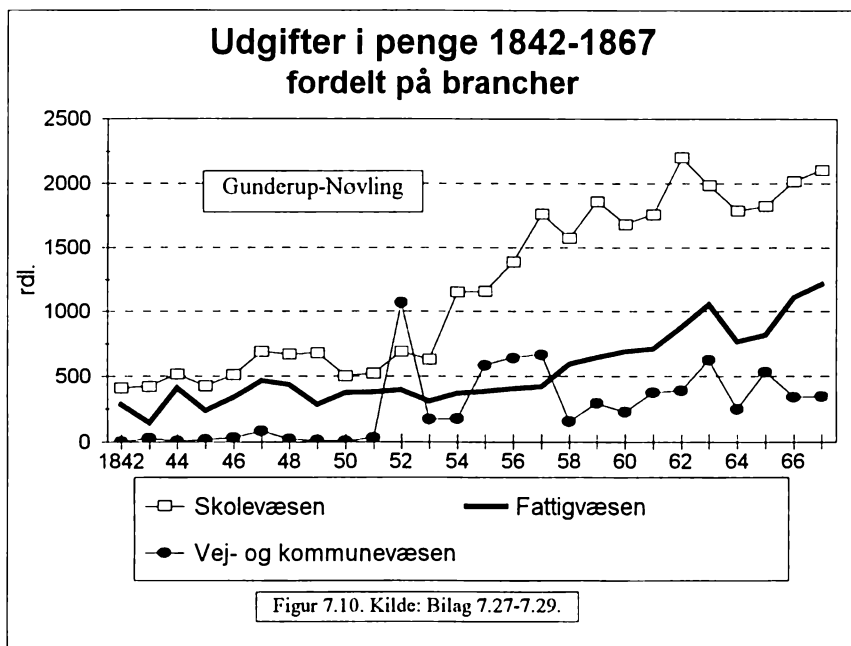

Det er påligning og udgift i penge, der i figur 7.09 er sat over for hinanden. Det er her, en eventuel difference skal vise sig; på naturaliesiden vil påligning og forbrug være meget nær identiske. I store træk følger de to kurver naturligt nok hinanden pænt, og lige så naturligt er det, at ligningskurven som helhed ligger under udgiftskurven. Det illustrerer, at der var andre indtægter end ligning: refusioner fra andre kommuner, statstilskud (til distriktshestehold), diverse afgifter og mulkter m.m. De store udsving, specielt i 1850'erne, hvor ligningen endda enkelte år lå over udgifterne, skal utvivlsomt ses i sammenhæng med den nævnte økonomiske udvikling.

Fordeling på brancher

I det følgende er kommunens udgifter fordelt på de tre hovedbrancher, skolevæsen, fattigvæsen og vej- og øvrigt kommunevæsen, først pengeudgifterne alene, dernæst de samlede udgifter, dvs. inkl. naturalier.

Figur 7.10 viser først og fremmest, at den kraftige vækst i Gunderup-Nøvling's pengefinansierede økonomi hovedsageligt faldt på skolevæsenet. Stigningen her havde flere årsager. Først en markant forøgelse af

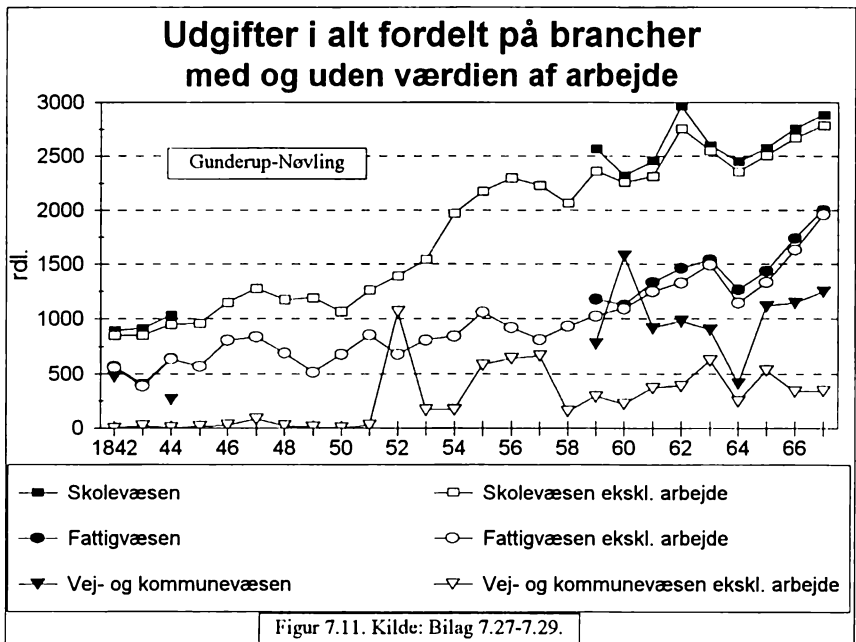
udgiften til lærerløn fra 1853, som skyldtes lønnens forankring til kapiteltaksten. Dernæst fra 1856 omlægningen af lærerlønnens kornandel til penge, og endelig en regulær udgiftsforøgelse, der bl.a. stod i sammenhæng med, at man oprettede to nye skoler i Gunderup-Nøvling omkring 1860. Der kom renter og afdrag på lån (se 7.4.3 ovenfor, specielt tabel 7.18), forøget lærerløn, og der blev mere at vedligeholde.

Også inden for de to andre væsener var der tale om vækst i det lange løb, men i langt mere behersket grad. Inden for den mest udgifts stabile branche, fattigvæsenet, satte udgiftsstigningen først for alvor ind fra slutningen af 1850'erne. Vej- og kommunevæsen brugte man faktisk ikke penge på før efter Treårskrigen, men så startede man også stærkt om end noget kluntet med Romdrupvejprojektet i 1852 og lå herefter på et gennemsnitligt udgiftsniveau på mellem 400 og 500 rdl. om året, en smule højere i 1860'erne end i 1850'erne. Den urolige kurve er en refleks af, at disse udgifter i langt højere grad end støtte til de fattige eller løn til lærerne kunne styres af sogneforstanderskabet.

De kraftigt forøgede pengeudgifter til vej- og kommunevæsen i årene 1855-57 afspejler således utvivlsomt den relative velstand, der var

skabt af de gode kornpriser under Krimkrigen. Sogneforstanderskabet lod i disse år principielt vejarbejderne udføre ved betalt arbejdskraft, men gik herefter over til et system, hvor pengeindsatsen igen var lavere (se 5.1.10 ovenfor).

Det er også naturligt at sætte den stærke stigning i pengeudgifter til skolevæsenet i forbindelse med velstanden i midten af 1850'erne. Her kunne man blot ikke bagefter gå tilbage til kornaflønning af lærerne (det forbød loven) og kun vanskeligt sætte udgiftsniveauet ned (det forhindrede det stærkt stigende antal skolesøgende børn).³⁴⁰ Kun inden for fattigvæsenet var pengeforbruget relativt stabilt i 1850'erne. Her var der ikke tale om omlægning af beboernes ydelser, og behovet i disse år var formentlig relativt lavt.

På figur 7.11 er der i det omfang, det er muligt, givet et billede af de samlede udgifter inden for de enkelte brancher i den særligt undersøgte kommune fra 1842 til 1867. Det skal her som tidligere bemærkes, at de gennemgående kurver for skole- og fattigvæsen 1843-58 for en mindre del, for fattigvæsenets vedkommende en temmelig ubetydelig del, bygger på interpolerede tal. De udsving, der for enkelte år her vil kunne

være tale om, kan dog ikke forrykke helhedsbilledet. Man bemærker (ved sammenligning med figur 7.10), at vareudgifternes indregning giver mere »luft i systemet«. Skoleudgifternes dominans bliver mere udpræget, og fattigudgifterne løfter sig fra vej- og kommunevæsenet.

For arbejdspræstationernes vedkommende må vi fortsat leve med, at der kun for perioden 1859-67 foreligger fuldstændige tal, der dog suppleres af nogle mindre udførlige opgivelser fra 1842-44. Så meget kan dog siges, at disse ydelser for skole- og fattigvæsenets vedkommende udgjorde meget beskedne andele af udgifterne, og derfor kun vil kunne medføre minimale ændringer af de linieførløb, der i øvrigt er tegnet.

Savnet af oplysninger om arbejdspræstationerne er afgjort mest beklageligt for vej- og kommunevæsenets vedkommende. Da vejvæsenet gennem lange perioder (1840'erne især) blev drevet nærmest uden brug af penge, må vi nødvendigvis slutte, at de vejarbejder, der vitterligt blev udført (se kap. 5.1 og bilag 5.01-5.02), finansieredes af pligtpræstationer af et ikke uvæsentligt omfang. Også i 1860'erne, viser diagrammet, var pligtarbejdet betydeligt, mens det i 1850'erne, hvor pengeudgifterne til veje var ganske store, formentligt har været af mere begrænset omfang (se 5.1.10 ovenfor). En vis komplementaritet mellem indsatsen af penge- og arbejdsressourcer inden for vejvæsenet tør nok forudsættes. Vi skal endelig konstatere, at den samlede indsats af ressourcer inden for vej- og kommunevæsen ikke lå langt under fattigvæsenets og et enkelt år endda oversteg dette.

7. Omlægningen af det økonomiske system 1867/68

Da den landkommunale lovgivning, efter at sogneforstanderskaberne havde fungeret i 26 år, af Rigsdagen blev underkastet en revision, var ændringen af det økonomiske system et af hovedpunkterne og som helhed også det emne, der samlede den største enighed. Den pågældende paragraf i lovforslaget (§18) vedtoges enstemmigt i Folketinget og helt uden afstemning i Landstinget.³⁴¹ De centrale passager i paragraffen bestemte, at al særskilt ligning på mindre dele af kommunen skulle ophøre, og udgifterne til alle kommunale formål skulle lignedes under ét på hele kommunen.³⁴²

Den »cigarkasse«-opdelte landkommunale økonomi skulle således

ophøre og erstattes af et enhedssystem for alle kommunale brancher. Enigheden i Rigsdagen var et tydeligt udtryk for, at det hidtidige system havde været følt helt utidssvarende. Men man noterer sig, at argumenterne i debatten ikke kun gik på den praktiske fordel, men også det »moraliske«, at kommunen virkelig kom til at føle sig som en enhed, hvor man stod last og brast med hinanden.³⁴³

Forudsætningen for, at man kunne skabe enhedssystemet, var, at man fik udlignet de økonomiske grundforskelle, der kunne være mellem enkelte dele af kommunen. De kunne bestå i særlige indtægter, fx et legat, der var tillagt en bestemt skole, eller i formuegenstande, en skolelod, en distriktshest eller et fattighus, der var bekostet af ét af sognene i en flersognskommune. I modsætning til, hvad man måske kunne have ventet, synes denne interne udligning af privilegier ikke at have givet de store problemer. Efter den model, der var lagt, blev indtægter omregnet til kapitalværdi, og de aktiver, forskellige mindre dele af kommunen afgav til helheden, blev formelig afkøbt dem kontant ved afslag i de følgende års skatter. Kommunerne indgav selv forslag til afregning til amtsrådets godkendelse.³⁴⁴

Var enigheden om det økonomiske enhedsprincip stor på Rigsdagen, så var synspunkterne anderledes spredte, hvad angik de andre forslag, der skulle bringe styr på beskatning og regnskab.

Et af dem tilsigtede en formue- og lejlighedsbeskatning af udenbys boende, som havde indtægtskilder i kommunen. Hidtil var disse personer eller selskaber udelukkende blevet beskattet af det hartkorn, de eventuelt måtte have i kommunen. Problemet stod i forbindelse med den begyndende industrialisering og var især aktuelt i Københavns og andre købstæders omegn, hvor byboere anlagde fabrikker og andre erhvervsvirksomheder i de omliggende landkommuner. Forslaget vandt stor tilslutning i Folketinget, men blev ikke desto mindre – efter hårdt pres fra indenrigsministeren, J.B.S. Estrup – standset ved 3. behandling.³⁴⁵

Selve spørgsmålet om, hvor stor en andel af skatten, der skulle udskrives på formue og lejlighed, blev også stærkt debatteret i Rigsdagen. Som ovenfor beskrevet (7.2.5) havde det hidtil stået sogneforstanderskaberne frit for inden for vide grænser at fastsætte andelen. Nu ville regeringen i sit lovudkast bestemme, at mindst 1/4 af skatten skulle hvile på formue og lejlighed, idet man mente, at hartkornet, i det mind-

ste i visse egne, bar en for stor del af byrderne. Under debatten i Folketinget blev denne holdning blødt op under indtryk af kommunernes forskellighed (i Frederiksberg kommune lignedes kun 1/4 på hartkornet), og slutresultatet blev, at amtsrådet på sognerådets forslag skulle fastsætte relationen mellem de to beskatningsformer for tre år ad gangen. Det var altså ikke mere frit for sognekommunen, hvad man ville gøre.³⁴⁶

Nogle skår af den lokale suverænitet gik der også, hvad beskatningen angik. Rigtignok var selve ligningen af skattens beløb efter loven af 1867 som også før kommunens anliggende, men der var sket det nye og væsentlige, at amtsrådet under visse omstændigheder kunne pålægge kommunen at gøre hele ligningen om. Hvad der i vore øjne kan forekomme kuriøst, men givetvis var tænkt som et middel til en mere effektiv og retfærdig ligning, var bestemmelsen om, at beboerne nu også kunne klage over *andres* ansættelse i skat. Det var kombinationen af det nøjere kendskab til medborgernes økonomi og den lille misundelse, der skulle nyttiggøres.

Med loven af 1867 indførtes der også en betydelig generel stramning af den kommunale økonomiske selvudfoldelse. Bl.a. blev lånoptagning begrænset og reguleret, og der blev sat loft over skatteudskrivningen. Disse forhold bliver nedenfor beskrevet nærmere i en bredere politisk sammenhæng. Her skal det konstateres, at der med loven af 1867 skete en stærkt tiltrængt forenkling og forbedring af den økonomiske struktur i kommunerne.

7.5 Sogneforstandernes arbejdsbyrde og arbejdsfordeling

1. Arbejdsbyrden generelt

Hvor stort var det arbejde, der påhvilede medlemmerne af sogneforstanderskaberne?

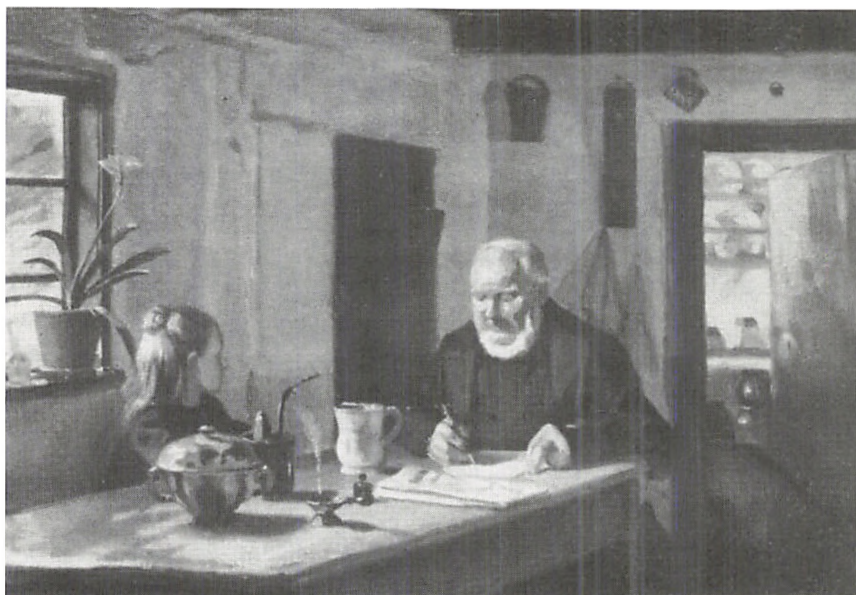
Spørgsmålet er et af dem, der pr. definition hverken kan gives et enkelt eller et objektivt svar på. Ikke desto mindre er det et spørgsmål, der ofte stilles, når kommunerne anskues historisk. To i og for sig mod-

satrettede forestillinger – eller myter – er almindelige i sammenhængen. Den ene er den, at det kommunale arbejde har været meget sparsomt, ikke noget, der for alvor kunne belaste de berørte. Dette naturligvis oftest set i sammenligning med senere tiders forhold. Den anden går ud på, at folk, der kunne risikere at blive valgt til det kommunale råd, gjorde alle mulige krumspring for at slippe for byrder og bøv l i det offentlige hverv.

Spørgsmålet om arbejdsbyrden må naturligt tage sit udgangspunkt i den samlede mængde arbejde, der påhvilede sogneforstanderskabet. De opgaver og den administrative indsats, der udgjorde dette arbejde, er i bred og ganske udtømmende almindelighed beskrevet i det foregående, og der er også for en enkelt, men næppe enestående kommune gjort forsøg på konkret at sætte tal på arbejdsbyrden og specielt dens vækst, hvad enkelte administrative funktioner angår: antal behandlede sager, mødehyppighed og korrespondancens omfang (se 4.3, 7.1.4 og 7.1.11 ovenfor). Et mål for opgavernes omfang og vækst får man også via udgiftstal og skatteudskrivning (7.2-4). At arbejdsopgaverne voksede ganske betydeligt gennem den undersøgte periode, turde være ubestrideligt.

Mere end at finde mål for arbejdets samlede omfang handler det dog her om at finde udtryk for, hvor byrdefuldt arbejdet var for de kommunale råder. Hvordan klarede man det, hvordan fordelte man det? Her må man først erindre sig, at det stærkt udbyggede kommunale administrationsapparat, vi kender af i dag, er en foreteelse, der hører vort århundrede til, på landet altovervejende til tiden efter kommunesammenlægningen i 1970. Før den tid var den betalte medhjælp såre beskedne. En enkelt ansat person, en kæmner, en kommunekasserer el.lign., hvor det gik størst til. Andre steder blot et beløb til formanden eller en anden for eget ekstraarbejde eller køb af lejlighedsvis sekretærhjælp.³⁴⁷ I sogneforstanderskabernes tid var end ikke en sådan ordning tilladt. Al administration *skulle* udføres af rådets medlemmer.³⁴⁸

Under sådanne forhold bliver spørgsmålet om medlemmernes fortro- lighed med skriftligt arbejde, regnskab og administration vigtigt, og her turde man nok, uanset at der var store forskelle i datiden, generelt hævde, at det administrative arbejde alt andet lige har været mere uvant og besværligt for menigmand dengang, end det ville være nu. Endelig må det være rimeligt at antage, at den arbejdsfrie tid i almindelighed har

For de bønder, der blev valgt til formænd for sogneforstanderskaberne, var skrivning en uomgængelig sag. Ansvar for kommunens administration hvilede tungt på formandens skuldre, og ganske mange breve skulle skrives, uanset om hænderne var store og stive. For mange bønder har formandskabet været en hård skriftlig træning, en udviklende boglig indsats. »Bedstefar [der] skriver brev« på Hans Smidths maleri, kunne være én af dem.

været væsentligt kortere end nu. Og helt aktuelt var man inde i en økonomisk vækstperiode, hvor korn kunne sælges til gode priser. Så hvis nogen har ment, at tiden kunne udnyttes bedre til opdyrkning af ny jord og intensivning af driften end til ubetalt ekstraarbejde for det offentlige, vil det være mere end forståeligt.

Vi er hermed tæt på den side af sagen, der må anses for den væsentligste i sammenhængen, nemlig til spørgsmålet om den belastning, de berørte *følte* ved det kommunale arbejde. Spørgsmålet er ikke bare, hvor stor arbejdsbyrden var, men hvor byrdefuldt arbejdet var for medlemmerne af sogneforstanderskabet? Og selv om det helt sikkert har været højst forskelligt fra medlem til medlem alt efter personligt overskud, boglig lærdom, administrativ rutine og interesse for sagen, så har vi ikke så få vidnesbyrd, der siger noget om problemet i almindelighed.

Under debatten i Rigsdagen 1866-67 om en landkommunal reform gav flere talere udtryk for bekymring over den belastning, det kommunale arbejde udgjorde for de folkevalgte, og den tiltagende uvilje mod at komme ind i sogneforstanderskabet, det medførte. En rigsdagsmand mente, nok noget generaliserende, at ingen nu, i modsætning til tidligere, ønskede genvalg til sogneforstanderskabet, og de, der ikke kunne dække sig under genvalgsimmuniteten, søgte med lægeattester eller på anden måde at slippe for valg. Fremdraget som eksempel blev en historie om en desperat ung mand, der efter at have prøvet alle mulige andre metoder fremstillede sig som en æreløs og dermed uvalgbar person.³⁴⁹

For øvrigt kunne vægring give bagslag. Af samme folketingsdebat fremgik det, at tilfælde, hvor man nærmest som en straf havde indvalgt folk, der ville unddrage sig det kommunale arbejde, ikke var ukendt snak. Omvendt kunne man høre tale om, at man – af lutter hensyn – undlod at vælge mindre bemidlede folk til offentlige hverv. For disse mennesker, der fik udkommet ved deres hænders arbejde, var ekstraarbejdet særligt belastende og oftest ensbetydende med økonomisk tab.³⁵⁰

Et andet generelt vidnesbyrd om, at man har følt arbejdsbyrden tyngende, har vi i de udbredte ønsker om udvidelser af sogneforstanderskaberne. Fra omkring en tredjedel af kommunerne i amtet modtog Ålborg amtsråd anmodninger om at få forøget antallet af valgte medlemmer. Motiveringen var i så godt som alle tilfælde den, at man med det forhåndenværende antal sogneforstandere kun »besværligt« om ikke ligefrem »umuligt« kunne overkomme de kommunale pligter, hvis størrelse »dokumenteredes« med henvisning til sognets eller kommunens folketal og udstrækning. Amtsrådet imødekom i reglen ønskerne op til et antal af ni, lovens maksimum. Var det ikke tilstrækkeligt for en rimelig fordeling af arbejdsbyrderne, måtte centraladministrationen i København involveres.³⁵¹ Ekstremet var kæmpesognet Dronninglund i Vendsyssel, der søgte 26, men dog fik bevilget 15 sogneforstandere.³⁵²

2. Ledelsesopgaverne

Sogneforstanderskabets arbejdspligter var ikke alle lige belastende, og heller ikke var de ligeligt fordelt mellem medlemmerne. Den primære arbejdsfordeling gik imellem, hvad man kunne kalde *ledelsesopgaverne* og *forstanderpligterne*. Med hensyn til de første var forholdet det, at sog-

nepræsten mellem sogneforstanderskabets møder som en slags forretningsfører besørgede korrespondancen og beslutningernes udførelse for fattig- og skolesagernes vedkommende, mens den valgte formand (der også kunne være præsten) varetog de samme pligter, hvad alle øvrige kommunale opgaver angik. Ligning og regnskab var fordelt på tre personer: præsten stod for fattigvæsenet, skolepatronen (godsejer eller valgt medlem) for skolevæsenet og formanden igen for det øvrige. Arrangement af møder, opbevaring af arkiv og lignende fællesforhold var formandens job.

Disse nøglefunktioner, der er nøjere beskrevet i de foregående afsnit,³⁵³ indebar både et stort arbejde og et stort ansvar, og de hvilede på få, maksimalt tre personer. Af de tre var sognepræsten og formanden dem, der havde hovedparten af slæbet, og var præsten også valgt til formand, som det i 1840'erne var tilfældet i en tredjedel af Ålborg amts kommuner, et valg han indtil 1855 ikke kunne undslå sig, så har han haft sit at se til.

For præsterne var det kommunale arbejde ikke et ombud, som det var det for de valgte, men en tjenesteplicht, der hørte til deres embede. Sikkert har mange af dem også følt, at fattig- og skoleopgaverne lå i naturlig forlængelse af deres præstegerning. Heller ikke kan man naturligvis tvivle om, at de generelt har haft den personlige og faglige baggrund, der satte dem i stand til at klare det administrative hverv. Præsterne var, især i den tidlige periode, garanter for, at kommunerne kunne fungere. Men det betød ikke, at de elskede de kommunale byrder og da slet ikke den overdrevne bureaukratisering, de af og til kom ud for.³⁵⁴

Da præsterne i Hornum-Fleskum herreder i 1843 kæmpede deres kamp mod de omstændelige regnskabsskemaer, undlod de ikke at gøre opmærksom på, at baggrunden var en generel arbejdsbyrde, der var mere end stor nok i forvejen. »Vi præster har embeder at varetage, hvis gerninger er så vigtige, at de ej bør forsømmes, og så mange, at de gør krav på den største del af vor tid; at vi som andre har husvæsen at sørge for, gårde at drive, og mange af os børn at undervise, så at kun liden tid levnes os til videnskabelig læsning og beskæftigelse og til fornøden adspredelse, hvorfor vi ikke venter os som en gunst, men som en ret, at amtsrådet ikke uden høj fornødenhed pålægger os yderligere arbejder, end mindre skriverier, der er så meget mere åndsfortærende, jo tydeligere de viser sig unyttige.«³⁵⁵

Man tog altså byrderne på sig, men var bestemt følsom over for det urimelige og det unødigt omstændelige. Det kunne, som det ses, netop være det, der fik bægeret til at flyde over. Holdningerne til det kommunale arbejde har givetvis været forskellige i præstekorpset, men ikke desto mindre kunne et medlem af Folketinget i 1867, da de præstelige pligter (eller bastioner) inden for det kommunale stod for fald, sige på vegne af størstedelen af præsterne i hans valgkreds (Sakskøbing), at man ikke havde noget imod at afgive sin fødte stilling inden for fattig- og skolevæsen.³⁵⁶

For de godsejere, der blev valgt til formænd – og som præsterne indtil 1855 uden at kunne undslå sig – var situationen en anden. For dem var arbejdsbyrden ikke personligt pålagt og i det hele taget næppe noget problem. Som vi har set det (i kapitel 2), kunne godsejeren lade sin godsinspektør klare hvervet, og det kunne han endda eksempelvis gøre i fire kommuner på én gang. Her har den patrimoniale interesse formentlig været afgørende.

For de valgte medlemmer, dvs. gårdejerne og fra 1856 også alle andre (med valget til Folketinget), var situationen igen anderledes. Blev de valgt til formænd, var de forpligtet til hvervet i et år, hvorefter de kunne undslå sig i to. Det har naturligvis været højst forskelligt, hvor byrdefuldt hvervet har været følt. Modtog en formand genvalg, må det tages som et tegn på, at hvervet har været til at bære. Og det var ingen sjældenhed. I en tidligere beskrevet undersøgelse af forholdene i syv kommuner ved Ebeltoft skete det rundt regnet i halvdelen af tilfældene.³⁵⁷

Det er nærliggende at forestille sig, at i hvert tilfælde en del af dem, der ikke blev genvalgt som formænd, selv har ønsket at blive fri for formandsbyrderne. At komme ud af hvervet i utide, var meget vanskeligt og normalt kun muligt med meget gode grunde og det øvrige sogneforstanderskabs velvilje. Nogen forsøgte alligevel, som regel forgæves.³⁵⁸ Overholdt formanden ikke sine pligter i det kommunale, kunne han mulktres, indtil han gjorde det.³⁵⁹ Vi har ovenfor (7.1.11) hørt om en formand, der følte, at pligterne noget ensidigt hvilede på ham, mens de øvrige medlemmer blot ville diskutere på møderne. Og af amtsrådet fik han ingen støtte. Det var hans pligt at udføre de skriftlige forretninger, og betalt hjælp til det måtte han ikke få.³⁶⁰

Arbejdspligterne hvilede absolut tungest på formanden. Ansvar for

opgavernes udførelse og i den sidste ende også det administrative arbejde, der fulgte med, kunne han ikke fralægge sig.

3. Forstanderpligterne

Efter eksemplet kunne det se ud, som om de menige medlemmers pligter var begrænset til at deltage i forhandlingerne. Pligt til at møde havde de rigtignok, og de kunne endda mulkteres til det, hvis de udeblev.³⁶¹ Men det var ikke det, man tænkte på, når man i Rigsdagen talte om de tyngende arbejdsbyrder, og det var heller ikke det, der lå bag ønskerne om flere medlemmer af sogneforstanderskaberne. Det var mere slidsomme ting.

De menige medlemmer af sogneforstanderskabet, »sogneforstanderne«, havde ikke som formand, præst og skolepatron fået udspecificeret deres arbejdsopgaver i den landkommunale anordning af 1841. I og med at sogneforstanderskaberne overtog forretningerne fra de tidligere fattig- og skolekommissioner, var det også bestemt, at fattig- og skoleforstandernes hverv fra henholdsvis 1803 og 1814 skulle varetages af sogneforstanderne af 1842. Mere behøvede man ikke at skrive om den ting.

De pligter, som sogneforstanderne i følge de gamle regelsæt³⁶² skulle opfylde, var i kort remse:

- 1) at deltage i forhandlinger i møderne,
- 2) at være ledelsen behjælpelig med at udføre de trufne beslutninger,
- 3) at overvåge forholdene: anmelde uorden og lignende vedrørende fattige, overvære skoleundervisningen mindst hver 14. dag,
- 4) at ombære de fattiges tavle i kirken under gudstjenesten,
- 5) at tilsige beboerne til arbejder ved skolen og kirken,
- 6) at opkræve bøder, skatter og andre bidrag fra beboerne.

Ikke alle disse pligter var lige belastende – nogen af dem kunne man måske sno sig uden om, besøg i skolen eller fattighuset blev næppe kontrolleret – men de tre sidste på listen var af den konkrete art, der skulle og måtte udføres, når det var aktuelt. Ombæring af indsamlingstavlen i kirken har nok kunnet være irriterende, men nogen stor belastning har det ikke været.³⁶³ De to sidste derimod (5 og 6), som begge krævede sogneforstandernes personlige fremmøde hos beboerne, har givetvis været en plage.

Tilsigelser til reparationer etc. ved skole og kirke var gerne lejligheds-

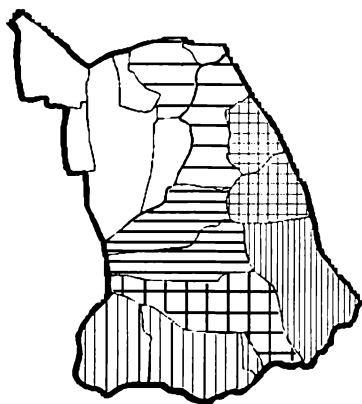
vis bestemt. Opkrævning af skatter osv. skulle foretages jævnlige og ofte, op til 4 gange om året pr. skat. Alle skatteborgere skulle besøges, og besøgene var helt sikkert ikke af den populære slags. En gårdmand på Hobroegnen beklagede sig til amtmanden over, at han forsømte sin gård, når han gik »omkring fra gård til gård, fra hus til hus sognet rundt for enten at ordre til et eller andet eller kræve penge ind —«. Skatteopkræveriet var også det arbejde, der i Rigsdagen især blev fremhævet som årsagen til den tiltagende uvilje mod at blive valgt til sogneforstanderskabet, og det var bl.a. også det, der lå bag argumentationen for halvårlige opkrævninger og kortere valgperioder.³⁶⁴ I de mange anmodninger om udvidelse af sogneforstanderskaberne stod også denne arbejdsbelastning helt i forgrunden.³⁶⁵

Undervejs gennem sogneforstanderskabernes periode tillod både amtsråd og Indenrigsministerium på ansøgning lettelser i skatteopkrævningssystemet. Allerede i 1851 fik sogneforstanderne i en kommune i Ålborg amt lov til at sammenkalde beboerne på et belejligt sted i sognet til indbetaling af de kommunale bidrag.³⁶⁶ Andre fik det udvirket gennem Indenrigsministeriet, der også gav tilladelse til opkrævning i to i stedet for i fire terminer.³⁶⁷ Man søgte også at fremme en forenkling gennem samtidig opkrævning af fattig-, skole- og andre bidrag.³⁶⁸ Hvor vidt disse administrativt givne muligheder for at lindre arbejdsbyrden var kendt og anvendt, ved vi ikke, men med reformen af 1867 blev de kommunalt fælleseje og inkorporeret i lovtæksten.³⁶⁹

4. Skole- og fattigforstanderne i Gunderup-Nøvling

Ikke alle valgene af skole- og fattigforstandere er indskrevet i forhandlingsprotokollen fra Gunderup-Nøvling kommune, men de fleste er der. Systemet var det, at man efter hvert nyvalg udpegede forstanderne for de følgende tre år.³⁷⁰ Som tidligere beskrevet (3.1.5 og 3.2.5) var medlemmerne i reglen valgt sådan, at de ganske smukt repræsenterede kommunens forskellige områder, og de kunne følgelig uden stort besvær tildeles et distrikt, der lå omkring eller nær deres bopæl. De 6-8 distrikter, kommunen gennem perioden var delt i, bestod af en eller flere byer (ejerlav), der var sammenlagt til passende størrelser.³⁷¹

I disse distrikter var de udpegede forstandere næsten altid både sko-

Kort over sogneforstandernes distrikter i Gunderup-Nøvling efter valget i 1861. Man bemærker, at et af distrikterne, Gistrup-Lundby, som noget nyt gik på tværs af sognegrænsen. Fordelingen kunne ændre sig efter nyvalg for at blive afstemt efter sogneforstandernes bopæle.

leforstandere og fattigforstandere. Fordelen ved dette system, som man ikke havde kunnet praktisere før 1842, var åbenbare. Der blev flere distrikter, og de blev mindre, og det samme blev følgelig de afstande, der skulle tilbagelægges. Ydermere kunne forstanderne koordinere ærinderne for de to væsener. Distrikterne varierede noget i størrelse, målt i skatteydere i 1855 således fra ca. 20 til ca. 40.³⁷² Men andre forhold kan også have spillet ind; hvor spredt bebyggelsen var fx. Til det relativt lille Vårst distrikt var således knyttet forpligtelsen til at se efter kommunens fattighus, som lå i byen.³⁷³

Det var ikke alle sogneforstanderskabets medlemmer, der blev valgt til skole- og fattigforstandere. De fødte medlemmer, præst og godsejerrepræsentant indtil 1855, således aldrig. De ansås ikke for egentlige *sogneforstandere*, som de valgte medlemmer var det. Det kunne være udtryk for en social niveauforskel, men der var naturligvis også gode arbejdsmæssige grunde til, at de ikke blev skole- og fattigforstandere. At også formanden i Gunderup-Nøvling, uanset han hørte til de valgte, var fritaget, var der lige så gode grunde til. Når derimod endnu et valgt medlem, en proprietær uden overordnede administrative pligter, i den første periode slap for skole- og fattigforstanderhvervet, er man tilbøjelig til at tro, at de sociale mekanismer også her var virksomme. Men hvis det var sådan i 1840'erne, så varede det ikke ved. Proprietæren måtte siden tage disse bestillinger på sig som alle de andre »menige« sogneforstandere.

Hvis der har været sogneforstanderskaber, hvor man som i det tidligere nævnte eksempel havde rottet sig sammen om at lade formanden

gøre alt arbejdet, så har de givetvis været sjældne. Arbejdet som skole- og fattigforstandere var de valgte medlemmer lovmæssigt forpligtet til, og de mange nye opgaver ville man normalt tage del i på samme vis. Og skulle det gå i hårdknude, kunne man tilpligtes at udføre de hverv, sogneforstanderskabets flertal pålagde én.³⁷⁴

5. Forstandernes pligter i Gunderup-Nøvling

Af det bevarede skriftlige materiale fremgår de rutineprægede opgaver kun meget beskedent og ofte kun som indirekte udsagn. Hvordan man fx organiserede de vitterligt belastende indkrævninger af de forskellige kommunale bidrag i Gunderup-Nøvling, hører vi således ikke meget om. Fattigbidragene opkrævedes formentlig kvartalsvis, så de faldt i trit med kvartalsuddelingerne til de fattige.³⁷⁵ Men om man i lighed med kornbidragene havde rationaliseret pengeindbetalingerne således, at en fjerdedel af beboerne betalte i januar kvartal, en fjerdedel i april og så fremdeles, ved vi ikke.³⁷⁶ Pengene til skolevæsenet opkrævedes i hvert fald fra begyndelsen af 1850'erne to gange om året fra de enkelte skatteydere.³⁷⁷ Hvad selve opkrævningsformen angik, foretog man endnu ved periodens slutning opkrævningen i hjemmene.³⁷⁸

Forstandernes øvrige funktioner inden for skole- og fattigvæsen belyses på samme ujævne måde af materialet. En eneste gang hører vi om en skoleforstander på det obligatoriske skolebesøg, og det kom kun i protokollen, fordi læreren nægtede at forevise skoledagbogen og i øvrigt truede forstanderen med prygl. Også den evindelige ombæren af de fattiges tavle i kirkerne satte sig først skriftlige spor, da der ved en lejlighed var grund til at indskærpe pligten.³⁷⁹ Fattigforstanderens grundsituation i det lokale antydes ligeledes af et par akutte tilfælde: En tyverisigtet mors barn skulle i hast sættes i pleje.³⁸⁰ En fattig, der sendtes hjem fra en anden kommune, skulle henvende sig til den lokale fattigforstander,³⁸¹ og til et af kommunens problembørn, »Bartel Anders«, skulle fattigforstanderen fremskaffe nogle ekstra stærke klæder.³⁸²

Nye og særlige foranstaltninger kom regulært for på forstanderskabets møder. Når skolen skulle bygges eller repareres, blev en eller flere forstandere sat til at købe grund, sørge for arbejdernes udførelse og i øvrigt føre tilsyn med dem.³⁸³ Til forstandernes opgaver hørte også ansættelsen af de særlige skolebidrag, de mange baptister i kommunen

skulle betale, forsyningen af skolerne med duelige kakkelovne og de ret jævnlige indsatser mod skoleforsømmelser og mulkering af de forsømmelige.³⁸⁴ En beslutning om at registrere de fattiges ejendele satte alle forstanderne, hver i deres distrikt, på en penibel opgave.³⁸⁵

Af de opgaver ud over skole- og fattigvæsen, der kom til efter 1842, indebar de fleste på samme måde en medvirken fra sogneforstandernes side. Også her var der tale om en kombination af baggrundsfunktioner og situationsbestemte hverv. Til de første hørte selvsagt opkrævning af alle nye skatter; det kunne være faste skatter til kommune- og vejvæsen eller lejlighedsvist opdukkende som en næringsskat, en sprøjteskat og diverse skatter i anledning af krigene.³⁸⁶ Penge den anden vej, fordeling af krigsskadeserstatning, kunne også forekomme.³⁸⁷

Overvågning med behørig indberetning af sundhedstilstanden i distrikterne, når mennesker eller dyr truedes af smitsomme sygdomme, var også af »baggrundskategorien«.³⁸⁸ Det samme gjaldt det udkig efter (og anholdelse af) mistænkelige personer i 1848, som regeringen foranstaltede, sogneforstanderskabets egen »lov og orden«-kampagne i 1842 efter bissekræmmere og ulovligt krohold, og frem for alt overvågningen af bivejenes tilstand. Hvor nidkært sogneforstanderne har varetaget de lokale overvågninger, har vi ingen midler til at måle. Da sogneforstanderskabets pligt til overvågning af vejene kom op, var årsagen angiveligt, at pligten var forsømt.³⁸⁹ Men der var også generelle, akutte opgaver, hvor alle *måtte* af hus: nyinddeling af kommunen i roder til pligt-kørsler og kortlægning af alle offentlige gangstier.³⁹⁰

I aktuelle enkelttilfælde får vi spredte glimt af, hvad forstanderne rundt om i øvrigt måtte tage sig af: efterse ejendommens værdiansættelse til brandforsikring, sørge for oprensning af misligholdte vandløb på ejerens regning, kontrollere lovpligtige brandredskabers tilstedeværelse, undersøge påklaget jordemoderbrønd, foranstalte vejsten opsat etc.³⁹¹

Sogneforstanderne kunne også udtages enkeltvis eller parvis til forskellige mindre hverv uden umiddelbar sammenhæng med forstander-distrikterne. Det kunne være interne sager som koordination af preussiske rekvisitioner mv. under 1864-krigen, overværelse af magelæg af jordemoderens jordlod eller revision af de forskellige regnskaber.³⁹² Men mest og typisk var det sager, hvor den pågældende repræsenterede kommunen udadtil. I forligssager, ved udpegning af retsvidner, i møder med

nabokommuner om fællesproblemer: om en bro over et vandløb, en distriktshest eller en gangsti.³⁹³ Funktion som afsendinge til amtsrådsvalg og folketingsvalg hører til samme »arbejdskategori«.³⁹⁴

6. Komitesystemet i Gunderup-Nøvling

Til løsningen af de mere markante og tungere arbejdsopgaver valgte man i Gunderup-Nøvling oftest at nedsætte udvalg eller »komiteer«, som man kaldte dem. Det gjaldt helt udpræget det »væsen«, der krævede den største indsats af sogneforstandere, vejvæsenet. Hvert år udarbejdede sogneforstanderskabet et vejvæsensprogram, hvis praktiske side blev varetaget af nedsatte komiteer med 3-5 forstandere, gerne fra det sogn, de aktuelle veje lå i. Én gang nedsat havde komiteerne både ansvaret og arbejdet. De undersøgte forholdene, holdt åstedsforretninger med beboerne, afstak vejlinier, sluttede akkord om arbejdets udførelse eller lod afholde licitationer og førte endelig det nødvendige tilsyn. De opkommende brosager og de mange stenkistearbejder blev behandlet på samme måde; de sidste kunne dog undertiden nøjes med en enkelt eller to mands indsats.³⁹⁵

Komitesystemet, der tilsyneladende fungerede godt, kunne anvendes næsten inden for alle de kommunale opgaveområder. Til arrangement af de valg, kommunen stod for, var systemet helt oplagt.³⁹⁶ Det samme gjaldt udarbejdelse eller kontrol af oplysninger, kommunen var afkrævet, undersøgelse af branddammes oprensning, udregning af krigsskadeserstatning, affattelse af vandløbsregulativer og lister over folketingsvælgere.³⁹⁷ I enkelte tilfælde fungerede hele sogneforstanderskabet som komite.³⁹⁸

Toppunktet af komitebenyttelse nåedes med anskaffelsen af en brandsprøjte. Først nedsattes en komite til affattelse af en sprøjtevedtægt, så skulle en fornyet komite bestemme sprøjtehusets placering og omkostningerne ved byggeriet, en særlig bygningskomite skulle føre tilsyn med opførelsen, og da der endelig blev diskussion om husets facon, nedsatte man komite nr. 4 til at træffe afgørelse om det.³⁹⁹ Fire komiteer på samme projekt over 18 måneder. Der var gengangere i nogle af komiteerne, men alt i alt blev 7 af de 9 medlemmer af sogneforstanderskabet involveret. Om der var problemer undervejs, eller det var et bevidst og smukt eksempel på arbejdsdeling, ved vi ikke.

I den følgende opstilling er nogle af de tidligere behandlede arbejdsopgaver suppleret med nogle tal for komitearbejdet.

Tabel 7.20. Diverse tids- og arbejdskrævende funktioner

	1846	1856	1866
Udgående breve	35	40	121
Møder	6	6	9
Behandlede sager	85	106	154
Nedsatte udvalg (»komiteer«)	3	10	8
Komitepladser pr. sogneforstander (snit)	1,3	3,8	2,7

Kilder: Tabel 4.01-4.02 (kap.4), bilag 7.31-7.33 og G-N forhandlinger de pågældende år.

I de tidligere anvendte prøveår, 1846, 1856 og 1866, blev der nedsat henholdsvis 3, 10 og 8 komiteer med en gennemsnitlig komitestørrelse på 3-4 mand.⁴⁰⁰ Mere interessant end dette sidste er imidlertid, hvor meget de enkelte var med i arbejdet. Det kunne jo være »Tordenskjolds sogneforstandere«, der sad i alle komiteerne. Men det var det nu ikke. I 1846 var seks af de otte med, og i 1856 og 1866 deltog alle de daværende ni sogneforstandere. Gik ingen eller kun få fri, så var deltagelsen dog ikke helt ligeligt fordelt. I 1856 sad den flittigste sogneforstander i syv, i 1866 i fire komiteer, mens den mest beskedne begge år kunne nøjes med medlemskab af bare én komite. Heraf var den ene dog formanden, som havde nok andet at tage vare på. Der *var* noget at lave i landkommunerne i sogneforstanderskabernes tid, og der *blev* også lavet noget. Men ikke lige meget af alle og ikke lige ubesværet. Er nogen sluppet lettere om ved det, så var der andre, der tog ved – som altid.

7.6 Konfliktlinier i sogneforstanderskabet

1. Generelle konfliktfelter

At der kan opstå meningsuoverensstemmelser, konflikter eller hvad man nu vil kalde det, i enhver forsamling, hvor mennesker skal udføre

noget i fællesskab, er en selvfølgelig kendsgerning. De findes også i det gennemgæede materiale fra de tidlige landkommuner, og flere eksempler er givet under omtalen af de enkelte opgaveområder, fx vedrørende udskrivningen af krigsskat, bestemmelse af en vejlinie etc.

Det, der her skal sættes i fokus, er ikke sådanne mere eller mindre tilfældige, situationsbestemte uenigheder, men derimod modsætninger af generel art, der var afledt af sogneforstanderskabernes sammensætning, virkemåde og rolle i samfundsmaskineriet. Fx kunne man – gennem en senere tids briller – finde på at se efter skillelinier af politisk-ideologisk art som mellem moderne partier, men her er man dog for tidligt ude. Højst kunne man forvente, at åbningen i 1856 for valg af andre og væsentligt lavere socialgrupper end gårdmændene (husmænd, håndværkere, handlende) havde affødt grupperinger efter sociale linier. At det kan være gået sådan nogle steder, skal ikke afvises, men i de tre kommuner, hvor vælgeradfærden er undersøgt, blev de muligheder, valgreglerne vitterligt gav for et socialt modspil til gårdmandshegemoniet, slet ikke udnyttet.⁴⁰¹

Stærkere end de sociale var givetvis de geografisk betingede skillelinier. Den næsten lovbefalede tradition for at vælge »geografisk repræsentative«⁴⁰² sogneforstandere kunne slå over i lokalitetspatriotiske valgsituationer. Der kunne også ligge problemer i kim i de forskellige landsbysamfunds særinteresser fx med hensyn til veje og skoler.⁴⁰² Vi har set tendenserne i Gunderup-Nøvling, men de synes dér holdt i ave af en bevidst lighedspolitik.⁴⁰³ Særligt stærke kunne modsætningerne være mellem enkelte sogne i flersognskommuner, som vi har set det i Årestrup-Gravlev-Buderup. Dette førte i sin yderste konsekvens til bestræbelser på at opnå kommunal separation.⁴⁰⁴

Mest nærliggende var vel nok de problemer, der udsprang af sogneforstanderskabernes lovbundne struktur. Der tænkes her på forholdet mellem dem, der var valgt, og dem, der var født til at være medlemmer og til at bestride særlige funktioner.⁴⁰⁵

Om herredsfogden ved vi, at han aldrig – med forbehold af lokale undtagelser – gik ind i arbejdet i sogneforstanderskaberne på lige fod med de øvrige medlemmer.⁴⁰⁶ I de sager, hvor han faktisk havde funktioner fælles med sogneforstanderskabet, nemlig bivejene, valgte han at benytte sin politimesterkasket til at placere sig som overinstans i systemet.⁴⁰⁷ De problemer, der kunne være mellem sogneforstanderskab og herreds-

foged/politimester, udspillede sig således ikke i sogneforstanderskabet, men *mellem* det kommunale organ og en højere myndighed, og de indgår derfor i en anden sammenhæng (se kap. 8.3 nedenfor). I de tilfælde, hvor herredsfogden, som vi har set det i Birkerød, faktisk mødte op i sogneforstanderskabet så at sige for at holde sogneforstanderne »på måtten« i en spændt situation, har der naturligvis været latente modsætninger i luften. Selv om herredsfogdens indsats her nok var i tråd med lovgivestens hensigter, så forblev den en isoleret og atypisk situation.⁴⁰⁸

Godsejeren er nok den, hvis forhold til resten af sogneforstanderskabet er vanskeligst at bringe på en fælles formel. Der var langtfra gods- ejere i alle de kommunale råd, og relationerne har givetvis været stærkt afhængige af personlige egenskaber og interesser. I en række tilfælde, hvor godsejere blev valgt til formænd gang på gang, har patriarkalske mekanismer tænkeligt været aktive. Som vi har set det i Årestrup-Gravlev-Buderup (3.1.8 ovenfor) kunne vagtsomhed over for en udpræget godsejerspolitik også forekomme.

2. Sognepræsten og sogneforstanderskabet. *Konfliktspørgsmål generelt*

Den anden embedsmand i forsamlingen, sognepræsten, kunne ikke som herredsfogden absentere sig for at slippe for problemer og tab af værdighed. Tværtimod placerede de opgaver og beføjelser, han efter anordningen var tildelt inden for fattig- og skolevæsen, ham i en fast hovedrolle i spillet. Disse obligatoriske hverv, ikke mindst forretningsførelsen mellem møderne, gav naturligvis præsten en ikke ubetydelig indflydelse i det daglige, selv om denne magt formelt var af foreløbig administrativ art. De endelige afgørelser og ansvaret i det hele for de to væsener, økonomien inklusive, lå hos sogneforstanderskabet. Det var i dette delte kompetenceforhold, konfliktpotentialet lå. Og udbruddene skete naturligvis i kommuner, hvor præsten ikke var valgt til formand. Ambitioner hos kapable lægmandsformænd på egne og/eller den valgte forsamlings vegne på den ene side og præstens problem med at afgive magt og autoritet i lokalsamfundet på den anden har været oplagte impulser til konflikt.

Den uklare magtfordeling gav fra den første tid anledning til problemer rundt omkring, små som store. Til de små og mere formelle hørte spørgsmål om, hvem der skulle underskrive først i skole- og fattigproto-

kollerne, præst eller formand, hvem af dem der havde den privilegerede stemmeret i skole- og fattigsager, eller hvem der skulle modtage og åbne de ankommende breve.⁴⁰⁹

Vigtigere var spørgsmålet om sognepræstens ekspeditionsmyndighed mellem møderne. Allerede 1844 fremsendte sogneforstanderskabet i Højen-Jerlev i Vejle amt et frimodigt, men grundigt motiveret andragende til Viborg Stænderforsamling om ændring af den kun tre år gamle landkommunale anordning. Bl.a. foreslog man, at præstens ret til alene at tildele forsørgelse til trængende og lægehjælp til syge blev forandret således, at han skulle gøre det i forening med to sogneforstandere. Motiveringen gik på præsternes rundhåndethed og ofte ringere kendskab til de lokale forhold. Forøvrigt ville man også have, at breve i alle tilfælde adresseredes til sogneforstanderskabet.⁴¹⁰

Sagen nød ikke fremme i stænderforsamlingen, så usikkerheden om præstens beføjelser, specielt utilfredsheden med, at han i realiteten gennem de løbende almisser angav udgiftsniveauet, bestod fortsat.⁴¹¹ I et tilfælde, der blev rejst over for Kancelliet, var spørgsmålet, om præsten kunne fritage en husmand for skatter.⁴¹² I et andet gjaldt det præstens ret til, som denne hævdede det, at lade afholde auktioner over afdøde fattiges ejendele og indkassere det beløb, fattigvæsenet havde til gode, alt uden at involvere forstanderskabet.⁴¹³ Uden at gå ind på de konkrete anstødspunkter gav myndighederne i deres svar indirekte præsterne det medhold, at de sager, der nødvendigvis måtte varetages mellem møderne, var deres område, men naturligvis til forelæggelse på det følgende sogneforstanderskabsmøde. At han også kunne udvirke et ekstra møde, anførtes også.⁴¹⁴

Et tegn på, at mistilliden mellem præst og forstanderskab var blevet noget nær total, var rivninger om, hvor fattigkassen skulle befinde sig. Som den, der førte regnskab og udbetalte løbende understøttelser, var præsten helt naturligt også kasserer for fattigvæsenet. Men kassererjobbet var ikke som de andre funktioner obligatorisk præstens. Det var sogneforstanderskabet som sådant, der var ansvarlig for kommunens kapitaler og aktiver, og derfor kunne *det* bestemme, at en anden end præsten skulle opbevare kassen. Praktisk var det ikke – præsten måtte så løbende forsynes med kontanter til de akutte uddelinger – men det forekom ikke desto mindre.⁴¹⁵

Spørgsmålet var imidlertid ikke kun, hvad præsten kunne gøre uden

Sognepræsterne var obligatoriske forretningsførere for fattig- og skolevæsenet. Dertil var de, især i sogneforstanderskabernes første halve snes år, i mange tilfælde også formænd for sogneforstanderskaberne, i Ålborg amt rundt regnet i hver anden kommune. Præstegårdene var således i væsentlig grad centre for den kommunale virksomhed. Gunderup præstegård er her afbildet på et postkort fra omkring 1900. Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Ålborg kommune.

sogneforstanderkabets medvirken, men også, hvad dette sidste kunne gøre uden præstens. Fx foretage kvartalsuddelinger til de fattige eller behandle fattigsager i møder, hvor han ikke var til stede?⁴¹⁶ Spørgsmål med denne tendens fik en ekstra aktualitet fra 1856, da sognepræsten ikke nødvendigvis var medlem af forstanderskabet, skønt han stadig skulle varetage fattig- og skoleforretningerne. En spørgende præst fik således af Indenrigsministeriet at vide, at selv om han som led i sine pligter havde opstillet forslag til fattigligning, var sogneforstanderskabet i sin fulde ret til at udelukke ham fra den endelige ligning.⁴¹⁷ I et andet tilfælde ville man foretage besættelse af lærerembeder uden om præsten, men den gik dog ikke.⁴¹⁸

En helt speciel problemkonstellation kunne opstå mellem præst og den valgte formand, hvis denne sidste var skolelærer. Hvor hyppigt den optrådte, ved vi ikke. Før 1856 var lærere på grund af valgbarhedskravet på 1 td.htk. kun sjældent medlemmer overhovedet; efter den tid var denne formelle hindring ikke til stede hverken for lærerens valg til sog-

neforstanderskabet eller i den sidste ende for hans valg til formand. Uanset antallet af konkrete tilfælde udgjorde lærerformændene ikke desto mindre et så stort generelt problem for præstestanden, at Kirke- og Undervisningsministeriet i 1862 gjorde forestillinger over for Indenrigsministeriet for at hindre, at skolelærere kunne vælges til formænd for forstanderskaberne. Sagen fremførtes dels som et habilitetsproblem ved behandling af sager vedrørende lærerens egen skole, dels og især som et stands- og autoritetsproblem, idet man bl.a. følte det uholdbart, at lærerformanden, der på embeds vegne var præstens underordnede, kunne blive hans overmand i det kommunale og fx ved stemmelighed have to stemmer mod præstens ene. Indenrigsministeriet ville dog ikke desavouere lærerne.⁴¹⁹

De givne, spredte eksempler på konflikter mellem præst og sogneforstanderskab angår i alle tilfælde situationer, der i den grad var gået i hårdknude, at løsninger måtte søges ved en højere instans. Der er givetvis tale om toppen af et isbjerg, hvis størrelse der på det herværende grundlag ikke kan siges noget om. Men eksemplerne rækker til at vise, at der mellem præst og det øvrige sogneforstanderskab var et område, hvor latente, strukturelt betingede modsætninger når som helst kunne springe ud i åbne konflikter.

3. Konflikter mellem præst og forstanderskab i Gunderup-Nøvling

Forholdene i Gunderup-Nøvling udgør et eksempel herpå. I den aktuelle periode var der her tre sognepræster på skift over for et relativt stabilt sogneforstanderskab, der havde samme mand, proprietær C. Jelstrup, som formand i 25 af de 26 år, og i alle tre relationer opstod der konflikter.

Den første konflikt opstod nærmest omgående efter landkommunens etablering. Den 12. august 1842 bad formanden i et brev om amtsrådets betænkning »i anledning af, at hr. pastor Thomsen – dels tiltager sig myndighed, og dels gør påstand på ting –«, som formanden fandt uoverensstemmende med den landkommunale anordning. Stridspunkterne gjaldt dels præstens kompetence mellem møderne, dels hans ret til at opbevare dokumenterne vedrørende kommunens legater og fattigkassen.⁴²⁰ På det sidste spørgsmål var amtsrådets svar tilfredsstillende for

formanden. Det første forblev uafklaret til præstens fordel, og formanden genfremsatte det fire år senere i forbindelse med regnskabsafleggelsen, men stadig uden det ønskede resultat.⁴²¹ At formandens forhold til pastor H.J.N. Thomsen ikke var godt, er tidligere omtalt.⁴²²

Den efterfølgende sognepræst, pastor P.D. Aagaard, sad kun kort tid i embedet, men på de to år, han var der (1850-52), nåede han dog at rejse to store sager over for kommunen. Han ville have sin kirkevej til Nøvling lagt om, og han ville ikke betale den kornskat til skolevæsenet, som sogneforstanderskabet pålagde præstegårdens hartkorn. Det stod hårdt mod hårdt, og i begge tilfælde appellerede han nidkært til de højere myndigheder.⁴²³

Forholdet mellem præst og sogneforstanderskab i Gunderup-Nøvling var afgjort bedst under Henrik Wulffs lange embedsperiode (1852-71). Wulff var provst (fhv.), tidligere medlem af både Ålborg og Viborg amtsråd og så interesseret i det kommunale arbejde, at han tog imod valg til sogneforstanderskabet i to perioder efter nyordningen i 1856.⁴²⁴ Han gik ind i sogneforstanderskabet uden ophøjede standsfornemmelser, han tog del i udvalgsarbejdet og påtog sig i en årrække frivilligt hvervene som regnskabsfører og kasserer for skolevæsenet.⁴²⁵

Det betød imidlertid ikke, at kompetenceproblemet var løst eller totalt begravet. I kritiske situationer kom det op til overfladen og kunne endda udspille sig med voldsom styrke. En forsmag herpå fik man i 1857 under behandlingen af sagen om en ny skole i Håls (se 7.4.3 ovenfor). Man havde fået ministeriets tilladelse til at afhænde den gamle skole i Fjellerad, og det var tilsyneladende blot et spørgsmål om måden, hvorpå dette skulle ske, der var anstøds punktet. Man vedtog afsluttende med 6 stemmer mod 3, at skolen først skulle tilbydes grevskabet Lindenberg og ellers sælges ved auktion. Men da denne afgørelse »var ganske imod præstens ønske og overbevisning«, påtog formanden sig at skrive til grevskabet, og han måtte også – så temmelig grotesk – indføre den omstridte beslutning midt inde i præstens referat i skoleforhandlingsprotokollen. Begge dele var helt klart præstens pligt, men han var tilsyneladende gået helt i baglås. Han underskrev dog protokollen.⁴²⁶

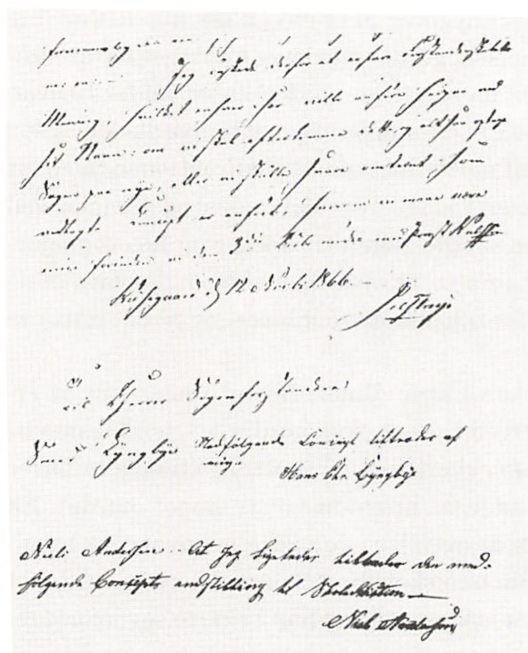
Nogle år senere, i 1865, var det atter galt, og denne gang gik sagen helt op i en spids. Præsten var ikke på dette tidspunkt ordinært medlem af sogneforstanderskabet, hvilket dog som nævnt ikke indskrænkede hans beføjelser i fattig- og skolesager.

Sagen drejede sig først om tilbygning af et enkelt fag hus til Nøvling skole, som læreren dér, L. Nielsen, gerne ville have foretaget for at kunne huse en hjælpelærer. Men da sogneforstanderskabet under henvisning til den store gæld, man sad i efter opførelsen af to nye skoler, afslog anmodningen, gik læreren til næste instans, skoledirektionen, med sit ærinde, nu udvidet til en generel klage over skavanker og mangler ved bygningen. Skoledirektionen sendte sagen til erklæring hos sogneforstanderskabet, der i sit svar anførte, at man ikke af modvilje, men af de nævnte økonomiske grunde for tiden måtte henholde sig til det tidligere givne afslag.⁴²⁷

Hermed var kompetencekonflikten åbnet. Beslutningen om at erklære sig som nævnt blev truffet på et ekstraordinært søndagsmøde, affattelsen og afsendelsen af erklæringen til skoledirektionen udførtes af formanden, altsammen uden at præsten vidste noget om det. En sådan »forbigåelse eller tilsidesættelse« var ikke før overgået ham i hans lange embedstid, fortalte han skoledirektionen i et syv sider langt brev, da det var hans tur til at erklære sig, og han belærte sogneforstanderskabet på et følgende møde med en kancelliresolution og diverse lovsteder, at sådanne sager ikke måtte forhandles uden præstens tilstedeværelse.⁴²⁸

Sogneforstanderskabet tog det koldt og roligt. Man var fortsat af den formening, at i en sag, hvor sognepræsten, uden at være ordinært medlem, var stik imod det øvrige sogneforstanderskab, måtte man være både berettiget og forpligtet over for kommunen til at indstille direkte til skoledirektionen, og den formening ville man ikke frafalde, med mindre man blev det udtrykkelig pålagt af endnu højere autoriteter.

Sagen kom ikke så vidt, at de højere autoriteter, der sikkert ville have givet præst og skoledirektion ret, blev indblandet. Sogneforstanderskabet gik til hårdt modangreb på hjemmefronten. Man stod fast på, at man ville have svar på den oprindelige sag, som man havde erklæret sig til, førend man ville optage sagen på et nyt og udvidet grundlag. At et sogneforstanderskab med en ny sammensætning skulle genoptage sagen »var at ødsle med forstanderskabets tid«. Og man var ydermere parat til at klandre skoledirektionen for smøleri. Direktionens formand, provst Deichmann, havde forlagt papirerne, så der gik 14 måneder fra sogneforstanderskabets erklæring til næste reaktion fra direktionen. Læreren fik også tørt på. Han havde ti år før fået indrettet sin skole præcist,

Formandens cirkulære til sogneforstanderne i den famøse skolesag, hvori han beder hver enkelt tage stilling til, om de skal efterkomme skoledirektionens anmodning om at genoptage sagen eller svare afvisende i overensstemmelse med det brevkoncept, formanden har vedlagt. Brevet cirkulerede fra forstander til forstander, men ingen var i tvivl. Alle bakkede op bag formanden. (Gunderup-Nøbling kommune, Indkomne breve 12/11 1866. LAV). Foto Anders Riis.

som han ville have det. Blot »at ombygge efter en skolelærers luner« kunne man ikke forsvare over for kommunen.

Disse drøje hug var formuleret af sogneforstanderskabets formand i et udkast til brev til skoledirektionen. Ved at lade udkastet cirkulere blandt sogneforstanderne sikrede han sig enstemmig opbakning til brevets afsendelse, inden man kom til møde med præsten.⁴²⁹ Han indførte også brevtæksten i kopiprotokollen inden mødet.⁴³⁰ På selve mødet blev det renskrevne brev undertegnet af samtlige medlemmer og var så klart til afsendelse.⁴³¹

Men det blev aldrig afsendt. Hele proceduren var en veltilrettelagt pression over for præsten. Samtidig med, at han blev gjort bekendt med det færdige brev på mødet, fik han til underskrift forelagt et par formularer, ved hvilke han tilbagekaldte sin lange erklæring (med flere beskyldninger mod sogneforstanderskabet) og læreren sin klage. Hvis han (og læreren) ikke ville underskrive dem, ville det barske brev til skoledirektionen blive afsendt, som det forelå.⁴³²

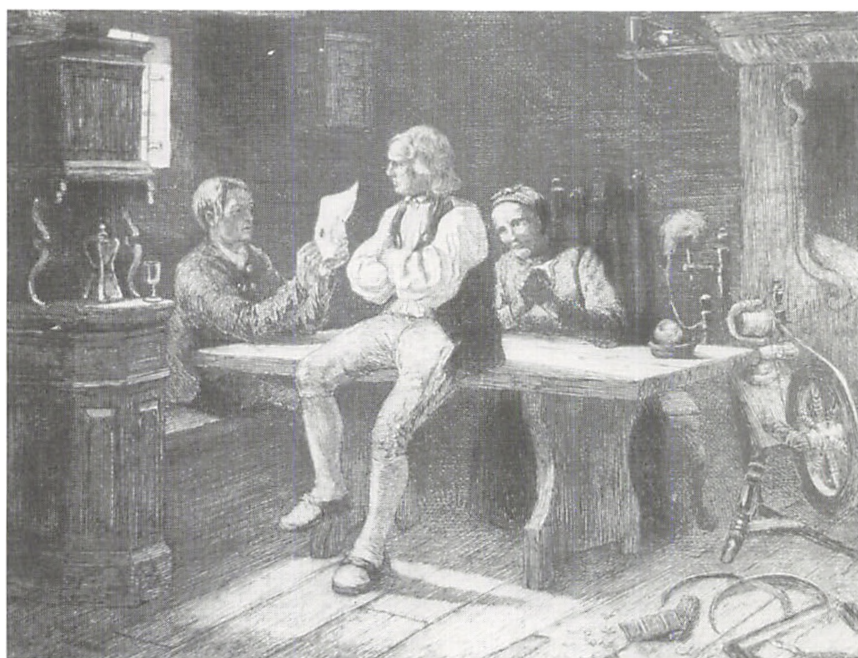
Præsten indså formentlig, at hans udsigter til at føre sin og lærerens

sag til en heldig ende var lange og usikre. Vel var han mod reglerne blevet forbigået, og vel var skolebygningen ikke helt efter forskrifterne, men sogneforstanderskabet havde også gode kort på hånden. Som den, der skulle betale, måtte kommunen også have en rimelig ret til at bestemme fart og rækkefølge i skolernes udbygning. Skolekommissionen havde klumret i det, og læreren var næppe uden skyld i skolebygningens uheldige indretning. Og en eventuel sejr over et enigt og besluttet sogneforstanderskab kunne meget nemt blive en pyrrhussejr. Et dårligt forhold til sogneforstanderskabet var især for læreren ikke særlig attråværdigt.

Allenfals, præst og lærer krøb til korset og tilbagekaldte, hvad de skulle.⁴³³ I den lokale kompetencekonflikt fremstod sogneforstanderskabet som den stærke part, utvivlsomt i pagt med de generelle tendenser. Præstens medfødte embedsmandsmagt var blevet stadig mere unaturlig over for et valgt organ med stigende selvbevidsthed og administrativ kompetence. Under rigsdagsdebatten om kommunaloven af 1867, der helt fjernede sognepræsten fra den kommunale forsamling, kunne man høre præstens rolle i sogneforstanderskabet beskrevet med hårde ord som »barnepige« og »politispion«.⁴³⁴ I Gunderup-Nøvling havde man lært sig at mobbe »barnepigen«.

Kapitel 8

Landkommunerne i samfundet
1842-1867

Dannelsen af landkommunerne og den større ansvarlighed for de lokale samfundsanliggender, der fulgte med, var et vigtigt og uomgængeligt led i udviklingen af et større samfundsengagement hos befolkningen. Verden var blevet lidt mindre, især den nære lokale. Og i denne forbindelse med omverdenen spillede skriftligheden en betydningsfuld rolle. Flere læste aviser, sogneforstanderne skulle læse amtsrådsreferater og nye love, menige bønder kunne få brev om deres udnævnelse til det ene eller andet ombud. På billedet, malet af A. Tidemand (1814-1872), bliver et ankommet brev læst op og andægtigt påhørt. Efter titlen kommer »Brevet fra Amerika«, men situationen illustrerer udmærket skriftlighedens indtog i bøndernes hverdag. Radering i Ålborg historiske Museum.

8.1 Sogneforstanderskabet og beboerne

1. Direkte demokrati: beboerforsamlinger

At de danske landkommuner var organiseret som rent repræsentative demokratiske dannelser, er der ingen tvivl om. Den formaliserede indsats, beboerne havde at yde hertil, var at møde på valgdagene for at stemme de folk ind i det kommunale organ, sogneforstanderskabet, der i den følgende valgperiode skulle udøve de beføjelser og varetage de pligter, der tilkom det. I princippet sådan som det stadig foregår. Men naturligvis udøver det kommunale organ ikke sine opgaver over for befolkningen i et lufttomt rum. På mere eller mindre formel og organiseret vis vil der være tråde af forbindelser, ønsker, meninger, medvirken, sammenstød og andre påvirkninger, mellem den kommunale bestyrelse og beboerne i kommunen. Det er disse kontakter, vi for sogneforstanderskabernes vedkommende skal se på i det følgende.

Den mest umiddelbare kontaktform, man kan tænke sig i dette forhold, nemlig forsamlingen, hvor beboere og kommunal styrelse mødtes til drøftelse af kommunale forhold, var der ingen belæg for i den landkommunale lovgivning. I købstæderne havde man fra gammel tid og fortsat ifølge købstadloven af 1837 såkaldte »rådstuemøder« eller »rådstuesamlinger«, hvis tilslutning skulle indhentes, når vigtigere beslutninger skulle træffes.¹ Regeringen havde – givetvis bevidst – ikke sat beboerforsamlinger på dagsordenen, da den i 1840 fremsatte udkastet til landkommunalordningen, og emnet blev heller ikke taget op fra stænderside. At tildele almuens beføjelser ud over dem, den netop fik (til at danne en repræsentation), var ikke lige sagen. Da et fremmeligt sogneforstanderskab nogle få år senere, i 1844, ville have de jyske stænders opbakning til et forslag bl.a. om et årligt beboermøde, vandt det ingen genklang i forsamlingen.²

Men tider og situationer skifter som bekendt, og i 1857 kunne man se Indenrigsministeriet i et konkret tilfælde beklage, at den landkommunale anordning ikke gav regulær mulighed for »rådstuesamlinger« på landet, men mente i øvrigt, at det var en udmærket ide at sammenkalde møder, for at den kommunale ledelse kunne lære »beboernes stemning« at kende.³

Nogle år før havde ministeriet endda afgjort et par sager, hvor beboer-

ne ikke bare måtte høres, men hvor deres aktive tilkendegivelse ligefrem krævedes. I et tilfælde havde man dekretet, at anbringelse af gadelygter forudsatte, at kommunen havde hørt de »skatteydende beboeres« mening. I et andet, at ejendomsbesidderne »udtalte sig«, inden man ansatte en vægter.⁴ Senere var det en legatoverflytning, som krævedes »så godt som enstemmig tiltrådt af sognets skatteydere«, og opsættelsen af et nyt orgel, besluttet af majoriteten af det »kirketiendeydende hartkorn«, ville også få en positiv behandling i ministeriet.⁵ Vi noterer os, at der i disse tilfælde var tale om foranstaltninger, der lå uden for sogneforstanderskabernes lovbestemte opgaver. Beboerne eller rettere skatteyderne blev her skudt ind som et legitimerende led i beslutningsprocessen. Om initiativer uden for det lovgivne se i øvrigt 9.2.4 nedenfor.

Men også i sager, der lå klart inden for det ordinære kommunale område, kunne der stilles krav om beboernes medvirken. Vi ser fx ministeriet stille krav om *samtlig*e yderes samtykke til ændring af fourageydelsen til skolelærer og af vedligeholdelsen af skolehegn, ligesom det accepterede en ændring af opkrævningsterminerne for fattigkorn, når *alle vedkommende* var enige om det.⁶ Og det var ikke kun i særlige situationer, beboerne blev inddraget i sagerne. Flere af periodens love forudsatte beboer-/skatteyderafgørelser på den ene eller anden måde. Overgangen af visse pligtarbejder fra naturalarbejde til kommunal udførelse ved lejede folk var således en afgørelse, der lå i gårdmændenes hænder. Afløsning af nogle gamle skoleafgifter krævede i det mindste indforståelse fra flertallet af afgiftsyderne.⁷

Tilkendegivelser fra beboere/skatteydere har således ikke kun været sjældne foreteelser i enkelte kommuner, men noget, der alle steder har været på det administrative repertoire. Og beboerne/skatteyderne var nærmere betegnet dem, der ville blive økonomisk berørt af de aktuelle foretagender. Der kunne være små variationer i skatteyderbegrebet, har vi set: hartkornsbrugere, det kirketiendeydende hartkorn, gårdmændene. Med rettigheder og pligter regnede man nøje. Men stort set var det de samme personer, og stort set var det de samme som dem, der havde de politiske rettigheder, dvs. valgretten, i lokalsamfundet.

Sammenfattende kan vi skelne tre former for direkte beboerindflydelse på kommunale sager. I den ene var beboertilkendegivelsen af rådgivende art, det var i sager, hvor sogneforstanderskabet helt klart var til-

lagt beslutningsretten. I den anden krævedes *overvejende* tilslutning fra beboerne som forudsætning for ministeriets sanktion; det gjaldt typisk sager, der lå uden for kommunernes normale virkefelt. Endelig kunne 100% tilslutning forlanges i spørgsmål, hvor der var tale om ændring af hævdvundne rettigheder.

Strengt taget kan vi ikke vide, hvordan sogneforstanderskaberne indhentede beboernes udsagn i disse sager. Der tales kun i ét af de nævnte tilfælde udtrykkeligt om beboermøde. Muligheden for, at beboerne skriftligt har givet deres mening til kende, foreligger naturligvis. Vi har et eksempel, hvor en rundsendt eller fremlagt liste er forsynet med beboernes ja'er eller nej'er, men almindeligt har det ikke været.⁸ Skriftlig kommunikation var ikke tidens form i sådanne sager. Kirkestævnet havde fra gammel tid været et samlingspunkt, hvor kundgørelser etc. blev meddelt. Valg foregik mundtligt på valgmøder helt frem til 1908. Selv forudsat den nødvendige skriftkundskab hos beboerne ville indhentning af skriftlige tilsagn også være langt mere omstændelig at organisere end det korporlige møde, der blot krævede indvarsling på kirkestævne.

Men har møder med mundtlige tilkendegivelser været den almindelige form for udøvelse af direkte demokrati, så har sådanne formelt etablerede beboermøder, hvis man ser bort fra de jævnlige valgmøder, ingenlunde været hverdagskost i landkommunerne. Det fremgår både af eksemplerne ovenfor og af stoffet i den særligt undersøgte kommune. Behovet for møder af den rådgivende type har formentlig kun været påtrængende i store – og dyre – sager, hvor meningerne var delte.

Beboermøder af forskellig slags (stadig bortset fra valgmøder) er i Gunderup-Nøvling set i seks tilfælde. I to af disse var indkaldelsen ikke sket med nogen sagsbeslutning for øje, men for at afholde licitation over de distriktsheste, kommunen skulle stille til hæren.⁹ Møderne var for den sags skyld ikke begrænset til beboerne i Gunderup-Nøvling. Formålet var at få den bedste økonomi i sagen set fra kommunens side. Derfor tog man avisavertering til hjælp ved bekendtgørelsen.

Af de fire øvrige – og egentlige – beboermøder udsprang de tre af de ekstraordinære begivenheder i forbindelse med krigen 1848-50, og det første af disse, det der med hastig alarm var indkaldt for at træffe forholdsregler mod de formodet hærgende friskarere under Slavekrigen, var i egentlig forstand et beboermøde. Dvs. ikke begrænset til gårdmænd

eller skatteydere. Med sikkerhed deltog 162 personer i afstemningerne, med sandsynlighed omkring 200.¹⁰ I alle fald langt over de valgberettigede gårdmænds tal (max. 125) og langt ind i husmændenes (1845: 87 med hartkorn, 39 uden).¹¹ Og hvem ved, om ikke også karlene stemte med? De var ikke helt uden betydning i denne forvarssammenhæng.

Forsamlingen accepterede først en plan til kommunens bevæbning, valgte anfører og underanfører samt vedtog (med 160 stemmer mod 2), at de heste, der ville blive udskrevet af kommunen, skulle stilles regeringen gratis til rådighed. Det var – og blev – de mest demokratiske vedtagelser i sogneforstanderskabets historie.

Det næste beboermøde afholdtes et par uger senere. Anledningen var igen hesteleverancen, som man nu havde fået mere præcise oplysninger om. Kun to heste skulle kommunen stille, men fuldt udrustet med ryttere og armatur, og »for ikke at vække utilfredshed iblandt beboerne fandt man det rigtigst, at sognebeboerne blev sammenkaldt til et møde«. Hvor mange der kom denne gang, melder referatet ikke, kun at forsamlingen »bifaldt« det ændrede projekt.¹²

Det tredje beboermøde i anledning af krigen fandt sted i slutningen af 1850. Det gjaldt en indsamling af uldne skjorter etc. til hæren, hvorpå »man besluttede at bie med at tage beslutning til næstkommende tirsdag, da alle sognets beboere samles« (i anledning af valg til sogneforstanderskabet).¹³ »Beboerne« må her have været identiske med vælgerne. Hvordan det gik med de uldne skjorter, melder historien ikke noget om.

Det sidste af beboermøderne i Gunderup-Nøvling var af en helt anden karakter. Situationen var ikke synderlig ekstraordinær, men måske var der politisk taktik i den fra sogneforstanderskabets side. Anledningen var en ansøgning fra læreren i Gistrup skole, der androg om 50 rdl. i tillæg til sin løn. Hertil svarede sogneforstanderskabet, at man ikke anså sig berettiget til at imødekomme lærerens ønske, men da denne så dygtigt havde bestridt sit embede, ville man »sammenkalde alle pastoratets beboere for at lade dem afstemme om sagen.« Det gjorde man så med det resultat, at af 35 fremmødte stemte 33 imod lønforhøjelsen; kun sognepræsten og formanden stemte for, kunne sidstnævnte i et undskyldende brev fortælle den skuffede lærer. Grunden til det dårlige udfald, mente han, lå i, at slet ingen fra det aktuelle skoledistrikt (Visse og Gistrup) var mødt frem.¹⁴

Sagen er ikke helt gennemskuelig på det foreliggende grundlag. At

et bredere grundlag, end det her er muligt. Fraværet af regler på området er her ganske væsentligt. Bortset fra de relativt få situationer, hvor sogneforstanderskabet som nævnt *skulle* indhente beboernes mening, har det været op til den enkelte kommune at bestemme, om og hvordan man ville benytte denne form for kontakt til beboerne. I et sådant frihedsrum må man forvente, at vilje, holdninger og hensigter klarere udspiller sig. At man i Gunderup-Nøvling lod husmændene være med til at stemme om kommunens finansiering af hestene til hæren, må tages som udtryk for en folkelig-demokratisk tankegang. Husmændene havde aldrig haft ret til at stemme om noget som helst. Den lille episode om lønforhøjelsen til læreren antyder også muligheden for indblik i nogle interne relationer, som den regulære praksis ikke så let ville afsløre.

Væsentligt ville det også være at vide, om kommunebeboermøderne hvilede på ældre tradition. De velkendte by- og grandestævner har næppe uden videre kunnet overføres til sogne-, endelige kommuneniveau, knyttet til landsbyen som de var. Kirkestævnet eller sognestævnet havde sognet som territorial basis, men dets rolle i sognets liv er ikke særlig velkendt og kunne nok fortjene en nøjere opmærksomhed, ikke mindst fordi netop denne organisme har dannet udgangspunkt for landkommunerne i Sverige.¹⁶ Andre former kan også tænkes; Ålborg amtmand brugte i 1839 udtrykket »generalmøde« om en forsamling af ydere til fattigvæsenet.¹⁷

Nogen fremtid fik det direkte demokrati som bekendt ikke i den kommunale sammenhæng. Lovgivningen lagde ikke op til det. Rådstuemøderne i købstæderne hørte op. Den skriftlige afstemning (efter 1908) gav valgmøderne en anden karakter. Hvilket ikke betød, at fænomenet forsvandt eller blev uinteressant (beboerafstemninger om spiritusbevillinger fx); og slet ikke, at det bliver overflødigt at undersøge det direkte demokratis senere forekomster.

2. Beboerinitiativer

I sagens natur måtte det normalt være sogneforstanderskabet, der tog initiativet til generelle beboermøder. Men det betød ikke, at beboerne i øvrigt sad passivt hen i forholdet til de kommunale myndigheder. Såvel på det primærkommunale som på det amtskommunale plan kan man iagttage en kendelig aktivitet i form af henvendelser fra beboerne.

En optælling i Gunderup-Nøvlings almindelige forhandlingsprotokoller af dagsordenpunkter, der var foranlediget af henvendelser fra beboerne, giver en fornemmelse af denne aktivitet, uanset der ikke er tale om hverken totale eller eksakte tal.¹⁸ Henvendelser, der kun fremgår af fattig- og skolevæsensprotokollerne, er således ikke talt med. Det, der herved falder udenfor, er især de mange, oftest personligt fremførte anmodninger til præsten om ekstraordinær fattighjælp; beboerhenvendelser i skolesager var forbløffende sjældne. Henvendelser fra lærere, jordemødre og andre kommunalt aflønnede om deres embedsforhold er ikke taget med, mens de samme personer er betragtet som beboere, når de har klaget over deres skat etc.¹⁹

Alt i alt viser optællingen godt halvandet hundrede henvendelser over de 26 år, i gennemsnit knap 6 om året, næsten nok til én pr. møde. Om det er meget eller lidt, afhænger af forventningerne eller en sammenligning med andre kommuner og perioder, som det ikke har været muligt at foretage. Men så meget tør dog siges, at sogneforstanderskabet ikke var en isoleret organisme i lokalsamfundet. Det indgik i beboernes »verdensbillede«, og det blev søgt udnyttet. Selv om udsvingene fra år til år kunne være relativt store, fra 2 til 13, var henvendelserne i det længere stræk nogenlunde jævnt fordelt.

Både i 1840'erne og 1850'erne var det årlige gennemsnit af henvendelser over 5, mens der i 1860'erne var godt 7 pr. år. Det højere antal i 60'erne hvilede især på en intensiveret udstykningsaktivitet og på de ret mange ønsker om fritagelse fra de ombud, der bl.a. var etableret i stort tal med brandpolitiloven af 1861. Bortfaldet af bevillingsansøgninger til håndværk og handel efter næringsloven af 1857 trak i den modsatte retning. De relativt mange henvendelser om veje og pligtarbejde i øvrigt fordelte sig nogenlunde jævnt over hele perioden.

Henvendelserne kom både fra enkeltpersoner og grupper. Flest fra enkeltpersoner, ca. 75%, mens resten havde mere end én underskriver. Sager om erhvervsbevillinger og fritagelser fra ombud og andre pligter var ifølge deres natur overvejende rejst ved individuelle henvendelser, og lige så forklarligt var det, at henvendelserne fra grupper af beboere, gerne fra bestemte lokaliteter, især angik fællesinteresser som anlæg af veje eller klager over veje og vandløb. Hvor store grupperne var, anfører forhandlingsprotokollerne sjældent. Dog oplyses det, at der stod 28 gårdbrugere bag et andragende til sogneforstanderskabet om at forbyde

Tabel 8.01. Beboerhenvendelser 1842-1867 til Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab

<i>Opgaver under sogneforstanderskabets ressort</i>			
Vejvæsen	Ønsker om nye veje/større forandringer	20	
	Ønsker om anlæg af stenkister	15	
	Ønsker om mindre vejarbejder/vejklager	<u>13</u>	48
Ombud/ pligtarbejde	Ønsker om fritagelse/ændring af kørsler	4	
	Ønsker om fritagelse for brevløb, snekastn. m.m.	6	
	Ønsker om fritagelse for ombud (brandsynsvidner, vandsynsmænd, brandfogder m.m.)	14	
	Ønsker om fritagelse for medlemskab af sogneforstanderskabet	<u>4</u>	28
Vandløb/ branddamme	Klager over uoprensede vandløb og grøfter	9	
	Klager over branddamme og brønde	<u>3</u>	12
Skat	Klager over beskatning o.l.	<u>9</u>	9
Lov og orden	Klager over legestuer og tiggeri	3	
	Ansøgning om legestuetilladelse	1	
	Ønsker om forbud mod tjenestefolks tørvegravning etc.	<u>2</u>	6
Skolevæsen	Klage over ueksamineret hjælpelærers undervisning	<u>1</u>	1
Fattigvæsen	Ønske om et fattighus mere i kommunen	1	
	Ansøgning om støtte til indkaldts familie	1	
	Klage over barnefars bortrejse til Amerika	<u>1</u>	3
Økonomi	Krav om godtgørelse for (urekvireret?) arbejde	2	
	Gave/legat skænkes kommunen	<u>2</u>	<u>4</u>
			111
<i>Indstillinger og udtalelser til højere myndigheder</i>			
Bevillinger til erhverv	Anmodning om anbefaling af håndværksudøvelse	13	
	Anmodning om anbefaling af mølleri og handel	<u>2</u>	15
Udstykning	Anmodning om anbefaling af udstykning	<u>16</u>	16
Krigsramte	Anmodning om anbefaling af fondsstøtte	<u>2</u>	2
Højtidsoffer	Anmodning om ansættelse af offer	<u>5</u>	5
Umyndiggjort	Støtte til umyndiggjort i udtalesag	<u>1</u>	<u>1</u>
			39
<i>Formidling etc. af ikke-kommunale opgaver</i>			
	Tiendelevering til godsejer ønskes bedre fordelt	1	
	Ønske om kirkeblokke i kirkerne	1	
	Læseforening ønskes oprettet	<u>1</u>	<u>3</u>
	I alt		<u>153</u>

tjenestefolk at leje jord til tørvegravning i 1843, og at 36 beboere i Nøvling i 1857 ønskede, at samme forstanderskab skulle tage skridt til en afløsning af kirkearbejde og -kørsler.²⁰ I disse tilfælde har der været tale om formelige beboeraktioner. Der er blevet talt om sagerne rundt omkring og gjort et stykke arbejde for at få samlet underskrifter.

Som det ses af opstillingen vedrørte henvendelserne de fleste af de kommunale opgaveområder, om end muligvis ikke i det forhold, man vil forvente. Skoledriften affødte som ovenfor nævnt forbavsende få henvendelser, hvilket ikke nødvendigvis var et tegn på manglende interesse. En veletableret organisation, der løser de opgaver, man forventer af den, giver ikke anledning til skrivelser. De anførte henvendelser vedrørte alle ekstraordinære forhold. Samme tanke med modsat fortegn kan bruges til at forklare, hvorfor det nye væsen, vejvæsenet, samlede så stor interesse. Her var ønskerne og forventningerne endnu ikke opfyldt.

Man noterer sig også, at antallet af skattesager var bemærkelsesværdigt lavt. Af de 9 optalte sager var endda mindre end halvdelen egentlige klager over for høj skatteansættelse. Det må regnes til hartkornsskattens dyder, at det var sådan. De skatteklager, der forekom, vedrørte næsten alle krigsindkomstskatten fra 1864, dvs. en skat hvor der indgik et skøn i indkomstansættelsen. Men selv her må sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling have haft en heldig hånd. I andre kommuner kunne man se hele laviner af skatteklager.²¹ De talrige skatteklager til Ålborg amtsråd over sogneforstanderskabernes ansættelse af formue- og lejlighedsskat er tidligere nævnt.

Henvendelserne om sager, der lå uden for kommunens myndighedsområde, er – om end få – interessante, fordi de viser, at der var et behov for et lokalt organ til at repræsentere beboere og løse problemer dem og omverdenen imellem, og at sogneforstanderskabet – én gang skabt og uanset formelle og begrænsede beføjelser – var selvsikret til at påtage sig denne rolle.

Af beboerhenvendelserne kan man lære noget om beboernes interesser og deres forventninger til det nye kommunale apparat. Og man kan få en fornemmelse af, hvor eventuelle modsætningspunkter mellem beboerne og sogneforstanderskabet måtte ligge. I hvilken grad havde henvendelserne brod mod selve forstanderskabet? Blev ønskerne fremmet? Appellerede de afviste til højere instanser?

De fleste af de henvendelser, der i tabel 8.01 er benævnt »klager«, var

ikke klager over sogneforstanderskabets opgavevaretagelse. Klager over legestuer og tiggeri var højst tænkeligt ligefrem velkomne. Klager, der angik vandløb, var heller ikke udtryk for kritik af sogneforstanderskabet. Vandløbenes fysiske vedligeholdelse var ikke umiddelbart kommunens job. Den skulle sørge for, at apparatet fungerede, og kunne følgelig ekspedere klagen videre til synsmændene eller besørge arbejdet udført for de forsømmeliges regning (se 6.2.3-4). Jf. ovenfor var klagerne over skat så få, at det nærmest vidner om harmoni på området.

Med pligtarbejde og ombud var det forskelligt. Var der tale om, at kommunen som sådan eller større grupper af beboere kunne slippe for kørsels- eller arbejdspligter som kirkearbejde i det hele, snekastning på landeveje, kørsler med husmænd og inderster, så lagde sogneforstanderskabet sig i selen på beboernes vegne. Med imødekommelse af enkeltpersoners ønsker om fritagelse for pligter og hverv (på andres bekostning) var man mere karrig. For tilbagetræden i utide skulle man have meget gode grunde. Man tør nok sige, at sogneforstanderskabet holdt folk til deres pligter over for det offentlige.

De klager, der var var flest af, og som havde den mest direkte adresse til sogneforstanderskabet, angik vejevæsenet. Om den store strid mellem Flamstedboerne og sogneforstanderskabet om Ooppelstrup-vejen er der tidligere berettet (5.1.9 ovenfor). Det stod også hårdt mod hårdt i sagen mellem præsten og kommunen om Gunderup-Nøvling-vejen, og i begge disse sager blev højere myndigheder kaldt til hjælp mod sogneforstanderskabet.²² Der var også beboerklager over vejenes tilstand (om end flere fra udensogns boende), som kom en tur over amtsråd eller politimester, utvivlsomt for at gøre stærkere indtryk på sogneforstanderskabet. Alligevel vil det være forkert at tale om manglende vilje fra forstanderskabets side til at opfylde sine vejforpligtelser. Man gik i næsten alle tilfælde positivt ind i sager om nye vejanlæg. Men ikke blåøjet. Indsatsen af ressourcer, dvs. beboernes penge eller arbejde, kunne man ikke se stort på. I Ooppelstrupsagen sagde ressourcerne faktisk selv fra, og om ikke før, så blev noget-for-noget maksimeret i hvert fald herefter grundlaget for sogneforstanderskabets forhold til beboerne i vejsager.

Naturligvis lå der kritik og potentielle modsætninger bag mange henvendelser til sogneforstanderskabet. En kommune skriver man til for at opnå noget, ikke for at ytre sin tilfredshed. Og kritikken var også i 16-17 tilfælde så målbevidst, at sagerne måtte en tur over højere myndighe-

der, før de fandt en afgørelse, og klagerne fik ikke altid ret. Rigtig hårdnakkede var kun ganske få af disse beboersager. De to nævnte vejsager, en skattesag og en sag om en tilkastet brønd, som sogneforstanderskabet ikke ville acceptere som en offentlig branddam.²³ At man heller ikke ville godtgøre to gårdmænd deres udlæg for vejforbedringer, de formentlig på eget initiativ havde udført, skal kun nævnes for fuldstændighedens skyld. Rimeligheden i disse krav har vi ikke materiale til at bedømme.²⁴

Holdninger af politisk eller socialt tilsnit finder man kun antydninger af i materialet. Tydeligst kom det frem i klagerne over legestuer og tiggeri, der faldt helt i tråd med den generelle bølge af krav om lov og orden i 1840'erne.²⁵ Sociale animositeter lå utvivlsomt bag de stærkt opbakkede klager over tjenestefolks tørvegravning og over pligtkørsler for husmænd og inderster, som man mente havde råd til at betale. Omvendt kunne husmændene være sure over, at gårdmændene ikke deltog i brevløbet.²⁶ Disse – også på amtsplanet særdeles få – sager, der signalerede om generelle modsætninger mellem sogneforstanderskab og beboere, tages op i en senere sammenhæng (8.1.4).

Som et positivt træk bør nævnes, at den ensomme henvendelse vedrørende skolevæsenet havde omsorgen for undervisningen som baggrund. Forældrene tænkte ikke kun på skolegangen som en sur pligt. Ønsket om en læseforening, som sogneforstanderskabet støttede (moralisk), var også en ensom kulturel svale i sammenhængen, og helt ovre i det altruistiske er vi med gaven og især det legat, som en tidligere sogneforstander skænkede kommunen.

Alt i alt viser henvendelsessagerne i Gunderup-Nøvling et billede af en befolkning, der var ganske vågen over for de muligheder, den kommunale ordning bød dem, og på den anden side et kommunalt organ, der var indstillet på at opfylde sine pligter og også mere end det over for individer og grupper. Der er dog ingen tvivl om, at det også kunne have sin mening om det rimelige i sagerne, ikke mindst dem, der kostede penge, og man kunne stå ganske fast på den, når det skulle være.

Det skal endelig nævnes, at beboerinitiativerne ikke kun var rettet mod primærkommunale materier. I 1862 ser vi således beboere af Nøvling først andrage amtsrådet og i næste instans Indenrigsministeriet om at få lov til at afdrage et beløb, der skulle afløse pligten til at yde brokorn, over fem år.²⁷ Og året efter var beboere fra både Gunderup, Nøv-

ling og nabosognet Blenstrup i direkte henvendelse til Justitsministeriet ude efter at få deres jordemoder afskediget, fordi hun var overgået til bap-tismen.²⁸

Med deres aktivitet over for sogneforstanderskab og højere myndigheder var beboerne i Gunderup-Nøvling naturligvis ikke alene ude. Fra alle sider og på alle planer lod beboerne deres røst høre. Prøver man at gå nærmere på de henvendelser, der landede på amtsrådets bord i Ålborg amt, viser det – i groft gennemsnit for tre stikprøvede årgange – 60 beboerhenvendelser pr. år, dvs. én fra hver af amtets kommuner.²⁹ En strøm af henvendelser vil man vel ikke kalde det, men handlingslamme af benovelse over de nye systemer var beboerne i alt fald ikke. Dette bekræftes af, at de pågældende amtsrådssager for en stor del var klage-

Et usædvanligt billede af sognemænd fra Hornstrup ved Vejle. Det skulle efter opgivelse stamme helt tilbage fra 1867, dvs. fra sogneforstanderskabernes sidste år. I hvilken egenskab, de gode sognemænd er samlet, ved vi ikke. Der er for mange til, at det kan være sogneforstanderskabet. Men det tør nok siges, at mændene hørte til den kreds af samfundsstøtter, der kunne trækkes på, når de mange ombud skulle besættes. Foto i Byhistorisk Arkiv, Vejle kommune.

eller appelsager, der var affødt af utilfredshed med det lokale sogneforstanderskabs afgørelser.

Og hvem var så de beboere, der søgte at påvirke sogneforstanderskaberne og i næste omgang amtsråd eller andre myndigheder? Hvilke grupper i befolkningen var det, der havde interessen og ikke mindst den vilje og evne, der skulle til for at sætte en henvendelse op og forfølge en sag? Det fremstår helt klart af materialet – uden statistiske optællinger og fordelinger – at det var gårdmændene og ikke mindst de store af dem, proprietæerne, der var de aktive. Præster, lærere og møllere var naturligvis også iblandt, og en enkelt husmand i ny og næ, men den helt dominerende gruppe var gårdmandsklassen.³⁰ Den, der havde hartkornet og den politiske bevidsthed.

3. Beboernes inddragelse i det offentlige liv

Det mest kontante og regulære engagement i det offentlige liv fik beboerne imidlertid gennem de ombud af forskellig art, man blev valgt eller udpeget til (se 6.8.3 ovenfor). Ombud var ikke noget nyt. Der var en lang tradition for, at beboere, gerne af politimester eller amtmand, udpegedes til forskellige funktioner i det lokale liv. Sognefogder, stævningmænd, brandfogder, hegnssynsmænd, kirkeværger (præstens medhjælpere), ligsynsmænd og lægdsmand var gammelkendte hverv i sognene. Fattig- og skoleforstanderne fra 1803 og 1814 kan også regnes med.

Det nye var, dels at der hertil kom nogle hverv, der fremgik af beboernes eget valg (sogneforstandere, bestyrelsen for De fattiges Kasse), dels at der med liberaliseringen efter systemskiftet opstod en række nye ombud, og endelig at sogneforstanderskabet fik en central rolle med hensyn til udpegningen af ombud.

De ombud, der er taget i betragtning ved den følgende undersøgelse, er dem, der har kunnet registreres gennem forhandlingsprotokollerne fra Gunderup-Nøvling kommune. Det var på få undtagelser nær ombud, som sogneforstanderskabet i embeds medfør havde med at gøre, hvad enten det nu udpegede de pågældende, indstillede dem til højere approbation eller arrangerede deres valg. Undtagelserne er sognefogder, stævnings-, lægds- og ligsynsmænd, til hvis tilsætning sogneforstanderskabet ingen beføjelser havde, men da det ikke desto mindre blev bedt om forslag til disse hverv, er de også medtaget i undersøgelsen.³¹

De ombud, der fremgik af valg, er de første tre på listen i tabel 8.02 nedenfor, samt ad-hoc hvervene som anførere i folkevæbningen 1848. Til de øvrige hverv udpegede sogneforstanderskabet personerne. Langt de fleste ombud blev, som det ses, tilsat ifølge lov, mens kun nogle få udsprang af lokalt initiativ. Udpegningen af ombud var således en opgave, der var fælles for alle kommuner, og også løsningen af den må være foregået efter nogenlunde ensartede linier. I det, der her er i centrum, spredningen på personer, kan der naturligvis være variationer, og specielt hvad angår inddragelsen af beboerne i opgaver ud over det lovbestemte, kan de lokale løsninger meget nemt have været unikke. Og derved særlig interessante.

Det skal nævnes, at rækken af ombud kunne være længere end Gunderup-Nøvling. Her havde man hverken kyststrækninger eller sandflugtsproblemer og dermed ikke behov for strandsynsmænd og medlemmer af en sandflugtskommission. Ingen af kommunens beboere var heller retsvidner, simpelthen fordi amtsrådet foretrak folk, der boede nærmere tingstederne.³²

For at se, i hvor høj grad beboerne i Gunderup-Nøvling var engageret i disse ombudsopgaver, er der foretaget en registrering af, hvilke personer der ved sogneforstanderskabets foranstaltning fik pålagt ombud i perioden 1842-67.³³ For at kunne relatere denne aktivitet til en fast størrelse, nemlig den samlede gårdmandsstand, er den enkelte gård gjort til grundenheden i registreringen. En gårds indehaver er således altid regnet for én person, uanset om gården i realiteten havde flere indehavere på skift gennem perioden. For ombudspersoner fra andre befolkningsgrupper har denne tællingsfinesse ikke været aktuel. Her er de anførte antal lig med lige så mange personer.

Undersøgelsen viser, at af de 123 gårde havde indehaverne af de 76 beklædt ét eller flere ombud i perioden. Eller med andre ord: op mod to tredjedele (62%) af gårdmændene havde været involveret i denne offentlige virksomhed. Herudover havde 19 personer fra andre erhvervsgrupper været pålagt ombud, 5 skolelærere, 7 husmænd og 7 håndværkere, heraf 4 svende. Tilsammen udgjorde de 19 kun en mindre del af det totale antal erhvervsudøvere uden for gårdmandsstanden, omkring 10%, men man noterer sig dog den relativt høje repræsentation af grupperne smede og skolelærere. De 4 smede udgjorde halvdelen af smedenes antal i 1855, og lærerne var, bortset fra en baptistlærer, simpelthen alle med på listen.

Tabel 8.02. Beboerombud i Gunderup-Nøvling 1842-1867

<i>Ombud ifølge lov</i>		
Sogneforstandere	8-9	
Valgmænd til landstingsvalg	2-3	
Medlemmer af De fattiges Kasses bestyrelse	3	
Vandsynsmænd	3	
Taksationsmænd ved jordbonitering	2	
Voldgiftsmænd ved afløsning:		
af hoveri af gårde	1	
af husmandshoveri	2	
af jagtret	2	
af kvægtiende	1	
Delegerede til folketingsvalgbestyrelse	2	
Indberetter af priser til kapitelstakst	1	
Sognefogder	3	
Forligsmæglere i tyendesager	2	
Snefogder, oldermænd	5	
Medlem af retsvidneudvalg	1	
Brandtaksationsmænd	3	
Brandfogder	12	
Brandsynsvidner	24	
Vurderingsmand vedrørende præstegårdsavling	1	
Lægdsmand	1	
Stævningsmand	1	
Ligsynsmand	1	<u>81-83</u>
<i>Lokalt foranstaltede ombud</i>		
Anførere til folkevæbningen 1848	8	
Opmålere til opmåling af veje etc.	2	
Hjælpere til foranstaltninger mod kolera	22	
Folk til udvælgelse af distriktsheste	5	
Indsamlere af rekvirerede effekter mv. 1864	<u>25</u>	<u>62</u>
I alt		143-145

Kilde: G-N forhandlingsprotokoller 1842-1867.

Et kig på, hvem der af gårdmændene *ikke* var med på listen, er bestemt ikke uinteressant. Af de 47 gårde, der er tale om, var de 9 uden ombud af nærmest »naturlige« grunde. Et par af gårdene var uden indehavere i den »ombudsrige« sidste del af perioden, formentlig på grund af udstykning og gårdsammenlægning. En enkelt gårdmand var straffet og dermed uskikket til offentlige hverv. I 6 tilfælde sad der enker på gårde-

ne, og de kunne naturligvis – efter tidens tankegang – lige så lidt benyttes til sådanne sager.

Mere påfaldende var det, at tilhørsforhold til den baptistmenighed, der var i kommunen, har været noget nær prohibitivt i sammenhængen. Af de 9 gårde i baptisters besiddelse var de 7 totalt uden ombud, og de sidste to havde hver kun et enkelt hverv. I det ene af de to tilfælde var der tale om hvervet som brandsynsvidne, der ikke hørte til de mest betydningsfulde, og i det andet viser det sig, at den pågældende fik hvervet, en plads i sogneforstanderskabet, inden han blev baptist. Da det drejede sig om en særdeles central person i den baptistiske menighed, der dannede sig i kommunen, Anders Jensen Neisby, er eksemplet formentlig illustrerende for baptisternes forhold til kommunen. Anders Jensen blev valgt ved det allerførste valg til sogneforstanderskabet, i 1841, men da han efter den første (halve) valgperiodes udløb (3 år) gik ud, søgte han ikke som de tre andre, der var på valg, genvalg, og siden blev ingen baptister hverken foreslået eller valgt.³⁴ Det er tænkeligt, at baptisterne gjorde op med sig selv, at de ikke ville bruge deres kræfter på det »ordinære« samfund, men sikkert er det i hvert fald, at dette samfund undlod at benytte sig af baptister.

Med 6 enker, 9 baptister og en straffet gårdejer var 16 gårde så at sige på forhånd udelukket fra ombud. Hertil kan man lægge gårde med aldrende indehavere (over 60 år), som faktisk kunne afslå ombud.³⁵ De er ikke her talt op, men at der var flere af dem, er let at konstatere.³⁶ Man bemærker endelig, at relativt mange gårde nær husmandsgrænsen var friholdt for ombud.³⁷ I kommunen var der 11 gårde på mellem 1 og 2 tdr.htk., og kun på 4 af dem fik indehaveren ombud betroet.

At kommunens beboere i meget høj grad har været benyttet til de offentlige ombud, tør man nok slå fast. 30-35% af den samlede befolkning (= erhvervsaktive husstandsoverhoveder), 62% af alle gårdmændene og af dem, der reelt var til rådighed, en langt større andel, 75% i det mindste.³⁸ Men var udbredelsen end stor, så var den ikke nødvendigvis jævn. Der var stor forskel på, i hvor høj grad ombudspersonerne var belastede af deres ombud.

Forskellen kunne ligge i ombudets karakter, hvad et blik på ovenstående liste umiddelbart godtgør. Betydningen af vandsynsmandens afgørelser ufortalt, så var sogneforstanderens opgaver unægteligt både langt flere og mere vidtspændende. Et engangshverv som valgmand

eller som indsamler af rekvirerede varer til preusserne i 1864 kan også kun vanskeligt lignedes med kontinuerlige bestillinger som sognefoged eller brandfoged.

Nogle hverv, bl.a. disse to sidste, blev i øvrigt ofte beklædt af de samme personer over lange åremål. I Gunderup-Nøvling hører vi om én, der havde været brandfoged i 30 år og et par andre, der havde været det i 16 og 12.³⁹ Ikke mindst hørte dog sognefogderne til de stabile elementer i det lokale samfund. Den ene af de tre i kommunen beklædte embedet i alle sogneforstanderskabets 26 år og mere til, den anden gik gammel og blind af ved periodens slutning (1865) efter mindst 34 års tjeneste, og i det tredje tilfælde blev en embedsperiode på omkring 18 år afløst af en på omtrent samme længde.⁴⁰

Når ombudsperioderne blev lange, så betød det, at de pågældende selv ønskede at beholde deres ombud. Pligten til at modtage et ombud var i alle tilfælde tidsbegrænset, oftest til tre år. Vi må slutte, at villigheden har været knyttet til den prestige og/eller den honorering, ombudet forlevede sin bærer med.

Ser vi nærmere på disse genbesættelser, viser det sig, at de samler sig om relativt få og utvivlsomt kapable personer. De fleste af denne halve snes mænd var også eller havde været medlemmer af sogneforstanderskabet, men dog ikke dem alle. En husmand og en smed prolongeredes gang efter gang som voldgiftsmænd ved afløsning af husmandshoveri, og der var også et par gårdmænd, der – i øvrigt ubelastede af ombud – fungerede i en række år som henholdsvis brandfoged og voldgiftsmand.

Den følgende oversigt viser fordelingen af ombud på personer.⁴¹ Det er antallet af ombudstildelinger, der er gjort op. Varigheden af de enkelte ombud er ikke taget i betragtning.

Gårdmændenes overvægt i forhold til de øvrige befolkningsgrupper træder endnu tydeligere frem, når der tælles ombud frem for »personer« med ombud. Af de i alt 227 optalte ombud var de 193 eller 85% betroet gårdmænd. Det er også blandt gårdmændene, vi finder de tunge drenge, der tiltrak sig mange ombud. Ti gårdes indehavere, ca. 10% af ombudspersonerne, havde 30% af ombudene, 67 i alt eller en 6-7 stykker i gennemsnit, og til de tre største ombudspersoner var der 10 ombud til hver. Listen toppedes af en gård i Vårst med 11 ombud. Gårdmanden her, den samme gennem de 26 år, fæster Frantz Johannsen, har vi truffet i flere sammenhænge. Hans samling af ombud skal her opregnes som eksempel.

Tabel 8.03. Fordeling af ombud på gårdmænd og andre

Ombud pro persona	Gårdmænd		Andre	
	Antal personer	Ombud i alt	Antal personer	Ombud i alt
1	31	31	11	11
2	19	38	4	8
3	7	21	1	3
4	9	36	3	12
5	4	20		
6	3	18		
8	1	8		
10	1	10		
11	1	11		
I alt	76	193	19	34
Gruppens andel	80 %	85 %	20 %	15 %
Gennemsnit pro persona		2,5		1,8

Kilder: G-N forhandlingsprotokoller 1842-1867.

Han var 42 år, da han blev valgt til det første sogneforstanderskab i 1841. På det tidspunkt havde han allerede været brandfoged i en halv snes år, og det fortsatte han med i nok et par årtier. Under Slavekrigen i 1848 valgtes han til distriktsanfører i sognevæbningen og under kole-raepidemien få år senere til én af dem, der skulle undersøge de sanitære forhold i beboernes boliger. Sognefoged blev han midt i 50'erne, efter at han var udtrådt af den kommunale forsamling, og af de hvern, der fulgte i kølvandet af landboreformlovene efter systemskiftet, fik han også nogle stykker; han blev tidligt og gentagende valgt som jordboniteringsmand, senere og mere kortvarigt blev han udpeget til voldgiftsmand ved jagtafløsningen og bedømmer af præstegårdes avling. Da tyendeloven trådte i kraft i 1854, valgtes sogneforstanderskabet ham til supplerende forligsmægler, og da der fra 1858 skulle peges på tre sognetaksationsmænd ved brandforsikringen, blev han den ene (og efterfølgende formand for de tre). I begge disse ombud genvalgtes han gang efter gang. Derimod blev han (vistnok) kun én gang valgt til at repræsentere kommunen som valgmand ved landstingsvalg. Det var i 1859.

Men var der en afgjort top, så var der også en bred basis blandt

Af sogneforstander, sognefoged, skoledirektionsmedlem og meget mere Frantz Johannsen findes der næppe noget portræt. Det tør vi slutte ud fra, at hans søn i sin erindringsbog må nøjes med at gengive ham i silhouetklip. Vi må så tro, at profilen ligner, men påklædningen svarer ikke til billedet af den praktiske, driftige fæstebonde, vi ved, han var, af sognefogden, der pågriber en bissekræmmer, eller af sogneforstanderen, der køber gødningen fra fattighuset. Efter Claus Johannsen, *Erindringer om et langt Liv*, 1928.

Ann. Inden 1840

ombudspersonerne. Ser vi bort fra de nævnte top-ti på gårdmandssiden, bliver der til de øvrige 66 gårdmænd to ombud i gennemsnit (1,9), hvilket bemærkelsesværdigt nok er næsten det samme som gennemsnittet for de øvrige befolkningsgruppers ombudspersoner (1,8). Relativt var der lidt flere blandt de øvrige grupper med kun ét ombud, end der var blandt gårdmændene, men ellers var der ingen karakteristiske indbyrdes forskelle i den samlede gruppe på 85 personer med fra 1 til 4 ombud.

Skal man kort beskrive befolkningens deltagelse i de lokale ombud, kan man sige, at der var en snæver skare af gårdmænd, der var både kapable og villige til at påtage sig en stor del af disse job, og – nok så bemærkelsesværdigt – et ganske stort udsnit af befolkningen, der, om end i mere beskedent mål, blev inddraget i løsningen af offentlige opgaver.

4. Modsætninger mellem sogneforstanderskab og beboere

Sogneforstanderskabet kontra husmænd og tjenestefolk

Som det er fremgået mange gange i det forrige, er det ikke meget forkert at tale om »gårdmændenes kommuner« i sogneforstanderskabernes tid og for den sags skyld også længe derefter. Som valgreglerne var, kunne fra starten overhovedet kun gårdmænd vælges til den kommunale forsamling, og efter ændringen i 1855 var – selv om andre nu også kunne finde plads – det største hartkorn ikke meget mindre dominerende.⁴² Modsætningsforhold, som forstanderskabet måtte geråde i, kunne således meget vel være afledt af modsætninger mellem gårdmænd og andre befolkningsgrupper.

Kimen til et sådant modsætningsforhold lå afgjort i den spændvidde, der økonomisk-socialt var mellem mændene på gårdene og dem, der boede i husene. Husmændene i bred forstand. Husmændene var ladt i stikken af landbrugsreformerne, og bedre blev det ikke af, at der århundredet igennem blev flere og flere af dem. Samtiden var opmærksom på problemet. Allerede i stænderne blev det rejst med stor styrke, hvilket medførte den tidligere omtalte indfødring af betænkninger fra alle landets sogneforstanderskaber.⁴³ Det førte ikke umiddelbart til resultater, men efter systemskiftet viste flere lovinitiativer, at man – uden at ændre den fundamentale situation – gerne ville lindre hoveri og andre byrder for husmænd (og inderster), og at man herunder, hvad der specielt i den her rejste sammenhæng er aktuelt, også havde tanke for, at husmændene ikke blev sorteper under den del af frigørelsen, der foregik i kommunalt regi.⁴⁴

Spørgsmålet skal ikke her forfølges videre på det generelle plan.⁴⁵ Derimod vil vi se på, hvordan problemet kunne berøre det lokale sogneforstanderskab, nærmere bestemt Gunderup-Nøvling. At de holdninger, der herved kommer for dagen, kun kan være eksempler uden generel repræsentativ værdi, giver sig selv. Betænkningerne fra sogneforstanderskaberne i 1843 viste i hvert fald, at der var store forskelle i opfattelserne.⁴⁶

Den opfattelse, sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling gav udtryk for i sin betænkning, hørte givetvis til i den traditionelle ende af skalaen. Så langt fra at foreslå selveje og mere jord til husmændene,

som andre forstanderskaber gjorde det, slog man fast, at husmændene i kommunen havde det godt. De fleste havde arbejde, og kun få var »forarmede«. Nogle mindre forbedringer kunne man finde på, men den grundlæggende orden satte man ikke spørgsmålstegn ved.⁴⁷

At man blandt gårdmænd mente, at husmændene eller i hvert fald nogle af dem havde det godt, ja nærmest for godt, viste den tidligere nævnte henvendelse til sogneforstanderskabet i 1849 fra »beboerne«, dvs. gårdmændene i Nøvling. Man var utilfreds med, at man gratis skulle hente og bringe jordemoder og læge til husmænd og indsiddere i barselstilfælde, når disse faktisk var i stand til at betale for kørslerne. Sogneforstanderskabet var ikke helt enig, men vedtog dog med 7 stemmer mod 3 at fremme sagen gennem en forespørgsel til stiftamtet. Om de tre stemte imod, fordi de mente, at andragernes krav var urimeligt, eller fordi de syntes, at den sag kunne man have afgjort hjemme, ved vi desværre ikke. Men at flertallet fandt kravet berettiget, fremgår helt klart af brevet til stiftamtet, hvor det ligeud siges, at »den gårdmand, der skal forrette rejse (ofte) er fattigere end den, der rekvirerer den.«⁴⁸

De nærmere omstændigheder bag dette udsagn får vi desværre ikke noget at vide om. Ført i pennen som det var af den i øvrigt seriøse og korrekte formand, senere amtsrådsmedlem C. Jelstrup, turde man tro, at der, på den ene eller anden måde forstået, var noget om snakken. Ellers ville henvendelsen være temmelig latterlig. Var det håndværkere eller andre, der under krigen havde haft rigelige indtægter?

En anden situation nogle få år før viser også, at man fra sogneforstanderskabets side nærede animositet mod de bedrestillede af husmændene, denne gang præcist defineret som dem med jord. Efter nymatrikuleringen i 1844 skulle rodeinddelingen, dvs. fordelingen af kørsler og pligtarbejde justeres efter de nye hartkornsansættelser. Det gjorde man pligtskyldigst, men sogneforstanderskabet tog anledning heraf til samtidig at bede stiftamtet om hele ordningens bortfald. Og det væsentligste ankepunkt mod det gamle system var, at det voldsomt favoriserede husmænd med jord på de jordløses bekostning.

Men så gårdmandskollegiet skævt til husmændene og deres fordele, så var situationen næppe meget anderledes den anden vej rundt. Samme år som foregående sag, men tidligere på året, havde husmændene i Håls over for sogneforstanderskabet besværet sig over, at gårdmændene ikke tog del i brevløbet. Hertil gjorde forstanderskabet under henvis-

ning til dit og dat cirkulære gældende, at reglerne var sådan, at brevløbet skulle besørges af jordløse husmænd og indsiddere.⁴⁹ Her var ingen beklagelser over, at reglerne gav en uretfærdig fordeling, men senere på året gav man dog som beskrevet udtryk for, at de jordløse husmænd og indsiddere var for hårdt belastet, og at man gerne så reglerne ændret, så husmændene med jord kunne få en større del af byrderne. Men om gårdmændenes inddragelse havde man ingen planer.

Men husmændene var ikke den eneste befolkningsgruppe, der havde andre interesser end gårdmændene. I 1843 henvendte en stor gruppe gårdmænd sig som ovenfor nævnt til sogneforstanderskabet, som de bad om hjælp til at hindre, at »folk af den tjenende klasse« lejede jord, hvorpå de gravede tørv med salg for øje. Formentlig var det den uafhængighed, som tjenestefolkene derved skabte sig af gårdmændene, der var anstødsstenen. Men i alle tilfælde fik man ingen hjælp af sogneforstanderskabet. Det havde hverken beføjelser til at forbyde selvejere at udleje jord eller til at tvinge tjenestefolkene til at tage fast tjeneste.⁵⁰

Arbejdsgiverhensynet lå helt klart bag en sogneforstanderskabsbeslutning i 1849, hvorefter alle piger (»fruentimmere«), som var pligtige til at tage fast tjeneste, fik besked om at gøre dette inden en bestemt dato. Ellers ville de blive meldt til politiet. Formanden stemte imod; han anså beslutningen for ulovmedholdelig.⁵¹

I de to tilfælde søgte gårdmændene tydeligt at anvende sogneforstanderskabet som et arbejdsgiverorgan over for tyendeklassen. Når man ikke siden forsøgte sig, kan årsagen godt have været den dissentierende formand, der med rette antog, at sogneforstanderskabet ikke var beføjet til sådanne tiltag.

Sogneforstanderskabet kontra baptister

I det lille samfund var der imidlertid andre modsætninger end de økonomisk-sociale, der kunne give sogneforstanderskabet problemer, og det var problemer, der kunne få de ovennævnte til at ligne en søndagsudflugt til Lundby krat. Det var baptistbevægelsen, en af de mange religiøse vækkelser, der opstod i det 19. århundredes første halvdel, der var anledningen. Med udgangspunkt i Ålborg havde bevægelsen fra 1840'erne bredt sig mod syd og nord, og netop i Gunderup sogn vandt den så mange proselytter, at sognet blev et kerneområde for bap-tismen i Himmerland.

Det skabte naturligvis primært problemer i den teologiske andedam, men kommunen fik også sin rigelige del af dem. Det var baptistbørnenes skolegang, der bragte kommunen ind i billedet. 1849-grundlovens bestemmelse om trosfrihed og en følgelov fra 1851 havde fået nogle af de vakte forældre til at tro, at de ikke behøvede at lade deres børn gå til undervisning og eksamen i den offentlige skole.⁵² Sogneforstanderskabet var af en anden mening, og da to forældrepar lod deres børn blive hjemme fra eksamen og i øvrigt undlod at betale højtidsoffer til præst og kirkebylærer, blev de mulkteret og senere udpantet.⁵³ Det ville de fortørnede baptister ikke uden videre finde sig i. De gik til avisen i Ålborg, hvor den frihedselskende redaktør Bernhard Ree gav sagen en efter forholdene stor opsætning under overskrifterne *Religiøs Intolerance* og *Brud på Grundloven*.⁵⁴

Til den nye bevidsthed, der voksede frem i 1800-årene, hørte også vækkelserne på det religiøse område, som ikke mindst fandt grobund i bondebefolkningen, bl.a. mormoner, metodister og baptister. Som det også fremgår af forholdene i Gunderup-Nøvling, hvor baptisterne havde adskillige tilhængere, var bevægelserne karakteriseret af stærke følelser og en kompromisløs tro, og man kan måske ikke fortænke det omgivende samfund i, at de så på dem som sekterere og fanatikere, som også maleren A. Tidemand gjorde det på sit maleri fra 1866. Radering i Ålborg historiske Museum.

Sogneforstanderskabet, der med rette følte sig »stillet i et hadefuldt lys«, kunne ikke lade dette sidde på sig. Det ville have klar besked om sine pligter, og det fik det for så vidt, som det forespurgte ministerium gav sogneforstanderskabet ret i, at ingen, hverken baptister eller andre, uden skoledirektionens tilladelse kunne udeblive fra skolegang og eksamen. Derimod kunne man ifølge grundloven ikke tilpligte folk at yde bidrag til en anden gudsdyrkelse end deres egen (§82).⁵⁵ Der var sogneforstanderskabet galt på den.

Det sidste spørgsmål var nemmest at få på plads. For nok skulle baptisterne ikke yde højtidsoffer, men de skulle betale de tilsvarende beløb til det kommunale skolevæsen. Offeret blev til en særlig skoleskat på baptister.⁵⁶ Det kunne kommunen nok leve med. Og eventuelle restancer kunne man fuldt legalt udpante for.

Med selve skolegangen var det mere penibelt. Børnene kunne som berørt fritages for offentlig skolegang og eksamen, men ikke ubetinget og uden kontrol. Den private undervisning, som forældrene så måtte foranstalte, skulle have et niveau, som skoledirektionen efter samråd med sogneforstanderskabet fandt tilfredsstillende.⁵⁷ Loven af 1851 (13/4), som fritog baptisterne for religionsundervisning, satte samtidig skolebestyrelsen til at påse, at de fritagne børn var bekendt med de almindelige religiøse og moralske begreber. Endelig skulle skolemyndighederne, dvs. sogneforstanderskabet, i stedet for den normale udskrivning af skolen efter en afholdt prøve attestere, at disse børn besad modenhed og kundskab i fornødent omfang.⁵⁸

Det er svært at sige, hvem der i Gunderup-Nøvling havde mest imod denne ordning. Ifølge sognepræsten, der vitterligt sad i rørets centrum, hadede baptisterne sogneforstanderskabets tilsyn af et godt hjerte. De påberåbte sig atter og atter grundlovens trosfrihedsparagraf og mødte sogneforstanderskabets bestræbelser på at opfylde sin tilsynspligt med »hindringer, uvilje og modstræben.«⁵⁹ Et toppunkt af obstruktion over for skolemyndighederne fandt sted i 1858, da man efter et »højest utilfredsstillende eksamensudfald« indkaldte hele baptistskolen med lærer til et møde med ministeriets overskoledirektør, selveste biskop Monrad. Men også dette imponerende opbud måtte vente forgæves på de respektløse baptister. De blev bare væk og udsatte sig for nye mulker og pålæg.⁶⁰

Men sogneforstanderskabet nød bestemt heller ikke situationen. Det

var virkelig i klemme. Efter fornærmelsen af overskoledirektøren bad skoledirektionen sogneforstanderskabet om at idømme de fraværende svære mulkter, men det var ingen løsning efter sogneforstanderskabets mening. Det bad i sit svar om lov til at fare mere lempeligt frem.⁶¹ Man vidste kun alt for godt, hvad tvangsmidlerne førte til. Og den »forøgede splid og tvedragt og skrig om forfølgelse«, de fremkaldte, var endda ikke det værste, men det at midlerne simpelthen ikke bed på de religiøse ildsjæle og derved så at sige åbent udstillede skolebestyrelsens afmagt i disse sager.⁶²

I sin kvide foreslog sognepræsten de højere myndigheder, at tvangsmidlerne, idømmelse af mulkter mv., blev lagt i hænderne på andre myndigheder, skoledirektion, amtmand eller politimester. Gennem en sådan adskillelse af forvaltende og dømmende funktioner ville den lokale skolebestyrelse bedre kunne varetage sine pædagogiske opgaver uden at »geråde i konflikt med sine samfundsllemmer«. Det måtte også være i statens interesse »at forebygge så mange rivninger som muligt i kommunerne.«⁶³ Der kom ikke noget ud af præstens forslag, men sagen viser, at det er gået hedt til i kommunen. Modsætningerne var hårde og vedholdende, som modsætninger, der bunder i tro og religion, altid har været det.

Datidens binding mellem kirke og skole har givetvis ikke gjort problemerne mindre. For det kommunale skolevæsens daglige leder, præsten, og for formanden for skoledirektionen, herredets provst, har det været svært at adskille skoleproblemet fra dets religiøse udspring, dvs. fra det man anså for sekteriske vildfarelser. Når baptistlærerne (og deres undervisning) i skoleprotokol og korrespondance (ført af præsten) uafledeligt skildres som middelmådige eller uduelige, ligger der givetvis ikke en upartisk vurdering bag.⁶⁴ Om specielt den lærer, der underviste baptistbørnene i den længste del af perioden, er der grund til at antage, at han var en endda særdeles dygtig pædagog.⁶⁵ Vi kan heller ikke være helt sikre på, at den antiholdning, der af skoleforhandlingsprotokol og korrespondance fremstår som sogneforstanderskabets, var så unuanceret, som præsten førte den i pennen. En enkeltstående og formentlig ikke upålidelig oplysning fra den modsatte side fortæller, at sogneforstanderskabets formand, proprietær Jelstrup, udviste mere besindighed end præsten, da den første baptistlærer skulle prøves.⁶⁶

Det skal endelig med i sammenhængen, at det private skolehold, man

under pres og til dels for at holde fred mellem hytterne tillod baptisterne i Gunderup, skulle vise sig at blive den første baptistiske hverdags-skole i Danmark overhovedet og dermed en inspiration for baptistiskole-bevægelser andre steder i landet.⁶⁷

Enkeltsager

At sogneforstanderskabet ud over modsætningsforhold til forskellige grupperinger i befolkningen også måtte løbe ind i kontroverser og konflikter med enkeltbeboere, kan ikke være overraskende. Forstanderskabet havde ansvar for, at tingene fungerede, og så måtte man tage de nødvendige kontroverser med dem, der følte sig forurettet. De beboerhenvendelser til amtsråd og højere myndigheder, der som nævnt ovenfor (8.1.2) havde karakter af appeller eller klager over sogneforstanderskabets afgørelser, skal i denne forbindelse ikke overvurderes. Set fra det enkelte sogneforstanderskabs side var der tale om meget få sager, i Ålborg amt mindre end én pr. år, og der var oftest tale om enkeltpersoner, der »hyppede deres egne kartofler«, ønskede lavere skat, deres lokale vej holdt på kommunens regning etc.

Var der tale om svigt af den kommunale skyldighed, måtte man træffe de nødvendige forholdsregler: mulktene forældre for deres børns skoleforsømmelser, leje folk på de arbejdspligtiges regning, når de forsømte deres pligtige skolearbejde eller oprensning af vandløb, og i værste fald foranledige hårdnakkede betalingsnægttere udpantet eller indsat til afsoning.⁶⁸

Bortset fra skoleforsømmelserne var sager med anvendelse af tvangsmidler dog uhyre sjældne. Forsømmelser af skolegang var derimod en temmelig almindelig og også ganske udbredt foreteelse. At et halvt hundrede børn forsømte en eller flere dage inden for en måned, var ikke noget særsyn, og da mulkteringskomiteen gjorde op for maj og juni måned tilsammen i 1854 var 97 børn, ca. halvdelen af alle de skole-søgende, sat i mulkt for forsømmelser.⁶⁹ Ikke noget under, at sogneforstanderskabet for frem med lempe mod denne folkeforseelse. I oplagt strid med reglerne eftergav man i nogle tilfælde mulkterne, og i en række år undlod man tilsyneladende helt at mulktene.⁷⁰ Den lokale retsbevidsthed var ikke altid i overensstemmelse med den officielle.

Var der derimod tale om regulære skyldigheder over for kommunen, så så man ikke gennem fingre med noget, men fulgte sine krav til dørs.⁷¹

Et par gange måtte kommunen sagsøge beboere for at få gældsforpligtelser slået fast. Tilfældene var bemærkelsesværdige derved, at kommunen ikke havde noget direkte krav på de sagsøgte. Men de pågældende havde ved misligholdelse af private kontrakter, en aftægtskontrakt henholdsvis et ansættelsesbrev, været årsag til, at de forurettede personer måtte have underhold af fattigvæsenet.⁷² Kommunen betragtedes således på en måde som parthaver i sager, den ikke direkte var involveret i. Men det blev den altså, i og med at den ene sagspart kom under fattigvæsenet og dermed så at sige pantsatte sin myndighed til kommunen. Uhørt efter vor tids tankegang!

8.2 Kommune og sogn. Territoriale anomalier

1. Den sammensatte kommune. Kommunebegrebet

Den landkommunale lovgivning af 1841 satte et stykke over tusinde kommuner i virksomhed i det danske kongerige. Disse kommuner skulle territorielt svare til de eksisterende pastorater med de sogne, der nu lå derunder. Forudsat rigtignok at disse sogne havde fælles fattigvæsen, hvad de i næsten alle tilfælde havde.⁷³ Resultatet blev 1021 kommuner, der fordelte sig med 67 på tre sogne, ca. 500 på to og ca. 450 på ét sogn.⁷⁴

Denne fordeling var ikke nødvendigvis ideel. Den sikrede naturligvis, at fattigvæsenetsdistrikt og sogneforstanderskabsdistrikt var sammenfaldende. Den sikrede også, at der var en præst i hver kommune – og kun én, og det var utvivlsomt den egentlige grund til, at man havde valgt dette system. Men det betød ikke, at den sammensætning af sogne, der var praktisk for præsteembederne (bl.a. af lønmæssige grunde), pr. definition var den, der bedst imødekom de kommunale behov. Det var tydeligt, at langt fra alle kommunale opgaver lod sig løse hensigtsmæssigst på basis af det kommunale territorium. Nogle krævede mindre distrikter end kommunen, dvs. en distriktsopdeling inden for kommunen, andre måtte overskride kommunegrænser for at finde et passende grundlag.

Det forhold, der skabtes af disse territoriale ejendommeligheder, kan man karakterisere som en konflikt mellem kommuner i datidig for-

stand. Ikke mellem de nydannede landkommuner, men mellem kommuner af forskelligt begreb.

Betegnelsen kommune er i dag temmelig entydigt knyttet til de lokale folkevalgte organer og deres forvaltning inden for bestemte geografiske områder. Det var den ikke i første halvdel af det 19. århundrede. Da havde kommunebegrebet en bredere, mere almen betydning. Ved en kommune forstod man en gruppe personer, der – gerne, men ikke nødvendigvis distriktsvis defineret – i fællesskab skulle yde nogle præstationer af offentlig art.

Før kommunerne i form af sogneforstanderskaber og amtsråd blev skabt, var »kommuneafgifter« navnet på en hel række bidrag (til fangetransport, sygdomsbekæmpelse, landvejsarbejder m.fl.), som blev udskrevet af alt hartkorn i amtet, og som derved bandt de hartkornsbrugende beboere i amtet sammen i et kommunalt fællesskab.⁷⁵ En kommune kunne fx være det landdistrikt, der i en bestemt situation blev udstukket til at indkvartere et militært korps. Man kunne også bruge betegnelsen »fattigkommune« om det økonomiske fællesskab, der stod bag et fattigvæsen.⁷⁶ Så sent som i 1863 følte Århus amtsråd sig foranlediget til at betone, at udtrykket »sognekommune« (i Næringsloven) måtte antages at sigte på den samlede kommune og ikke på de enkelte sogne.⁷⁷

2. Forskudte kommuner

Af de indbyrdes afvigelser, der var mellem »kommunerne«, dvs. mellem de administrative territorier i de nyskabte landkommuner, var der to slags. Den ene, den der betød territoriale forskydninger på tværs af kommunegrænsen, vil vi behandle her under overskriften »Forskudte kommuner«. Den anden, hvor det handler om administrative underinddelinger inden for kommunegrænsen, i næste afsnit under titlen »Kommuner i kommunen«.

I skolevæsenet har vi begge disse former for afvigelser repræsenteret. Når der her kunne blive tale om forskydninger over kommunegrænser, kom det af en bestemmelse i den gamle skoleanordning af 1814, der sagde, at skolebørn så vidt overhovedet muligt ikke måtte have længere til skole end 1/4 mil = knap 2 kilometer. Det medførte mange steder, at børn, der boede i et sogns yderdistrikt, kun kunne overholde denne afstandsregel ved at søge skole i nabokommunen. I disse tilfælde blev

det pågældende yderdistrikt i skolevæsenhenseende, inkl. ydelse af de respektive skolebidrag, tillagt nabokommunen.⁷⁸

Alt andet lige har kommunerne sikkert helst været fri for administration på tværs af kommunegrænsen, men ordningen, der naturligvis primært var lavet for børnenes skyld, indebar også fordele for kommuner i betrængte situationer. I Gunderup-Nøvling voksede børnetallet fx i kommunens nordligste områder (Gistrup og Visse), og forældrene presede på for at få oprettet lokale skoler. Men det var dyrt, og kommunen sigtede i første omgang mod en aftale med nabokommunen mod nord, Sønder Tranders, om børnenes skolegang der.⁷⁹ Det endte rigtignok med, at man krøb til korset og oprettede skoler i de to byer, men eksemplet viser, hvordan man kunne bruge datidens fleksible »flerkommunesystem«. Man drev så at sige fælleskommunalt samarbejde ved at forskyde den ene kommune (skolekommunen) i forhold til den anden (den regulære kommune). Ved at overlade nogle skolekatteydere med samt skoleopgaverne til nabokommunen.

Kommunale forskydninger havde man også på andre felter. De hestelægder, der skulle give underhold til distriktshestene, måtte temmelig præcist være lige store (i Ålborg amt 218 tdr. hartkorn) – heste antages at æde lige meget – og selv om amtsrådene, der udstak dem, efter forskrifterne søgte at få dem til at falde sammen med kommunerne, kunne puslespillet sjældent gå helt op, og mange kommuner måtte have »hjælpehartkorn« hos naboen. Gunderup-Nøvling holdt alene to distriktsheste og var med i fire andre på tværs af kommunegrænsen, og man undgik ikke de »oplagte« problemer, der opstod heraf.⁸⁰ Først og fremmest nabohartkornets utilfredshed med ligningen af de til tider svingende udgifter, som man ikke havde nogen indflydelse på.⁸¹

Jordemoderdistrikterne svarede også kun sjældent til kommunerne. Jordemødre skulle i reglen betjene distrikter, der var større end som så. Men her var kommunens engagement ikke obligatorisk, og man kunne, hvis administrationen blev for broget, kaste tøjlerne tilbage til den regulære bestyrer, politimesteren.⁸²

3. Kommuner i kommunen

At der kunne være flere »skolekommuner« i kommunen, må henføres til den landkommunale anordning af 1841, der beskrev skolevæsenets

overgang til de nye forhold lige så let og ubekymret, som det var tilfældet på andre områder.

Konkret sagde loven, at de opgaver, der før havde påhvilet de skolekommissioner, der i sin tid var dannet på sognebasis, nu skulle overgå til sogneforstanderskabet. Eller med andre ord, i kommuner med flere sogne overgik skolebestyrelsen fra to eller tre skolekommissioner til én forsamling, sogneforstanderskabet. Derimod stod der ikke – i hvert fald ikke klart – at de tidligere skolevæsen (eller skolekommuner) skulle slås sammen til ét.⁸³ Resultatet blev i realiteten, at kommunerne selv bestemte, om de ville have et samlet skolevæsen for hele kommunen eller et delt væsen med særskilt ligning og regnskabsføring for hvert sogn, dvs. to eller tre »skolekommuner«. I Gunderup-Nøvling valgte man enhedsmodellen, men mange andre steder kørte man med flere adskilte skolekommuner.⁸⁴

Hvor der var flere skoler i ét sogn, kunne der endda være tale om endnu et skolekommunalt niveau, nemlig de distrikter, der var tillagt de enkelte skoler. Disse skoledistrikter var ikke selvstændigt regnskabsførende, men de pligtige ydelser af foder og brændsel til skolelæreren, vedligeholdelse af skolehegn og reparation af skolens bygning ydedes normalt af distriktets beboere i fællesskab.⁸⁵

Hverken lovgiveren eller de højere administrative myndigheder søgte at ændre disse forhold i sogneforstanderskabernes periode. Et sogneforstanderskab, der havde spurgt ministeriet, om skoledistriktet til en enkelt skole skulle afholde udgiften til køb af jord til en gymnastikplads, fik dog utvetydigt at vide, at det var den samlede kommunes skolevæsen, der skulle gøre det.⁸⁶ Man kunne acceptere, at de løbende udgifter betales af separate dele af kommunen, men som ejer af jord måtte den samlede kommune stå. Det samme gjaldt understøttelse af en afskedit lærer. Også det var en opgave for hele kommunen.⁸⁷

Modellen med flere kommuner i kommunen gik igen på flere opgaveområder. Vejvæsenet er det centrale eksempel. Her var det helt klart fastslået i den vejlov, der sammen med landkommune-anordningen udstedtes i 1841, at det var *sognet*, der var ansvarlig for vejarbejdets udførelse.⁸⁸ Vejbestyrelsen var rigtignok fælles for de forskellige »sognevejkommuner«, nemlig sogneforstanderskabet, men hvis kommunerne ligesom Gunderup-Nøvling nedsatte en vejkomite for hvert sogn, bestående af sogneforstandere fra de respektive sogne, så var man meget

tæt på kommunens faktiske deling efter sogne, hvad vejadministrationen angik.

Opfattelsen af sognet som den separate økonomiske enhed træder frem i flere sammenhænge. Den lå tydeligvis bag Gunderup-Nøvling's forsøg på at sognedele udgifterne i forbindelse med folketingsvalg (se 7.3.5-7 ovenfor). Det samme gjaldt sognefogdernes amtsskatter, der efter hartkornsudjævningen i 1850 skulle betales af kommunen. Også de såkaldte kommuneudgifter (dvs. ligningen til kommunekassen) var udsat for separatistiske bestræbelser. Da der efter lovens formulering ikke var nogen tvivl om, at kommunen her var lig den samlede kommune, fremsattes der snart en række ønsker om at få lov til at dele efter sogne, og ønskerne kunne betegnende nok lige så vel komme fra beboerne som fra det kommunale organ.⁸⁹

Lovgivere og myndigheder havde især i periodens første del ikke nogen konsekvent holdning til problemet »kommuner i kommunen«. Fast lå kun, at fattigvæsen og det såkaldte kommunevæsen (se 7.2.3 og 7.3.5 ovenfor) var fælles for den samlede kommune. På de øvrige områder accepterede man vilkårligheden eller valgfriheden. Hvad skatter af sognefogdernes hartkorn angik, sagde loven (1850), at det var »kommunen«, der skulle udrede dem.⁹⁰ I Indenrigsministeriets udlægning var »kommunen« her lig sognet, men man havde dog ikke noget imod, at det var den samlede kommune, der påtog sig udgifterne.⁹¹ Da det gjaldt afløsningen af husmænds og indersters pligtarbejde (1848), var situationen nærmest den omvendte. Her skulle udgifterne pålignes »kommunen«, udtrykkeligt defineret som den samlede kommune, men alligevel med den undtagelsesklausul, at udregningen med amtsrådets (tidsbegrænsede) tilladelse kunne ske af de enkelte sogne.⁹² Lov om offentlige gangstier (1850) placerede udgiften til disse stier hos kommunen, og hermed mente man helt sikkert den samlede kommune (sogneforstanderskabsdistriktet).⁹³ Men det var ingen garanti for, at loven blev forstået sådan rundt om i kommunerne. I Gunderup-Nøvling afholdt man gangstiudgifterne sognevis lige som vejudgifterne og tilsyneladende uden indsigelse fra amtsrådet.⁹⁴

Hvordan sogneforstanderskaberne som flest efterlevede disse og lignende lovbestemmelser, der kunne gøres til genstand for fortolkning, kan kun en større undersøgelse vise. Men klart er det, at den flertydige holdning hos lovgivere og myndigheder har givet plads for lokale

særløsninger. Det hører også med til billedet af forskelligheden, at de vejledende skrivelser, Kancelli og ministerier udstedte i enkelttilfælde på forespørgsel, ikke nødvendigvis kom til andre kommuners kundskab, og at den harmonisering, der kunne udøves via amtsrådenes regnskabs- eftersyn, i praksis ikke var særlig effektiv.⁹⁵

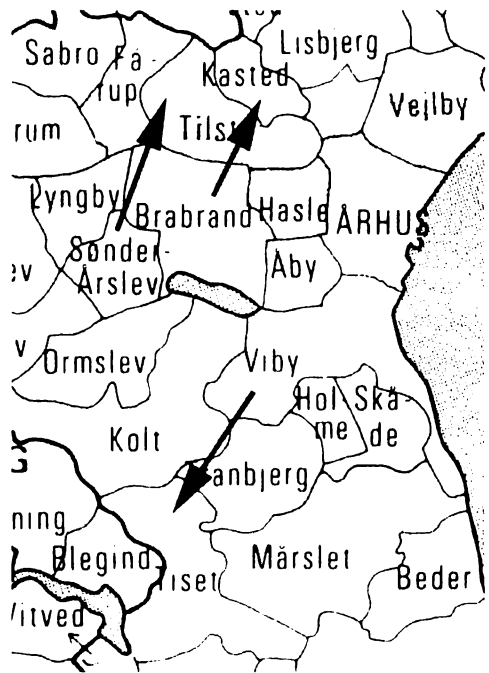
At lovgivere og myndigheder efterhånden lagde vægten på den samlede kommune, blev dog mere og mere tydeligt. De nyere love, der gav kommunerne opgaver, opererede med hele kommunen som enhed, og det blev også mere og mere kendeligt, at man ved begrebet kommune alene forstod den samlede kommune, sogneforstanderskabets distrikt. Men ét forhold lagde med god grund en dæmper på udviklingen frem mod kommunen som økonomisk enhed, nemlig de tilbageværende arbejdspræstationer in natura. Så længe de kommunale opgavers løsning krævede bøndernes fysiske tilstedeværelse, var det naturligt, at det var lokaliteten, sognet, skoledistriktet, brandfogedkredsen, der var fælles om præstationerne. Men naturalsystemet var på vej ud, og afløsningen, udførelse ved lejet arbejdskraft, skulle betales af og pålignes den samlede kommune. Tilskyndelserne fra de højere myndigheder til at erstatte pligtarbejdet med betalt arbejdskraft havde ikke kun naturaløkonomiens afløsning af pengeøkonomi som mål, men også kommunernes interne harmonisering.

At der i henvendelserne fra lokalsamfundene afspejler sig nogle umiddelbare og formentlig dybtliggende følelser for sognet som den fællesskabsbærende enhed, er ubestrideligt. Sognet var en urgammel foreteelse, og det ville nærmest have været naturstridigt, om solidariteten for sognet fra dag til anden kunne overføres til fællesskaber af flere sogne. Hvor stærke og vedholdende, disse følelser var, siger de spredte henvendelser til fordel for økonomiske underopdelinger i kommunen ikke meget om. En egentlig sogneseeparatisme måtte give sig udtryk i bestræbelser på at få adskilt flersognskommuner i kommuner med kun ét sogn.

4. Sogneseeparatisme. Adskillelse af kommuner

Muligheden for at få adskilt sogne, der havde fælles fattigvæsen og dermed var knyttet sammen i én kommune, forelå fra begyndelsen. »Såfremt de – under et fælles sogneforstanderskab henhørende sogne i

I Århus' umiddelbare omegn var der ikke mindre end tre tosogns-kommuner, der så at sige ikke hang sammen. Det var Sønder Årslev-Tilst, Brabrand-Kasted og Viby-Tiset, der alle slap ud af den usammenhængende sammenhæng i 1867. I to af tilfældene »byttede man partnere«, så de nye kommuner kom til at udgøre territorielt sammenhængende enheder. Se Atlas over Danmarks administrative inddeling, kort 16 og 17, jf. H. Christensen, Danske landkommuner.

noget tilfælde skulle ønske at adskille deres kommunalvæsen«, kunne de via amtsrådet anmode Kancelliet (senere Indenrigsministeriet) derom. Amtsrådets mening indgik altså i sagen, og Kancelliets afgørelse afhang endelig af, om »særdeles omstændigheder« talte for det.⁹⁶ Hvad der lå i dette, kunne man ikke præcist vide, men umiddelbart afskrækkende for kommuner i skilsmissetanker var formuleringen dog ikke. Der fremsattes da også snart en række anmodninger om adskillelse af sogne.⁹⁷

Så let, som man måske har forestillet sig sagen, gik det dog ikke. Det viste sig snart, at Kancelliet ikke var til sinds at bevilge adskillelser, når ikke de implicerede sogne hver for sig ønskede det, og man byggede her på en konsekvent tolkning af den just citerede lovtekst. Det kom frem under en debat i Viborg Stænder, som netop var foranlediget af et afslag, Kancelliet havde afgivet på en anmodning om adskillelse.

De særlige omstændigheder, der kunne anføres i sagen, lød egentlig alvorlige nok, nemlig en påstået majorisering fra det store sogns side i sammenhængen, fiskersognet Harboøre, over for det mindre, landbrugsognet Engbjerg, i skattehenseende. Det kunne imidlertid ikke anfægte

Kancelliet, der overlod det lokale amtsråd at finde en ordning på skatteproblemet.⁹⁸

Ser vi på de faktisk forekommende adskillelser på landsbasis, viser det sig, at 42 kommuner eller ca. 4% af dem alle fik tilladelse til at dele sig i nye kommuner i perioden 1842-67. De fleste af disse adskillelser gjorde to-sognskommuner til dobbelt så mange kommuner på ét sogn, i seks tilfælde blev kommuner på tre sogne delt i kommuner på to og ét sogn, og i seks andre tilfælde blev kommunerne delt og lagt sammen på nye måder, så slutresultatet blev syv nye kommuner på to sogne og én på ét.⁹⁹

Der var altså andre kræfter end den rene sogneseeparatisme virksomme ved disse kommunale omlægninger. Hensynet til en hensigtsmæssig territorial sammenhæng har tydeligvis været inde i billedet. I ganske mange af de 42 tilfælde, ca. 1/4, blev den kommunale sammenhæng bragt til ophør i kommuner uden territorial sammenhæng, dvs. hvor kommunens sogne ikke grænsede op til hinanden.¹⁰⁰ I en del andre var der tale om deling af meget langstrakte og store kommunedistrikter.¹⁰¹ Et andet forhold, der bedre forklarer de sammenlægninger, der skete samtidig med adskillelser, fremgår af enkeltsagerne i Ålborg amt. Når en omannektering af pastorater var på tale, var muligheden for at opnå en kommuneadskillelse efter de samme linier tydeligvis til stede.¹⁰² I og for sig ganske naturligt, når man betænker, at pastoraterne netop var landkommunernes territoriale grundsubstans.

Der er ingen tvivl om, at stænder, Rigsdag og myndigheder, indtog en generelt restriktiv holdning over for ønsker om kommuneadskillelser. Det har vi mange vidnesbyrd om. Da der i Viborg Stænderforsamling i 1844 var fremsat forslag om at lade valg til sogneforstanderskabet afholde sognevis, så hvert sogn valgte sine egne repræsentanter, i sig selv en separatistisk bestræbelse, tilbagevistes det med idealistiske argumenter i tidens ånd. Når man ønskede, at fællesskab og solidaritet skulle fremmes, gjaldt det ikke om at forstærke sogneseeparatismen og -polariseringen ved at sætte skel mellem sognene. Man var da klar over, at majorisering fandt sted, og det undertiden i ganske grov form. Der var eksempler på, at beboerne i et sogn havde indvalgt beboere fra et andet, som dette sogn ikke kunne være tjent med. Men det var undtagelser eller burde være det (jf. 3.3.1), og man regnede med, at fællesskabsånden ville vokse med tiden.¹⁰³

Efter kommuneloven af 1867, der ved at ophæve de separate økonomier inde i kommunen så at sige bragte kommunens beboere i samme båd, var fællesskabsånden nu ikke vokset mere, end at en lille hærskare af kommuner indsendte anmodninger om at blive delt. 200 var der måske indkommet på 3/4 år, mente indenrigsministeren ved en folketingsdebat om sagen i 1868, men uanset de mest radikale i tinget ønskede fuld kommunal selvbestemmelse i sagen, var det fællesskabstankerne, der sejrede. Alt for let skulle det ikke være, man skulle først prøve at være fælles om de kommunale anliggender, før man bad om adskillelse.¹⁰⁴

Vi kan få en vis fornemmelse af adskillellesproblematikken i praktisk almindelighed ved at se nærmere på forholdene i Ålborg amt. Tre kommuneadskillelser blev der her bevilget i sogneforstanderskabernes periode, og det skal ses i relation til, hvor mange kommuner der faktisk havde fremsat ønske om at blive adskilt. Af de 59 kommuner, der var i Ålborg amt i 1842, bestod de 18 af ét sogn. Der var altså 41 kommuner, der var potentielle objekter for adskillelser. 12 på tre sogne og 29 på to.¹⁰⁵ Fra 11 eller ca. en fjerdedel af disse 41 kommuner blev der over for de højere myndigheder fremsat ønsker om adskillelse. Nogle af dem forsøgte sig et par gange, således at det samlede antal anmodninger i perioden kom op på 15.¹⁰⁶

Ønskerne om at få sognebaserede kommuner var imidlertid langt fra lige stærke i de elleve kommuner. Faktisk var det kun i fem af de elleve kommuner, der stod et enigt sogneforstanderskab bag andragendet om sogneadskillelse. I de andre tilfælde var det enten et flertal i sogneforstanderskabet, gerne repræsenterende ét af sognene i kommunen, eller et antal beboere ligeledes fra ét enkelt sogn. De tre bevilgede adskillelser angik begribeligvis tilfælde, hvor det var kommunen som sådan, der havde søgt, og hvor der var enighed om skilsmissen.¹⁰⁷

Som begrundelse for den ønskede adskillelse angav man i et af tilfældene (Blære-Ejdrup),

- 1) at sognene havde hver sit skolevæsen,
- 2) at sognene havde hver sin frie fattigkasse,
- 3) at vejlængden til møderne var lange (7½ til 9½ km),
- 4) at det ene sogn kun havde 3 sogneforstandere (hvoraf den ene dog var formand) mod det andet sogns 6 og derfor nemt var udsat for at blive overstemt,

- 5) at det ene sogns fattige var de fleste og de besværligste (underforstået, at det skulle det andet sogn rettelig ikke besværes med),
- 6) at hartkorn og folkemængde fordelte sig på de to sogne med henholdsvis 107 og 137 tdr. hartkorn og 376 og 447 mennesker (underforstået, at både hartkorns- og befolkningsgrundlaget var tilstrækkeligt i begge sogne).¹⁰⁸

Blære-Ejdrup fik trods enighed på hjemmefronten ikke sin adskillelse. Sagen strandede allerede i amtsrådet, der ikke fandt, at der var »nogen særlig grund til at indvilge i« adskillelsen.

Heri kan man ikke være uenig med amtsrådet, når nu ikke det blotte ønske om adskillelse var nok. Egentlige problemer af fællesskabet synes kommunen ikke af have. I de andre tilfælde, hvor ønskerne ikke kom fra begge eller alle sogne i kommunen, har myndighedernes restriktive holdning uden tvivl været begrundet i hensynet til det lille og eventuelt økonomisk svage sogn i sammenhængen. Dvs. man har holdt kommunen fast ved en »kommunesolidaritet«, hvor kræfter i kommunen har manifesteret en »sogneseeparatisme«.

De separative, »sogneegoistiske« tendenser må dog ikke overbetones. Naturligvis var de overalt til stede, som de er det i dag, men de blev modvejet af andre holdninger og hensyn. Når det i Ålborg amt viste sig, at der kun i 5 (af 41 kommuner) var enige ønsker om adskillelse, kan man ikke betegne sogneseeparatismen som et stort problem. I langt de fleste tilfælde har man været tilfreds med eller i hvert fald affundet sig med et kommunalt fællesskab med andre sogne.

Et nøjere svar på, hvordan samarbejdet mellem sognene i de mange flersognskommuner er foregået i et bredere perspektiv, hvilke dybere problemer og holdninger, der lå bag adskillelsesønskerne, vil kræve undersøgelser, som det ikke i denne forbindelse er muligt at foretage. Kun skal det siges, at klager til højere myndigheder over det interne samarbejde mellem sognene og eventuelle majoriseringer var særdeles sjældne.¹⁰⁹ Og det skal også siges, at disse problemer, inkl. frihed til at separere sig i kommunal henseende, ikke manifesterede sig i de programmer og adresser, der med hvad man nok tør kalde tidens mest radikale kommunale inspiration rejstes over for stænder og Rigsdag.¹¹⁰

8.3 Sogneforstanderskabet og de højere myndigheder

1. Forvaltningshierarkiet, kommandoveje

Med tildelingen af sine opgaver i samfundet var de nye landkommuner blevet et led i landets administrative system. De var blevet myndigheder, der ved udførelsen af opgaverne stod i relation til en række andre myndigheder af forskellig slags, ministerier, øvrigheder, organer og embedsmænd. Næsten alle disse myndigheder var højere myndigheder i forhold til sogneforstanderskaberne, dvs. myndigheder, der på den ene eller anden måde havde noget at sige over de primærkommunale organer. Selv om forholdet mellem myndighederne var ganske gennemgribende reguleret, var systemet ikke på alle felter lige overskueligt.

Klarest udskiller sig det øverste lag i dette hierarkiske system, den centrale administration i regeringskontorerne i København. Det var indtil 1848 enevældens forskellige kollegier og derefter det nyskabte ministerialsystem. Sogneforstanderskaberne sorterede som kommuner betragtet under Danske Kancelli i det første system, under Indenrigsministeriet i det andet, mens de – som også kommunerne i dag – for de enkelte opgaveområder havde de respektive fagkollegier eller -ministerier som øverste administrative instans.

Før 1848 var fordelingen af de kommunalt relevante sager på regeringsplanet sådan, at Danske Kancelli ud over egentlige kommunespørgsmål tog sig af fattig- og skolesager, sager vedrørende handel og håndværk (bevillinger, markeder), sundhedsvæsen, politi, brandforsikring og brandvæsen etc., mens Rentekammeret havde behandlingen af vej- og vandløbssager, befordringssager (pligtkørsler), bevillinger til krophold m.m. Andre kollegier kom kun lejlighedsvis ind i billedet.

Fra 1848 var det især tre af de nye ministerier, der fik med kommunerne at gøre, foruden Indenrigsministeriet Kirke- og Undervisningsministeriet og Justitsministeret. Indenrigsministeriet havde de fleste kommunale sagerområder: fattigvæsen, vej- og vandløbsvæsen, pligtkørsler og pligtarbejde, handel og håndværk, brevbefordring, valg m.m. Under Justitsministeriet sorterede sundhedsvæsen, veterinærspørgsmål, brandvæsen og -forsikring samt naturligvis sager af rets- og politikarakter.

Kirke- og Undervisningsministeriet havde alene det store skoleområde. Herudover kom især Krigsministeriet ind i billedet i forbindelse med krigene og hesteudskrivningen.

Fra regeringskontorerne udgik trådene til den danske lokaladministration, men af de daglige sager i den enkelte kommune var det naturligvis kun få, der involverede den øverste administrative instans. Langt de fleste af de sager, der ikke kunne gøres færdige af sogneforstanderskabernes selv, blev afgjort af myndigheder på det administrative mellemplan. Disse melleminstanser, der også indbyrdes kunne være over- og underordnede hinanden, var der ikke så få af inden for den kommunale horisont.

Der var først de lokale øvrighedspersoner, amtmand (overøvrighed) og politimester (underøvrighed). De var statens repræsentanter på stedet, garanter for lovenes overholdelse, men var også tillagt overmyndighed inden for enkelte kommunale brancher, amtmanden således for pligtarbejde og -kørsler, politimesteren vedrørende biveje. Gjaldt det skolesager, havde både skoledirektion og biskop og fra 1856 skoleråd og amtskoledirektion overinstansfunktioner. Amdsrådet havde fra starten overordnede opgaver vedrørende kommunale regnskaber, skattesager og vejevæsen, og der kom flere til efterhånden. I andre var det branddirektør, amtsforvalter og valgbestyrelse, kommunen havde rekurs til, og tager man også mere specielle og midlertidige opgaver med, bliver rækken af kommunale overmænd længere endnu.

Det administrative mønster, hvori kommunerne skulle fungere, var således ganske mangfoldigt. Der var ikke, som den følgende oversigt over kommandoveje vil illustrere det, heller ikke inden for de enkelte brancher, tale om noget »enstrengt« system. Skolesagernes spredning over en bred vifte af myndigheder er det mest ekstreme eksempel på systemets mangfoldighed. Seks forskellige myndigheder skulle her involveres ved normal, rutinemæssig drift. Brandvæsenet kunne klare sig med fire.

Det administrative apparat, kommunerne skulle fungere i, var, som vi har set det, ikke overalt udtryk for den højeste hensigtsmæssighed. Men der var eller kom dog visse linier i systemet. Det er således tydeligt, at amtsrådet – selv et kommunalt organ – havde afgørelsen, når sagerne var af politisk/økonomisk karakter. Som fx hvor mange biveje eller vandløb en kommune skulle holde, hvor store højtidssofrene til præster

Den absolutte topmand i det lokale administrative hierarki var amtmanden. Kongens repræsentant på stedet, overøvrighed, formand for amtsrådet og en hel del mere. Fra 1856 og 30 år frem var F.C.E. Dahlstrøm denne multipotentat i Ålborg amt. Træsnit efter fotografi i Søndags-Posten 21/8 1881.

og lærere skulle være, hvilke fattigformål der burde nyde støtte? Regnskabseftersynet og det af regeringen ønskede indseende med kommunerne, der fulgte med, lå på samme linie. Lige så naturligt var det, at opgaver af lovovervågende og politimæssig karakter blev varetaget af politimester og amtmand. Godkendelse af brandvedtægt, tilsyn med brandmangler, sundhedsvedtægt og sognekørsler, approbation og effektivering af udpantninger var adækvate funktioner for de to embedsmænd og øvrighedspersoner. I øvrigt kunne amtmanden som overøvrighed blive involveret i alle slags sager med hensyn til forståelsen af og overholdelsen af love og forskrifter.

2. Kommandovejsproblemer

I dette net af myndigheder indgik de nye kommuner som yderste eller underste led, og de måtte lære systemet og kommandovejene at kende.

Tabel 8.04. Kommandoveje fra sogneforstanderskab til normal slutinstans. (Eksempler)

<i>Skolevæsen</i>		
Tilsyn, indberetninger	> skoledirekt.	> Kancelli/K&UM
Skoleplaner, nye skoler	> skoledirekt.	> Kancelli/K&UM
Optagelse af lån	> skoledirekt.	> Kancelli/K&UM
Afskedigelse af lærere	> skoledirekt.	> Kancelli/K&UM
Ansættelse af lærere (1856-)	> skoledirekt. /biskop	
Tilsyn, visitatser	> biskop	
Dispensation mht skolebygninger (1856-)	> skoledirekt.	> skoleråd
Eftersyn af skolevæsen- regnskab	> amtsråd	
Eftersyn af regnskab for specielle skolekasse	> skoledirekt.	
Anskaffelse af læsebøger	> skoledirekt.	> biskop
Godkendelse af mulkering	> amtmand	
Udpantning af mulkerede	> politimester	
Ansættelse af højtids- offer til skolelærere	> amtsråd	
<i>Fattigvæsen</i>		
Nye fattighuse	> amtmand	> Kancelli/IM
Tilskud fra amtsfattigkassen	> amtsråd	
Twister mellem kommuner	> amtmand	
Afstraffelse af fattige	> politimester	
<i>Ligning og regnskab</i>		
Individuelle skatteklager	> amtsråd	
Indretning af regnskaber	> amtsråd	
Regnskabseftersyn	> amtsråd	
<i>Vejvæsen og kørsler</i>		
Bivejsregulativer	> politimester	> amtsråd
Tilsyn med biveje	> politimester /amtmand	> amtsråd
Vejarbejdsinddelinger	> amtmand	
Tilsyn med sognekørsler	> amtmand	
<i>Brandvæsen (1861-)</i>		
Forholdsregler, sprøjteregulativ	> amtsråd	> Just.M
Brandvedtægt	> amtmand	

Udnævnelse af brandfogder	> amtmand	
Inddeling i brandfogedkredse	> amtsråd	
Brandsyn	> politimester	> amtmand

Vandløb (1846- / 1859-)

Fortegnelse over vandløb	> amtsråd	
Vandløbsregulativer	> (landvæsens- kommission)	> amtsråd
Udnævnelse af vandsynsmænd	> amtsråd	

Sundhedsvæsen

Sundhedsvedtægter	> amtmand	> Just.M
Tilsyn med sundhedsvedtægter	> politimester	> amtmand
Jordemodervæsen	> politimester	
” nye udgifter	> politimester /amtmand	> amtsråd

Valg

Lister over vælgere og valgbare	> valgbestyrelse	> amtmand
Lister over højstbeskattede	> amtsforvalter	
Indberetning om valg af sogneforstandere	> amtmand	

Det har givetvis voldt hovedbrud hos nyslåede sogneforstandere, men de store problemer skabte det ikke. Præsterne, der varetog fattig- og skolevæsen og dermed broderparten af korrespondancen i de første år, var fortrolige med procedurerne fra tiden før 1842, og for de øvrige opgavers vedkommende, specielt dem, der senere kom til, var kompetencer og procedure som regel givet i de iværksættende love og bestemmelser.

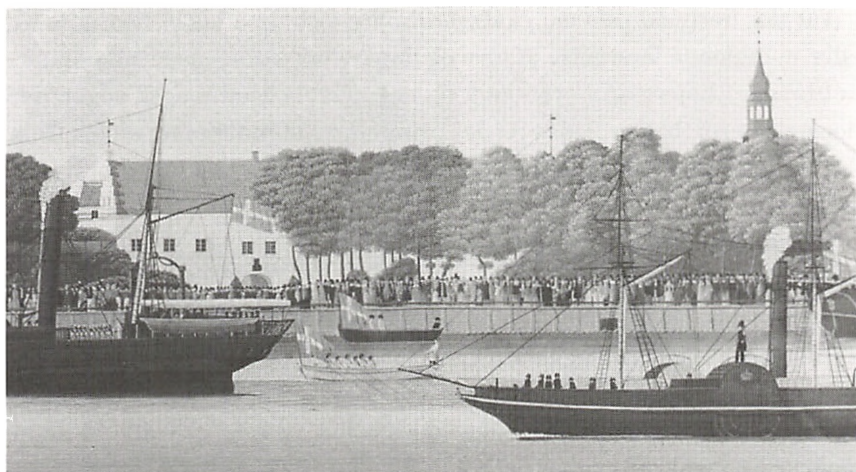
Men naturligvis opstod der tvivlsspørgsmål og kontroverser, oftest foranlediget af de uklart beskrevne kompetenceforhold og ikke sjældent kompliceret af ambitioner og stolthed på embeds vegne. At politimesteren/herredsfogden skød sig op som en melleminstans mellem sogneforstanderskaber og amtsråd i alle vejsager, måtte sogneforstanderskaberne affinde sig med.¹¹¹ Ligeledes måtte man, hvad i hvert fald ét sogneforstanderskab havde haft svært ved, acceptere, at erklæringer etc., som amtmanden udbad sig, ikke blev rekvireret direkte, men skulle ekspederes gennem samme politimester. Dog fandt ministeriet det naturligt, at amtmanden i »rent kommunale sager« som skole- og fattigsager korresponderede direkte med sogneforstanderskabet.¹¹² Parallelt hermed

blev det statueret, at herredsfogderne ikke havde nogen overautoritet i disse sager, hvad enkelte af dem faktisk havde søgt at etablere. Ville de have indflydelse, kunne de jf. anordningen forhandle med sogneforstanderskabet i møderne eller pr. brev.¹¹³

Men det var efter al sandsynlighed netop det, der var det ømme punkt. Herredsfogderne kunne ikke uden tab af værdighed acceptere, at de var medlemmer af sogneforstanderskaberne eller blot parallelstillet med dem. Da et amtsråd (Viborg) nærmest trampede på den ømme tå og forlangte Kancelliets resolution for, at herredsfogden helt logisk som medlem af sogneforstanderskabet var amtsrådet »subordineret«, måtte Kancelliet komme sine underøvrigheder til hjælp med en snoet forklaring om, at herredsfogderne *ikke* var medlemmer af sogneforstanderskaberne, selv om de var berettiget til at deltage i deres møder med stemmeret. Men at de naturligvis, hvis de handlede i forening med sogneforstanderskaberne, fx i vejsager, som disse måtte underkaste sig amtsrådets beslutninger. Sådanne beslutninger skulle dog ikke meddeles dem af amtsrådet, men – mindre nedværdigende – af amtmanden.¹¹⁴

Når ikke værdigheden var på kant, kunne man tage lettere på procedurespørgsmålene. Et sogneforstanderskab, der utvivlsomt som mange andre havde svært ved at holde amtsråd (med amtmanden som formand) og amt (= amtmanden) ude fra hinanden, fik at vide, at det ikke betød alverden, om brevene blev stilet til rådet eller amtet. Det var i begge tilfælde amtmanden, der åbnede brevene, og han skulle nok vide at lægge dem i de rigtige bunker.¹¹⁵ Heller ikke for kollegium eller ministerium i flint, fordi et og andet sogneforstanderskab glemte at henvende sig via amtsråd/amt, som det retteligt burde. Man sendte tålmodigt henvendelsen på forsinket erklæringsrunde hos de oversprungne instanser.¹¹⁶

I Gunderup-Nøvling fandt man hurtigt ud af, hvordan man skulle gere sig i det administrative apparat. Helt uimponeret ville man allerede i 1843 appellere en amtsrådsafgørelse til Rentekammeret, og året efter, da man i over et år forgæves havde ventet på et svar fra amtsrådet (i en sag om ophævelse af brokorn), var man til sinds at prøve tidens mest radikale løsningsform, nemlig en henvendelse til stænderne.¹¹⁷ Og sogneforstanderskabets kapable formand blev ikke mindre selvsikker med årene. I 1849 følte han sig foranlediget til at klandre amtsrådet i et procedurespørgsmål. Rådet, der havde den endelige beslutning i offersa-

Amtsrådene holdt gerne deres møder på amtmandens residens, i Ålborg på Ålborghus slot. Der holdtes ordinært fire møder om året, men da dagsordenerne var lange, kunne et møde godt vare to eller tre dage. Den pomøse ramme om amtsrådenes virksomhed har kun kunnet virke afstivende på amtsrådernes selvfølelse. Det var noget andet end skolen eller en lavloftet bondestue. På billedet vises Ålborghus slot i samtidig gengivelse. Udsnit af Rasmus Kruses maleri af et kongebesøg i Ålborg i 1842. Foto Ålborg historiske Museum.

ger, var utilfreds med en indstilling fra Gunderup-Nøvling og beordrede via amtmanden en ny indstilling foretaget. Det gjorde man så, men kun under protest, idet man hævdede, at sogneforstanderskabets en gang lovligt truffene beslutning var det grundlag, amtsrådet måtte gå videre med, og den skulle ikke sendes forstanderskabet i hovedet igen.¹¹⁸

3. Ankesager og kompetenceplacering. Magtglidning opad

De kommunale sager, der er opregnet i den skematiske oversigt ovenfor, var som nævnt alle af den karakter, at højere myndigheder skulle aktiveres ved normal administrativ virksomhed. Med andre ord sager, som sogneforstanderskabet ikke alene kunne færdiggøre, men som det gennem forslag eller andet forberedende arbejde, direkte eller gennem et mellemed, måtte indstille til højere myndigheders afgørelse.

Var der derimod tale om ekstraordinære forhold, klager, tvistigheder eller manglende forståelse af love og forskrifter, kunne sagerne udmærket bringes højere op i systemet, og naturligvis kunne også sager, der normalt færdigbehandlede på det primærkommunale plan, ankes frem for højere myndigheder efter de regler, som love og tradition nu havde skabt.

Øverste autoritet i systemet var selvsagt lovgivningen. Og den respekterede man, uanset om det var før eller efter systemskiftet i 1848/49. Man kunne rive sig i håret over udviklede lovtekster, og man kunne også lokalt anlægge sin egen forståelse af dem. Men den lovgivende magts ret til at bestemme om disse forhold blev ingensinde anfægtet af kommunerne. Hvilket ikke betød, at man gav afkald på at påvirke lovgivningsmagten (se 8.4).

I det administrative system udgjorde kollegier/ministerier det øverste lag, den sidste instans. Her blev de endelige administrative afgørelser truffet, hvad enten der var tale om sager, hvor kollegium eller ministerium altid havde afgørelsen, eller om sager, der var anket fra lavere instanser. Og ved disse afgørelser blev det i reglen. Centraladministrationens autoritet var stor set med unge kommunale øjne. Havde man end kendskab til, at de administrative afgørelser strengt taget kun var udtryk for fortolkninger af loven, så har man sjældent haft den juridiske pondus, der kunne anfægte forvaltningsjuristernes udlægninger.

Følte en kommune (eller en beboer) sig for alvor forurettet, forelå rigtignok muligheden for at få myndighedens afgørelse prøvet ved domstolene. Under enevælden med visse forbehold, efter grundloven af 1849 som en generel rettighed (dog med undtagelser).¹¹⁹ Vi har eksempler på, at kommuner har sagsøgt ministerier, også helt til Højesteret, men initiativet kunne også gå den modsatte vej.¹²⁰ Alt i alt var det dog et forsvindende fåtal af kommunale sager, der blev afgjort på denne måde.

Men har kommunerne kun sjældent anfægtet afgørelser i øverste instans, så er eksemplerne på, at de satte sig op imod de nærmest overliggende myndigheders afgørelser eller beføjelser, talrige.¹²¹ Det var ikke – eller sjældent – myndighedernes ret til som sådanne at træffe afgørelser efter lovene, opsætsigheden rettede sig imod, men oftest, at de pågældende myndigheder tiltog sig mere magt og ret, end lovene tilsagde. Det var med andre ord spørgsmål om fordelingen af kompetence mellem to administrative niveauer, mellem overmand og undermand.

Når sager af denne art kom op i så stort tal, havde det blandt andet sin årsag i de kommunale loves karakter. Love er vel aldrig så klare og udførlige, at der ikke er behov for fortolkning og udfyldende bestemmelser, og den landkommunale lovgivning, specielt anordningen af 13. august 1841, var det i hvert fald ikke. Dens mangler og uklarhed er flere gange berørt i det foregående. I forholdet til politimesteren gjaldt usikkerheden eksempelvis bivejsbestyrelsen og politiopgaverne, mellem sogneforstanderskaber og amtsråd var regnskabsform, regnskabsefter-syn, kørselsinddelingen og bivejsarbejdet oplagt »ømme« områder.

Prøver man at se efter, om der var nogen linier eller tendenser i centraladministrationens afgørelser af de mange indankede tvivlsspørgsmål, skal det først konstateres, at kommunerne fik ret, hvis de efter loven klart havde ret. Også selv om man derved desavouerede en højere myndighed.¹²² På den anden side er det tydeligt, at man i den generelle fortolkning af uklarheder og udfyldning af tomrum, som lovgivningen havde afsat, var tilbøjelig til at afgøre tvivlstilfældene til de højere myndigheders fordel. Dvs. at magten forskød sig opad i systemet.

Vi har ovenfor set, at formuleringen »Det overlades til sogneforstanderskaberne eller i alt fald amtsrådene at bestemme formen og indretningen af kommunens regnskaber« betød, at det var amtsrådene, der bestemte.¹²³ Vi har også set, at »de midler, der står til (sogneforstanderskabernes) rådighed« med hensyn til at »søge at forhindre betleri og løsgængeri« og »at fremme og opretholde god politiorden« viste sig i Kancelliets udlægning at være af moralsk art.¹²⁴ Bestemmelserne i den kommunale anordning om, at amtsrådet med hensyn til biveje kun kom ind i billedet, hvis sogneforstanderskab og politimester var uenige, blev også hurtigt tolket ind i skyggen af en vejbestemmelse, der gav amtsrådet myndighed i alle tilfælde.¹²⁵ Også blev det slået fast, at hvis det endelig kom til stykket, var det amtmanden, der var den øverste af de tre høge, der svævede over de kommunale biveje.¹²⁶

Men også i tilfælde, hvor sogneforstanderskabets beføjelser var ganske klare, kunne det lade sig gøre at styrke »overmanden«.

Efter hartkornsprivilegiernes bortfald i 1850 meddelte ministeriet amterne, at kørselspligterne nu skulle fordeles efter hartkornet. Et amtsråd (Viborg) forstod dette sådan, at de nye kørselslister, som sogneforstanderskaberne udarbejdede, skulle have amtsrådets godkendelse. Det stod imidlertid ikke i de relevante love, så ministeriet måtte fortæl-

le amtsrådet, at det ikke havde noget at afgøre i disse sager. Men man slog samtidig dej op til en administrativ kringle. Man gjorde nemlig opmærksom på, at der jo ikke var noget i vejen for, at *amtmanden*, i forbindelse med sin almindelige kontrol af lovenes overholdelse, også indkaldte kørselslisterne fra sogneforstanderskaberne, og man kunne heller ikke have noget at erindre imod, at han – især hvis han var i tvivl om regulativets lovlighed – indhentede amtsrådets betænkning i sagen.¹²⁷ At *amtsrådet* skulle rådgive *amtmanden* om det lovmedholdelige i arrangementet var godt nok noget bagvendt, men amtsrådet blev i hvert fald – om end indirekte – involveret i et sagsforløb, hvor det efter loven ikke havde nogen beføjelser.

I et par lignende tilfælde, hvor sogneforstanderskaberne stod på deres lovgivne rettigheder (med hensyn til vandløbsregulativet), lagde ministeriet sig i selen for at give amtsrådene gode råd om, hvordan man kunne tryne de standhaftige kommuner.¹²⁸

Men amtsrådene kunne også uden ministeriets hjælp finde ud af at tage magten til sig. Da Viborg amtsråd fik sine dessiner om kørselslisterne (i 1854), var kørselsinddelingerne utvivlsomt forlængst bragt på plads de fleste steder. Og for Ålborg amts vedkommende kan vi konstatere, at amtsrådet her havde ment, at det havde de afgørende beføjelser, og praktiseret iværksættelsen derefter.¹²⁹ På lignende måde havde Ålborg amtsråd så at sige administrativt og tilsyneladende uden modsigelser tiltaget sig retten til at indkalde planer for bivejsarbejdet, uagtet en rentekammerskrivelse (1842) faktisk havde afvist en sådan ret.¹³⁰

I mere generel og åben form kom de magtforskydende tilbøjeligheder til syne i en skrivelse fra 1851. Her udtalte Indenrigsministeriet, at selv om amtsrådets formelle beføjelser begrænsede sig til at afgøre klager (i lignings- og regnskabssager), så måtte »det dog anses som en ligefrem følge af amtsrådets stilling som kontrollerende overautoritet, at det kunne henlede sogneforstanderskabets opmærksomhed på urigtige fremgangsmåder i alt fald til iagttagelse for fremtiden«. ¹³¹

4. Sanktioner mod de folkevalgte forvaltere

En ting var imidlertid at statuere, hvem der havde retten og pligten til at gøre dette eller hint. En anden ting var, hvorledes man fik en kommune til at makke ret, hvis den sad lovene overhørig, uanset den var

Foruden den kongeligt udnævnte amtmand (og indtil 1855 en provst) var amtsrådets medlemmer nogenlunde ligeligt valgt af godsejere / højstbeskattede og af sogneforstanderskaberne (via valgmand). Noget stærkt præg af dette udspring fra de primære kommuner har amtsrådene vist sjældent haft. Adskillige af de sogneforstanderskabsvalgte lå i proprietærklassen og bidrog til at give amtsrådene et lettere landaristokratisk præg. At et organ, én gang skabt, gerne vil vokse i betydning og beføjelser, er noget af en naturlov, og den gjaldt altså også amtsrådene. Vi har ikke mange billeder af amtsråd fra de ældste kommunale tider. Dette forestiller Veje amtsråd i 1899. Foto i Byhistorisk Arkiv, Veje kommune.

holdt dertil ved administrative pålæg eller eventuelle domme.¹³² Selv om det sjældent skete eller ville ske, så måtte forholdsregler for en sådan situation være til stede. Et administrativt system må kunne fungere. Det nye og særlige var, at man havde inkorporeret kommunale organismer i det administrative system. En uefterrettelig embedsmand kan man altid få på plads, i den sidste ende ved at afskedige ham. Men en kommune kunne ikke trues med afsked. Selv om den skyldte staten sin skabelse, så var den skabt sådan, at dens bestyrelse, sogneforstanderskabet (de fødte medlemmer undtaget), var konstitueret uafhængigt af statsapparatet. Den fremstod af folket i form af vælgerne, og kun de

kunne igen fjerne den. Uden det kunne man dårligt have talt om kommunalt selvstyre.

Men havde staten, lovgiveren, sluppet lampens ånd ud uden sikkerhed for at kunne få den ind igen? Det havde man faktisk, men man regnede nok med, at man kunne besværges den, hvis det skulle blive nødvendigt. I første omgang vel gennem embedsmandsindslaget i det kommunale råd, men ellers var sikkerhedsforanstaltningerne i anordningen af 13. august 1841 ikke overvældende. Der taltes om ansvar, men ikke hvordan man gjorde dette ansvar gældende. Om det var et udslag af en lidt naiv, idealistisk optimisme eller af mangel på omhu og gennemtanke ved lovens udformning, står ikke til at sige. Måske et både-og. Begge mekanismer var aktive omkring landkommunernes tilkomst, har vi set. Men var situationen end ny og uforudset, så havde det rutinerede statsapparat fat i den lange ende. Man havde midler til at tvinge lovstridige kommuner, hvis det blev nødvendigt. Og det blev det. Om det var et tilfælde eller en tendens – materialet er for småt til bastante udtalelser – tør ikke siges, men sager, hvor kommuner havde sat sig op mod loven og lovligt givne påbud, blev først et problem efter systemskiftet i 1848/49. Og unaturligt er det vel ikke, at kommunerne skulle have opbygget en vis selvfølelse og kurage, inden de skred til yderligheder.

De sanktionsmidler, ministerierne havde at true med og også bragte til anvendelse i ekstreme situationer, var i første led idømmelse af mulkter. En præst fik at vide, at hvis han fortsat undlod at aflægge fattigregnskab, ville han blive mulkteret. Et sogneforstanderskab fik dagsmulkter stillet i udsigt for at fremtvinge udbedte oplysninger til amtsrådets regnskabs eftersyn. Et andet stod til samme straf, hvis en bivej ikke var grundforbedret inden to år. I et tredje tilfælde var det pligten til at foreslå offerstørrelser, man holdtes til ved samme sanktion.¹³³

Mulkteringerne var omhyggeligt adresseret til de personer, der var ansvarlige for forseelserne. Præsten var ansvarlig for fattigregnskabets ekspedition ifølge loven; for vejenes anlæg og vedligeholdelse med meget mere var det almindeligvis sogneforstanderskabet, der hæftede. Én for alle og alle for én, dog med undtagelse af medlemmer, der bevisligt havde modsat sig den ulovlige foranstaltning.¹³⁴

Hvis de mulkterede kommuner fremturede i deres opsætsighed og nægtede at betale de idømte mulkter, blev næste led i sanktionskæden aktuelt. Det var først udpantning af de pågældende for de skyldige

beløb. Senere, især fra 1866, kom også afsoning ind i billedet. Idømmelse af multer kunne kommunernes umiddelbare administrative overmænd, oftest amtsrådet, foretage. Iværksættelse af udpantning og afsoning krævede derimod overøvrighedens sanktion og underøvrighedens eksekution.¹³⁵

Apparatet, der skulle sikre, at også forvaltningens yderste led udførte sine lovpligtige opgaver, var således i orden. En stat må naturligvis have de midler, der skal til for at føre *lovene* ud i livet, også når det er folkevalgte organer, der skal administrere dem. Hvordan staten var stillet over for kommunerne, når der var tale om foranstaltninger, der ikke var bestemt ved lov, er en anden og mere tvivlsom sag. Selv den enevældige regering trådte forsigtigt, da den under den sociale og nationale uro i 1840'erne gerne ville have kommunernes assistance (se 5.3.3 ovenfor). Man »opfordrede« og »anmodede« kommunerne i de aktuelle, rigtignok stærkt politisk ladede situationer.

Da koleraen truede i 1852, kunne akutte foranstaltninger ligeledes forudses, og Indenrigsministeriet gjorde sig sine tanker om kommunernes inddragelse uden nogen lovdækning. Og man skønnede, »at efter det forhold, hvori kommunerne efter den pågældende lovgivning er stillet til regeringen, har denne *ret til at tvinge en kommune* (min fremhævelse) til at træffe de forholdsregler, regeringen finder nødvendige«. ¹³⁶ Vel var der tale om en konkret situation, men vendingerne i skrivelsen var generelle, og det var ikke kommunernes selvstændighed, der var det glade budskab. Tværtimod så man dem som led i embedshierarkiet, som operative enheder for staten.

Om denne skarpe udmelding fra regeringens side kan sættes i forbindelse med den almindelige udvikling, tør ikke siges, men netop i rigsdagssamlingen 1852/53 indkom der en bred strøm af henvendelser om bedre og friere kommunale forhold.¹³⁷ Set i den store sammenhæng var det sjældent, staten tyede til sanktioner over for kommunerne. Men at man mente det nødvendigt at have muligheden i påkommende tilfælde, derom er der ingen tvivl.

Det mest bemærkelsesværdige i situationen var på en måde, at den enevældige regering havde sat kommunerne i verden på et så løst og mangelfuldt lovgrundlag, som tilfældet var, hvad angik beføjelser og sanktioner. Men det blev der rådet grundigt bod på, da den landkommunale lovgivning blev revideret i 1867. Mange kompetenceuklarheder blev her ryd-

det af vejen, og det skete helt i tråd med de administrative afgørelser i perioden, dvs. gerne til overmandens, især amtsrådets, fordel.

Den tendens, der lå i disse afklaringer, var på ingen måde hverken enestående eller tilfældig. I forrige kapitel er kort berørt den stærke opbinding på det økonomiske område, gennem hvilken amtsrådet med loven af 1867 fik så solid hånd i hanke med kommunernes almindelige udfoldelse. Og dette var igen et led i den ganske bastante generelle underordning under de højere myndigheder, først og fremmest amtsrådene, loven medførte for kommunerne. Denne generelle regulering af kommunernes virksomhed vil i kapitel 9 (9.4) blive beskrevet mere udførligt og i sammenhæng med den politiske udvikling.

8.4 Kommuner, stænder og Folketing

1. Strømmen af henvendelser

Selv om tilblivelsen af de kommunale love og de politiske forhold, der lå bag, ligger uden for dette arbejdes rammer, skal dog kort berøres de relationer, der undervejs i perioden var mellem kommunerne og de aktuelle råd- og lovgivende forsamlinger, dvs. stænderforsamlingerne i Viborg og Roskilde indtil 1848, derefter Rigsdagens Folketing. Kilderne hertil er de oversigter over modtagne henvendelser (propositioner, andragender, adresser etc), der er trykt som anhang til de pågældende forsamlings forhandlinger.¹³⁸

Disse oversigter fremviser en umiddelbart betragtet imponerende aktivitet fra befolkningens side over for de råd- og lovgivende organer. Henvendelserne kom både fra byer og landdistrikter, fra beboere i gruppe og fra enkeltpersoner, fra foreninger og kommunale bestyrelser. I det følgende lader vi henvendelser fra købstæder og enkeltpersoner ude af betragtning og ser blot på dem, der udelukkende eller aldeles overvejende havde landboer som afsendere. Og det var dem, der var flest af. Antallet kunne svinge stærkt fra samling til samling, fra en halv snes stykker til op mod tre hundrede. Flest var der i de første år efter Rigsdagens åbning (1850-53), men der var toppunkter både før og efter (1844, 1859, 1864-65).

Indtrykket af »brevstorm« bliver ikke mindre udpræget, hvis man ser på antallet af underskrifter på adresserne, og det skal bemærkes, at de

tal, der her anføres, er absolutte minimumstal, idet antallet af underskrivere ikke i nær alle tilfælde er anført i de trykte oversigter. Allerede i henvendelserne til stænderne i 1844 var der tæt op mod 40.000 underskrifter, til Folketinget var der i 1859 omkring 46.000 og i 1864-65 knap 58.000. Antallet af underskrifter på adresserne var rigtignok ikke synonymt med antallet af aktive personer, idet de samme naturligvis udmærket kunne optræde på parallelle henvendelser om forskellige emner. Et sikkert, men igen absolut minimalt mål for antallet af underskrivere får vi ved at tælle henvendelserne i større enkeltsager. Et lovforslag samlede således i 1859 mellem 19 og 20 tusinde underskrifter, og imod grundlovsrevisionen protesterede i samlingen 1864-65 mere end 57.000 personer.

Uanset hvordan man gør det op, løb tallet på landboer, der på denne måde var politisk aktive i perioden 1842-67, op i titusinder og ikke usandsynligt endda også op i nærheden af de hundredtusind. Det er store tal, der siger noget om den politiske vågenhed blandt landboerne. Men om det, som her er hovedværindet, de kommunale initiativer og reaktioner i forholdet til lovgiverne, er de ikke umiddelbart oplysende. Vil man vide, hvilken andel kommunerne havde i alt dette, kende de specielt kommunale initiativer og reaktioner i forholdet til de pågældende forsamlinger, får man et problem, og det skyldes i vidt omfang den måde, adresserne var kommet til verden på.

2. »Store« og »små« adresser. Den organiserede adressebevægelse og landkommunalforeningerne

En meget stor del af adresserne omhandlede de store politiske spørgsmål i tiden, forfatningen, kommunal reform og ikke mindst en række landbo-reformsager som selvejets fremme, tiendeafløsning, forbedring af husmændenes kår m.fl. Vi ved, at initiativet til disse adresser, ofte med hundreder eller tusinder af underskrivere, udgik fra bestemte kredse af personer omkring den politiske bondebevægelse, der var opstået i 1830'erne. Denne særlige *adressebevægelse* var særdeles velorganiseret. Ud fra sit kerneområde på Sjælland formåede den at fremkalde samordnede adresser fra hele landet med titusinder af underskrivere.¹³⁹ Der kunne godt være sogneforstandere blandt underskriverne, men kommuner som sådanne optrådte så godt som aldrig på disse »storpolitiske« adresser.

Et led i adressebevægelsens organisation var de landkommunale foreninger, der var opstået efter landkommunernes etablering i 1842. Den første stiftedes i Københavns amt, i 1843, men der fulgte snart flere efter, i Holbæk, Præstø og Svendborg amter, på Langeland, Bornholm og Falster. Fra Jylland kendes vist kun en enkelt, »Communalforeningen for den østlige Del af Randers Amt«. Disse kommunale foreninger tog primært del i adressebevægelsen, når de store landspolitiske spørgsmål var oppe, dels gennem direkte henvendelser til stænder eller Folketing, dels gennem inspiration eller organisation af beboeradresser fra foreningernes områder.

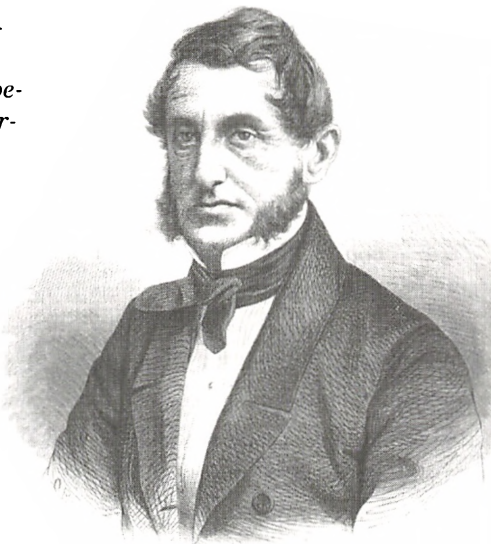
Landkommunalforeningernes organisation og virksomhed kunne nok fortjene en nøjere undersøgelse, men så meget står dog klart, at foreningerne *ikke*, som de senere sognerådsforeninger, var dannet af kommunerne som organer til drøftelse af og løsning af fælles kommunale opgaver. Tværtimod gik hovedstrømningerne den modsatte vej. Det lå i foreningernes formål og virksomhed blandt andet at virke som inspiration for det kommunale liv ude i distrikterne.¹⁴⁰ Men uanset strømningernes retning er det klart, at det kommunale islæt var vævet godt og grundigt ind i de store adressers mønster, og at det ikke, i hvert fald ikke på det foreliggende grundlag, kan lade sig gøre at udsondre det.

Men der var andre adresser end de storpolitiske. Der var en vrimmel af henvendelser om små og større emner fra befolkningen på landet. Gennem skalaen af emner får vi et indtryk af, hvad der ud over de store spørgsmål rørte sig blandt landboerne. Det kunne godt være sager, der uden at regnes til de store i tiden ikke desto mindre opflammede landbefolkningen. Lovforslag, der anfægtede kirken og troen, således ét om trosfrihed (i 1851-52) og ét om overførelse af personregistreringen (den borgerlige civilregistrering) fra kirken til verdslige myndigheder (1859), berørte stærkt følelsesladede områder og fremkaldte striber af modadresser.¹⁴¹ I den anden ende af skalaen var man nærmere ved jorden. En klage over det stedlige sogneforstanderskab, ønsker om oprettelse af bondehøjskoler og om at få bedre præmier til hingste på hingsteskuerne.¹⁴²

3. Adresser fra kommuner

Var kommunernes indsats meget lidt kendelig i de storpolitiske adresser, så var den til gengæld til at få øje på, når det gjaldt de øvrige hen-

Asmund Gleerup, lærer på Holbækegnen, var én af foregangs-mændene i den gryende bondebevægelse i 1840'erne. Han var formand for den i 1844 stiftede Landkommunalforening for Holbæk amt, hvorfra mange adresser til stænderne udgik. Senere blev han medlem af Bondevennernes bestyrelse og af Folketinget. Han var en fyndig taler og en ivrig talsmand for bøndernes frihed og demokratiske rettigheder. Træsnit efter tegning af Otto Bache. Illustreret Tidende 1865 nr. 54.

vendelser. Af de i alt omkring 700 tilfælde, hvor et sogneforstanderskab ifølge oversigterne har været afsender eller medafsender af en adresse, handlede det i langt de fleste om disse »mindre« emner. Kun en forsvindende del (max. 25) havde de store politiske spørgsmål som emner.

Man bemærker, at mere end tre fjerdedele af disse aktionerende sogneforstanderskaber var jyske. Dermed er ikke sagt, at den udadventede politiske aktivitet var større i kommunerne i Jylland, end den var på Øerne. Forholdet var efter alt, hvad vi i øvrigt ved, snarere det omvendte. Den forklaring, der kan binde trådene sammen, er den, at man på Øerne i højere grad brugte kræfterne på de store politiske adresser, og i dem har kommunerne ikke haft behov for at fremtræde særskilt. Mens jyderne så har koncentreret sig mere om »småtingene« i separate henvendelser.

Blandt disse øvrige kommunale henvendelser til stænderforsamlinger og Folketing kan det lade sig gøre at skelne i hvert fald to slags. Henvendelser af den ene slags – og det var den store part af dem – var fremkommet som reaktion på noget, der skete i stænderforsamlinger eller Folketing. De havde oftest form som protester mod fremsatte lovforslag, men kunne også udtrykke støtte. Ved den anden slags henvendelser var inspirationen typisk lokal, og de relativt få, der var af slagsen, gik mestendels ud på at få lovgiverens støtte i et konkret anliggende. Lidt forenklet sagt viser den første slags os nogle holdninger i landbosam-

fundet og den anden i det mindste nogle eksempler på praktiske problemer i de enkelte kommuner.

Blandt de kommunale indsatser mod fremsatte lovforslag står protesterne mod et forslag om indførelse af indkomstskat i 1851-52 helt for sig. Det var en adresseaktion i den store stil, men med det særkende, at den blev båret af kommunerne. Det var borgerrepræsentationen i Horsens, der havde taget sig på at organisere aktionen. Man tilsendte samtlige jyske kommuner et forslag til protestskrivelse med opfordring til at underskrive den og enten returnere den til borgerrepræsentationens ekspedition eller selv at fremsende den til Rigsdagen.¹⁴³ Vel omkring 250 landkommuner var foruden talrige borgerrepræsentationer i købstæderne med i aktionen. Modstanden mod forslaget gik på det forøgede administrative arbejde og på det »inkvisitoriske« indseende med medborgernes økonomiske forhold, det ville medføre.¹⁴⁴ En oplagt sag for de folkevalgte kommunalforvaltere.

Et andet lovforslag, som bragte sagtens over 150 jyske kommuner på barrikaderne, var et forslag om trosfrihed i 1850-51. Det vedrørte i grunden overhovedet ikke kommunerne som sådanne, men de gik altså her med i forsvaret for den traditionelle tro. Den skulle liberalisterne ikke pille ved. Hvordan aktionen i øvrigt var organiseret, er ikke nøjere undersøgt. Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab blev opfordret til at deltage af et sogneforstanderskab i Vendsyssel.¹⁴⁵

Der var dog andet end protester, der kunne kalde kommunerne frem, om end rigtignok i betydeligt ringere tal. De successive lovforslag om anlæg af jernbaner fra midten af 1850'erne affødte en række lige så successive henvendelser fra kommuner i de berørte områder. Hensyntagen til de særlige lokale forhold i de enkelte tilfælde var det gennemgående tema. Alt i alt var godt og vel et halvt hundrede kommuner ude i dette ærinde.¹⁴⁶ Tilsvarende ville en 20-30 jyske kommuner, men på en mere dystre baggrund, gøre opmærksom på deres særlige behov, da lovgiverne efter krig og besættelse i 1864 drøftede spørgsmålet om erstatning til de krigsramte.¹⁴⁷

4. Fælles og enkeltkommunale adresser

Allerede i stændertiden var der fælles kommunale henvendelser. I 1842 androg »medlemmerne af sogneforstanderskaberne i Skodborg-Vand-

Gunderup-Nøvling sogneforstanderskabs bidrag til adressestorkommissionens mod loven om indkomstskat. Den største organisation af adresserne ses af de rundsendte fortryk. Man noterer sig, at sognepræstens og godsejerrepræsentantens underskrifter mangler. Folketingets arkiv, Adresser 1851-52.

Til Rigsdagen!

Da vi af Udsættelse til Væsen om Landbevoksning bemærke, at det blandt Næret gaaer ud paa at trænge de almindelige Befølgningens, der allerede nu er højt befølgende med Dødsen til Dødsfald af Tid, nemlig: Skovforstandere i Skovbetænkning og Sogneforstandere paa Landet, Tid til at være en yderligere tilførselsbetalt og betydelig Gjættning, der udskræmmer et et Skatte-Nalagsbetalt og Grænserne paa Landet betragtes som:

Til at aflægge en Gæd som fører af dem ikke kan helde, samt

Til at give Næret, uansetforhø det landets Regerings-Commissioner befalet,

og de vi kende at det herfor er nødvendigt, helseconomisk Nøgle eller retfærdigt, at bevare den næringbetrukkende Børgere en større Teil af den Tid som den mest nødvendigt til egen og Families Underhold, samt Udvikling af det nye Skatte, end den Skilling som Landet kan lade, — (se mere vi ikke alene det Land, at være ikke tvungen og betydelig landets Rigtighedsbetalt, af egen Træff, vilde fremme inddet at en landets Landbetrukkende; mere, de Grænserne § 57 bekræfter:

Et Ingen kan trænge til at aflægge sin Kirkebog alene med fuldstændig Erfaring, og den næringbetrukkende Børgere Tid og Træffere ofte er land betydeligt, Landet den næste Kirkebog;

Da det betrukkende nødvendigt men mere en Grænse, at der skulle Ingen vilde- ligen kan træde over land Tid, eller betrukkende land Gjættning, og en Landet, ad retfærdigt, ikke almindeligt med nogen en Væsen,

for længere vil tillige være Trængsel til at sætte land betydeligt Trængsel inddet:

Et Du eller Næret tillige Den Tid til, uden stort Samtykke, at betrukkende over en Grænse af vor Tid og Tid, eller til at betrukkende med land eller flere Regerings- og Commission-Commissioner befalet.

Sogneforstandere for Gunderup-Nøvling Sogne
skattebetalt

Christen Andersen - Gunderup-Nøvling
Johansen, J. Hansen, J. Hansen
Friedrich Nielsen, Christen Andersen

fuld m.fl. herreder« om en ophævelse af den tvungne skolegang, og i 1846 var 7 fynske sogneforstanderskaber med i en vestfynsk adresse mod de mange vejrbomme på Fyn.¹⁴⁸ Efter systemskiftet, i 1850 og 1851-52, var en række kommuner i de sydvestjyske herreder ude i fælles aktioner for at få lindret byrderne ved sandflugtsbekæmpelsen.¹⁴⁹ Også distriktshesteudredningen fik et kommunalt skud for boven (men så heller ikke mere). Her var det 21 sogneforstanderskaber i Svendborg amt, der i fællig anmodede om, at ordningen blev ændret.¹⁵⁰

Om et arrangement 1866-67 mellem 11 sogneforstanderskaber på Mors, møntet på Folketingets behandling af sognefogedinstitutionens forhold, får vi at vide, at det var foregået som et møde mellem delegerede fra kommunerne, der fremsatte det fromme ønske, at sognefogedernes løn blev afskaffet. Nogenlunde på samme måde er det gået til, da 11 formænd for forskellige sogneforstanderskaber på Langeland og to menige medlemmer underskrev en adresse i forbindelse med Folketingets behandling af kommunallovforslaget i samme samling.¹⁵¹

De anmodninger, som kommuner enkeltvis eller nogle få sammen kun-

ne finde anledning til at fremsætte over for stænder eller Folketing, kunne fx gå på: maksimalpris på maling af korn, præstens deltagelse i skoleudgifterne, mulighed for at indbringe ministerielle resolutioner for domstolene, omdannelse af brandvæsensordningen, godtgørelse af valgmands omkostninger m.m. En håbefuld kommune så frem til klækkelige besparelser, hvis man kunne få lovgiverne med på ideen om, at forældre skulle beholde forsørgerpligten for deres børn, til de var blevet gift eller selvforsørgende.¹⁵¹ I den helt lokale ende kunne ønskerne gå på: oprettelse af et apotek i kommunen, flytning af en redningsstation, forlægning af en vejlinie, ændring af den stedlige retskredsinddeling, fritagelse for afgift til Løgstør Kanal og regulering af lærerens løn i Pjedsted.¹⁵³

Mellem disse mere eller mindre perspektivrige enkeltkommunale henvendelser er der én (tidligere berørt i anden sammenhæng), det her er på sin plads særligt at nævne. Den rettedes af Højen-Jerlev sogneforstanderskab ved Vejle til Viborg Stænder i 1844 og blev dér forelagt af sogneforstanderskabets formand, C. Dalgas, der selv var medlem af stænderforsamlingen. Det var en velargumenteret henvendelse, der mandede ud i konkrete forslag til ændringer af tre paragraffer i den kommunale anordning plus et par tilføjelser. Ændringsforslagene gik lige på de ømme punkter i den kommunale forfatning, præstens særlige beføjelser inden for fattigvæsenet især, den ustabile balance mellem sogneforstanderskab og politimester i vejadministrationen og den uklare politiparagraf. Og de tilføjelser, man ønskede, var bestemt heller ikke uvæsentlige. Det ene gik ud på en forbedret kommunikation fra amtsrådene, det andet på indførelse af en obligatorisk, årlig samling, hvor beboerne, »sognemændene«, og sogneforstanderskabet kunne drøfte det kommunale arbejde.¹⁵⁴

5. Den kommunale indsats i perspektiv

Prøver man at betragte sagen fra den anden side, fra stænder og specielt Folketing, for at se på samspillet mellem det, der dér foregik af kommunal relevans, og de kommunale henvendelser, må man konstatere, at de forskellige lovudspil i højst forskellig grad affødte kommunale reaktioner. Det kan således godt undre, at kommunerne ikke lod sig høre, da kommunale reformforslag i begyndelsen af 1850'erne og igen i begyndelsen af 1860'erne debatteredes med stor iver i Folketinget. I den første af

de to situationer havde den organiserede adressebevægelse rigtignok taget emnet op, helt på linie med landboreformkravene efter det sædvanlige storadressemønster: mange adresser med mange underskrivende beboere, men uden kommunale stempler.

I de første år efter 1860, da kommunalreform atter blev sat på Folketingets dagsorden, var der nærmest ingen, der reagerede på det, og da adressebevægelsen efter 1864 kom i gang igen, samlede den kræfterne om modstanden mod det reaktionære grundlovsforslag. Da derimod Estrups forslag til en gennemgribende og lige så reaktionær ændring af landkommuneloven behandlede i Rigsdagen i 1866-67, var et enkelt andragende fra nogle kommuner på Langeland alt, hvad der kunne opbydes fra kommunal side.¹⁵⁵ Bondevennerne var indforstået, så adresseapparatet blev ikke sat i gang, og enkeltvis så kommunerne altså bare til. De grundlæggende spørgsmål om deres egen struktur og deres beføjelser synes ikke at have interesseret dem synderligt.

Med hensyn til de lovforslag, der vedrørte kommunernes løbende administration, først og fremmest gennem tildeling af nye opgaver, har vi ovenfor set eksempler på kommunale reaktioner i forskellige sager (indkomstskat, hestehold, sandflugt, gymnastik i landsbyskolerne m.fl.). Men i forhold til det samlede lovudbud var der ingen generel dækning. De nye love, hvoraf flere virkelig gav kommunerne mere arbejde, valglovene, lovene om vandløb og om brandvæsen, ombudsudnævnelserne m.fl., gik gennem Rigsdagen, uden at kommunerne gav den mindste lyd fra sig. Og før Rigsdagen trådte i virksomhed var det ikke anderledes, om man end må erindre, at kommunerne her via høringsinstituttet oftere blev inddraget i sager, der var aktuelle for dem.¹⁵⁶

Det er vanskeligt at gøre op, hvad der kom ud af den kommunale henvendelsesaktivitet. Nemmest er det at fastslå, at den i en række sager ikke førte til noget. Hverken skoletvang, sognefogedløn eller gymnastik i landbyskolen blev afskaffet. Distriktshesteordningen forblev uændret, og det stærkt bestormede forslag om trosfrihed, blev alligevel vedtaget, dog i modificeret form og med en mere spiselig titel.¹⁵⁷ Af de store adressekampagner førte den om en kommunal reform ikke til noget. Andre, fx dem, der gik imod borgerlig personregistrering eller ind for almindelig værnepligt, hoveriafløsning og andre landboreformer, gav vel resultater, men her var som nævnt den kommunale indsats indkapslet i helheden og ikke umiddelbart efterviselig. Af positivt kan vi konstatere, at der

kom en lov om sandflugtsbekæmpelse oven på henvendelserne 1850-57, ligeledes at vejbombene på Fyn blev afskaffet efter en ivrig kampagne, hvori mange andre end kommuner tog del. Den eneste sag, hvor det med ret stor sikkerhed tør siges, at det var den specielt kommunale indsats, der førte til resultat, var aktionen mod forslaget om indkomstskat. Den var massiv og størstilet og i bund og grund kommunal.

Alt i alt gav den specielt kommunale indsats ikke de store resultater. Den var uegal og spredt og virkede, set i en større sammenhæng, temmelig tilfældig. På mange punkter, hvor man ville vente kommunale reaktioner, måtte man savne dem. I de mest vitale kommunale sager overhovedet, kommunalreformforslagene, trådte knap en kommune frem, mens kommunalt helt uvedkommende forslag, fx om trosfrihed, satte de kommunale sind i stor bevægelse.

Forklaringen på disse forhold ligger i flere ting. Sondringen mellem, hvad der er kommunale emner, og hvad der ikke er det, er således til dels kunstig. En sogneforstanders og en beboers interesser i samfundets forhold kan ikke skarpt adskilles, og en interessant konstatering er det allenfals, at man i sogneforstanderskabernes tid ikke veg tilbage for at bruge det kommunale apparat og navn i almene anliggender.

Den væsentligste forklaring på den ujævne kommunale indsats lå utvivlsomt i den forskellige og for en stor del manglende tværkommunale organisation. Uanset kommunernes formelle stilling i de landkommunale foreninger og adressebevægelsen på Øerne, har de kommunale folk givetvis været engageret i disse bevægelser og har ladet dem repræsentere kommune-/beboersynspunkterne over for stænder og Rigsdag. På Øerne havde man i disse sager ikke brug for kommunerne i samme grad, som man havde det i Jylland. Fra Sjælland kom vist ikke en eneste fælleskommunal henvendelse, fra Fyn et par stykker, resten var jyske. Og det samme var også de to store, kommunale eller kommunalt dominerende adresser. Men det var isolerede enkeltforestillinger, og i det ene tilfælde i hvert fald sat i værk af en købstad. En fast organisation af og mellem landkommunerne blev ikke skabt. De egentlige foreninger af kommuner, sognerådsforeningerne, lod vente nogle år på sig. Som den vistnok første skabtes Ribe Amts Sognerådsforening i 1882.¹⁵⁸

Kapitel 9

Landkommunernes forvaltning og
selvstyre 1842-1867.
Sammenfatninger

Som helhed var fattigvæsenet det større område, hvor kommunerne havde den mest uindskrænkede selvstændighed. Når blot de fattige fik det nødtørftigste til deres eksistens – og her lå tolerancetærsklen højt – var der ingen, der blandede sig. Gennem den støtte, kommunen gav de fattige, fik den et langt stykke nærmest hals- og håndsret over disse socialt og ofte også psykisk belastede stakler, ikke mindst dem, der var anbragt på de kommunale fattighuse og -gårde. Billedet fra begyndelsen af dette århundrede viser beboere og ansatte på Skottrup fattiggård i Børglum sogn. Foto i Historisk Arkiv, Vendsyssels historiske Museum.

9.1 Kommunerne og opgaverne

1. Kommunerne, det nye forvaltningsled

Med etableringen af landkommunerne var der sket et markant nybrud i det danske samfunds administrationssystem. Et nyt led af forvaltede organer – og vel at mærke organer, der var overvejende folkevalgte – var skudt ind i det hidtidigt statslige forvaltningshierarki og var blevet tildelt nogle opgaver, som tidligere var varetaget i statsligt regi. Repræsentanter for befolkningen var hermed blevet betroet et samfundsmæssigt ansvar. Kommunale *myndigheder* var skabt ved siden af statens.

Med dette nybrud var der som tidligere beskrevet dels tale om at imødekomme de liberale strømninger i tiden, dels at foretage en billig udvidelse af det administrative potentiel.¹ Det sidste var ikke mindst påkrævet, fordi den lokale statsforvaltning, der efter det patrimoniale systems opløsning i alt væsentligt bestod af præsterne og herredsfogderne, var svært bebyrdet og da slet ikke gearret til en udvidelse af de offentlige opgaver.

Landkommuneloven af 1841 lagde konsekvent op til, at præst og herredsfoged skulle aflastes. De nye kommuner overtog først og fremmest omsorgen for de fattige og driften af det såkaldte almueskolevæsen, som hidtil havde påhvilet fattig- og skolekommissionerne fra 1803 og 1814, hvori sognepræsten og i mindre grad politimesteren (herredsfogden) og godsejeren havde været de ansvarlige drivkræfter. De opgaver, kommunerne fik inden for vejvæsenet, havde tidligere primært hørt under politimesteren. De opgaver, man herudover fik fra starten, var dels mindre sager, dels funktioner, der ikke før havde været formelt indbygget i det administrative system (betænkninger, forestillinger).

Som beskrevet ovenfor i kapitlerne 4-6, voksede byrden af opgaver siden betydeligt. De oprindelige opgaver blev udvidet, og der kom, som det ses af det følgende skema, ikke så få nye til.

I tabel 9.01 er rækken af opgaver anført med angivelse af tidspunkt for den lov- eller anden hjemmel, der legitimerede kommunernes beskæftigelse med den pågældende opgave. Opgaverne er grupperet nogenlunde som under behandlingen ovenfor, små og store imellem hinanden, og omtrent i den rækkefølge, de blev optaget af kommunerne. Og

Tabel 9.01. De landkommunale opgaver 1842-1867

	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	
Fattigvæsen	*																											
Skolevæsen	*														*													
Vejvæsen	*																											
Kørsels- og arbejdsplichter	*		*							*																		
Betænkninger/høring	*									>																		
Forestillinger	*																											
Politiopgaver	*									>																		
Tilsyn m brandforsikring*																	*										>	
Legatbestyrelse	o	o																										
Meddelelse af oplysninger											o*																	*
Opinionspåvirkning	o																											
Jordemodervæsen	o																											>
Veterinærvæsen	*																>											
Vandløbsvæsen					*					*								*										
Besættelse af off. ombud					*					*																		
Social støtte uden om fattigvæsen					o	o								*	*	>												
Medicinalvæsen					o										>													
Retsopgaver					*								*												*			
Brevbæring						*																						
Snekastning						*												*										
Folkevæbning og andre krigsforanstaltninger																								*				
Militært hestehold						*		*																				>
Valgadministration						*	*																					
Sundhedsvæsen															o		*											
Brandvæsen																							*					
Sandflugtsvæsen											*															*		

* markerer opgavetildeling ved lov (anordning, forordning).

o markerer opgavetildeling ved administrativt påbud (cirkulære, skrivelse).

Markeringerne angiver året for den lov, henholdsvis det påbud, der satte opgaveløsningen i værk. * ved 1842 henviser til den kommunale anordning af 13. august 1841.

> markerer det konstaterede ophør af den pågældende funktion.

i hvert fald én af dem, »opinionspåvirkning« eller formidling af statsmyndighedernes meninger, er naturligvis aldrig officielt blevet betragtet som en opgave (se 6.8.5 ovenfor). Væsentlige forøgelser af arbejde eller beføjelser gennem nye påbud er markeret med gentagne signaturer.

Ser man i sammenhæng på det sæt af opgaver, sogneforstanderskaberne blev forlenet med fra 1842 til 1867, er det naturligt at spørge, om

der var nogen linier og tendenser i billedet? Var der noget, der karakteriserede den tildeling af opgaver, der fandt sted?

2. Administrativt pålagte opgaver

Som det ses, var ikke så få af opgaverne, en 6-7 stykker, kommet på det kommunale arbejdsprogram uden at være givet direkte ved lov. Det er nok værd at bemærke, ikke mindst på baggrund af den kategoriske kancelliudtalelse fra 1843, der sagde, at sogneforstanderskabet havde at gøre med de sager, der var nævnt i den landkommunale anordning, og ikke andre.² At nye love ville kunne føje nye hverv til de oprindelige, var naturligvis underforstået og for den sags skyld også forudset i selve anordningen (§17).

Tildelingen af de opgaver, der ikke støttede sig på direkte lovbud – såvel dem, der ses af skemaet, som andre der lå under fattigvæsen eller andre regulære områder – blev begrundet på forskellig måde. Den enevældige regering betragtede i flere tilfælde de nye hverv som afledt af bestemmelser i den kommunale anordning. Da kancelliet ville have, at sogneforstanderskabet via den agtelse og tillid, det nød, skulle medvirke til forebyggelse af de »uordener«, der kunne opstå i forbindelse med ungdomsgilder og legestuer, henviste man til politiparagraffen (§20), og den samme paragraf måtte, knap så indlysende, holde for, da det kommunale organ skulle mobiliseres til overvågning og bekæmpelse af smitsomme sygdomme.³

Sogneforstanderskabets medvirken, når udgifterne til jordemoderens hus, brænde og foder skulle bestemmes, betragtede Kancelliet i 1843 som en sag, hvori betænkning skulle afgives. Men da en kommune nogle år senere (1847) fik lov til at udrede udgifterne af kommunens kasse og påligne dem på beboerne, var Kancelliets eneste bekymring den, at det var de rette beboere, der kom til at betale.⁴ Dvs. man blåstemplede administrativt en funktion, der uanset hvor praktisk den var, og hvor udbredt den blev, var uden lovgrundlag. Sogneforstanderskabets funktion som legatbestyrer kom på samme måde »ind fra sidelinien« og blev efterfølgende administrativt accepteret af de centrale myndigheder.⁵

Kancelliets egen fornemmelse af at være på usikker grund fremgår formentlig af, at man selv i de to tilfælde, hvor der henvistes til politiparagraffen, ikke påbød kommunerne at holde deres pligter ifølge loven.

Der var i formen tale om cirkulærer og i formuleringen om opfordringer. Den administrative »opinionspåvirkning«, vi har set under enevælden, kan i sagens natur heller ikke fremvise formuleringer i form af påbud. Man uddelte opbyggelige skrifter, man opmuntrede, man henledte opmærksomheden på, og kongen ville »anse det med særdeles velbehag, når sogneforstandere ..«. ⁶ Stærkest, men alligevel uden at være en ordre, var ordene i bondecirkulæret, hvor man »i særdeleshed gør – regning på, at sogneforstanderne vil benytte deres indflydelse på ..«. ⁷ Det var indtrængende henstillinger, men man trynede ikke.

Den bureaukratisk korrekte, enevældige regering var i sit største dilemma i denne henseende i 1847, da mangel på korn skabte en voldsom dyrtid. For at undgå at småfolk, der ellers kunne klare sig selv, kom under fattigvæsenet, ville et amtsråd opfordre kommunerne til at indkøbe korn til forsyning af disse mennesker og betale det over skatterne. Det var der imidlertid ingen hjemmel for i lovgivningen, resolverede Kancelliet i februar, men i maj var man kommet frem til, at det var »en selvfølge, at vedkommende sogneforstanderskab (måtte) træffe de fornødne foranstaltninger« for at forebygge de truede befolkningsgruppers henfald under fattigvæsenet. ⁸ I juridisk forklaring var hjemmelen til at gå ud over loven at hente »i de indtrufne forhold, der gjorde ekstraordinære foranstaltninger nødvendige«. ⁹

Det samme kunne med endnu større ret have været gjort gældende i 1848, da krigen satte kommunerne til at danne væbnet forsvar, organisere indkvarteringer og leverancer til hæren m.m. Men da var der ingen, der havde behov for at legitimere foranstaltningerne, og heller ingen, der spurgte om hjemmel.

Folkestyrets regeringer tog i det hele taget lettere på disse lovformaliteter, synes det. Da man i 1856 udstedte regler for de sanitære forhold i fattighuse på landet, blev amtmændene bedt om »at påse, at de foranførte bestemmelser – er iagttagne« ved alle nye fattighuse, og med hensyn til de gamle »drage omsorg for«, at de, så vidt gørligt, blev indrettet tilsvarende. Man skulle være ganske stærk i den administrative jura for at gennemskue, at dette ikke var et påbud begrundet i lov, men en vejledning, en kraftig opfordring i cirkulærereform. Noget, man så sandelig burde, men ikke skulle. Og hjemmelen, begrundelsen, var den, at »ministeriet havde fundet det nødvendigt –«. ¹⁰

Med lignende retoriske begrundelser udbad de folkevalgte regeringer

sig i flere tilfælde oplysninger fra kommunerne. I et cirkulære fra 1850 måtte »man anse det for rettest«, at fattighusenes tilstand blev taget under overvejelse, og Indenrigsministeriet anmodede derfor tjenstligt amtmændene om at indhente de nødvendige oplysninger fra sogneforstanderskaberne.¹¹ Da de årlige indberetninger af regnskabstal blev sat i værk i 1858, opgav samme ministerium som grund, at det måtte »anses nødvendigt« i analogi med en længst afdød cirkulærebestemmelse fra 1820.¹² For Justitsministeriet var det nok, at »det (var) anset nødvendigt« at gennemføre en landbrugstælling få år senere.¹³ Man har dog nok følt behov for et lovgrundlag, og man fik det, da landkommuneloven blev reformeret i 1867. Det bestemtes her, at det kommunale organ havde pligt til at fremskaffe og meddele regeringen oplysninger om folketal, kvægbestand og andre lignende forhold i kommunen.¹⁴

Disse administrative pålæg angik i reglen mindre eller akutte opgaver; opgaver, som man ikke fandt det nødvendigt eller ønskeligt at sætte på regulær lovform. På det foreliggende grundlag synes det, som om den enevældige regering var mere forsigtig og sober med disse administrative henstillinger end dens efterfølgere, der søgte at kompensere for det manglende lovgrundlag gennem en temmelig håndfast »cirkulæreadministration«.

I hvor høj grad disse lovtekniske variationer har spillet ind på det kommunale plan, står ikke til at sige. Generelt formentlig ikke meget. I materialet fra Gunderup-Nøvling er der intet, der tyder på, at man tog lettere på et cirkulæres vejledende fortolkning eller anbefaling end et påbud ifølge lov. I begge tilfælde var der tale om højere autoriteters legitime viljesytringer, og dem har man normalt indrettet sig på at følge.

3. Statsopgaver – kommuneopgaver

Uanset der kan påvises gøremål, som kommunerne optog på eget initiativ (se 9.2.4 nedenfor), så er det hævet over diskussion, at det kommunale opgavesæt som sådan var givet af staten. De opgaver, kommunerne rundt om påtog sig herudover, var i sammenhængen få og små, og de betragtedes næppe som egentlig kommunale, netop fordi de var uden statslig sanktion. Men når det nu var staten, der gav kommunerne deres opgaver, så er det nærliggende at spørge, om kommunerne i højere grad blev lokale statsforvaltere end organer, der skulle løse nærsamfun-

dets problemer og virke som talerør for beboerne? I hvilket forhold var det »statsopgaver« eller »kommuneopgaver«, kommunerne havde for sig, hvis man overhovedet sondrede mellem opgaverne på denne måde?

Var omsorgen for de fattige, undervisningen af børn og opbygningen af gode sogneveje opgaveløsning for staten eller afhjælpning af beboerbehov i kommunen? Eller afløb for skadeligt vand og bekæmpelse af ildebrande og sandflugt? Svaret er ikke et enten/eller. Både lokalsamfundet og staten havde fordele af disse sager, beboerne i kommunen primært og umiddelbart, staten på et mere overordnet plan. Orden i samfundet, ingen tiggeri og social uro, bedre uddannelse og oplysning, fremme af landbruget og den infrastruktur, der både kunne få handelen til at glide og samfundet til at hænge bedre sammen.

Elementet af beboergavn var dog åbenbart i de nævnte funktioner. Ved andre opgaver – af de knap så fremtrædende – var den lokale interesse ikke mindre oplagt. Det gjaldt fx kommunernes bestyrelse af legater, indflydelse på de lokale ombud og ikke mindst retten til at gøre forestillinger i lokale sager. Fordelen har her pr. definition været på kommunens side, men det praktiske udkomme for den enkelte kommune har været til at overse. Høringsinstituttet smagte vel mere af kommunal indflydelse i konkrete sagsforhold, men det reelle i forholdet var som oftest statens behov for at få noget at vide om de faktiske forhold og holdninger i det lokale.

Endnu mere udpræget og ensidigt gjaldt dette de oplysninger om lokale forhold, som statslige myndigheder i stigende grad rekvirerede fra kommunerne. Det var ren statsinteresse, som også opinionspåvirkningen var det, når den optrådte. Selv om der måske faldt lidt af til kommunerne, var det også helt oplagt statens behov og mangel på lokal-kendskab, der lå bag kommunernes udpegning af personer til statslige ombud, og helt klart til benefice for staten var befordringen af tjenstlige breve og relativt arbejdstunge opgaver som holdet af hærens heste og administrationen af de mange nationale valg.

Spørgsmålet om opgavernes statslige eller kommunale natur kunne også komme op i den samtidige debat. Specielt fremførtes det synspunkt, at skolevæsenet var noget for sig, dvs. ikke et rent kommunalt anliggende »som de øvrige kommuneanliggender«. ¹⁵ Hvad der i øvrigt lå bag dette, skal ikke her videre forfølges, men synspunktet stod dog ikke uimodsiget. ¹⁶

Vi må konkludere, at som helhed havde både stat og kommuner gavn af den kommunale virksomhed. Kommunerne fik ved selvstyre løst nogle påtrængende opgaver i lokalsamfundet, og, hvad der ikke var uvæsentligt, man fik hånd i hanke med de opgaver, hvor beboerne alligevel skulle levere ressourcerne.

4. Opgavetildeling under enevælde og folkestyre

Men den stat, der tildelte kommunerne opgaverne og havde så tydelige interesser i sagen, var ikke den samme perioden igennem. Det var den

De opgaver, kommunerne fik under enevælden, blev naturligvis formelt og reelt tildelt dem af kongen / den enevældige regering gennem udstedte anordninger etc. Men stænderforsamlingernes holdninger var bestemt ikke uden betydning, når det gjaldt initiativer og lovforberedende arbejde. Som indledningsvis nævnt havde begge stænderforsamlinger ikke uden held ivret for en forøgelse af kommunernes opgaver. Billeder af samlede stænderforsamlinger findes vist ikke, men udsnit af dem blev udgivet som gruppebilleder, her »Danske Folkerepræsentanter, Viborg« fra 1844. Der var et marked for billeder i tiden. Udvalget af personer var foretaget, så der var noget for enhver smag. Til venstre fornedet sidder den fremskridtsvenlige bonde Ole Kirk, til højre den markante godsejer-type Rasmus Roulund til St. Restrup. Tegning af L.A. Smith. Litografi i Statsbibliotekets Kort- og billedsamling.

enevældige regering, der satte kommunerne i værk fra 1842 og tog dem i betragtning ved samfundsopgavernes løsning frem til 1848. Herefter var det folkestyrets regeringer, der administrerede den kommunale mulighed. Kunne man nu vente, at de to forskellige slags regeringer vil have forskelligt syn på kommunernes rolle i samfundet og følgelig gøre brug af dem på forskellig vis? Ville fx folkestyret vise sig mere kommunevenligt, tage kommunerne mere med i samfundsopgavernes løsning? Giv dem flere og vigtigere opgaver?

Tanken er nærliggende, men den kan ikke bekræftes af det billede, der er skabt af de kommunale opgaver. Enevælden var bestemt ikke bagefter. Det var under den, kommunerne var sat i verden, og de store opgaver, fattig-, skole- og vejvæsen, tildelt dem. Tilsynet med og afviklingen af kørsels- og arbejdspligterne blev kommunerne også engageret i under enevælden, og med vandløbsvæsen og jordemodervæsen blev kommunernes beskæftigelse ligeledes indledt inden 1848. Også den lange række af lejlighedsvist optrædende opgaver som afgivelse af betænkninger (høring) og forestillinger, opretholdelse af offentlig orden, påvirkning af opinionen, deltagelse i legatbestyrelser, opgaver inden for veterinær- og medicinalvæsen, besættelse af offentlige ombud m.m. var introduceret under enevælden.

I sammenligning hermed var nye opgaver efter enevældens fald relativt få. Af speciel og forbigående karakter var foranstaltningerne i anledning af krigene. Regulære nye opgaveområder var derimod hesteholdet, valgene og det kommunale brandvæsen. Hvad sundhedsvæsen og klitvæsen angik, blev det kun til sene og spredte optræk under sogneforstanderskaberne, men intentionerne var der. Man bemærker, at »statsinteressen« var fremtrædende ved flere af disse opgaver. Det skal dog med til folkestyrets kredit, at det kommunale engagement i flere af de gamle »kommuneopgaver« blev forstærket efter 1848. Det gjaldt skolevæsen, vandløbsvæsen og jordemodervæsen, og tydeligt er det også, at behovet for at få kommunalt leverede oplysninger og kommunalt udpegede ombudspersoner steg kendeligt efter 1848.

På den anden side gled flere opgaver i baggrunden. Alle tanker om anvendelsen af sogneforstanderskabet som politi synes opgivet efter systemskiftet. Deltagelse i smitsomme sygdommes bekæmpelse hos både dyr og mennesker må betragtes som ophørt fra midten af 1850'erne, og hvad påvirkning af opinionen angik, opstod der ikke mere

revolutionære situationer, der kunne friste en regering til at inddrage kommunerne. Disse ændringer var der gode, naturlige grunde til. Mere overraskende er det at konstatere, at de folkevalgte regeringers ønske om at høre kommunerne, specielt i generelle samfundsspørgsmål, var kendeligt ringere end deres forgængeres.

Vi kan nok i det mindre konstatere forskelle i opgavetildelingen før og efter 1848. Under enevælden var det føringen med hensyn til egentlig kommunale opgaver og den gentagne rumsteren med tanken om sogneforstanderskabet som politiorgan, der hørte til det mest karakteristiske, og det samme gjorde statsinteressens fremtræden og den aftagende trang til at høre de kommunale organers mening under folkestyret. Til en vis grad har disse forhold deres naturlige forklaring. Polititankerne havde deres baggrund i de urolige indre forhold i 1840'erne, og bag statsopgavernes overvægt efter 1848 lå vel kun, at de »rigtige« kommunepgaver allerede *var* uddelt.

Betænkningsspørgsmålet er det vanskeligste at »bortforklare«. Antallet af velegnede høringsemner, dvs. noget, der »skal foretages i sognedistriktets anliggender« ud over gældende lov, faldt på ingen måde. Regeringen mente vel, at den fik de lokale synspunkter, den havde brug for, gennem amtsrådene. De havde i realiteten overtaget rollen som høringspartner; det var et mere praktisk arrangement, kunne man med megen ret hævde.¹⁷

Men hvor gode motiver man end havde, så var der i realiteten tale om svigtede forpligtelser. Sogneforstanderskaberne havde faktisk en lovfæstet ret til at blive hørt i sager, der berørte de lokale samfunds liv. Og vel kan man diskutere, hvad »sognedistriktets anliggender« er for noget. Men hvis det omfattede husmandsforhold og retsvidneordninger og postvæsen, så måtte også skolereform (1856), fri fattigunderstøttelse (1856), tyendeforhold (1854), skadeligt vands afløb (1859) og brandvæsen høre til disse anliggender for slet ikke at tale om de grundlæggende ændringer, der skete i de for kommunerne helt fundamentale spørgsmål om sammensætning og valg af deres egne organer.

Det må være klart, at folkestyrets regeringer ikke følte behov for at høre sogneforstanderskaberne, og fra Folketinget modtog de tilsyneladende ingen tilskyndelser, sådan som enevældens gjorde det fra stænderforsamlingerne. Og sogneforstanderskaberne havde ikke den organisation, der med vægt kunne have pukket på deres ret. Hvad kommuner-

ne kunne – og sporadisk gjorde – var at melde sig i koret af adresser og andragender til Rigsdagen.

De nævnte forskelle antyder nogle holdningsforskelle, som ikke er uinteressante. Og det ikke mindst fordi de, hvad forholdene under de to regeringsformer angår, giver enevælden mere kredit, end man måske ville forvente. Til forklaringen heraf hører, at den enevældige regering netop i den aktuelle periode var reformvenlig og under en ikke ringe påvirkning af stænderforsamlingerne. Disse sidste så på deres side tydeligvis de nye kommuner som et progressivt element i samfundssystemet, som man søgte involveret i den offentlige opgaveløsning på alle belejlige punkter.

5. Opgavesaneringen 1867-68

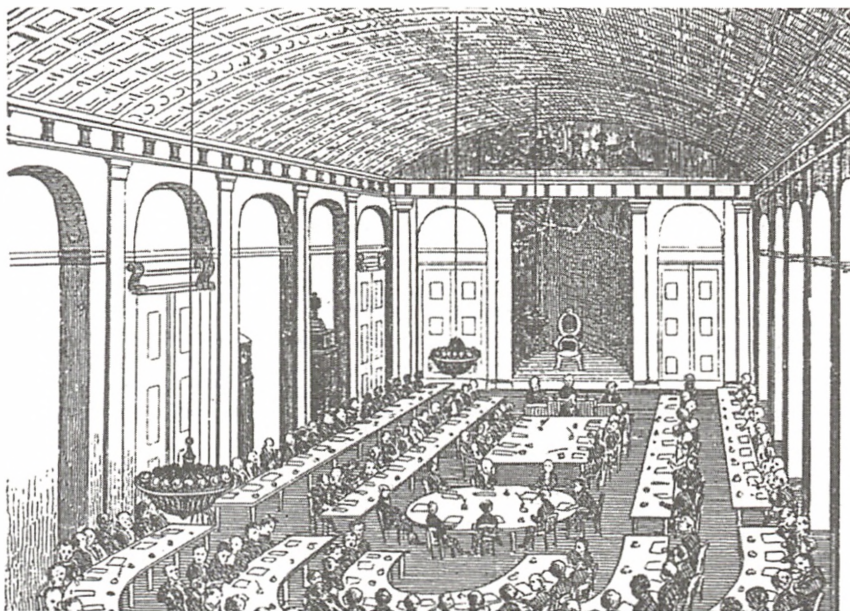
Var der end bemærkelsesværdige detaljer i opgavemønstret, så må vi konstatere, at de skiftende regeringer som helhed var åbne over for kommunernes inddragelse i forvaltningsarbejdet. Når der nu var skabt et fintmasket, lokalt net af forvaltningsorganer, var det for enhver regering naturligt at benytte det, når nye samfundsopgaver trængte sig på. Bortset fra folkestyrets påfaldende mindre behov for kommunerne som »folkets stemme« så lader dybere overvejelser og særlige holdninger endsige en »kommunepolitik« sig ikke aflæse af opgavetildelingen.

Tværtimod kan man snarere hævde, at opgaverne var givet uden for megen omtanke. Der var stor forskel på, hvor velegnede opgaverne var for kommunal løsning. Ved varetagelsen af de opgaver, der ovenfor er betegnet som »statsopgaver«, manglede den motivation, at arbejdet ville komme kommunen selv til gode. Ved andre opgaver var det et problem, at opgavedistriktet ikke var identisk med kommunens område med besværlige mellemregninger med andre kommuner som følge. Og for enkelte opgavers vedkommende, som fx de veterinære og de medicinale, var sogneforstanderskabernes forudsætninger kun i beskedent mål til stede.

Ved den lovgivning, der fandt sted 1867-68, først og fremmest landkommunallovens revision, undergik det kommunale opgavemønster en række ændringer. Der kom lidt til, men der var mere, der forsvandt. Det lidt, der kom til, var dels loven om sandflugt, der gjaldt kommunerne langs Vestkysten, dels landkommunallovens bestemmelser om oplys-

ningspligt, der i realiteten blot var en lovfæstelse af en opgave, kommunerne længe havde haft.

På afgangssiden stod jordemoderopgaverne og tilsynet med brandforsikringen, der begge faldt bort i medfør af den nye kommunelov, og det militære hestehold, der omtrent samtidigt overførtes til hærens egen varetagelse.¹⁸ Hertil kom, at kommunernes deltagelse i bekæmpelsen af smitsomme sygdomme hos dyr og mennesker reelt set var ophørt længe forinden, og at paragraffen om bistand til politiet, uden at være formelt ophævet, havde været uden egentligt indhold siden 1850. Kommunale anstalter foranlediget af krig var også – om ikke en saga blot – så dog uaktuelle i flere menneskealdre efter 1864. Endelig var naturalarbejdet i det

Havde stænderforsamlingerne ved deres iver for at placere sogneforstanderskaberne solidt i samfundsmaskineriet bidraget til den noget brogede opsamling af opgaver hos kommunerne, så blev det Folketingets hverv at foretage en nyttig sanering af samlingen. Efter lovgivningen i 1867-68 kunne de nye sogneråd starte ud med et opgavesæt, der skulle blive det traditionelt kommunale. Billedet af Folketinget i virksomhed på Christiansborg er nok temmelig primitivt, men det var muligt nok det billede, de fleste bønder ude i landet havde af den lovgivende forsamling. Træsnit i den udbredte Folkekalender for Danmark 1862.

hele på retræten omkring udgangen af sogneforstanderskabernes periode. I forskelligt tempo fra sted til sted, men retningen var sikker nok.

Der var forskellige forklaringer på opgavernes bortfald. En del af dem skyldtes udviklinger udefra. Udbygningen af landpostvæsenet overflødiggjorde efterhånden den kommunale brevbefordring. Samfundet fandt andre løsninger til bekæmpelse af smitsomme sygdomme, først og fremmest muliggjort af et stigende antal uddannede læger og dyrlæger. Ved pligtpræstationernes afvikling var det kommunens egne tilbøjeligheder, der bestemte farten.

Nogle af de opgaver, der faldt bort, var ikke umiddelbart velegnede til løsning i kommunalt regi. Jordemødrene blev nu samlet under amtsrådet, og hesteholdet gik til hæren selv. Begge opgaver havde lidt af skavanken »forskudte kommuner«, og både brandforsikringstilsyn og hestehold var »statsopgaver«, dvs. uden væsentlig interesse for kommunerne. Jordemodervæsenet kunne vel, alene af de tre, være blevet en »kommuneopgave«, både beboergavn og beboerpligter kunne have begrundet det, men den væsentlige forudsætning, at hver kommune både kunne få og holde sin egen jordemoder, var ikke til stede.

Alt i alt stod landkommunerne efter 1867/68 tilbage med et opgavesæt, der var mere begrænset end før, og vel at mærke mere begrænset til opgaver, hvor den umiddelbare nytte lå i kommunen, og hvor driften hvilede på beboernes præstationer. Fattigvæsen og skolevæsen, veje og vandløb, brandvæsen og sandflugtsbekæmpelse. Men der blev også opgaver tilbage, hvor statsinteressen var udpræget. Det gjaldt især administrationen af de nationale valg og meddelelse af oplysninger til overordnede myndigheder. Disse ydelser *ville* staten altså have af kommunerne, som rigtignok også havde de naturlige forudsætninger for at levere dem.

Med opgavesaneringen 1867/68 var der for landkommunerne lagt en opgaveprofil, der i alt væsentligt skulle vise sig at holde i over 100 år.

9.2 Selvstyret og selvstændigheden

Med den kommunale lovgivning i 1841 var der skabt, hvad vi kalder lokalt, kommunalt selvstyre på landet i Danmark. Et landsdækkende system af kommuner skulle tage vare på en række lokale samfundsop-

gaver. Det er et særligt aspekt af denne opgavevaretagelse, der her skal tages op, nemlig spørgsmålet om kommunernes selvstændighed. Hvor vidt rakte det kommunale selvstyre, rettere måske kaldet den kommunale selvforvaltning? I hvor høj grad kunne kommunerne selv sætte deres præg på de tildelte opgavers løsning? Kunne man selv tage opgaver op uden lovhjemmel?

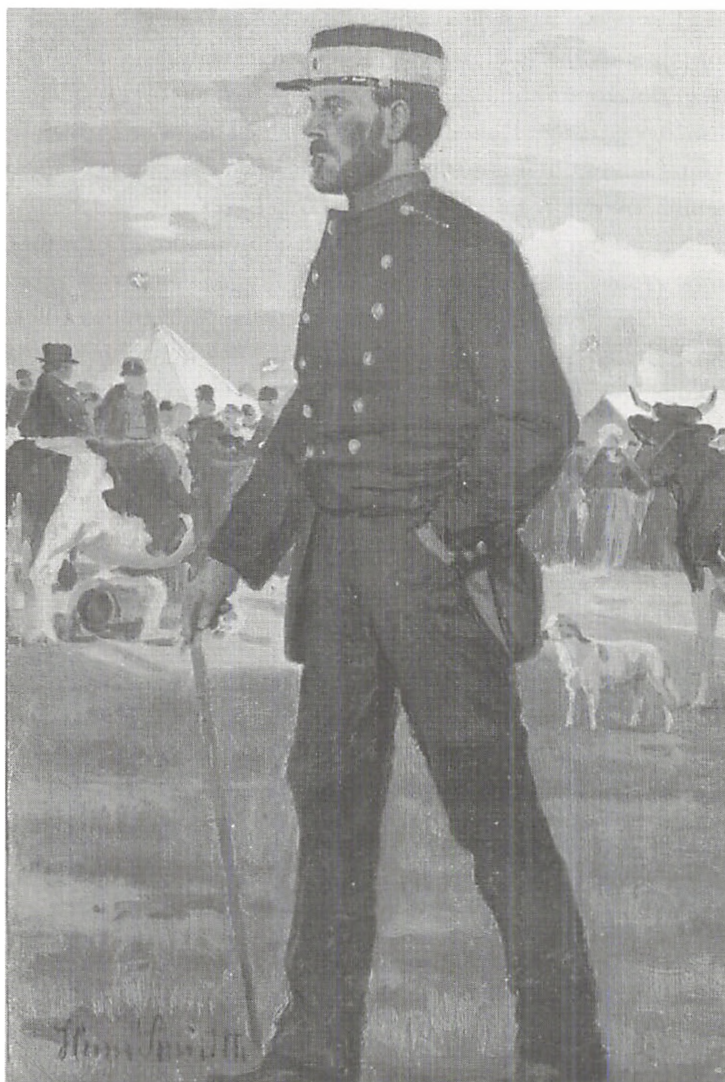
Spørgsmålet berører en juridisk diskussion om kommunalbestyrelsens kompetence. Havde kommunerne en almindelig forvaltningskompetence, en ret til at tage nye opgaver op inden for fællesskabet, til at fremskaffe midlerne og afholde udgifterne, eller måtte de kun befatte sig med opgaver, der var pålagt dem ved lov?¹⁹ Som tidligere anført er der ingen tvivl om, hvad Kancelliet mente om den ting efter kommunernes etablering, nemlig at landkommunernes virkefelt var de opgaver, der var nævnt i anordningen af 1841, og ingen andre. Men denne skanse var svær at holde. Allerede med de ovenfor omtalte administrativt pålagte opgaver kom der revner i den, og praksis i øvrigt rundt om i kommunerne kunne tænkeligt få den helt til at falde.

I det følgende skal spørgsmålet om den kommunale selvstændighed anskues i praksis under forskellige synsvinkler.

1. Embedsmandsindslaget og dets afvikling

Fundamentet for det lokale selvstyre var selvsagt det folkevalgte element. I sin grundstamme var det organ, der skulle varetage de kommunale opgaver, fremstået af beboerfællesskabet. Det var valgt af beboerne på demokratisk vis, og det kunne ikke afsættes af andre. Heri lå det nødvendige udgangspunkt for selvstændigheden. Denne status var efter 1849 dækket af grundloven og kunne følgelig kun ophæves ved en grundlovsændring.

Men de folkevalgte var som bekendt ikke herrer i deres eget hus. Der var et mindretal i den kommunale forsamling med særlige beføjelser. Efter den herskende politiske tankegang omkring 1840, skulle repræsentanter for statsmagten have sæde i de kommunale organer, og i landkommunerne blev det som bekendt virkeliggjort ved, at herredsfogden, sognepræsten og de godsejere, der havde 32 tdr.htk. eller mere i kommunen, fik status som fødte medlemmer. Ud over hensynet til statens interesser blev ordningen begrundet i ønsket om at støtte de uerfarne og

»En retsbetjent på et marked (Skive)« hedder maleriet af Hans Smidth. Det fremgår klart af sceneriet, både korporligt og billedligt, at politimesteren er en ophøjet person, der ikke blander sig med mængden. Han ser fjernt, helt åndsfraværende, hen over mylderet af mennesker og dyr; han er i en anden verden. Ligesådan i forholdet til det kommunale. Politimesteren / herredsfogden tog aldrig den rolle på sig, han var tiltænkt i den kommunale forsamling, og på en måde svigtede han derved kongen / regeringen, der havde ønsket ham her som garant for statsmagten. Foto i Kunstakademiets Billedsamling.

lidet skrivekyndige bønder i udførelsen af deres nye, administrative hverv. Godsejerdeltagelsen må dertil nok ses som et knæfald for det, der var tilbage af det patrimoniale system.²⁰

Disse fødte medlemmer var således sat ind i de landkommunale organer med to i og for sig modsatvirkende formål. På den ene side skulle de være »fødselshjælpere« for de nye kommuner, herunder tage sig af nogle af de tunge kommunale opgaver, og i øvrigt sætte de valgte medlemmer i gang og lære dem at klare sig selv. På den anden side lå det i deres rolle, at de som statsembedsmænd om nødvendigt skulle kunne sætte nogle grænser for en alt for ubændig selvudfoldelse fra de valgtes side. Det er det sidste aspekt, vi her skal se på. Hvilke begrænsninger lagde de fødte medlemmers virke eller blotte tilstedeværelse på de valgte medlemmers selvstændighed?

Ser vi på sagen som et forhold mellem statsmagten og folket, må vi først sige, at konfrontationer i den kommunale forsamling mellem fødte medlemmer qua statsembedsmænd og valgte ikke er observeret. I 1840'erne kunne der ellers flere gange under bondeuro og kriser have været anledning til det, men der blev ikke udsendt særlige appeller til de fødte medlemmer om at gå ind i sagen på statens side. Appellerne blev – klogt nok – i generel form tilstillet de implicerede organer. Kun i et enkelt tilfælde har vi set en politimester troppe op i sogneforstanderskabet på et sådant kritisk tidspunkt, givetvis med statsinteressen i baghovedet. Men det var efter alt at dømme en enlig lokal »svale«.²¹

Når netop politimesteren, der var den selvskrevne garant for statens interesser i sogneforstanderskabet, som vi har set, fornægtede sit medlemskab af forsamlingen, så var det væsentligste element af statsmyndighed ude af det kommunale billede. Den interne statskontrol med sogneforstanderskaberne må, som den oprindelig var tænkt, i hvert fald hermed være opgivet.

Tilbage var præsten og sine steder (indtil 1855) også en godsejer. Deres roller i sammenhængen var mere nuancerede og slet ikke pr. definition »statslige«. Begge var ifølge deres funktioner, og naturligvis ikke mindst når de beklædte formandsposten, stærkt involverede og engagerede i det kommunale arbejde sammen med de valgte bønder. Og det er derfor heller ikke overraskende at se dem tage sogneforstanderskabernes parti over for de højere myndigheder, som striber af præster gjorde det under regnskabssagen i Ålborg amt i 1840'erne.

Det betød imidlertid ikke, at de var faldet helt ud af de roller, der var tiltænkt dem som fødte medlemmer. Der er næppe tvivl om, at disse standspersoner i almindelighed har været besindige, lovlydige og loyale over for det herskende system og på den måde har haft en modererende effekt på gemytterne i den kommunale forsamling. På den anden side var de i dette stykke ikke nødvendigvis i modsætning til den lokale befolkning og dens repræsentanter. Sogneforstanderskaberne var vitterligt ikke arnesteder for opstand mod lov og myndigheder.

Den dæmper, præst og godsejer alligevel har lagt på de valgte medlemmers kommunalpolitiske udfoldelse, skal således ikke findes i nogen kontrolfunktion, men i deres stilling i sogneforstanderskabet og deres personlige pondus som præst, henholdsvis godsejer. Hvis præsten, ud over den obligatoriske, daglige varetagelse af forretningerne inden for fattig- og skolevæsen, også var formand i sogneforstanderskabet, så var han rigtignok en noget nær almægtig person i kommunen. I de ganske mange kommuner, hvor det især før 1856 var tilfældet, har det »interne« lokale selvstyre været på et minimum.

Godsejeren var vel knap så almægtig som formand. Men da præsten nødvendigvis stadig tog sig af sine faste opgaver, så blev der ikke af den grund mere magt til de valgte. Man må naturligvis ikke glemme, at disse lokale notabiliteter ikke havde gjort sig selv til formænd. Vel kan der lokalt have ligget nogle »usynlige« forventninger i forholdet, men normalt var de pågældende frit valgte af bønderne i forsamlingen. Tanken om magt og selvstændighed har ikke nødvendigvis været den mest påtrængende i de valgte bønders hoveder. Alternativet, at få en kapabel person til at påtage sig det ansvar og det arbejde, der fulgte med, og selv slippe for det vel at mærke, kan meget vel have været dem mere magtpåliggende.²² Men uanset, hvad der lå i de enkelte situationer, har præsten eller godsejeren, når han sad i formandsstolen, »stået i vejen« for bøndernes frie selvudfoldelse.

Også selv om de ikke var formænd, kunne disse fødte medlemmer øve indflydelse. Der var dem, der havde frygtet, at de alene i kraft af deres uddannelse og personlighed kunne få bønderne derhen, hvor de ønskede dem.²³ At det er gået sådan for sig enkelte steder og i enkeltsituationer og især i den første tid, kan meget vel tænkes. Godsherren og sjælehyrden kunne vel forvente høflighed og lydørhed, men at det ikke i almindelighed betød efterrettelighed og lydighed, det udsiges klart af det gen-

nemgæede materiale.²⁴ Når det kom til konkrete modsætninger, var bønderne ikke blege for at tage stilling. Præstens medfødte magtbastioner inden for fattig- og skolevæsen var således oplagte angrebsmål for selvbevidste sogneforstandere, og især når en valgt bonde sad på formandsposten, lå konflikterne lige for, som det ovenfor er vist.²⁵ I det små var disse spredte konfrontationer en slags »oprør« på den interne selvstændigheds vegne.

Alt i alt må det siges, at statsrepræsentationen i det landkommunale organ ikke havde været nogen ubetinget succes. Den største betydning, embedsmandsindslaget i sogneforstanderskaberne positivt betragtet fik, lå utvivlsomt i, at præst og godsejer har været administrative fødselshjælpere i de kommuner, hvor de valgte ikke selv fra starten magtede opgaverne. Kommunernes »manuduktører« kaldte en præst det i Rigsdagen i 1850.²⁶ Men det blev også sagt, at kommunerne nu godt kunne stå på egne ben. Det første skridt i den retning blev taget med loven om landkommunernes sammensætning og valg fra 1855, der ophævede præstens og godsejerens fødte medlemskaber og politimesterens stemmeret, og med kommuneloven af 1867 fjernedes præstens og politimesterens sidste pligter og rettigheder i de kommunale forsamlinger.²⁷

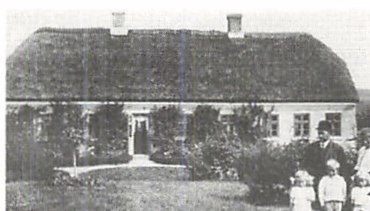
De folkevalgte var endelig blevet herrer i deres eget hus. De stod nu alene med arbejdet og ansvaret for den kommunale administration. Den indre selvstændighed var opnået. Men der var sat svære hegn udenom.

2. Selvstændigheden i opgaveløsningen

Var den statslige kontrol, der var indlagt i de kommunale organer, uden særlig effekt og konsekvens og i øvrigt under aftrapning i perioden, hvordan lå det så med styringen udefra? Hvilken selvstændighed havde de kommunale organer i deres praksis over for statslige og andre myndigheder? Hvor tæt gik staten på kommunernes løsning af de enkelte opgaver?²⁸

Skolevæsen

Af de større kommunale brancher var skolevæsenet nok den, der var nøjest styret og kontrolleret. Skoleloven af 1814, der fra 1842 admini-

Væksten i befolkningen og i børnetallet gjorde udvidelser af skolekapaciteten nødvendig. Børnene skulle have undervisning efter loven. Men hvordan man rent praktisk organiserede skolevæsenet i faste skoler, biskoler eller omgangsskoler, var helt kommunens anliggende. I Gunderup-Nøvling oprettede man inden for få år tre nye skoler, heriblandt Visse og Gistrup skoler (1862). Efter Trøst-Hansens sognekort i Nøvling lokalhistoriske Arkiv.

streredes af sogneforstanderskaberne, gav særdeles detaljerede bestemmelser for skolevæsenets drift. Det årlige timetal, timerne placering på dagen, de fag der skulle undervises i, en udførlig instruks for læreren, og, hvad der var væsentligt for sogneforstanderskabet, bestemmelser for skolebygningernes størrelse og indretning og for lærerens aflønning i penge, korn, foder og brændsel m.m.m. var alt reguleret.²⁹ Afvigelser fra det massive regelsæt som fx opførelse af nye skolebygninger krævede sanktion på højere niveau, dvs. skoledirektion eller Kancelli/ministerium.³⁰

Skoledirektionerne, dvs. amtmand og den lokale provst, havde ifølge loven det permanente tilsyn med kommunernes skolevæsen.³¹ Det løbende indseende fik man gennem kommunernes halvårslige indrapportering af eksamensresultater og diverse data om skolens almindelige forhold samt af et orienteringseksemplar af årsregnskabet for skolevæsenet. Hertil var skoledirektionerne berettigede til at affordre sogneforstanderskaberne enhver oplysning om skolevæsenets tilstand, man måtte behøve til den årlige indberetning, som direktionen i sin tur skulle tilstille Kancelli/ministerium.³²

Herudover havde biskopperne fra gammel tid tilsyn med skolerne hver i deres stift. De havde ret til at indhente alle oplysninger fra såvel skoledirektioner som sogneforstanderskaber, men udøvede i praksis mestendels tilsynet gennem de periodiske visitatser i sognene.³³ Til overflod havde også amtsrådene mulighed for at komme efter mangel-

fuld kommunal embedsførelse via deres eftersyn af regnskaberne.³⁴ Også klager udefra over sogneforstanderskabernes embedsførelse var en regulerende faktor. Hvis de fandtes berettigede, kunne de medføre bøder eller sagsanlæg.³⁵

Så detaljeret og nærgående styringen af skolevæsenet var, er det naturligt at spørge, om der overhovedet var noget tilbage til kommunerne at bestemme?³⁶ Var kommunerne andet end administratorer af et undervisningssystem, hvis niveau og normer til de mindste detaljer var fastlagt af staten?

Det samme spørgsmål kunne med fuld ret stilles i dag. Men der var dog forskelle. Fx havde kommunen fra starten overhovedet ingen indflydelse på, hvem den skulle have og aflønne som lærere.³⁷ Fra 1856 blev det lidt bedre, idet man nu kunne indstille tre personer, blandt hvilke biskoppen eller skoledirektionen foretog det endelige valg.³⁸ Valget af læsebøger i skolerne ansås for så vigtigt, at det »ikke ganske (kunne) overlades til de kommunale autoriteter«. De måtte nøjes med at vælge fra en liste over godkendte bøger, som bisper og provster havde udarbejdet.³⁹ At sogneforstanderskaberne havde ret til at bestemme, hvornår høstferien skulle placeres, og om læreren kunne få et par fridage, illustrerer også, på hvilket kompetenceniveau man befandt sig.⁴⁰

Men der var dog områder inden for skoleadministrationen, hvor sogneforstanderskabets beføjelser ikke var ganske illusoriske. Generelt gjaldt det det lokale tilsyn med skolegangen. Oprykning og udskrivning af skole var det kommunale organs afgørelse, og det havde også de nødvendige disciplinarmidler til sin rådighed. Uden højere sanktion kunne man irrettesætte og mulkttere forsømmelige børns forældre og lærere, der ikke opfyldte deres embedspligter.⁴¹ At tilsynet med skolegang og eksamen ikke var en tom formalitet, men også at disciplinarmidlerne ikke altid rakte til, har vi set i sagen om baptistbørnenes skolegang. Fjernelse af børn fra hjemmet, når forældrene ikke ville lade børnene undervise, og afskedigelse af stadigt efterladende lærere kunne også forekomme; hertil krævedes dog ministeriets tilladelse.⁴²

De mest konstruktive selvudfoldelser på skoleområdet gjaldt skolebyggeriet. Behovet her var selvfulgt, men man kunne naturligvis også ovenfra blive mindet om lovens maksimale tal for klassestørrelse og afstand til skole. Inden for ganske vide grænser kunne man selv vælge sine løsningsmuligheder. Skulle man entrere med en nabokommune? Kunne man klare sig med

en biskole, omgangsskole eller pogeskole, eller skulle man oprette en egentlig skole? Og hvor skulle den opføres og hvordan, hvor billigt kunne det gøres? Skulle man bruge egen arbejdskraft in natura eller betale sig fra det? Altsammen lokale selvstyregenstande par excellence.

Fattigvæsen

Det andet store forvaltningsområde, fattigvæsenet, var af flere grunde ikke så gennemreguleret fra lovgiverens side, som skolevæsenet var det. Børnenes undervisning lå i en helt anden grad staten på sinde, end fattigdomsproblemet gjorde det. Skolen var et idealistisk middel til hævelse af et folks oplysningsniveau, fattigdommen et problem, der helst ikke skulle være der. Sammenlignet med skolelovens stærke betoning af Kancelliets rolle som skoleoverbestyrelse og ankeinstans, er centralmagtens engagement i fattigvæsenets drift slående beskeden. Fattigdommen var naturligvis et alvorligt problem, som regering og lovgivere måtte have løst eller lindret på bedste måde, men det skulle altså helst ske lokalt.

Det, som fattigloven pålagde kommunerne, var at forsørge de trængende, dvs. dem, som ikke ved egen hjælp kunne skaffe den føde, de klæder, den husly, varme og pleje i sygdomstilfælde, som var nødvendig til opretholdelse af liv og helbred.⁴³ Loven anfører ikke, hvor meget der var nødvendigt i penge, korn eller andet. Niveauet var »det nødtørftige«, et begreb, der gav plads for lokale fortolkninger eller lokal udfoldelse af selvstændighed, om man vil. Og den lokale fastlæggelse af, hvad der var nødvendig forsørgelse, blev kun sjældent anfægtet endsige »styret« af kontrolinstanser eller gennem administrative indgreb.

Der førtes ikke nogen egentlig kontrol med fattigvæsenets drift. De amtsfattigdirektioner, der eksisterede før 1842, havde haft muligheden gennem de forsørgelsesplaner, som fattigloven af 1803 (§40) forlangte indberettet til direktionerne umiddelbart efter deres vedtagelse. Men denne indsendelse var tilsyneladende faldet bort med amtsfattigdirektionerne, og amtsrådene, der kom i stedet, havde kun de regnskaber med bilag (bl.a. forsørgelsesplaner og ligninger), der længe efter begivenhederne indsendtes til eftersyn, at holde sig til, hvis en kontrol skulle etableres.⁴⁴ Det kom der imidlertid næppe meget og i hvert fald ikke noget særligt effektivt ud af.⁴⁵ Amtsrådenes hovedindsats over for kommunernes fattigvæsen blev at tage stilling til klager fra beboerne over fattighjælpen, sjæl-

dent over at den var for ringe, men oftest over, at den var for rigelig, dvs. at fattigskatten var for høj.⁴⁶ Det var altså ikke de fattige, der klagede.

Heller ikke var fattigydelsernes størrelse og art et problem for Kancelliet/ministeriet. Her var det spørgsmål om forsørgelsespligten, der stod i centrum. Når kommunernes indbyrdes slagsmål om at slippe for pligten til at forsørge en fattig – og her udvistes der stor lokal fantasi – endte uafgjort, måtte amtmanden og i sidste instans de centrale myndigheder træffe afgørelsen.⁴⁷

Hvad angår spørgsmålet om størrelsen af understøttelsen til de fattige, var sogneforstanderskaberne således temmelig suveræne.⁴⁸ I praksis har dog nok spareimperativet gjort de lokale udsving temmelig små. Også i understøttelsens art var man i princippet frit stillet. I perioden blev det dog bestemt, at udtingning af børn til pleje ikke måtte ske ved licitation, og at husning af de fattige ved at sende dem på omgang mellem gårdene skulle ophøre. Det var fattighuse, myndighederne ville have kommunerne til at erhverve, og man søgte – som vi har set med begrænset held – at sætte normer for deres indretning.

Den magt, kommunen havde i forholdet til de fattige, accentueredes af den umyndiggørelse, fattighjælpen medførte, og den afstraffelsesret, sogneforstanderskabet besad.⁴⁹

Bivejene

Var fattiglovgivningen mindre præcis i sine krav til de kommunale ydelser end skolelovene, så var lovgivningen for det tredje kommunale hovedområde, vejvæsenet, i endnu højere grad af rammekarakter. De to love, der var grundlæggende på området, den kommunale anordning af 13. august 1841 og forordning om vejvæsenet af 29. september s.å., sagde samstemmende, at kommunerne skulle være »forsynet med de fornødne biveje«, og at disse biveje skulle »forsvarlig vedligeholdes, og, når omstændighederne fordrer det, grundforbedres«. Lovene gav ingen nøjere udlægninger af begreberne. Hvordan politimesteren, som skulle have været kommunernes partner i disse sager, hævdede sig op som overinstans, er tidligere vist (kap. 3). Ligeledes at kommunerne således fik både politimester, amtsråd og amtmand som højere myndigheder i bivejsadministrationen.

Der var således ikke mangel på overmænd og kontrollanter, men sogneforstanderskabernes indflydelse blev ikke desto mindre ikke så ringe.

Forklaringen herpå var først og fremmest, at der ikke var egentlige interessemodsigelser mellem parterne. At vejnettet blev forbedret, var det overmændene skulle se til, men det var også det, kommunerne og deres beboere i en kornsalgperiode både ønskede og behøvede. De tilsynsførende myndigheder kunne da ikke gøre noget fornuftigere end at holde kommunerne til ilden, sørge for, at der skete noget, og så i øvrigt overlade initiativet i detaljen til dem, der havde behovene og lokalkendskabet, og som også skulle yde og betale. Realiteten blev i Gunderup-Nøvling som givetvis mange andre steder, at kommunen et meget langt stykke selv kom til at bestemme vejarbejdernes rækkefølge, udførlighed og tempo.

Var sogneforstanderskabet i disse partier nødt til at danse med myndighederne, om end oftest i den førende rolle, så kunne man helt frit svinge sig i dansen i andre stykker. Retten til at ekspropriere jord til biveje lå alene hos den kommunale bestyrelse.⁵² Det samme gjorde afgørelsen af, om arbejdet skulle udføres af lejet arbejdskraft med betaling over skatterne eller af beboerne som naturalarbejde.⁵³ Fordelingen af arbejdet blandt de arbejdspligtige var som også ligning af pengeudgifter en selvfølgelig kommunesag.

Andre opgaver

Bestemmelse af arbejdsformen og byrdernes fordeling på beboerne var i øvrigt på alle områder sogneforstanderskabets anliggende. Især var det aktuelt, hvad angik de mange arbejds- og kørselspligter. Det var også inden for dette område, kommunen fik rådighed over tre årlige arbejdsdage fra hver husmand. Pligtpræstationerne var i reglen kun rammebestemt af lovgivningen.

Hvad sogneforstanderskabernes øvrige opgaver angår, var funktionerne i en række tilfælde bestemt ved love, der udstyrede særlige fagfolk eller -udvalg med styrende eller kontrollerende beføjelser (ofte »statsopgaver« som valg, krigsbyrder, hestehold og medicinalvæsen). Til kommunen blev der ofte kun det sure arbejde. Inden for andre områder havde man indflydelse på produktet, dels indirekte, når kommunen selv havde fået en lovbestemt kontrolfunktion (vandløb, sandflugt, private veje), dels direkte, som når det gjaldt anskaffelse af brandsprøjte, opfyldelse af ideale krav til skolebygninger og fattighuse og udpegning af personer til de mange ombud.

3. Landkommunernes generelle selvstændighed

Forhold til amtsrådet

At sogneforstanderskaberne ved udførelsen af de enkelte opgaver ofte var underkastet en ganske detaljeret lovstyring, kan ikke undre. Når lovgiveren ville sikre en ensartet udførelse fra kommune til kommune, måtte enkelthederne pindes ud. Det er et forhold, der ikke er blevet mindre aktuelt med tiden. Mere bemærkelsesværdigt er det, at sogneforstanderskaberne efter lovene hverken var underlagt amtsrådets eller andre organers *almindelige* kommando eller tilsyn. Amtsrådet, der vel var nærmest rollen som sogneforstanderskabernes almindelige overordnede, havde ifølge Kancelliets udlægning i 1843 sine konkrete beføjelser

Det var et særkende for sogneforstanderskabernes periode, at amtsrådene ikke havde nogen generel overmyndighed over for de primære kommuner. Men deres magt styrkedes ikke desto mindre efterhånden, dels gennem administrative tiltag i enkelttilfælde, dels på grund af den nøgleposition, de indtog i det administrative hierarki. Med loven af 1867 blev deres rolle som almindelig kommunal overinstans slået fast. Tæt sluttet, alvorlige og urokkelige skuer medlemmerne af Hjørring amtsråd ud i verden på det kunstigt sammenklippede gruppebillede fra 1896. Foto i Historisk Arkiv, Vendsyssel historiske Museum.

bundet lige så meget til den landkommunale anordning, som sogneforstanderskaberne havde. Det var ikke amtsrådets sag »i almindelighed – at give sogneforstanderskaberne vejledning –«. ⁵⁴ Amtsrådet kunne således efter indgåede klager korrigere den pålignede skat i enkelttilfælde, men ikke påbyde sogneforstanderskaberne at omgøre deres ligning generelt. ⁵⁵ At amtsrådet i praksis efterhånden kom til at virke som en generel overinstans, er en anden sag. Det var en udvikling, der fremmedes både af lovgivningen om nye opgaver i perioden, af sogneforstanderskabernes egen usikkerhed, af amtsrådenes ambitioner og af de administrative udlægninger, centraladministrationen så temmelig upartisk undertiden foretog. ⁵⁶

Landkommuner kontra købstæder

Landkommunernes ganske vidtstrakte generelle frihedsrum træder tydeligt frem ved en sammenligning med købstæderne. ⁵⁷ Den gældende købstadlov (24/10 1837) satte ganske mange skranker for bykommunernes økonomiske udfoldelser. Statens repræsentation i bystyret, magistraten/borgmesteren, havde vetoret i alle økonomiske anliggender. Og var der tale om »ekstraordinære« foranstaltninger, var det endda ikke nok. Så skulle også Kancelliets/ministeriets tilladelse indhentes. Det gjaldt fx optagelse af nye lån eller fornyelse af gamle. Man måtte heller ikke bevilge nye lønninger eller forhøje eksisterende. Salg af kommunens faste ejendomme krævede ligeledes Kancelliets sanktion, og nyt byggeri måtte man ikke sætte i gang, hvis det indebar forhøjelse af skatterne (over sidste tre års gennemsnit).

Landkommunerne var ikke underlagt sådanne formelle begrænsninger. Statsrepræsentanterne i sogneforstanderskaberne havde intet veto over for de folkevalgte; her var det flertallet, der traf afgørelserne. Og landkommuneloven havde ingen opregning af »ekstraordinære« økonomiske aktiviteter, som sogneforstanderskaberne ikke måtte foretage uden højere tilladelse. Der var intet om låns optagelse eller forlængelse. Der var ingen vilkår for salg af ejendom. Der var ikke tale om loft over skatterne i hverken den ene eller den anden anledning.

Lignings- og regnskabsproceduren var dertil i højere grad selvstyrets anliggende på landet end i byerne. I disse sidste skulle et overslag over indtægter og udgifter forelægges amtmanden til godkendelse, før fremlæggelse for beboerne og ligning kunne finde sted, og blev en ekstralig-

ning i årets løb nødvendig, måtte hele proceduren gå om igen. I den anden ende skulle det færdige regnskab efter fremlæggelse og revision af nogle borgervalgte revisorer indsendes til amtmandens godkendelse («decision») og fandt han, at der var uregelmæssigheder, blev Kancelliet/ministeriet involveret til den endelige afgørelse.

Af alt dette var der på landet kun fremlæggelse for beboerne, en intern revision af sogneforstanderskabet selv og indsendelse af de afsluttede årsregnskaber til amtsrådets udefinerede »eftersyn«. Den forhåndsgodkendelse af skoleligningen, de gamle skolekommissioner før 1842 havde indhentet hos skoledirektionerne, var faldet bort med sogneforstanderskabernes tilkomst. Amtsrådene fik først ligningslisterne at se, når de som bilag indsendtes sammen med regnskaberne, dvs. længe efter at skatterne var både opkrævet og anvendt.

Den »mangelfulde« lovgivning

Det betød naturligvis ikke, at landkommunerne kunne gerere sig, som de bare havde lyst. Man var som ovenfor berettiget underkastet både tilsyn og krav om højere godkendelse på de enkelte opgaveområder ifølge de pågældende love, og som vi tidligere har set, var der fra de højere myndigheders side en tendens til at styrke holdet på de nye kommuner gennem administrative tiltag. Utvivlsomt i mangel af klare generelle lovregler.

Men hvorfor stillede den landkommunale anordning kommunerne så frit, som den gjorde? Hvorfor undlod lovgiveren at tage økonomiske sikkerhedsforanstaltninger i lighed med, hvad man fire år før havde gjort med hensyn til købstæderne? Ren forglemmelse har det ikke været.

Den mest nærliggende forklaring er den, at man i 1840-41 ikke har ment, at den landkommunale økonomi efter sin karakter og dimension havde behov for sådanne begrænsninger. Det, der var kommet til i forhold til situationen før 1842, bivejene og kørselslisterne især, ville traditionelt blive »finansieret« gennem naturalarbejde og derfor ikke indebære økonomiske transaktioner og risici af nogen betydning. Hertil kom, at administrationen af både de »gamle« opgaver, fattigvæsen og skolevæsen, og de nye, veje, ifølge lovforslaget lå trykt i hænderne på statens embedsmænd, præsten og ikke mindst politimesteren (=herredsfogden), der af regeringen var udset til at bestride den betydningsfulde formandspost.⁵⁸

Under behandlingen af regeringsforslaget i stænderne skete der så det, at embedsmandsindslaget i de landkommunale organer svækkedes, først ved at herredsfogdens og siden præstens fødte formandskab blev opgivet og erstattet af sogneforstanderskabets frie valg af formand. Til dette var der gode praktiske grunde, men de ganske stærke liberale vinde, der blæste på disse tider, har givetvis også haft deres betydning. Den eneste »rebning af sejlene«, som modsvarede frigivelsen af formandskabet, var regeringens egenmægtige indsættelse af passagen om amtsrådets eftersyn af regnskaberne i den endelige anordning.

Ydermere har ingen kunnet forestille sig den udvikling, der skulle ske med samfundet fra århundredets midte. En betydelig økonomisk fremgang, en stærk befolkningstilvækst, folkestyrets afgørende gennembrud, en ny bølge af landbrugsreformer, krig og besættelse. Alt involverede det landkommunerne på den ene eller anden måde. Og ved løsningen af såvel gamle som nye opgaver kom pengeøkonomien til at spille en stadig større rolle på bekostning af naturaløkonomien. Der blev brug for både skatteforhøjelser og lån. Man erhvervede jord og/eller bygninger til veje, skoler, fattige og sprøjter, og man solgte igen, hvad man ikke havde brug for. For kommunerne gav dette ikke anledning til problemer. Man havde hjemmelen til disse transaktioner i og med, at det drejede sig om løsning af opgaver, man var blevet pålagt. For de højere myndigheder var sagen en anden. Man havde ikke det generelle lovgrundlag, der muliggjorde en gedigen styring og kontrol med landkommunernes økonomi.

Normalt gav den mangelfulde lovgivning ikke anledning til kontroverser. Kommunerne spurgte sig gerne for, og autoritetstroen var stor. Men hvis det gik op i en spids, og man kom i den situation, at de legitime sanktionsmidler ikke umiddelbart kunne bringe sagerne på plads, så måtte man finde på noget. Kommunerne skulle jo, som de led i den samlede statsforvaltning de var, kunne styres, og det blev de. Centraladministrationen fandt midlerne som ovenfor (8.3.3-4) vist.

4. Landkommunale initiativer uden for lovgivningen

Som nævnt var landkommunerne ikke af lovgiveren tiltænkt nogen almindelig forvaltningskompetence, men kun beføjelser til at løse

bestemte, udstukne opgaver. I Kancelliets kategoriske udlægning hed det, at »anordningen viser, hvilke sager sogneforstanderskabet har at afgøre, og i hvilke det blot skal afgive betænkning, og at det ikke i anden betydning end den, som derved hjemles, kan siges at repræsentere distriktets beboere.« Og for en sikkerheds skyld føjedes det til, »at sogneforstanderskabet ikke er berettiget til at ligne noget på distriktet uden for de lovbestemte tilfælde.«⁵⁹ Det var klar besked til de sogneforstandere, der måtte have troet, at de sådan i bredere almindelighed skulle varetage beboernes tarv i deres distrikter.

I den løbende praksis viste det sig, at det ikke var så nemt – og ikke engang altid ønskeligt – at holde sogneforstanderskaberne fast inden for disse begrænsede rammer. I hvert fald var det noget andet, når det var regeringen, der havde brug for kommunernes indsats. Vi har set (9.1.2) både den enevældige og de skiftende folkevalgte regeringer sætte ting i værk gennem administrative tiltag. Men også sogneforstanderskaberne kunne have ønsker om at bruge det kommunale apparat til andre formål end dem, der var bestemt af lovgivere og højere myndigheder. Rundt om kunne man se kommuner tage initiativer uden for det lovdækkede. Ikke noget, der fyldte alverden i det samlede billede, men interessante nok, fordi de kom nedefra. Der var stor forskel på de rejste sager og også på, hvad de førte til.

En række kommuner, der henvendte sig til højere myndigheder, fik således at vide, at deres initiativer ikke kunne accepteres. Det gjaldt fx kommuner, der ville forøge brændselsydelsen til skolelæreren; kommuner, der ville vedligeholde gravstederne på kirkegården; der ville afhjælpe mangel på vand til husbrug; der ville yde støtte til et sognebibliotek; der ville bidrage til vandafledningen på private veje; der ville betale sig fra de møjsommelige afskrivninger af ligningslister m.m., og følgelig gjaldt det også den kommune, der ville antage en lønnet kasserer og give formanden en kontant godtgørelse for hans administrative arbejde.⁶⁰

Afslagene var normalt formuleret på en måde, der ikke udelukkede, at den pågældende kommune kunne fremture i sin beslutning eller tage en sag på det. Man fandt sogneforstanderskabet »uberettiget« til det omspurgte, ministeriet var »ikke kompetent« til at tillade osv., eller man »anså« ikke det aktuelle for »en kommunal opgave«. Men ingen kunne være i tvivl om ministeriets mening, og normalt ville sagen være sluttet med den pågældende administrative tilkendegivelse.

I en række andre tilfælde gik sagerne glat igennem. Fra omkring 1850 ønskede flere kommuner vægtere, der kunne se til den natlige orden og alarmere i brandtilfælde, og det ønske fik de opfyldt. Det skete ved separate administrative tilladelser, indtil det i 1861 blev generelt tilladt ved lov.⁶¹ Enkelte kommuner fik lov til at antage egentlige postbude.⁶² Løn til en organist og en bælgetræder kom også på positivlisten, og andre formål, der lå uden for det lovformeligt kommunale som indretning af en præstebolig og anskaffelse af gadelygter, viste sig ligeledes acceptable for de ministerielle censorer.⁶³

Den gennemgående model for disse udvidelser af det kommunale spektrum var, at de skatteydere, der skulle betale de nye udgifter, alle eller et solidt flertal af dem, havde sanktioneret projekterne. For så vidt et krav, der rimede meget godt med de nye demokratiske tanker, men som også viste, at regeringen, frem for at håndhæve det snævre kommunebegreb, godt turde tillade sogneforstanderskaberne at udvide aktiviteterne, når baglandet var indforstået. Men immervæk var der tale om administrative sanktioner uden lovdækning.

Det er ikke ganske let at se linien i de administrative afgørelser. Hvorfor måtte man lønne en organist og ikke en medhjælp til de kommunale opgaver? Hvorfor måtte man finansiere anskaffelse af gadelygter, men ikke af bedre drikkevand? Heller ikke var der sat skel mellem engangsanskaffelser og varige udgifter. Men at økonomien i sagerne havde regeringens bevågenhed, er dog helt klart. Hvis en kommune ville øge beboernes økonomiske byrder, måtte disse have sagt god for det. Her var der konsekvens.

Men ud over de initiativer, hvor man pænt spurgte kollegier og ministerier om lov, blev det kommunale apparat brugt til en del, som de højere myndigheder ikke fik kendskab til eller i hvert fald så igennem fingre med. Til disse sidste hørte sogneforstanderskabernes funktion som bestyrere af diverse legater.⁶⁴ Heller ikke gjorde man ophævelser over den politiske adressevirksomhed, som adskillige kommuner deltog i.⁶⁵

Et bredt overblik over, hvad de enkelte kommuner foretog sig i lokal ubemærkethed ud over det strengt legalt kommunale, må vi i sagens natur give afkald på; det ville kræve minutiøse undersøgelser i et stort antal kommuner. Når vi således ved, at en kommune havde købt en bygning til skolevæsenet uden at spørge, som man skulle, var årsagen alene den, at sagen blev indklaget for amtsrådet nogle år efter.⁶⁶

Vi ved fra flere kørselsprotokoller, at kommunerne ikke var smålige med at levere sognekørsler ud over det lovgivne, når der var ræson i det. Fx at køre præsten hjem fra sogneforstanderskabsmøde. Hvem den pæne mand er, der køres hjem på Hans Smidths maleri fra 1890'erne, ved vi ikke. Det kunne være degnen. I alt fald er det transport på tredje klasse. Efter Jørgen Sthyr, Malerier af Hans Smidth, 1933.

Om disse irregulære foreteelser bør det i øvrigt siges, at bevidst lovbrud var der sjældent tale om. Snarere manglende kendskab til eller forståelse af reglerne, parret med den snusfornuftige tanke, at opfyldelsen af formålet var vigtigere end den regelrette fremgangsmåde. Den forlods fordeling af mandater ved valg til sogneforstanderskabet, som man efter en årrække kom på sporet af i Ålborg amt, har man givetvis følt i fuld overensstemmelse med, hvad der var ret og rimeligt. At en kommune lod sognepræsten transportere til møderne på sognerejsemåner – også imod reglerne – burde andre, når man nu selv gerne ville, ikke have ondt af. Det er også omtalt i det foregående, hvordan man mange steder af pur praktisk fornuft omgik de uheldigt formulerede regler for formandsvalg.

Den samme sunde fornuft fik Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab til at ignorere nogle nye snekastningsregler og bibeholde de gamle, som man fandt fungerede fortrinligt. Når man i et par tilfælde traf beslutning om at forbedre biveje, der ikke var på regulativet, var man rigtig nok på alvorlig kollisionskurs med love og regler. Måske har man ment,

at arbejde, der var udført af beboerne in natura, og følgelig uden at der var kommunale penge med i spillet (der skulle føres til regnskab), kunne man frit udføre. En vis parallel hertil kan man finde i arrangementer som indkøb af heste og våben under krigen i 1848, understøttelse af indkaldtes familier senere under samme krig, bidrag til bygning af en Limfjordsbro og transportudgifterne til en fattig, man gerne ville hjælpe til Amerika. Alt dette organiserede sogneforstanderskabet gennem indsamlinger blandt beboerne.⁶⁷ At det var kommunen, der stod for arrangementerne, var underordnet. Det væsentlige var, at pengene ikke var indkommet ved ligning. Så var regnskab, revision, eftersyn etc. tilsyneladende overflødigt. Købet af et bogværk om Treårskrigen til 3 rdl. førte man dog til regnskab, og det samme må formodes om de 2 rdl. årligt, man i sogneforstanderskabets sidste år vedtog at give til Viborg Fængselselskab.⁶⁸

De sidste eksempler, der skal nævnes, var der heller ikke penge i, men de viser, at man – selvfølgelig – benyttede kommunen som beboernes repræsentant i sager, der lå uden for de kommunale, simpelthen fordi det lå lige for. Da der i 1858 blev lagt op til, at beboernes pligt til at yde kørsler og arbejde ved kirkerne skulle afløses, bemyndigede beboerne i Gunderup-Nøvling sogneforstanderskabet til at føre forhandlingerne med Lindborg gods, der ejede kirkerne, og nogle år senere tog man kontakt med samme på opfordring af adskillige beboere, der var utilfredse med den måde, hvorpå afleveringen af tiendekorn fandt sted.⁶⁹ Også var man på banen for at forsvare et marked, der holdtes hvert år i Lundby bakker, da myndighederne i 1860 ville lukke det. Starten af et læseselskab, en ivrig indsats mod de »umoraliske« legestuer, et forsøg på at få fjernet en mølledam i en nabokommune og en aktion mod lokale brokornsafgifter er andre eksempler på »ukommunale« aktiviteter i kommunalt regi.⁷⁰

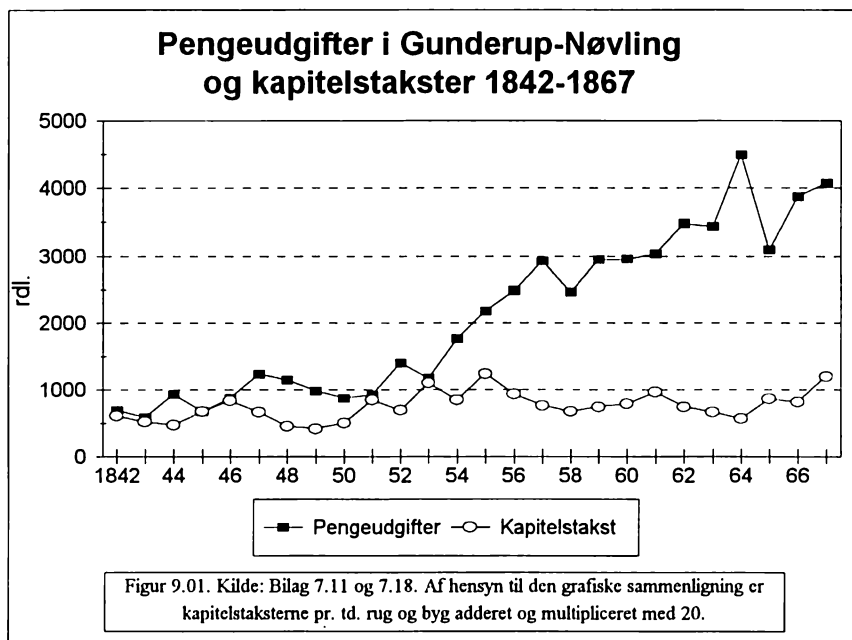
Disse ekstrakommunale foreteelser bør naturligvis ikke overbetones. Sat i relation til kommunernes aktivitet i øvrigt var de af begrænset omfang. Men de viser, at det snævre kommunebegreb, man havde lanceret i begyndelsen af 1840'erne ikke kunne opretholdes. Set fra den anden side viser eksemplerne, at meget kunne man gøre, uden at myndighederne vidste det, og også uden at de strengt taget – med loven i hånd – kunne gøre noget ved det. Når det hele alligevel i alt væsentligt blev holdt inden for rimelige grænser, må det tilskrives myndighedernes

administrative pondus og det forhold, at de unge kommuner var autoritetstro og i øvrigt ikke særligt tilbøjelige til at udvide det kommunale felt ud over det nødvendigste.

9.3 Modning og vækst

1. Økonomisk vækst

Den kommunale foretagsomhed i perioden 1842-1867 illustreres ikke kun af opgavernes tiltagen i antal og omfang. De opgivelser, vi har for skatteudskrivning og afholdte udgifter, bevidner utvetydigt den stigende kommunale aktivitet perioden igennem. Krige og kriser satte deres ujævne præg på kurverne, men den generelle stigning var klar nok. I den undersøgte kommune var de årlige udgifter i penge hen ved fire gange højere ved periodens slutning end ved dens begyndelse. Og tallene for det øvrige Danmark, som foreligger for den sidste halve snes år, fra slutningen af 1850'erne, bekræfter denne udvikling.

Med henblik på spørgsmålet om realværdien af den målte vækst i penge, er stigningstallene i figur 9.01 sat i relation til kapitelstaksterne på rug og byg, dvs. et »pristal«, der med forbehold kan tages som et mål for bøndernes velstand. Men som det ses af figuren, var der tale om en regulær realudgiftsforøgelse.

Regnskabstallene viser en forøget aktivitet inden for alle kommunale brancher med skolevæsenet som den klart førende. Forklaringen herpå var utvivlsomt det stigende antal børn i den undervisningspligtige alder. Aktiviteten inden for vejvæsenet var betydeligere, end regnskaberne udviser, fordi beboernes fysiske indsats her indgik med en betragtelig andel.

Vi kan også se, at den generelle udvikling fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi afspejlede sig på det kommunale område, idet den konstaterede aktivitetsudvidelse altovervejende finansieredes med penge. Også adskillige gamle og traditionelt naturalie-drevne opgaver overgik til betaling i penge i den tidlige kommunale periode, generelt således en række kørselspligter, lærerløn m.m., og i den undersøgte kommune brevbæring, kirkearbejde, vejvedligeholdelse samt adskillige større vejarbejder. Udviklingen var dog langt fra ført til ende ved periodens udløb, for en del utvivlsomt hæmmet af beboernes ulyst til forandringer.

Foretager man, hvad den økonomiske vækst angår, en sammenligning mellem kommunerne på Øerne og i Jylland, viser det sig, at udgiftsniveauet pr. kommune på Øerne lå rundt regnet 30% over det tilsvarende jyske. Regnet pr. indbygger – ø-kommunerne var mere folkerige end de jyske – reduceres ø-forspringet til lidt under 10%. Men det var der. For så vidt hartkornet kan tages som et mål for velstanden, havde man også et bedre velstandsgrundlag på Øerne for en højere skatteudskrivning. Da det højere udgiftsniveau på Øerne var pengefinansieret, betød det, at pengeøkonomien »fyldte mere« på Øerne end i Jylland.

2. Administrativ stabilisering

Der er ingen tvivl om, at de fødte medlemmer i sogneforstanderskabet, herredsfogden undtaget, har været nyttige fødselshjælpere ved etableringen af de danske landkommuner. Især naturligvis sognepræsten, som pr. definition forefandt i alle kommuner. Den daglige drift af fattig- og skolevæsen lå alle vegne i hans sikre hænder, og når dertil lægges de

talrige formandsposter indtil valgreformen i midten af 1850'erne (i Ålborg amt i halvdelen af kommunerne), må man erkende, at præsterne virkelig har trukket det tunge administrative læs. Også godsejerne havde, der hvor de sad i sogneforstanderskaberne, deres obligatoriske pligter som skolepatroner, og også de ydede et pænt arbejde som formænd i mange kommuner, i Ålborg amt en lille fjerdedel.

Det antal kommuner, hvori de valgte medlemmer, gårdmændene, udgjorde det bærende indslag, indskrænkede sig fra starten til en god fjerdedel af dem alle. Men hvis kommunerne skulle blive til det, de ideelt var tænkt som, var det dette beboerindslag, man skulle bygge på. Og det viste sig, at det kunne man. Fra 1856, da sogneforstanderne ikke mere kunne tvangsudskrive præster og godsejere til formandsposterne, voksede antallet af formænd fra bondestanden betragteligt. Ved periodens udløb var tallet i Ålborg amt oppe på 42 eller ca. tre fjerdedele af samtlige. Og det uden ramaskrig og klager og administrativt kaos. Der var alle vegne bønder, der var kapable til at bære formandsansvaret. På dette punkt var der heller ingen tvivl i Rigsdagen, da kommunalreformen behandlede i 1866/67.

Uden at vi på samme måde kan sætte kvantiteter på, kan man finde mange vidnesbyrd om, at ansvarlighed og administrativ evne blev mere og mere bredt baseret i den kommunale forsamling. De relativt hyppige skift mellem gårdmændene på formandspladserne viste, at det ikke kun var ganske få mænd, det hele hang på. Allerede fra starten måtte bønder i mange kommuner, dem uden godsejere, tage vare på skolepatronatet. Det var i Ålborg amt mindst en fjerdedel af kommunerne og fra 1856 dem alle.

I Gunderup-Nøvling har vi set, at tildelingen af offentlige ombud omfattede en meget stor del af kommunens bønder, og at der af dem fremstod en kerne af erfarne og utvivlsomt dygtige personer, der blev trukket på ved de mere betydende hverv. Vi har også noteret os, at opgaverne som interne revisorer af regnskaberne fra at være begrænset til nogle få regnskabskyndige efterhånden blev udbredt til en større del af forsamlingen. Den konsekvente arbejdsfordeling, man i Gunderup-Nøvling praktiserede gennem nedsættelse af udvalg (komiteer), demonstrerer også den udbredte medvirken og – må vi slutte – kyndighed ved løsningen af de lokale samfundsopgaver.

Den udfoldelse af selvstændighed inden for og ud over det lovgivne,

Stabiliseringen i bondesamfundet lyser ud af billedet fra sognefogdens gård i Vinkel ved Viborg. Sikker på sig selv og sin betydning i samfundet står gårdmanden på sin trappe. Kone og børn, folk og fire heste, magt over tingene. Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune.

som er beskrevet ovenfor, må også skrives på kreditsiden, når talen er om de kommunale organers greb om tingene. De givne eksempler på, hvordan man med sund fornuft administrerede mangelfulde eller ligefrem urimelige lovbestemmelser, var ingenlunde enestående. Ligningsreformen i Gunderup-Nøvling og i det hele taget det kvalificerede modspil, man ydede amtsrådet, specielt i regnskabsagerne, var tydelige kendetegn på, at man var langt ude over »barnepigestadiet«.

Naturligvis kan man også finde eksempler på ubehjælpelig og efterladende administration, specielt i kommunernes første tid, og kommunerne var helt sikkert ikke alle lige dygtige og ansvarsbevidste. Men tendensen, retningen mod selvhjulpethed og kyndigere administration, var klar nok. Den store progressivitet fandt man ikke hos de landlige primærkommuner. Forståelse for, at man som samlet gruppe havde opgaver at løse og sager at kæmpe for i den store samfundssammenhæng, så man ikke meget til. Til det var tiden og kommunerne endnu ikke modne. Det var på de indre linier, de arbejdede og havde deres vækst.

3. Demokratiet i kommunerne

Ikke mindst i en tid, hvor demokrati som samfundssystem indføres i alle egne af verden med vekslende held, må det være rimeligt at spørge, hvordan demokratiets introduktion i Danmark med de kommunale dan- nelser omkring 1840, og her specielt de landkommunale, spændte af? Hvordan tog bønderne mod det demokrati, man faktisk ikke havde bedt om? Var den nødvendige politiske interesse og bevidsthed, det sam- fundsbevidste engagement, til stede?

Vi har (i kap. 3) prøvet at måle den politiske bevidsthed og interesse i befolkningen, dels gennem den umiddelbare deltagelse i valgene til de kommunale råd, dels gennem de frivillige genvalg, der er taget som en slags minimalindikator for den villighed, hvormed de foreslåede »kandi- dater« påtog sig de kommunale hverv.

Med hensyn til det sidste har det vist sig, at der i alle de tre under- søgte kommuner var folk, der var villige til at træde ind i sogneforstan- derskabet. I den ene af kommunerne sad der på rundt regnet halvdelen af pladserne folk, der notorisk gerne ville være med. I de to andre kom- muner var der ikke slet så mange af disse konstaterbart villige. Men de var der, og det skal understreges, at disse positive udtryk for villighe- den, målt via genvalgene, er minimale og ikke omvendt siger noget om en eventuel modvilje. De villige førstegangsvælgt, og de villige, der ikke opnåede genvalg, unddrager sig denne måling.

Også det andet forhold, valgdeltagelsen, fremviste tal fra de tre kom- muner, der vel sammenlignet med nutidsforhold ikke var imponerende, men alligevel dokumenterede en for datiden udbredt politisk interesse. Deltagelsen i de lokale valg på landet stod fuldt mål med den, der blev vist ved valgene til Folketinget, og i købstæderne stod det, efter hvad vi ved, ikke bedre til.⁷¹ Taget som helhed lå den gennemsnitlige stemme- procent ved de ordinære valg til de tre sogneforstanderskaber i perioden 1842-1867, i alt 30 valg, mellem 40 og 45%. Og det var vel at mærke ikke de samme vælgere, der mødte op hver gang. Faktisk var det meget få personer, der konsekvent holdt sig borte fra valgene.

Et mere nuanceret billede får man ved at se på forholdene før og efter valgreformens i 1855, der gav almindelige folketingsvælgere valgret. Hvor stemmeprocenten før 1855 i snit lå på 61, 49 og 46% i de tre kom- muner, var den i perioden efter nede på henholdsvis 34, 22 og 37%. Nær-

mere analyseret afdækker disse tal nogle bemærkelsesværdige forskelle de sociale grupper imellem. Hvor gårdmændene havde en stemmeprocent på godt oppe mod 50, var gennemsnittet for alle de nye vælgere, husmænd, håndværkere, daglejere m.fl., betydeligt lavere, under 10%.

Så vidt man kan slutte fra valgdeltagelse til politisk interesse og bevidsthed, og bedre målestok har vi ikke, må vi således konkludere, at den politiske modenhed i den kommunale ungdomstid var begrænset til de højere sociale lag, gårdmændene og dem derover. Det var dem, der tog mod demokratiet og vidste at benytte det. Husmænd og håndværkere udnyttede kun yderst beskedent de politiske muligheder, de fik efter 1855, og tjenestefolk og kvinder havde end ingen – heller ikke de selv – forestillet sig som aktører på den demokratiske scene. At følge, hvorledes disse gruppers politiske forestillinger og adfærd udviklede sig efter 1867, ville være en spændende opgave, men den ligger uden for denne undersøgelses rammer.

Gennem undersøgelsen af den politiske aktivitet i de tre kommuner har vi yderligere kunnet konstatere, at der også var en graduering *inden for* gårdmandsstanden, i og med at det var de mest velhavende i gruppen, der flittigst brugte deres stemmeret, samlede de fleste stemmer og følgelig blev stærkt repræsenteret i den kommunale forsamling og for den sags skyld på formandsposten med. Villige eller uvillige, det var altså i høj grad lokalsamfundets sociale ankermænd, der tegnede kommunen. Stemte vælgerne socialt »opad«, så stemte de geografisk »udad«, så alle sogne og til en vis grad også større landsbyer kunne blive repræsenteret.

Demokratisk sindelag var naturligvis ikke begrænset til selve valg-situationerne. Det var også noget, der kunne praktiseres i den løbende virksomhed. På et væsentligt punkt, nemlig når sager, hvorom man ikke var enige, skulle afgøres, var demokratiet så at sige indlagt i den landkommunale anordning, der sagde, at i sådanne tilfælde skulle sagen afgøres »efter de fleste stemmer«. Både i Gunderup-Nøvling og Birkerød kommuner, hvor disse forhold er undersøgt, efterlevede man disse principper og stemte om sagerne, når det var nødvendigt.

Også på andre felter kan demokratisk tankegang eftervises. Det turde således være tilfældet, da Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab under Slavekrigen i 1848 sammenkaldte alle kommunens beboere til afstemning om kommunens bevæbning, indkøb af heste til hæren m.m.

»for ikke at vække utilfredshed iblandt beboerne«. Andre eksempler på direkte demokrati er registreret i det foregående. Beslægtede bevæggrunde findes i sagen om møder for åbne døre, som folkestyrets allerførste regering lancerede af hensyn til »den levende deltagelse for de offentlige anliggender«. Tæt på halvdelen af kommunerne i Ålborg amt gik ind for åbenheden.

Igen, de demokratiske holdninger, som disse eksempler vidner om, må godskrives medlemmerne i de kommunale forsamlinger, dvs. gårdmændene først og fremmest. Disse bærere af det nyskabte demokrati var efter en nutidig tankegang en minoritet, fem til ti procent af befolkningen udgjorde de, men tager man dem som repræsentanter for de husstande, de var overhoveder for, svarede de for nær ved 60% af befolkningen.

Gårdmændene, den demokratiske spydspids i det danske land, var af tal en lille gruppe, men deres bagland var stort. Formentlig derfor kunne de bære demokratiet så smertefrit gennem den første læretid.

9.4 Inddæmningen af landkommunerne 1867/68

Landkommuneloven af 1867 fjernede som nævnt, hvad der var tilbage af embedsmandsindflydelse i det landkommunale organ. Men opnåelsen af denne indre selvstændighed blev ledsaget af en ganske stærk regulering af landkommunernes virksomhed, selvstændigheden udadtil, om man vil. Denne sammenkædning var fra regeringens side (C.E. Frijs' godsejerregering) helt bevidst. I indenrigsminister Estrups motivering for lovforslaget hed det, at den »friere rådighed over kommunens anliggender«, der blev tillagt de kommunale forsamlinger, nødvendiggjorde regler, der dels indeholdt »garanti for, at forstanderskabet opfylder de forpligtelser og træffer de foranstaltninger, som ifølge lovgivningen påhviler kommunen«, dels sikrede imod, »at forstanderskabet foretager uhjemlede udgifter eller på anden måde til skade for kommunen overskrider sin myndighed.«⁷²

Den regulering og kontrol, man havde tænkt sig loven skulle yde, spændte fra det mindste til det største. Til det mindre hørte fastlæggel-

sen af de administrative procedurer i det økonomiske system, noget, som man nok ud over en berømmelse af nogle hovedterminer skulle mene, man kunne have overladt til kommunerne. Men det syntes regeringen altså ikke, og i Rigsdagen diskuteredes disse ting med stor iver.⁷³ Hvornår og hvordan der skulle lignedes, aflægges regnskab, revideres, fremlægges, klages, indsendes og kræves op. Om ikke til mindste detalje så dog meget tæt på, blev disse forhold fastlagt i selve loven. Tilbage til kommunerne blev vist kun retten til at bestemme, om skatterne skulle betales i to eller fire terminer, om de skulle kræves op i beboernes hjem eller betales på et belejligt sted i kommunen.⁷⁴

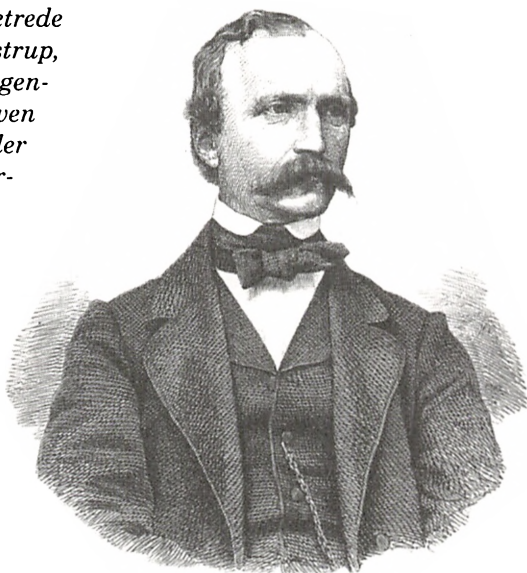
Væsentligere var det, at også kommunernes økonomiske dispositioner blev reguleret langt ned i detaljen. Man måtte ikke påtage sig vedvarende forpligtelser ud over de lovbestemte, hvor små de end var. Man måtte ikke give bidrag til De fattiges Kasse eller private, sociale foretænder. Man måtte ikke ansætte administrativ medhjælp, sælge, pantsætte eller erhverve fast ejendom, forbruge kapitalformue og optage lån med en løbetid ud over indeværende og næste regnskabsår.⁷⁵ Heller ikke måtte man oprette fællesskaber med andre kommuner om skoler eller andre ting.⁷⁶

Disse forbud mindede i mangt og meget om dem, som købstæderne havde været underkastet siden 1837. Også derved, at der i enkelttilfælde kunne dispenseres fra dem, en dispensation, der i landkommunernes tilfælde skulle tilstås af amtsrådet.

Ud over alle disse detailbegrænsninger satte loven også et loft over skatteudskrivningen. Hidtil havde landkommunerne kunnet udskrive, hvad de ville, kun hæmmet af deres egen påholdenhed og beboernes indseende med, hvad man udskrev og brugte penge til. Denne ret ville regeringen ophæve ved en bestemmelse om, at et års skatteudskrivning ikke måtte overstige de sidste tre års gennemsnit med mere end 10%. Folketingets flertal var imod denne begrænsning og forkastede paragraffen, men Estrup genfremsatte den i Landstinget, der godtog den, dog med en hævelse af procenten til 25, og med nok et løft til 50% lod kamelen sig sluge af både Folketing og indenrigsminister.⁷⁷

Forhøjelsen af skattetillægsloftet fra 10 til 50% var et utilsigtet resultat af det politiske spil (for købstæderne blev procenten 20), og det er højst tvivlsomt, om bestemmelsen har haft nogen indskrænkende virkning i praksis. Et tillæg på 50% over tre års gennemsnit betød i realite-

Det var den senere så forkætrede konsejlspræsident J.B.S. Estrup, der som indenrigsminister gennemførte landkommunalloven af 1867, der på mange måder begrænsede landkommunerne udfoldelse. Han stod personligt fast på, at valget ikke kunne udvides. Hans tanke om, at sognerådet skulle kunne afsættes administrativt, hvis det ikke overholdt sine forpligtelser, fik han dog ikke realiseret. Træsnit 1866 i Statsbibliotekets Kort- og billedsamling.

ten, at kommunerne hvert år kunne øge beskatningen med 20-25%, og det har sikkert været mere, end de fleste kommuner har turdet byde borgerne. Ønskede en kommune alligevel at udskrive mere end de 50% ekstra, så kunne det igen kun lade sig gøre, hvis amtsrådet ville tillade det. Det var i det hele taget amtsrådet, der havde fat i den lange ende af de nye landkommunale tøjler. Ud over at skulle godkende snart sagt enhver økonomisk disposition ud over dagen og vejen, fik amtsrådet med loven af 1867 midler i hænde til en langt mere effektiv, løbende kontrol med kommunernes økonomi, end man før havde haft.

Hvor man hidtil kun havde haft mere eller mindre tilfældige klager og det i processen sentliggende eftersyn af regnskaberne at reagere på, så fik man nu i årets første måned tilsendt et overslag over årets indtægter og udgifter, og disse indberetninger skulle kommunerne sætte på form efter skemaer, som amtsrådet havde udarbejdet.⁷⁸ Rigtignok skulle overslagene ikke formeligt godkendes af amtsrådet, men bestemmelsen skal ses i sammenhæng med den generelle pligt til indseende og indgreb, loven pålagde amtsrådene.

Det helt afgørende, der skete med den nye landkommunale lovgivning, når man har selvstændighedsaspektet i tankerne, var lovfæstelsen

af landkommunernes generelle underordning under de højere myndigheder, først og fremmest amtsrådene. Den første paragraf under lovens kapitel om sognerådernes virksomhed og myndighed (§15) fastslår klart og lakonisk, at »sognerådet bestyrer under amtsrådets tilsyn sognekredsens fattig-, skole- og vejvæsen, samt øvrige kommunale anliggender«. Hverken ordstilling eller indhold efterlader nogen tvivl om, hvem der i alle henseender var først og øverst. Hvad skolevæsenets pædagogiske side angik, fik sognerådene samtidig et ekstra, lokalt tilsyn i form af nogle nydannede skolekommissioner med sognepræsten som født formand.⁷⁹

Amtsrådets generelle tilsyn blev nærmere specificeret i lovens afsnit om amtsrådenes myndighed (§47). Her hed det, at rådet førte »et almindeligt tilsyn med, at sognerådene i deres forvaltning (holdt) sig de for dem givne lovbestemmelser efterrettelige«. Og kom man under vejr med økonomiske uregelmæssigheder, eller at sognerådet i øvrigt havde »undladt at udføre nogen – foranstaltning, hvortil det (var) forpligtet, eller i andre måder (havde) overskredet sin myndighed«, så måtte det træffe »de nødvendige foranstaltninger«, og det kunne »i fornødent fald ved domstolene gøre personligt ansvar gældende mod de pågældende medlemmer af sognerådet«. Så var både myndigheden og retten til at iværksætte sanktioner på plads.

Og som om dette ikke skulle være tilstrækkeligt, var også amtmanden blevet mobiliseret til indgreb mod de tilsyneladende temmeligt utilregnelige kommuner (§33). Fik han kundskab om, at sognerådet havde overskredet sin myndighed, foretaget noget lovstridigt, nægtet at opfylde en påhvilende pligt eller besluttet »en for kommunen fordærlig foranstaltning«, kunne han midlertidigt sætte den pågældende beslutning ud af kraft. At amtmanden havde mere lovforstand end sognerådsmemberne, ville ingen sikkert benægte, men at han bedre end dem skulle vide, hvad der var »fordærligt« for kommunerne, virker som en patriarkalsk anakronisme i 1867. Benyttede amtmanden sit veto, skulle sagen dog indberettes til indenrigsministerens endelige afgørelse.

Hvis de sogneforstandere, der fortsatte i de nye sogneråd efter 1868, stadig har følt, at kommunen var en myndighed, så kunne de i hvert fald ikke undgå at konstatere, at myndigheden var af en lavere slags, end den før havde været. Og så var de kommunale råd endda sluppet for det, der var værre. De liberale kræfter i Folketinget havde under lovforsla-

gets behandling fået fjernet eller mildnet nogle af de mest indgribende og anstødelige passager i forslaget: at amtsrådet skulle kunne bestemme stedet for sognerådets møder; at sognepræsten alene mand skulle føre tilsyn med hele skolevæsenet, også den økonomiske side; at amtsrådet måtte pålægge sognerådsmedlemmerne dagmulkter, indtil en angiveligt ulovlig beslutning blev omgjort m.m.⁸⁰

Og indenrigsminister Estrup ville endda gerne være gået endnu videre, end hans lovforslag gav udtryk for. I sin motivering af forslaget anførte han, at man havde overvejet, om ikke det var rigtigst at tillægge Indenrigsministeriet ret til at opløse eller afsætte et sogneråd, der misbrugte sin myndighed. Men man havde alligevel opgivet det og regnede så med, at klækkelige mulkter mv. måtte være tilstrækkelige midler.⁸¹ Hvis det var en forsigtig ballonopsendelse, så gik gassen allenfals af ballonen. Stemningen i Folketinget gik ikke i retning af at forstærke ministerens reaktionære forslag, og Landstinget tog ikke ideen op.

Men den kraftige regulering og inddæmning af de kommunale råds virksomhed var ikke desto mindre en kendsgerning.

Kapitel 10

Landkommunernes første 26 år.
Dømt og bedømt

Det var karakteristisk for tiden efter 1849, at det nationale folkestyre, der var vundet ved systemskiftet, kom til at overskygge det lokale kommunale fra 1841-42. Det var naturligt, at det var grundloven af 1849, der blev genstand for en national festtradition, men den »glemsel«, der overgik det lokale selvstyre, den demokratiske spydspids, var alligevel påfaldende. Grundlovsfesten på billedet foregik i Herthadalen ved Roskilde i 1861. Træsnit i Illustreret Tidende nr. 90.

10.1 »Dommen« over kommunerne i 1867

1. Den klare »dom«

Landkommuneloven af 6/7 1867 medførte en række ændringer af forholdene for de kommunale organer. Nogen af dem var naturlige justeringer af det kommunale system, noget der gjorde livet lettere for de folkelige forvaltere. Andre indebar derimod, at de økonomiske udfoldelsesmuligheder blev stærkt beskåret, og at kommunerne så temmelig bombastisk blev underkastet overordnet styring og kontrol.

I disse lovbestemmelser må man se en slags samtidens dom over den kommunale periode, der tegnedes af sogneforstanderskaberne. Med alle de forbehold, der må knyttes til et resultat af en politisk proces, så udtrykte loven et syn på tingene, som Rigsdagen i ganske bred enighed kunne samles om. I Folketinget vedtoges loven med 71 stemmer mod 17, mens Landstinget enstemmigt gav den sin sanktion med 40 stemmer.

Men var denne tidens vurdering rimelig? Var »dommen« over sogneforstanderskaberne retfærdig, specielt set i lyset af den viden, vi har om deres virksomhed igennem perioden?

2. De positive træk

At de folkevalgte blev suveræne og alene i den kommunale forsamling var det store nybrud. Regeringen ville egentlig godt have beholdt præsten i en rolle som tilsynsførende med skolevæsenet, men i Folketinget mente man tværtimod, at man kunne og skulle undvære både ham og hele »det kommunale barnepigesystem«, som det blev kaldt.¹ På én stemme nær var der fuld enighed om, at embedsmændene skulle fjernes definitivt fra de kommunale forsamlinger, og at disse samtidig skulle omdøbes til sogneråd.² Den tætte opslutning hang givetvis sammen med, at punktet havde været en mærkesag for de liberale, der siden 1850 havde ivret for en opfyldelse af grundlovens løfte om, at kommunerne, under statens tilsyn, selvstændigt skulle styre deres anliggender (§96).

Heller ikke blev den justering af kommunernes opgaver, der skete med landkommunalloven (og tilsluttende love), noget stridspunkt i rigsdagsdebatten. Som nævnt ovenfor faldt nogle opgaver bort, og lidt nyt

kom til. De opgaver, der blev fjernet fra den kommunale sfære, var hverken særligt væsentlige eller særligt naturlige kommunale opgaver. Bortfaldet kan udmærket begrundes med de erfaringer, man havde gjort i den forløbne periode, og var derfor næppe udtryk for nogen speciel mistillid til kommunernes evner. Ikke desto mindre var det dog klart, at tiden ikke var inde til en udvidelse af landkommunernes opgavefelt, som det af enkelte blev foreslået.⁵ Efter regeringens mening ville de kommunale råd få hænderne fulde, når de skulle besørge præstens hidtidige forretninger inden for fattig- og skolevæsen.⁶

Reformen af landkommunernes økonomiske system, samlingen af de mange »cigarkasser« til én kommunal kasse med tilhørende enhedsligning og -regnskab, opnåede vel nok den mest uforbeholdne tilslutning på Rigsdagen under kommunelovens behandling overhovedet. Fordele-
ne var indlysende for alle. Den administrative lettelse for kommunerne var indiskutabel, og den forbedrede oversigt over økonomien ville komme både kommuner og højere myndigheder til gode. Ordningens »biprodukt«, opgivelsen af millimeterretfærdigheden til fordel for »kommunesolidariteten«, har derimod af gode grunde ikke vakt udelt glæde rundt om i kommunerne, som fx ønskerne om deling af flersognskommuner viste. Den ændrede byrdefordeling måtte naturnødvendigt ramme nogen og her altså også et urgammelt princip, som ingen dog i denne sammenhæng ville slå noget alvorligt slag for.

3. Demokratisk efterslæb og økonomisk formynderi

De liberale kræfter, der havde skaffet de folkevalgte selvstændigheden i de kommunale forsamlinger, rakte derimod ikke til en påkrævet udvidelse af valgretten. Med den overvægt, den rigeste femtedel af skatteyderne havde efter valgreglerne fra 1855, repræsenterede de kommunale råd kun dårligt befolkningen i sin helhed. Men spørgsmålet om en videre demokratisering kunne ifølge ministeren (Estrup) overhovedet ikke diskuteres, og loven lod derfor valgreglerne stå urørte. Om Rigsdagen også uden dette ministerveto havde været rede til at udvide valgretten, er endda tvivlsomt. Gårdmændenes og de øvrige formuendes angst for husmændenes talrige overvægt, hvis valgretten blev lige, havde flere gange vist sig.³

Nu var faren fra husmændene og de andre lavere rangerende socialgrupper umiddelbart mere teoretisk end reel. Den valgtret, de fik fra 1856, benyttede de yderst beskedent. Skulle valgtretten følge politisk interesse og bevidsthed, så var det ikke husmændene, men de gårdmænd, der *ikke* hørte til den rigeste femtedel, der var blevet forurettede af 1855-valgreglerne.⁴

Den nyvundne interne selvstændighed blev som nævnt dæmmet ind af en række økonomiske begrænsninger og af en stærkt øget kontrol. At der blev indført et regulært kontrol- og sanktionssystem, der udfyldte det tidligere tomrum på området, var rimeligt nok. Når kommunerne var et led i den samlede statsforvaltning, måtte lovgivere og regering også kunne sikre, at de lovbefalede foranstaltninger blev ført ud i livet. Men en generel begrundelse for det gennemgribende økonomiske formynderi, der lå i de nye regler, har ikke kunnet findes i den kommunale administration til da. Det var, som en folketingsmand (Brix) meget betegnende påpegede, netop ikke et system efter grundlovens ord, hvor kommunerne skulle styre selvstændigt under statens tilsyn. Man havde ikke villet nøjes med tilsynet, men havde tværtimod i en række tilfælde lagt styringen op i amtsrådet.⁷

Dertil kom, at den generelle kontrol, det til overflod var tilpligtet både amtsråd og amtmand at udføre, i loven var formuleret i et ydmygende skolemestersprog, der fik landkommunerne til at stå som dovne, uartige og ødsle skoledrenge, der ustandselig skulle holdes i ørerne. Alt i alt en køn tak til de folkevalgte, der havde overtaget og varetaget en god bid af samfundets opgaver uden medhjælp og uden betaling. Intet under, om entusiasmen fortog sig.

4. Den tabte tillid

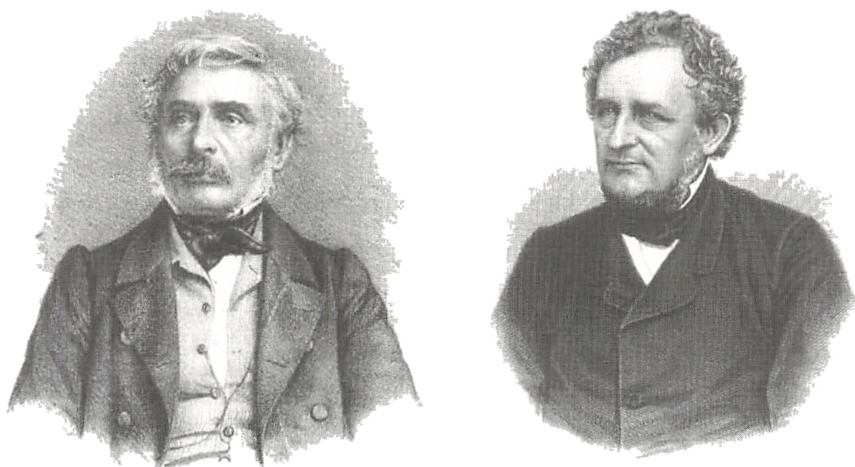
Hvorfor nu disse stramme bånd på den økonomiske udfoldelse? Hvorfor denne nedladende og mistroiske vågen over landkommunernes virksomhed? Holdningen over for kommunerne var i hvert fald blevet en anden, end den før havde været. Det er ikke svært at konstatere. Hvor man omkring 1840 under nærmest euforisk tale om folkeåndens opvækelse og lign. og i tillidsfuld forventning havde sendt disse spæde demokratiske dannelser i vej, så var stemningen i 1867 anderledes nøgtern og illusionsløs. Ældre rigsdagsmænd kunne ikke undgå at bemærke det.

En landstingsmand (Haffner) erindrede sig med vemod »den glæde og iver, hvormed man rundt omkring i landet tog fat på opfyldelsen af det hverv, som således var blevet folket overdraget«, og han mente i øvrigt stadig, at kun meget få af de nyere love havde haft en så gavnlig virkning som de kommunale.⁸ En kollega i Folketinget (Holstein-Holsteinsborg) beklagede, at sogneforstanderskaberne ikke havde vundet mere tillid, og at man bestandigt troede, at de ville begå misligheder og overgreb. I stedet for kraftigt at beskære kommunernes frihed skulle man møde dem med tillid, mente han.⁹ Til samme ende efterlyste venstremanden Christen Berg »de smukke betragtninger – om menneskeværdet – (og) den almindelige valgrets betydning.« Nu var det hartkorn og pengeværd, der stod i forgrunden.¹⁰ Tidsånden var blevet en anden.

Men de, der gik ind for landkommunernes fortsatte udvikling i tillid og frihed, måtte erkende, at de fleste i Rigsdagen, når alt kom til alt, vilde noget andet. For nogle medlemmer var ønsket om at begrænse kommunernes magt af helt kontant økonomisk natur. Her var hartkornet og pengene i centrum. Man så i de nye regler et middel til at hindre en skatteplyndring af borgerne, de bedrestillede forstår sig.¹¹ Baggrunden for denne holdning kunne dels være den stigning i kommunernes udgifter og skatteudskrivning, der vitterligt længe og fortsat havde været i gang (men som ingen dog bragte ind i debatten), dels udsigten til, at det henholdende og besindige element, som præst og herredsfoged ansås for at være, nu endegyldigt forsvandt fra det besluttende niveau i kommunerne.

Disse synspunkter var ikke nye. Fra de første debatter i Rigsdagen om udvidelse af kommunernes selvstændighed og demokratiske underlag havde de været fremme, fyndigt udtrykt i 1852 af generalfiskal Bleckingberg, der anbefalede varsomhed med at give de besiddelsesløse klasser brev på skatteudskrivning efter behag.¹² Helt på samme linie var Holbæk amtsråd, der mente, at hvis sogneforstanderskaberne kunne påligne ubegrænset, ville udgifterne blive afhængige af, »hvad den lokale bestyrelse anser for passende eller smagfuldt, men ikke af deres absolutte fornødenheder.«¹³ Bøndernes indbyggede påholdenhed og beboernes kontrol med ligning og regnskab tillagde man her ingen værdi.

Men ud over sådanne reaktionære skatteydersynspunkter har der i Rigsdagen været en bredere, generel mistillid til de landkommunale

A.F. Tscherning og Orla Lehmann var to af tidens mest fremragende politiske personligheder. De havde begge været centralt placeret i den frigørelsesproces, det danske samfund havde undergået, og det var derfor noget af et paradoks, at netop disse to kom til at bidrage til den konservative politik over for landkommunerne. Litografi af E. Fortling før 1862 (Tscherning) og stålstik af Weger efter fotografi før 1870 (Lehmann) i Statsbibliotekets Kort- og billedsamling.

organer. Indenrigsminister Estrup satte et helt ubesmykket spørgsmålstegn ved sogneforstandernes indsigt og dygtighed.¹⁴ Mindre udfordrende, men til gengæld nok af større betydning for den almindelige stemning i Folketinget, var den stilling til spørgsmålet, anerkendt liberale politikere som Orla Lehmann og A.F. Tscherning gennem årene havde indtaget. Også de havde mistet deres »barnetro« på de kommunale organer. Lehmanns skepsis er tidligere refereret (5.2.12), Tscherning illustrerede sin med en episode fra et amtsråd, der havde spurgt ministeriet, om det måtte købe et par træsko. Når det var niveauet, havde man virkelig ikke gjort sig fortjent til frihed og ansvar.¹⁵

Og ser man på det regelsæt, landkommunerne måtte leve med fra 1868 og specielt på de bestemmelser, der indskrænkede demokratiet, selvstændigheden og friheden, må man konstatere, at der på væsentlige punkter var tale om en kodificering af forslag, der netop var fremsat af Orla Lehmann og A.F. Tscherning. Lehmann havde allerede i 1851 talt for et toklassevalg med privilegeret valgret til de største skatteydere og

for et ganske nærtgående tilsynssystem.¹⁶ Og Tscherning kan man skyldskrive et forslag om at begrænse kommunernes skatteudskrivningsret og en række af de specielle indskrænkninger i kommunernes økonomiske frihed, fx angående køb og salg af fast ejendom, optagelse af lån etc.¹⁷ De var begge velmenende over for kommunerne, men mente altså ikke, at de var modne til den ideelle frihed og selvstændighed.¹⁸

5. Skuffede forventninger og den nye situation

Vi må konkludere, at landkommunerne ikke var blevet det, man i den romantisk-liberale stemning omkring 1840 havde drømt om. De var ikke blevet de spydspidser i det politiske, demokratiske liv, man havde set frem til. De impulser, der fra kommunerne tilgik de centrale, politiske forsamlinger, var – og her ser vi bort fra de bondevenneorganiserede adresser – beskedne i tal og i aspekt mildt sagt meget lidt progressive.

Forventningerne til kommunernes progressive rolle hang givetvis sammen med den aktuelle, politiske situation. Stænderforsamlingerne var som bekendt kun rådgivende, og de havde tydeligvis en tillid til, at de nye, folkelige organer, som kommunerne var, kunne forstærke preset på den enevældige regering. På længere sigt gennem en vågnende politisk bevidsthed i bredere kredse, på kort sigt ved umiddelbart at få kommunerne inddraget i den politiske proces. Det kunne fx ske gennem høringsinstituttet; betænkningerne i husmandssagen er det oplagte eksempel.

Efter systemskiftet 1848/49 var kommunernes situation en ganske anden. Rigsdagen, Folketinget især, følte sig med fuld ret som den direkte repræsentant for folkeviljen. Man havde selv magten til at give love og følgelig ikke brug for kommunerne på samme måde som før. I fuld konsekvens heraf hørte man op med at spørge om deres mening. Et folketingsudvalg satte med lettere nedlaidenhed landkommunerne på deres nye plads i systemet: Da Rigsdagen nu var udtryk for den oplyste folkevilje, var det nærmest kun faktiske oplysninger, man måtte søge hos de lokale autoriteter.¹⁹

Om de forventninger, man havde haft til kommunerne som steder, hvor interessen for samfundsproblemer blev vakt, og hvor den første skoling af »rigtige« politikere in spe foregik, blev der ikke talt på Rigsdagen. Desværre kan man sige. For her var det faktisk gået, som man

ventede, hvis det ikke ligefrem var gået over forventning. I det mindste halvdelen af Folketingets medlemmer i 1866/67 sad eller havde siddet i deres hjemlige sogneforstanderskab. Hvorvidt de enkelte medlemmer var blevet landspolitikere gennem den lokale »rugemoder«, tør naturligvis ikke siges, men et større sammenfald mellem medlemskab af sogneforstanderskaber og Folketing turde næppe mange have ønsket sig.²⁰

Sogneforstanderskaberne var således på en måde meget stærkt repræsenteret i den lovgivende forsamling. Et flertal af Folketingets medlemmer havde førstehåndskendskab til de kommunale organer og deres arbejde. Hvordan disse folk hver for sig forholdt sig til den nye lov, ved vi vi ikke. Men det store flertal, den blev vedtaget med, tilsiger dog, at disse »sogneforstandere« var med til at fælde dommen over landkommunerne i 1867.

Forklaringen herpå er formentlig at finde i Folketingets og Rigsdagens egen situation. Der var større ting på spil i disse år. Det var tiden for de store og små bønders alliance, og de små bønders bannerfører, I.A. Hansen, var på regeringens side. Rigsdagen havde ikke kun fældet dom over kommunerne. Med vedtagelsen af den reviderede Grundlov af 1866 havde den også fældet dom over sig selv.

10.2 Det lokale omdømme

1. Syn på det kommunale organ

Har vi – fortrinsvis gennem debatterne i Rigsdagen – slet ikke så få udtalelser, der viser, hvad man i toneangivende kredse mente om landkommunerne, så er vi langt ringere stillet, når det gælder det omdømme, sogneforstanderskaberne havde i den lokale befolkning. Beboernes umiddelbare mening om deres eget kommunale organ eller om det kommunale system i almindelighed er kun i uhyre få tilfælde nedfældet skriftligt. Læserbreve og avisreportager om forholdene i landkommunerne hørte til de absolutte sjældenheder, og i de få bondedagbøger og erindringer, der er bevaret, gøres der ikke meget væsen af det lokale selvstyre. Den uvilje mod at sidde i det kommunale organ, som vi undertiden hører om, tæller naturligvis på negativsiden, uanset den ikke tegnede billedet. Vi ved, at der også var gode folk, der gik ind for sagen både

som medlemmer og som formænd.²¹ Gårdmændenes høje valgdeltagelse (+50%) må tolkes som en positiv interesse for den kommunale sag. For de øvrige befolkningsgrupper, der fik stemmeret fra 1856, var procenterne og interessen for det kommunale langt lavere. Her var den nye bevidsthed endnu ikke slået igennem.²²

Forskellige enkeltindlæg i samfundsdebatten fra folk med indsigt i forholdene giver et mere reflekteret billede.²³ Man erkendte, at den landkommunale anordning af 1841 var et stort fremskridt, men at den specielt med hensyn til sognebeboernes medvirken ikke havde haft den ønskede virkning. Debattørerne hæftede sig her især ved den mangel på selvstændighed, hvis man ikke skal sige den umyndighedstilstand, sogneforstanderskaberne blev holdt i, hvad enten dette nu skyldtes præstens særlige beføjelser i sogneforstanderskabet, herredsfogdens selvgjorte ophøjelse fra ligemand til overmand eller amsorganernes lidet respektfulde og til tider nedladende attituder. Beboerne kunne ikke undgå at mærke, at sogneforstanderskaberne ikke havde meget at skulle have sagt. De skulle skrabe penge ind og afgive erklæringer, til hvilke der oftest ikke blev taget noget hensyn. Man havde det slidsomme arbejde og kun ringe indflydelse. At sogneforstanderne under de omstændigheder nemt kunne tabe interessen til skade for selvstyret og lokaliteten, fandt man mere end forståeligt.

Essensen af disse indlæg var, at det var nødvendigt, at sogneforstanderskaberne fik tillagt mere selvstændighed og myndighed, så beboernes interesse kunne genopvækkes og arbejdet i det kommunale organ bibringes den myndighed og respekt, der kunne tiltrække sognets bedste mænd. Til en sådan opvurdering krævedes både lovgivningens og de højere autoriteters medvirken. Synspunkterne i de nævnte indlæg, der alle var produceret mellem 1844 og 1850, blev som bekendt overtaget og forfægtet af de fremskridts- og bondevenlige kredse i Rigsdagen specielt under henvisning til grundlovens løfte til kommunerne, men som ligeså bekendt med det pauvre resultat, som 1867-loven repræsenterede.

2. Synet på sogneforstanderne

At der var sogneforstandere, der pustede sig op over deres nye værdighed, og beboere, der så skævt til de nyskabte, lokale »storhanser«, kan naturligvis ikke undre. I Gunderup-Nøvling havde en skolelærer reage-

Hvad end man mente om landkommunerne og deres evner, så skulle der administreres og politiseres. »Politikere i en krostue« er, hvad Wilh. Marstrand fortæller os om motivet i sin lette skitse. Vi gætter dertil, at det foregår på landet, og at det er kommunale spørgsmål, det handler om. Måske et møde for åbne døre, måske en forhandling mellem flere sogneforstanderskaber. Der er ikke nogen nimbus af storhed og betydningsfulde gerninger over situationen, men heller ingen nedladdenhed. Jævne mennesker, der har en opgave, et arbejde, der skal gøres. Tegning med blyant, pensel og sort blæk. Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen.

ret så irriteret på sogne- og skoleforstanderens facon under tilsynsbesøget i skolen, at sogneforstanderskabet måtte sætte ham på plads og bl.a. meddele ham, »at det bør være Dem ligegyldigt, med hvad mine han (sogneforstanderen) træder ind i skolen, når han ikke uforskyldt fornærmer Dem.«²⁴ Her havde skoleforstanderen givetvis ikke sat sit lys eller sin værdighed under en skæppe.

Det samme fænomen optrådte i en opdigtet, ironisk samtale, som to sogneforstandere, Per og Poul, førte i Ringkøbing Amtstidende i 1843.²⁵ Poul spurgte Per om, hvilke egenskaber en sogneforstander burde have, og fik at vide, at en sådan ikke måtte være hovmodig, han burde være uegennyttig og virksom for opfyldelsen af kommunens opgaver. Men Poul, der vel var enig med Per i dette, vidste alligevel gode undskyldninger i alle tilfældene. Lidt storhed var da ikke uberettiget, ej heller at

sogneforstanderne tog sig deres ubetalte møje en smule betalt gennem ligningen, og med alt for megen virksomhed skulle man snart lægge sig ud med alverden.

Vi får faktisk her at vide kun et år efter kommunernes start, at sogneforstandere, der vigtede sig af deres job, der meledede deres egen kage, og som ikke var alt for flittige, ikke var nogen utænkelig foreteelse. Sogneforstanderne var blevet politikere med alt, hvad dette indebar af muligheder og farer. Indflydelse og betydning kunne sogneforstanderen aflede af jobbet, arbejde var der også, men ingen kontant belønning. Muligheden for småkorruption og pamperi lå inden for synskredsen; der var brug for ansvarsbevidsthed og moral. Offentlighedens øjne hvilede på de nye folkevalgte forvaltere; janteloven var i funktion.

10.3 Afslutning

Det lokale, kommunale selvstyre var – og er – en sag med mange facetter. En sag om folkevalgte organer, om frihed til at styre egne anliggender. En sag om demokrati, om repræsentation af en befolkning og i videre forstand om relationerne mellem råd og befolkning i det hele taget. En sag om løsning af offentlige opgaver, om hvilke opgaver staten tildelte kommunerne, og hvilken myndighed og frihed man fik til at løse dem. Lokalt selvstyre var også et spørgsmål om praktisk forvaltning, om opbygning af administrative rutiner, om arbejdsindsats og arbejdsdeling mellem sogneforstanderne. Og set i den store sammenhæng betød det lokale selvstyre en udvidelse af det danske forvaltningspotentiale og vel at mærke en udvidelse, der med et moderne udtryk var udgiftsneutral, dvs. den kostede ikke staten penge. I den sidste ende var det lokale selvstyres opkomst og udvikling betinget af de nye tanker i tiden, af menneskets bevidsthed om sig selv som et individuelt, frit væsen, der tog vare på sin egen tilværelse.

I det kommunale organ, der blev skabt i 1842, var selvstyret modereret af et statsligt element. Sogneforstanderskabsperioden igennem måtte de folkevalgte leve med reliktet fra enevælden, de fødte medlemmer herredsfogden, præsten og (indtil 1855) godsejeren. De to sidste gjorde mange steder, især i starten, god gavn som »støttepædagoger« for de uer-

farne bønder. Men bønderne voksede med deres nye opgave og lærte med tiden at bruge den flertalsmagt, de faktisk havde, bl.a. til at vælge en af deres egne til den betydningsfulde formandspost. Statselementet blev i stigende grad overflødigt, om ikke ligefrem problematisk, og var i øvrigt i strid med grundloven af 1849. Konsekvent nok blev det først svækket (i 1855) og ved periodens udgang endelig ophævet.

Det folkelige element var set med nutidens øjne såre beskedent. Valgretten var forbeholdt gårdmændene, og de udgjorde et forsvindende fåtal af den samlede befolkning, mellem 5 og 10% tør det anslås. Der var langt til almindelig stemmeret. Men så vidt rakte individualtankegangen i tiden heller ikke. De demokratisk sindede tænkte i husstande, og med deres husstandes medlemmer bag sig dækkede gårdmændene op mod 60%. For andre med en mere konservativ tankegang var det ejendom, der talte, og her var gårdmændene virkelig repræsentative, mellem 90 og 100% af hartkornet har de ikke sjældent haft. I det kompromis mellem de to retninger, valgreglerne af 1855 repræsenterede, var det den reaktionære, der var den stærkeste. Rigtig nok fik alle folketingsvælgere, dvs. alle husstandsoverhoveder, valgret, men med dobbelt stemmeret til den rigeste femtedel af skatteyderne (under 5% af befolkningen) blev den faktiske magt koncentreret hos en endnu snævrere gruppe end før.

At landboernes politiske interesse, som den kom til udtryk ved deltagelsen i de kommunale valg, som påstået skulle være særlig ringe, kan ikke bekræftes. Generelt lå man fuldt på niveau med valgdeltagelsen i byerne og med de samtidige valg til Folketinget. Derimod var der påfaldende forskelle mellem socialgrupperne. Hvor landboerne uden for gårdmandsstanden havde en ekstrem lav valgdeltagelse, så benyttede op mod halvdelen af gårdmændene deres stemmeret, og af dem var det ydermere de mest velhavende, der var de flittigste. Det var også dem, til dels de yngre af dem, der tiltrak stemmerne. I dette sidste lå der næppe bevidste holdninger bag. Derimod lå det vælgerne på sinde, at kandidaterne var geografisk fordelt ud over kommunen.

Det kommunale sæt af opgaver, som fra starten bestod af de store gamle væsener, fattig- og skole-, plus bivejene, blev efterhånden udvidet betragteligt, helt sikkert ikke efter nogen plan, med større eller oftest mindre opgaver, med egnede og mindre egnede opgaver, med opgaver, der oplagt gavnede kommunens beboere, og andre, hvor staten scorede

gevinsten, og atter andre, der uden lovunderlag bare bød sig til, fordi kommunerne nu lå der som de naturlige repræsentanter for den lokale befolkning. Perioden 1842-67 fik karakter af en prøvetid for det kommunale apparats funktionsduelighed, og det var kun naturligt, at nogle mindre egnede opgaver igen faldt bort. Fra 1868 havde det kommunale opgavesæt fundet sin adækvate form for en rum tid fremover.

Og de nye kommuner havde generelt set klaret de stillede opgaver. Ikke blot et voksende antal nye opgaver, men også gamle, der voksede i omfang. Behovet for fattighjælp var underkastet store fluktuationer, mest i opadgående retning. Befolkningstilvæksten satte antallet af undervisningspligtige børn og dermed behovet for nye skoler stærkt op (225 nye landsbyskoler oprettedes 1857-67²⁶). Og behovet for bedre veje var næppe meget mindre (gennemsnitslandkommunen grundforbedrede eller nyanlagde, rundeligt antaget, mere end en kilometer bivej om året²⁷). Og om den samlede kommunale aktivitet fortæller regnskaber og statistik samstemmende om en stærk ekspansion gennem sogneforstanderskabernes periode.

Men hvordan bønderne løste opgaverne, det siger tallene ikke noget om. De vidnesbyrd, vi har fra Gunderup-Nøvling og Ålborg amt, taler om lovydighed og autoritetstro som grundholdning. Hvad loven og myndighederne bød, det skulle gøres og blev normalt gjort. Men usikker information, gammelbondsk snusfornuft og også en stædig egenvilje ind imellem, når de bureaukratiske overmænd gik for vidt, har givet mange variationer i det kommunale arbejdsmonter.

Understrukturen i de kommunale samfund, det der ovenfor er kaldt kommuner i kommunen, afspejler i sig selv en grundholdning hos bondebefolkningen. Man slog en kreds om de mindre »kommuner«, sognene, skoledistrikterne, vejkommunerne, og var herindenfor sig selv nok. Det var bondeindividualisme i praksis. Og skulle økonomien gå på tværs af enhederne, gjaldt devisen »noget for noget«. Det, der egentlig var det kommunale princip, »den stærke hjælpe den svage«, fandtes og praktiseredes da, men afgjort overvejende inspireret og pålagt kommunerne af de »idealistiske« lovgivere.

At staten måtte have hånd i hanke med statsforvaltningens yderste led gennem kontrol og tilsyn af forskellig art, var forståeligt og nødvendigt, men den anstødelige og overdrevne form, disse mekanismer fik, og de snævre økonomiske reguleringer af kommunerne synes ikke at stå i

Et herligt fotografi af sognerådet i Årestrup, udateret, men helt sikkert fra sognerådernes ældste tid. Det er et opmuntrende billede at se på. Vel lå man i den politiske periferi, geografisk langt fra magtens centre i Ålborg og København, politisk deklasseret under amtsråd og amtmand ved landkommuneloven af 1867, men det er ikke det, der præger sognerødderne fra Årestrup. Relativt unge folk, opfyldt af en naturlig, uopstøttet selvbevidsthed. Lysten og viljen til at gå i gang med at løse de kommunale opgaver, der ligger foran dem, lyser ud af dem. Foto i Dansk Folkemindesamling.

et berettiget forhold til de konkrete klagepunkter, man havde mod kommunernes administration. Man må tro, at den mistillid, loven og debatten om den var udtryk for, havde sin forklaring i andre og dybereliggende relationer.

Der er næppe tvivl om, at de forventninger, man havde haft til de nye kommunale dannelser omkring 1840, var blevet skuffet. Landkommunerne havde på en måde været den liberale bevægelses demokratiske »flagskib«. Men den rolle mistede de, da folkestyret på statsplanet var en realitet. Dertil kom, at kommunerne vitterligt ikke var blevet de arnesteder for en vågnende folkeånd, man havde forestillet sig. Det var utvivlsomt en urealistisk forventning, men den havde man altså haft. Det var ikke fra kommunerne, impulsen til fremskridt kom. I stedet var de kommet til at stå som konservative, nedvurderede og hverken specielt begavede eller populære dannelser i bondesamfundet.

De skuffede forventninger, den tabte tillid, det forandrede syn på kommunerne stod givetvis i sammenhæng med det åndelige klima i tiden. Tidens ånd i 1867 var en anden, end den havde været i 1842, og det skift i tanker og bevidsthed, der var tale om, var ikke kun noget, der vedrørte landkommunerne. Folkestyrets første Grundlov af 1849 og den reviderede af 1866 stod i et forhold til hinanden som landkommunelovene af 1841 og 1867 gjorde det. I den bølgebevægelse, der karakteriserer al udvikling, var landkommunerne blevet skabt på en top, og de var blevet bedømt og revideret i en bølgedal.

Men var entusiasmen for kommunerne blevet ombyttet med en vis nøgternhed om ikke ligefrem mistillid, så medførte dette dog ikke, at der blev stillet spørgsmål ved kommunernes eksistens. Der var ingen alternativer til kommunerne. Man kunne herse og regere med dem, men man kunne ikke undvære dem! Hvem skulle have løst deres opgaver? Kommunerne kunne hverken lovgives eller tænkes væk!

Noter og henvisninger

For mere udførlige oplysninger om titler og stærkt forkortede udtryk mv., se fortegnelserne over litteratur (s. 711), kilder (s. 717) og forkortelser (s. 13).

Kapitel 1

1. Roar Skovmand, Danmarks historie (Politikens) XI, 1971, s.195.
2. A.S. Ørsteds betænkning ang. organisationen af de landlige kommuner 1834 (la Cour I s.105ff.). Regeringens beslutning om at fremsætte forslag meddeles i 1835 (Rosk. Stændertid. 21/10 1835).
3. Stænderforsamlingsperioderne var seks år. Dvs. de første stænderdeputerede sad i perioden 1834-1840.
4. En speciel sammenligning med købstæderne er givet i H. Christensen, De unge kommuner s.23-26. Se i øvrigt i det følgende.
5. la Cour I s.15-66.
6. Do. s.17f.
7. Se Clemmensen, Associationer og foreningsdannelse, specielt s.90ff., og Schmidt og Gleeurup, Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse s.77f.
8. Se fx la Cour I s.17ff.
9. Se A.S. Ørsteds og kancellipræsident Stemanns bemærkninger omkring 1834 (la Cour I s.400ff. og 407).
10. Nørr, Præst og administrator s.53ff. jf. s.239.
11. Anordning 13/8 1841 §14.
12. Se borgmester J.A. Stenfeldts og pastor U.A. Plesners udtalelser (la Cour I s.19f. og 25ff.).
13. Henholdsvis godsejer C. Neergaard og gårdejer Hans Christensen (la Cour I s.53ff. og 131ff.).
14. Viborg Stænderforsamlings afsluttende betænkning (Vib. Stændertid. 1840, Betænkninger og Petitioner s.102ff.).
15. L. Børresen, Om en fri Communalbestyrelse på Landet, 1838. Rosk. Stændertid. 1840, Betænkninger og Petitioner s.64ff.
16. Dansk Ugeskrift, marts 1832.
17. J.H. Schmidh, Tale i anledning af Communalanordningen, 1842.
18. L. Børresen, Om en fri Communalbestyrelse på Landet, 1838.
19. Den danske Bondeven, 3. årg. nr. 22, 1839, s.85.
20. la Cour I s.131ff. og s.175 (stænderkomiteens udtalelse).
21. L.F. la Cour, Sogneraad og Amsraad I-III, 1941-48, her specielt bind I.
22. Reglement for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse på Landet i Danmark af 5. juli 1803.
23. Anordning for Skolevæsenet på Landet i Danmark af 29. juli 1814.
24. la Cour I s.287ff.
25. la Cour I s.137ff. og 200ff.
26. Dette sidste bekræftes af forholdene i Ålborg amt (se 2.2 nedenfor). Undersøgelser for det øvrige land findes så vidt vides ikke. Forskelle begrundet i godsstrukturen vil kunne tænkes.

27. Rosk. Stændertid. 1840 sp.1547ff. (etatsråd Stenfeldt).
28. Do. sp.1559, 2157 og 2175.
29. Gårdejernes andel af befolkningen har pr. definition været lav. I købstæderne lå vælgerprocenten på samme lave niveau (H. Christensen, De unge kommuner s.27).
30. la Cour I s.143ff. og 204ff. Se også Vib. Stændertid. 1840, Betænkninger og Petitioner s.102ff.
31. Se Rosk. Stændertid. 1840 sp.1574 og 1597.
32. Do. sp.1547.
33. Købstadanordningen af 24/10 1837 §19. I Norge, hvor et tilsvarende kommunalt selvstyre etableredes omtrent samtidigt (1837), bibeholdt man særskilte fattig- og skolekommissioner både i byer og på landet (Folkestyre i by og bygd, specielt s.35ff.).
34. Udkastets §§13 og 14. Rosk. Stændertid. 1840 sp.388.
35. la Cour I s.159f.
36. Rosk. Stændertid. 1840, Betænkninger og Petitioner s.74f.
37. la Cour I s.226ff.
38. Do. s.155ff. og 226ff.
39. Do. s.301f.
40. For nøjere bibliografisk specifikation, se litteraturlisten.
41. Fx J.P. Jørgensen, Landsogdenes Forvaltning til vore Dage, 1890.
42. S.257-265, 317-326.
43. Som en grundig behandling af datidens landkommunale administration skal nævnes Gitte Lundager Rausgaard, Sogneforstanderskaberne – det kommunale selvstyre på landet (1989). Arbejdet, et utrykt speciale fra Odense Universitet, omhandler udelukkende perioden 1842-1850.
44. H. Christensen, Danske landkommuner s.9.
45. Arealerne er taget efter opgivelserne i 1896 (Stat. Tabelv. 5.rk. C 1).
46. Befolkningssammensætningen er belyst i afsnittene 3.1.1 og 3.2.2, og i afsnit 7.4.5 er Gunderup-Nøvling sammenlignet med såvel den jyske som den danske gennemsnitskommune med hensyn til skatteudskrivning og afholdte udgifter.

Kapitel 2

1. Se 1.3.3 ovenfor.
2. Ålb. amtstue. Matrikler over amtets herreder 1844. Se bilag 2.01.
3. Kommunen var Øls-Hørby-Døstrup. I Kornum-Løgsted kommune meddelte godsforvalteren på statens vegne, at man ikke *for øjeblikket* ville benytte sin ret (Ålb. stiftamt. Kopibog 17/12 og 20/12 1841).
4. Ålb. stiftamt. Breve ang. valget af sogneforstandere 1841.
5. Se bilag 2.01.
6. Ålb. stiftamt. Breve ang. valget af sogneforstandere 1841.
7. Antallet af valberettigede er med tilnærmelse optalt efter 1844-matriklen (se note 2). Den eventuelle unøjagtighed beror på, at valberettigede, der ikke havde den kvalificerende tønde hartkorn liggende samlet, men som mindre, spredte jordlodder, ikke er medregnet. Tilfælde, hvor to valberettigede ejen-

- domme ejedes af samme mand, er registreret som to valgberettigede. Da begge disse forhold er atypiske – og i øvrigt modvejer hinanden – er unøjagtigheden så lille, at den her er uden betydning.
8. Fire valgberettigede pr. mandat var anordningens minimum. Var der færre efter de normale regler, skulle den krævede hartkornscensus på 1 td.htk. sænkes, indtil antallet af valgberettigede var fire gange så stort som tallet på dem, der skulle vælges (§3).
 9. Ålb. stiftamt. Breve ang. valget af sogneforstandere 1841.
 10. Ålb. amtsråds forhandl. 11-12/2 1845 sp.11.
 11. I det mindste fik 13 sogneforstanderskaber udvidet de valgte medlemmers tal. Se Ålb. stiftamt. Amtsrådssager j.21, 22, 37, 59, 72, 79, 98/1842, 206/1844, 31/1845, 289/1847 og 33/1848. Desuden Ålb. amtsråds forhandl. 27/11 1856, 35 og 29/2 1860, 25.
 12. Se afsnit 7.6.4 nedenfor samt eksempelvis Jens Peter Jensen, Sjællandske Bønder s.65.
 13. Afsnittet om frivillige og ufrivillige formænd (7.1.3), specielt tabel 7.01. Se endvidere G. Sandfeld, Det kommunale styre i Søllerød I s.52, 54 og 68.
 14. Som godsejere efter 1856 er udelukkende anset ejere af gods, der før 1856 kvalificerede til en selvskrevet plads i sogneforstanderskabet.
 15. Fæstebøndernes tal er udtaget af matriklen 1844. Hvad nøjagtigheden angår, gælder de i note 7 anførte forbehold.
 16. Forpagter Laursen på Visborggård i Skelund-Visborg kommune (Ålb. stiftamt. Kopibog 17/12 1841).
 17. Det gjaldt Sebberkloster i Sebber-St. Ajstrup (38 tdr.htk.), Egense Kloster i Mou (51 tdr.htk.), Langholt i Horsens-Hammer (78 tdr.htk.).
 18. I den femte, Fræer, valgtes den dygtige arveforpagter Hjorth til Tustrup (18 tdr.htk.). Han sad formentlig som formand gennem hele sogneforstanderskabsperioden (se kilderne til bilag 2.02) og var også i et par omgange medlem af amtsrådet (1846-48, 1856-67, se Ålb. amtsråds forhandlinger).
 19. Ålb. stiftamt. Indkomne breve Z. Sogneforstanderskabsbreve 1844-47 (12/1 og 28/2 1845).
 20. Ålb. stiftamt. Protokol over sognefogder, sogneforstanderskaberne m.m. ca.1846 og Ålb. amtstue. Matrikler 1844.
 21. Ålb. stiftamt. Breve ang. valg af sogneforstandere 1841 og Indkomne breve Z. Sogneforstanderskabsbreve 1844-47.
 22. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 11-12/2 1845 (8/1845), 17/2 1851, 18 og 22/5 1854, 53.
 23. Se la Cour I s.63f., 200 og 225 (fra den offentlige debat). Se også Hornum-Fleskum herreders præsters protest til amtsrådet mod det merarbejde, der blev pålagt dem med hensyn til regnskabsaflæggelsen (Ålb. stiftamt. Amtsrådssag j. 59/1843) og Århus amtsråds forhandl. 18/2 1852, 34.
 24. Ålb. stiftamt. Breve ang. valg af sogneforstandere 1841.
 25. I flere kommuner ser vi godsejeren siddende som formand år efter år. Baron Juell til Lundbæk var formand i sin kommune (Veggerby-Bislev/Bislev) hele perioden igennem, og han udøvede myndigheden i egen person. Næsten lige så lang tid, fra 1842 til ind i 1860'erne, sad godsejer Hvass til Randrup på formandsstolen i Skibsted-Iyngby, og uden for Ålborg amt er tilsvarende »patriarkalske« forhold påtruffet i Knebel-Rolsø (P. Poulsen til Rolsøgård), Ham-

mel-Voldby-Søby (Frijs til Frijsenborg) og Hornslet (Rosenkrantz til Rosenholm) (se H. Christensen, Ebeltøft-arkiverne 1842-1970, 1989 s.169, A. Gammelegaard, Fra sogn til storkommune (Hammel), 1991 s.28ff. og Skattekisten, 1991 s.16f.).

26. Se kilderne til bilag 2.02.

27. Se afsnit 3.2.2-4 nedenfor.

Kapitel 3

1. Der var kalkbrændere i alle tre kommuner og teglbrænding i hvert fald i Gunderup-Nøvling og Årestrup-Gravlev-Buderup ifølge folketællingerne 1845 og 1855. De mange træskoarbejdere i Årestrup ses af samme. Træskofremstilling som hjemmeindustri udførtes formentlig også af gårdmænd, husmænd og andre, jf. Th. Johansen, Af Aarestrup Sogns Historie s.499.
2. G-N matrikel 1844. Ålb. amtstue. Matrikler for Slet og Hornum herreder 1844. Hornum (og en del af Fleskum) herredsfoged, Realregistre for Årestrup, Gravlev og Buderup sogne. Løgstør birk samt Års og Slet herredsfoged, Realregistre for Kornum og Løgsted sogne. En kortfattet oversigt over Johan Casper Mylius' godser er givet i DBL.
3. Ålb. birk og Fleskum herred. Realregister for Gunderup sogn: Ooppelstrup matr. nr. 2-5 (fæstegårde solgt til selveje af Buderupholm gods). Do. do. for Gunderup sogns sydlige del: Vårst matr. nr. 3A, 5 og 6 (forpagtningskontrakter på fæstegårde).
4. Differencen mellem de 125 ejendomme optalt efter matriklen (G-N matrikel 1844) og de 123 gårdmandsfamilier i folketællingen (se tabel 3.02 ovenfor) udgøres af to gårde, der tilsammen dannede et lille ejerlav, Færgeålgården, mellem Håls og Fjellerad (se Atlas over Danmarks administrative inddeling, kort 14/1820). De to gårde blev perioden igennem drevet af udensogns boende og er ikke taget i betragtning i det følgende. Gårdenes brugere havde ingen politiske rettigheder i Gunderup-Nøvling kommune. De betalte skat af deres hartkorn, men ikke formue- og lejlighedsskat (se fx G-N skoleligning 1867).
5. Se de pågældende matrikler og realregistre, jf. note 2 ovenfor.
6. Jf. stemmeliste 1847 (G-N valgprotokol 1847-1853) med G-N matrikel 1844.
7. Ålb. stiftamt. Kopibog 23/11 1841 (skr. til Bjørnsholm-Malle kommune).
8. G-N valgprotokoller 1841-1853.
9. Se Hans Jensen, Stænderforsaml. II s.475ff.
10. G-N valgprotokol 1841-1845.
11. Se note 7 ovenfor og skr. 13/2 1844.
12. Lov 22/3 1855 §6. Fx i Viby-Tiset kommune, Århus amt (Århus amtsråds forhandl. 21/11 1855, 29). Muligheden blev lovfæstet med landkommuneloven 6/7 1867 (§8).
13. K-L valgprotokol 1841-1908.
14. Se fx skr. 6/1 1842, Jysk-fynske departements brevbog 11/1 1842 (RA, Da Kanc), Ålb. stiftamt. Kopibog 4/12 1841 og 14/1 1842. Se også afsnit 7.1.1 nedenfor.
15. Skr. 15/7 1834.
16. Sognefoged Anders Jensen, Nøvling, der havde været medlem af G-N sogne-

- fortanderskab i 6 år, bad sig ved valget i 1847 skriftligt fritaget for genvalg og bad videre om, at det blev bekendtgjort af valgbestyrelsen (G-N korresp. 14/12 1847). Ved åbningen af valget i Å-G-B i 1844 blev de fratrådte sogneforstandere spurgt, om de ville modtage nyt valg. Det ville de ikke »for denne gang«, og man stemte følgelig ikke på dem (Å-G-B forhandl. 17/12 1844).
17. la Cour I s.114ff., specielt s.120.
 18. Stemmeafgivningen i K-L viser hele vejen igennem, at det i forvejen var aftalt, hvor mange mandater hvert sogn skulle have, men kun en enkelt gang, ved valget i 1847, stod det lige ud i protokollen, utvivlsomt ført af formanden pastor Trøjel, at der skulle vælges »- 3 nye af Løgsted sogn og kun én af Kornum sogn« (K-L valgprotokol 1841-1908 s.24).
 19. Skr. 2/11 1841 til Ringk. amt jf. skr. samme dag til Thisted amt.
 20. Se la Cour II s.12. I Ulstrup-Gundersted kommune var man i 1848 kommet til at røbe en forhåndsfordeling over for amtet, og selv om formanden (sognepræsten) bedyrede, at vælgerne de allerfleste steder i landet forud aftalte fordelingen af mandater mellem sognene, blev man beordret til at foretage nyt valg (Ålb. stiftamt, Indkomne breve T. Kirkevæsen 1847 (j. Z 2827/47)). Se også note 18 ovenfor.
 21. De »forventede fordelingsstal« i tabellen er bestemt efter, hvor mange mandater (i %) det pågældende sogn skulle have, når den postulerede fordelingsnøgler skulle fastholdes. Når fordelingsstallene ved valget i K-L 1844 således er 67(%) for Kornum og 33 for Løgsted, siges det dermed, at der er tre mandater på valg, og at Kornum skal have to og Løgsted ét for at opretholde status quo.
 22. Vib. Stændertid. 1844 sp.779ff., 1320ff., 1329f. og 1576ff. Do. 1846 sp.179 og 2485. I Ulstrup-Gundersted kommune, hvor man (som mange andre steder, hævdedes det) fra starten havde opereret med en fordeling af mandaterne mellem sognene, blev denne praksis standset, da den kom til amtmandens kundskab (Ålb. stiftamt, Indkomne breve T. Kirkevæsen 1847 (j. Z 2827/47)). I Birkerød havde man tydeligvis fordelt mandaterne helt ned på de enkelte byer i sognet (Birkerød forhandlingsprot. 1842-1863 (trykt), s.114 og 116).
 23. Ved de følgende beregninger er der set bort fra fjerdingkar og album, dvs. kun hele tønder og skæpper er medregnet. 4 tdr. 6 skpr. er i det følgende undertiden skrevet som 4-6 (tdr.htk.).
 24. Møller Andreas Juel, Flamsted, havde af agerjord 1-2 tdr.htk., hvortil kom mølleskyld på 2-1 tdr., der imidlertid i valghenseende regnedes for det halve.
 25. Å-G-B forhandl. 1841-1855.
 26. Se Elklit, Folketællingen 1845, specielt s.65ff., hvor aldersoplysningernes vederhæftighed diskuteres.
 27. Årene 7-14 år er regnet for skolegangsår.
 28. Det var sognefoged Gerhard Johansen, der var fæster under Buderupholm. Han sad i sogneforstanderskabet uafbrudt 1842-1865, men havde købt sin gård til selveje mellem 1850 og 1853.
 29. Å-G-B forhandl. 1841-1855. Hornum (og del af Fleskum) herredsfg., Realregister for Gravlev sogn.
 30. I tidsskriftet »For Literatur og Kritik« 1843 (la Cour II s.19f.).
 31. Amtsrådsmedlem P. Povelsen i »Fædrelandet« 20/2 1848 og pastor Chr. H. Kalkar, Gladsakse-Herlev, i et selvstændigt skrift 1850 (la Cour II s.20ff. og 35ff.).

32. Fx borgmester J.A. Stenfeldt, Helsingør (la Cour II s.30).
33. la Cour II s.336ff. 1850-1854 fremsendtes flere hundrede petitioner fra tusinder af bønder (Rigsdagstid. F. Oversigterne 1850-1854). Se i øvrigt kap. 8.4 nedenfor.
34. la Cour II s.30-72.
35. Det akutte i sagen angik især »de store landkommuner«, dvs. amtsrådene, hvis sammensætning ifølge 1841-anordningen ligefrem var blevet »ulovlig«. Dels var lensbesiddernes fødte medlemskab i uoverensstemmelse med grundlovens ophævelse af enhver forret for adel, titel og rang, dels havde loven om ligestilling af privilegeret og upriviligeret hartkorn (af 20/6 1850) i realiteten fjernet den kvalifikation, der karakteriserede sædegårdsejerne som en særlig vælgerklasse.
36. Fremsat 21/10 1850 (la Cour II s.54ff.).
37. la Cour II s.61ff.
38. Do. s.369ff.
39. Do. s.76ff.
40. G-N fattigregnskaber 1832-1866.
41. Usikre faktorer er spørgsmål om, hvorvidt pålignet skat var betalt og fattighjælp tilbagebetalt. Til- og fraflytning ville også kunne give mindre udsving.
42. Se K-L valgprotokol 1841-1908 s.55ff. (valgliste 1858 med aldersangivelser).
43. Gennem sammenligning mellem matriklen og bevarede ligningslister kan afvigelse i rækkefølgen konstateres.
44. Se bilag 8.01. Jf. Nørr, Skolen, præsten og kommunen s.163ff.
45. Oplysningerne er baseret på vælgerkorpset 1855 som defineret i forrige afsnit.
46. Å-G-B, Materiale vedr. valg 1840-1858.
47. Den gamle formand søgte og opnåede genvalg i 1866, og han blev genvalgt igen i 1867, men døde kort efter.
48. Se fx Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.6292 samt afsnit 3.2.1 ovenfor.
49. Oplysningerne om folketingsvalgene er taget fra Stat. Medd. 2. rk. 1.4 og 12.3.
50. Se afsnit 3.1.7 ovenfor.
51. Se afsnit 7.1.5.
52. Å-G-B, Materiale vedr. valg 1840-1858.
53. Å-G-B forhandl. 1855-1865 fol.90bff.
54. Se afsnit 3.1.6 og 3.2.4 ovenfor.
55. Anordn. 13/8 1841 §§6 og 9.
56. I de tre undersøgte kommuner var der i hele perioden 1841-1867 ingen, der undslog sig for et modtaget valg på valgdagene, men i nogle tilfælde godkendes udtræden midt i valgperioden på grund af sygdom eller anden svækkelse. Dog ikke ganske uden videre (se afsnit 7.1.1).
57. Dette støttes af den kendsgerning, at ingen af dem, der blev valgt ved genvalg, nogensinde undslog sig. Omvendt ser vi en fratrædende sogneforstander (sognefoged Anders Jensen) meddele valgbestyrelsen, at han ikke modtog genvalg (G-N korresp. 14/12 1847).
58. Se bilag 3.02.
59. Do.
60. Se de pågældende kommuners forhandlingsprotokoller.

Kapitel 4

1. Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898 (1899), Harald Jørgensen, Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede (1940), Erik Nørr, Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841 (1981).
2. Frd. 5/5 1848, lov 4/7 1850.
3. Tab af rådighed over ejendom (jf. skr. 21/4 1842), ægteskabs indgåelse kun med fattigbestyrelsens tilladelse (jf. lov 29/12 1857).
4. Cirk. 3/12 1856, skr. 20/5 1857, 4/3 1858 (2). En stærk kritik af kravene fremkom i Communal-Tidende (udgivet af den sjællandske landkommunalforening) i 1858, nr. 9.
5. Lov 29/12 1857.
6. Cirk. 29/5 1848.
7. Love 27/11 1853, 15/2 1855, 15/1 1856.
8. Fra motiveringen til lovforslaget. Rigsdagstid. 1855, 7. session, Anhang A sp. 133 ff.
9. Lov 8/3 1856.
10. Se fx K. Ottosen, Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling s. 97.
11. Sstds. s. 84 ff.
12. Det endelige og formelle dødsstød fik ordningen med bek. 30/9 1865.
13. Skr. 23/3 1844.
14. Resol. 29/9 1856.
15. Lov om friskoler 2/5 1855.
16. Lov 30/9 1864.
17. Lov 13/4 1851.
18. G-N forhandlingsprotokol for skolevæsen 1852-1867 (kopi af skr. til provsten 29/8 1853).
19. Se Nørr, Præst og Administrator s.142f. Skolelærerne var dog langt fra begejstrede over den kommunale indflydelse, som man frygtede ville føre til pædagogisk usaglige ansættelser (Nørr, Skolen, præsten og kommunen s. 69ff.).
20. Claus Johannsen, Erindringer fra et langt Liv, 1928 s.19.
21. Se K. Ottosen, Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling s. 92ff. Se også la Cour I s. 210 ff.
22. Lov 11/2 1851.
23. Sogneforstanderskabet i Gunderup-Nøvling bragte straks skolernes kakkellovne i forskriftsmæssig stand (G-N forhandlingsprotokol for skolevæsen 8/12 1856), men nægtede 1865-66 at opfylde kravene til rumindhold i en lærerbolig under henvisning til lovens formulering (G-N forhandlingsprot. 1857-67 fol. 86).
24. Betaling af ordinære fattigudgifter, som præsten i 1846 gav meddelelse om på møderne, er heller ikke medregnet.
25. Kvaliteten af protokolførelsen bekræftes såvel af den minutiøse gennemgang af 26 års arkivalier som sammenligning med andre kommuners protokoller.
26. Skolevæsensprotokollen for 1840'erne er ikke bevaret. Fremsendelse af penge til betaling af udgifter er ikke medregnet.

27. De bevarede regnskaber findes primært under G-N regnskaber 1832-1866. Fattigregnskaberne findes dertil for hvert år indført i G-N fattigvæsenetsprotokoller 1838-1855 og 1855-1868. For perioden op til 1852 findes skoleregnskaberne i Lindensborg godsarkiv (Dokumenter vedr. Gunderup og Håls skoler 1837-52). De skematiske regnskabsindberetninger har hjemme på RA under Det statistiske Bureau. Kommunale regnskaber 1859-.
28. For nærmere besked om regnskabstallenes tilblivelse se kildehenvisninger og noter til bilag 7.26-29.
29. For beregningen af varerne se bilag 7.03 og 7.26.
30. Hvad angår omregningen af varer og arbejde til penge, se bilag 7.11.

Kapitel 5

1. Beregnet ud fra regnskabstallene i bilag 7.29. En nærmere beskrivelse af det kommunale regnskabssystem er givet i kapitel 7.2.
2. Stat. Medd. 2. rk. 6.1. I beregningen er kapitaludgifter holdt udenfor. Begrebet kapitaludgifter er defineret i bemærkningerne til bilag 7.17 og bilag 7.23.
3. Se fx Roskilde Stændertid. 1840 sp.244, 247, 262, 2683 (komitebetænkning) og tillæg s.102.
4. Se Ålb. amtsråds forhandl. 10-11/2 1846 (nr. 201, 1845). Se endv. frd. om vejvæsen 13/12 1793 §5-12, 52-60 og Bretton, Systematisk Haandbog s. 23-29.
5. Ålb. amtsråds forhandl. 11-12/11 1845 (nr. 201, 1845).
6. Do. 25/10 1847 (nr. 201, 1845). I 1852 havde man forgæves forsøgt at få Nøvling sogns vejpart godkendt (do. 29/11 1853, 53).
7. Ålb. amtsråds forhandl. 20/11 1854, 23, 27/11 1856, 6, 26/2 1857, 7.
8. Skr. 5/12 1843.
9. Skr. 6/5 1865.
10. Skr. 26/10 1857.
11. Skr. 9/5 1844, 21/6 1845, 13/10 1849, 26/6 1851.
12. Se fx lov 20/8 1853, skr. 29/9 1855 og 30/9 1862, jf. skr. 26/10 1857 og 6/5 1865.
13. Pl. 31/5 1845, jf. skr. 11/10 1842.
14. Lov om offentlige gangstier 5/7 1850.
15. Lov 20/8 1853.
16. I Gunderup-Nøvling havde man mærket savnet af en sådan lov i 1842-43, da man ville omlægge vejen fra Visse til Nøvling. Se 5.1.11 nedenfor.
17. Rigsdagstid. 1852, 4. session, F.F. sp.1301.
18. Se Birgit Løgstrup, Dommer og Administrator, specielt kap.4, Herredsfogdens mange opgaver.
19. Ålb. amtsråds forhandl. 24/11 1859, 10, 30/8 1860, 11.
20. Rigsdagstid.1866-67, F.F. sp.1029, 1036, 1039.
21. Fx sagerne vedr. Gudum bro (G-N forhandl. 3/10 1848) og den nye vej mellem Nøvling birkekær og Romdrup (do. 3/6 1851).
22. Vejen gik fra Ålborg-Hadsund landevej ved Lundby teglværk til Romdrup å (se Ålb. stiftamt. Journalsag I 52/1851 og I 34/1852 samt G-N forhandl. 1. og 2/12 1852). Man måtte udpante flere beboere for bidrag, og politimesteren fik meget sent sine udlæg refunderet af kommunen (Ålb. stiftamt. Journalsag I 31/1853).

23. G-N forhandl. fx 1/12 1846, 10/4 1850, 11/6 1850, 2/5 1851, 5/10 1852.
24. »En vejfarende« havde i Ålborg Stiftstidende 26/4 1865 indrykket en advarsel om, at vejen forbi Skovstrup skole var i så slet forfatning, at den måtte anses for farlig at passere tilvogns i mørke.
25. Fx G-N forhandl. 5/12 1843, 10/6 1845, 1/8 1848.
26. Fx do. 10/8, 30/11 og 7/12 1863.
27. G-N korresp. 31/5 1852.
28. Lov 21/6 1867 §13.
29. Frd. 13/12 1793 §§5-12 og 52-60.
30. C. Christensen, Ålborg Amt, 1832, s.95f.
31. Hellum-Hindsted herredsfoged. Kopibog vedr. vej- og brovæsen 1840-57 (20/2 1847), Ålb. stiftamt. Journalsag I 49/1852.
32. G-N forhandl. 7/6 1844.
33. Do. 1/8 1848, 6/6 1851, 20/4, 5/10 1852, 6/2 1856, 13/12 1858, 8/10 1860, 4/6 1862, 22/4 1863, 5/4, 14/5 1865, 4/4 1866.
34. G-N korresp. 30/10 1860.
35. G-N forhandl. 4/6 1862, 4/4 1866.
36. G-N korresp. 1/5 1865.
37. G-N forhandl. 1/8 1848, Ålb. stiftamt. Journalsag I 25/1851, Ålb. Stiftstid. 14/5 1865.
38. Ålb. stiftamt. Journalsag E 1884/1847. So også do. I 49/1852 og G-N forhandl. 8/6 1852 (klage med brev af 10/5, svar, at vejen i orden 24/5).
39. G-N korresp. 10/5, 12/5 1852, G-N forhandl. 24/5, 10/6 1852.
40. Fortegnelsen, der er udarbejdet af sognefogden, viser, at af de fem biveje i sognet var de tre helt uden grøfter og de to kun til dels indgrøftede. Politimesteren havde end ikke spurgt, om der var grundforbedrede veje i sognet, men kun om vejene var indkastede med grøfter, og om de i øvrigt var farbare (Nibe byfoged. Indberetninger 1842).
41. Vejene, hvis karakter vi ikke kender, er regulativ nr. F 32 (bilag 5.01) og L 28 og L 33 (bilag 5.02). De grustilførte er L 22 og dele af L 29 og af L 35.
42. Se bilag 5.01 og 5.02.
43. Se bilag 5.01 og 5.02.
44. Ålb. stiftamt. Amtsrådssager 1729/1843 og 59/1844.
45. Fx Visse-Nøvling vejen (G-N forhandl. 1/3 1843 og bilag 5.01 F 27) og vejen Flamsted-(Oppelstrup) Gunderup/Mjels vejen (bilag 5.02 L 31), der blev afstukket allerede i 1851 (G-N forhandl. 5/8 1851).
46. Se bilag 5.01: vejene Gultentorp-Nøvling (F 27) og Gistrup-landevejen (F 30).
47. Ålb. stiftamt. Journalsag I 25/1851 nr. 8 og 17a (Gunderup-Nøvling vejen ved Oppelstrup) og J 74/1848 samt G-N forhandl. 2/10 og 2/11 1849 (Gistrup-landevejen).
48. G-N forhandl. 2/11 1849 og korresp. 25/9 1854 (licitationskonditioner).
49. Oversigt over indgrøftede og planerede veje, se bilag 5.01 og 5.02.
50. En ganske malende beskrivelse af sådanne veje er givet i en erindrende beretning fra Sabro herred ved Århus, indsamlet af Evald Tang Kristensen (Fra Sabro Herred i første Halvdel af dette Aarhundrede. Paa Grundlag af P.C. Hummeluhrs optegnelser. Aarbog for dansk Kulturhistorie, 1900 s. 75ff.).
51. Ålb. stiftamt. Journalsag I 25/1851 nr. 8 og 17a.
52. Rigsdagstid. 1866-67, F.F. sp.1047 f.

53. G-N forhandl. 4/6, 7/6 1844. Måske har politimestrene også søgt at skaffe sig klarhed over forholdene gennem sognefogderne (se Nibe byfoged. Indberetninger 1842 (om biveje i Nøvling sogn)).
54. Ålb. amtsråds forhandl. 11/12 1845 sp.19.
55. Do. 10-11/2 1846, 187/45. Et tyndt, anonymt lommehæfte med titlen »Vejvæsen« i Ålborg stiftamts arkiv stammer formentligt fra amtmandens vejrejser.
56. Den siden 1844 konstituerede stiftamtmand Hoppe var pludselig død i oktober (Da. Adels Årbog 1941).
57. Skr. 15/11 1842.
58. Ålb. amtsråds forhandl. 5/12 1853 (14), 22/5 1854 (15), 28/5 1857 (16), 29/8 1856 (16), 22/9 1864 (6).
59. Et sogneforstanderskab, der vægrede sig ved at udføre vejarbejde mod ministeriets resolution, truedes med dagmulkter (skr. 8/1 1857).
60. G-N forhandl. 14/5 1865 og G-N korresp. 1/5 1865.
61. Det var vejene fra Sæderup mod Gistrup (1844), fra Lundby teglværk til Romdrup å (1851) og fra Fjellerad til Håls bro (1859). Se bilag 5.01-5.02 (vejene F 33, L 27 og L 39).
62. Henvendelser fra beboere i Ferslev, i Sejlstrup og Fræer og fra sogneforstanderskabet i Gjerding (G-N forhandl. 13/7 1847 og 16/11 1858).
63. G-N forhandl. 15/11 1842.
64. Do. 3/8 1847, 10/4 1850, 23/8 1854, 13/4 1847, 18/4 1855 (se i øvrigt afsnit 5.1.9 om Flamstedboernes genvordigheder), 8/6 1852, 8/4 1854, 9/2 1857 og 5/10 1852.
65. Se henvisningerne på bilag 5.01-5.02.
66. Ålb. amtsråds forhandl. 7/2 1865 og, vedr. Gunderup-Nøvling, brev af 7/3 1847 (Ålb. stiftamt. Journalsag E 614/1847). Se også Ålb. amtsråds forhandl. 17/2 1859, 32 og 8/6 1859, 15.
67. Se fx sagen om Flamstedboernes vejkrav (afsnit 5.1.9 nedenfor), specielt politimesterens brev til amtsrådet af 19/9 1859 (Ålb. stiftamt. Amtsrådssag A 397/1859). Ligeledes i Sæderupboernes klage i 1844 (Amtsrådssag 59/1844).
68. Se herom E.A. Abitz, Vejenes retsforhold s. 76, 79f., 114 og 164f.
69. Ålb. amtsråds forhandl. 7-8/8 1844 (56/43).
70. Komitebetænkning af 30/5 1843 (Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 56/1843).
71. Sogneforstanderskabets forslag til amtsrådet af 21/2 1843 (Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 56/1843).
72. Vejkomiteens betænkning (se note 70 ovenfor), G-N forhandl. 11/10 og 20/10 1845.
73. G-N forhandl. 4/12 1846.
74. Do. 6/4 1852 (IM skr. 14/2 1852).
75. Do. 21/4 1854. Der var tale om veje fra Håls til Gunderup og fra Sæderup til Ooppelstrup.
76. Sæderup-Ooppelstrup vejen, se tabel 5.01, vej F 34. Hvordan det gik med udførelsen af Håls-Gunderup vejen, ved vi ikke. Den optræder ikke mere i materialet.
77. Ålb. amtsråds forhandl. 11/11 1845, 12/3 1849 og 28/2 1867.
78. De nævnte relationer hidrører fra en kursorisk gennemgang af amtsrådets

- trykte forhandlingsprotokoller. Af godt 100 henvendelser kom over 70 fra private, og knap 60 af disse gjaldt ønsker om nye veje. Fra sogneforstanderskaberne kom der knap 30 henvendelser, hvoraf en tredjedel var anmodninger om at få veje taget ud af regulativet.
79. Den i foregående note nævnte gennemgang af henvendelser viser, at sogneforstanderskaberne fik over 70% af deres ønsker om nye veje godkendt, men de private kun havde held med sig i langt under halvdelen af tilfældene.
 80. Se dog Ålb. amtsråds forhandl. 21/2 1853, 13.
 81. Ålb. amtsråds forhandl. 20/12 1847 (187/45), 29/2 1848, 16, 7/8 1848, 1, 12/3 1849, 11, 6/8 1849, 4 og 19/11 1849, 3.
 82. Do. 7-8/8 1844.
 83. Se fx do. 23-24/2 1847 (270/46), 29/5 1848, 57 og 60.
 84. Se do. 12-13/5 1846 (75/46), 26/2 1855, 11 og 27/8 1863, 5. Se endv. Abitz, Vejenes retsforhold s. 138f.
 85. Møller Andreas Juel sad i sogneforstanderskabet fra 1842 til 1845, da han rejste fra kommunen (G-N forhandl. 4/2 1845). Han blev erstattet af Mikkel Juel, der sad i forsamlingen 1845-50 som Flamsteds sidste repræsentant i sogneforstanderskabernes periode (se bilag 3.02a og b).
 86. G-N forhandl. 5/8 1851, G-N korresp. 12/8 og 27/8 1851 samt Ålb. stiftamt. Journalsag I 25-3/1855.
 87. Sognefogden spurgte 7/6 1852 sogneforstanderskabet, hvad han skulle gøre, da fem tilsagte gårdmænd ikke ville møde til gruskørsel (G-N korresp. 7/6 1852).
 88. G-N forhandl. 4/12 og 5/12 1854.
 89. Ålb. stiftamt. Journalsag I 25-3/1855 (brev af 18/2 1855).
 90. Do. (brev af 19/4 1855).
 91. Do. (brev af 23/4 1855).
 92. Ålb. amtsråds forhandl. 21/5 1855, 13.
 93. Se afsnit 5.1.4 ovenfor, specielt note 22.
 94. Ålb. stiftamt. Journalsager I 25-9/1856 og I 25-18/1856 samt G-N forhandl. 1/4 1856 og Ålb. amtsråds forhandl. 29/8 1856, 22.
 95. Ålb. stiftamt. Journalsag A 127/1858 og kopibog 1858/L 183 samt Ålb. amtsråds forhandl. 3/6 1858, 3.
 96. Ålb. stiftamt. Journalsag A 397/1859 og kopibog 1859/L 194 samt Ålb. amtsråds forhandl. 24/11 1859, 7.
 97. G-N forhandl. 7/2 1860.
 98. Ålb. stiftamt. Journalsag A 397/1859 (især breve 11/3, 3/5 og 21/5) og kopibog 1860/L 86.
 99. Ålb. stiftamt. Journalsag A 397/1859 og kopibog 1860/M 118.
 100. Lov 20/6 1850 om udjævning af forskellen mellem privilegeret og upriviligeret hartkorn mv.
 101. Fordelingen gav anledning til mange klager, men sogneforstanderskabets afgørelse blev sjældent anfægtet. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 25/8 1851, 28, 1/3 1852, 13, 22-23. Jf. skr. 26/10 1857. I Gunderup-Nøvling måtte man også omfordele, uanset gevinsten kun var på ca. 10 tdr.htk. (præstegården). Se teksten i det følgende.
 102. Frd. 27/5 1848 for Danmark, sigtende til forbedring i husmænds og indersters kår (§1).

103. I det følgende kaldt Regnskabsindberetninger (RA. Det statistiske Bureau. Kommuneregnskaber 1859-1867).
104. Ålb. stiftamt. Journalsag I 31/1853.
105. Anordn. 13/8 1841 §17.
106. Skr. 9/5 1844, 21/6 1845, 13/10 1849 jf. Ålb. amtsråds forhandl. 24/5 1852, 48.
107. Ved naturalarbejde stod husmændenes pligtige gangdage i et sindrigt forhold til gårdmændenes spanddage, hvorimod pengeudgifter til lejet arbejdskraft lige ud repareredes på hartkornet (Cirk. 20/8 1845 jf. frd. 29/9 1841 §11 d. Endv. Ålb. amtsråds forhandl. 25/8 1851, 9 og 22, 1/3 1852, 21 og 9/8 1852, 23).
108. G-N vej- og kommuneregnskaber 1843, 1844, 1846 og 1850.
109. G-N korresp. 30/6 1860 (koncept).
110. Ålb. amtsråds forhandl. 3/6 1858, 5, Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp. 1076f.
111. G-N korresp. 27/8 1851, Ålb. Stiftstid. 21/7 1852, G-N forhandl. 2/8 1852.
112. G-N forhandl. 28/6, 4/12 1854, 18/4 1855 og 1/4 1856.
113. Bilag 7.29.
114. Bilag 7.29.
115. Do. Se også Ålb. amtsråds forhandl. 5/8 1850, 19. At vejarbejderne gik i stå i den grad, det skete, skyldtes ifølge by- og herredsfoged Petersen, Nibe, (i brev til amtet af 7/3 1850) en misfortolkning af amtets brev til herredsfoged Lyngø af 18/7 1848 (Ålb. stiftamt. Journalsag I 35/1850, henh. kopibog C 1848, 647).
116. Ålborg by og birk samt (fra 1844) del af Fleskum herred -1879. Konceptbog 1848-1849 (26/5 1848). Se også M. Rasmussen, Haand- og Hjælpebog for Sognefogder, Odense 1857 s.104.
117. Se fx M. Rasmussen, Haandbog for Sogneforstandere, Odense 1866 s.224.
118. G-N forhandl. 4-5/5 1847 og Ålb. amtsråds forhandl. 24/11 1859, 10.
119. Skr. 21/6 1845.
120. Skr. 6/5 1865.
121. G-N forhandl. 19/4 1858.
122. Skr. 13/10 1849 jf. skr. 9/5 1844.
123. M. Rasmussen, Haand- og Hjælpebog for Sognefogder s.95. Endv. Ålb. amtsråds forhandl. 25-26/11 1850, 9, og 26/2 1859, 8.
124. Skr. 17/6 1857.
125. G-N forhandl. 1/3, 14/3, 3/10 og 5/12 1843, Ålb. amtsråds forhandl. 2/8 og 9/11 1843 (nr. 49,1843) og sammes kopibog 14/11 1843.
126. Plakat 31/5 1845.
127. Sognefogden for Gunderup sogns søndre distrikt klagede i 1860 over, at det disponible grus ikke var for godt (G-N korresp. 30/6 1860). Det forekom, at man benyttede sand i stedet for grus (G-N forhandl. 4/4 1864). I 1859 fik kommunen åbnet en ny grusgrav (Do. 6/6 1859).
128. G-N forhandl. 4/8 1846, 3/2, 8/4, 3/7 1847, 2/10 og 2/11 1849.
129. Se G-N vej- og kommuneregnskaber 1856 og 1858.
130. Det var dog tæt på, at der blev rejst en jordafståelsessag i Gunderup-Nøvling, men så vidt vi kan se, blev sagen udsat nogle år og så klaret mindeligt (Ålb. stiftamt. Journalsag I 25-8/1851, G-N forhandl. 1/4 1856 jf. foregående note). I Højesteretstidende ses en række tilfælde, hvor kommuner dømmes

- til at følge ekspropriationsreglerne, fx årgang 1861 s.152 ff., s.266 ff. og 1863 s.841 ff.
131. G-N forhandl. 4/8 og 7/10 1853.
 132. Se fx G-N forhandl. 1/8 1848, 2/5 1851, 2/7 1851, 12/5 og 24/5 1852.
 133. Do. 6/6 1859, 11/6 1860, 5/8 1861, 10/8 1863, 7/6 1865, 1/6 1865 og 5/8 1867. Se endv. 13/10 1849 og 26/7 1857.
 134. G-N forhandl. næsten hvert eneste år, fx 5/12 1843, 4/2, 10/6 1845, 8/2, 1/8 1848, 28/6 1854 og 6/8 1856.
 135. G-N vej- og kommuneregnskaber. Se fx 1852.
 136. G-N forhandl. 23/8 1854. Gangstierne optog ikke sogneforstandernes tid og kræfter. Kun en enkelt gang var en gangsti på dagsordenen i Gunderup-Nøvling; det var en kirkesti fra Skovstrup, som var blevet pløjet og besæet (G-N forhandl. 7/10 1861).
 137. Komiteerne blev gerne nedsat med kommissorium, når vejene var på sogneforstanderskabets dagsorden. Se kildesteder på bilag 5.01-5.02, fx G-N forhandl. 12/8 1845, 13/4 1847, 7/10 1851, 8/4 1861 og 4/4 1866.
 138. G-N forhandl. 21/4, 28/6, 4/12 1854 samt G-N korresp. 25/9 1854 (licitationsvilkår). For Nøvlings vedkommende var skifterne 200 favne (=375 m) lange (jf. 5.1.10).
 139. Generelle vejudvalg udnævntes også i 1855 og 1856 (G-N forhandl. 18/4 1855 og 1/4 1856). Vejudgifterne fremgår af bilag 7.29.
 140. Om stenkisterne i alm., se note 134 ovenfor. Om den afviste, se G-N forhandl. 5/10 1853.
 141. G-N forhandl. 3/6, 2/7 1851, do. korresp. 6/6 og 15/9 1851.
 142. To år efter stod den på planen til grundforbedring (G-N forhandl. 6/4 og 7/4 1853).
 143. G-N forhandl. 15/11 1842 og korresp. 12/11 1842. Andre beboerinitiativer til nye eller forbedrede veje er omtalt i afsnit 5.1.7 ovenfor (henvisninger note 64).
 144. Fx G-N forhandl. 4/6 1844, 28/12 1845, 7/6 1858, 8/4 1861 og 7/4 1862.
 145. G-N forhandl. 28/6 og 4/12 1854.
 146. Do. 18/4 1855 og 1/4 1856.
 147. G-N korresp. 1/5 1865 og forhandl. 14/5 1865. Jf. de årlige udgifter til vejene (bilag 7.29).
 148. Kragelund-Funder kommune. Korresp. 1789-1865 (Afstemningsliste af 14/12 1857). Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.1076 f.
 149. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 11-12/11 1845 (102/1844). Endvidere Høst, Veivæsenet paa Landet, 1866 s.39 ff.
 150. G-N forhandl. 2/11 1849.
 151. Do. 7/4 1862.
 152. Do. 3/4 1857.
 - 153-159. Tomme numre.
 160. Man kan naturligvis diskutere, om man skal behandle disse pligter som skatter, dvs. som et middel til at få den kommunale administration til at fungere, eller som en række kommunale opgaver, der kom beboerne til gode. Begge aspekter lå i sagen. Når det er valgt i dette kapitel at behandle disse pligtpræstationer under ét, er det fordi, det forekommer både praktisk og ønskeligt og naturligt at give en samlet beskrivelse af de samfundsopgaver,

- der blev løst gennem bøndernes naturalpræstationer, og som kommunerne på forskellig, ofte ganske omfattende vis blev involveret i.
161. Rosk. Stændertid. 1835-36 sp.1393 ff.
 162. Do. do. sp. 1396.
 163. Vib. Stændertid. 1836 II sp.1327 f.
 164. Rosk. Stændertid. 1835-36 sp.1419 ff., Vib. Stændertid. 1836 II sp.1347 ff.
 165. Stat. Tabelv. (1.rk.) 5.
 166. Do. s.XXV. Se også afsnit 5.2.2 nedenfor.
 167. Ålb. amtsråds forhandl. 19-20/12 1843 sp.11.
 168. Rosk. Stændertid. 1835-36 sp.1424.
 169. Stat. Tabelv. (1.rk.) 5 s.XXV.
 170. Schou, Landkomm. Forfatn. s.264 og 267.
 171. Det gamle hoverireglement af 20/2 1771 satte en spanddag = to gangdage. Ifølge vejloven af 13/12 1793 var omregningsforholdet 1:3, og efter de markedsbestemte priser i midten af 1800-årene kunne der ofte gå fire gangdage på en spanddag (se Oversigter over Købstadkommunernes m.fl. regnskaber i Stat. Medd. fx 2. rk. 2.4 s.63 (1860-61) og 6.1 s.65 (1862-63)).
 172. Schou, Landkomm. Forfatn. s.264 f.
 173. Rosk. Stændertid. 1846 Anhang s.LVI.
 174. Årh. amtsråds forhandl. 29/5 1850, 1 (henviser til indenrigsministeriel skr. 4/5 1850).
 175. Efter matriklen af 1844 var der i Danmark 319.313 tdr. ufrít hartkorn og 47.942 tdr. frit (Den nye Matricul for Jordejendomme i Danmark 1844. Udat. (= Stat. Tabelv. I, 22) s.61). Relationen for Gunderup-Nøvling do. s.28.
 176. Opdelingen mellem amts- og sognerejser er foretaget på grundlag af frd. 20/6 1844.
 177. Rosk. Stændertid. 1835-36 sp.1393 ff., Vib. Stændertid. 1836 sp.472 ff. og 1326 ff.
 178. I 1840 rykkede J.C. Drewsen i Roskilde Stænder (Do. Stændertid. 1840 sp.786). I Viborg gjorde grd. Kirk det samme i 1842 (Do. Stændertid. 1842 sp.727), jf. Rosk. Stændertid. 1842 sp.442. Petitioner indkom endv. fra Farø sogneforstanderskab, Tølløse og Nr. Jernløse sogne (Rosk. Stændertid. 1842 sp.2636 og 3525) og i Jylland fra Brøns m.fl. sogne (Vib. Stændertid. 1842 sp.897).
 179. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 1/12 1842 (65/1842, 68/1842 og 81/1842) og 1/6 1843 (93/1843).
 180. Frd. 26/6 1844 §2, Vib. Stændertid. 1842 sp.2026 og Rosk. Stændertid. 1842 sp.3605.
 181. Frd. 29/9 1841 (vejforordn.) §14 og Rigsdagstid. 1871/72 Tillæg A sp.1667.
 182. Frd. 26/6 1844 §9 jf. frd. 9/5 1806.
 183. G-N forhandl. 1/6, 6/8, 8/8 1866, 7/5, 17/5 og 27/7 1866.
 184. Ålb. amtsråds forhandl. 12-13/8 1845 sp.9 ff.
 185. Rentekammeret. Skattejournal 1845 nr. 2749, 3258, 2167, 1590 og 2850.
 186. Ålb. amtsråds forhandl. 12-13/8 1845 sp.9 ff. og 10-11/2 1846 sp.13.
 187. Disse tal gjaldt endda kun hans kørsel vedr. brandvæsen og brandpoliti; kørsler i brandforsikringsøjemed leveredes eller betaltes af dem, der ville forsikres.
 188. Ålb. amtsråds forhandl. 12-13/8 1845 sp.9 ff.
 189. Do. 30/11-1/12 1848 sp.8, 1/12 1851 s.4 f., 20/11 1854 s.6 og 26/11 1854 s.3 f.

190. Cirk. 21/12 1850 jf. cirk. 9/1 1847.
191. Ålb. amtsråds forhandl. 26/11 1857, 37.
192. Ålb. amtstue. Kørselsbog 1820-1865 og Ægtkørsler 1843-64. Jf. Ålb. stiftamt. Frikørslers afløsning 1842-46.
193. Beløbet steg noget perioden igennem i absolutte tal, men andelen af de samlede udgifter faldt. I 1846 blev der udskrevet 2.943 rdl. til afløsning af kørsler ud af et samlet budget på 30.167 rdl. I 1866 var de tilsvarende tal 4.500 af 77.270 rdl. (Ålb. amtsråds forhandl. 10-11/2 1846 sp.3-6, henh. 7/2 1866 s.2 f.).
194. Skr. 5/1 1854.
195. Plakat 29/12 1815.
196. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 68/1842 (brev af 17/11 1842).
197. G-N forhandl. 4/6 1844.
198. Do. 6/8 og 27/11 1844.
199. Tværtimod ville gårdmændenes kørsler stige (lidt), hvis husmænd med jord kom ud af roderne.
200. Skr. 13/9 1850.
201. Ålb. amtsråds forhandl. 25/11 1850 s.4 f.
202. G-N forhandl. 20/12 1850, 4/2 og 6/2 1851.
203. Ålb. amtsråds forhandl. 17/2 1851, 40. Indtil 1851 var Ålborg amtsråd stærkt præget af godsejere: M.P. Hvass til Randrup, F.A. Dahl til Buderupholm, P.E.K. Wegener til Svanholmssminde, J.C. Hjorth til Tustrup. Hertil en godsforvalter, to provster og stiftamtmanden, Chr.L. Stemann, der få år senere købte godset Store Restrup.
204. G-N kørselsprotokol 1859-1874.
205. Skr. 28/1 og 15/2 1851.
206. Kørselsprotokoller kan også befinde sig i sognefogedernes arkiver.
207. Cirk. 9/1 1847.
208. Skr. 28/1 og 15/2 1851.
209. Div. kørselsprotokoller i LAV: G-N kommune (1859-1874), sognefogedarkiverne i Asmild (1842-1902), Hørup (1844-1875) og Stilling (1851-1856). Vedr. jordmoderens transport, se G-N forhandl. 11/8 1862 jf. skr. 14/5 1862.
210. G-N forhandl. 13/4 og 14/4 1847.
211. Do. 1/12 1849, 13/1 og 10/4 1850.
212. Do. 8/6, 17/6, 3/8, 9/8, 5/10 1847, 17/11 1842 (jf. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 68/1842), 24/2 1849, 1/12 og 4/12 1846.
213. Frd. 13/12 1793 §28 ff. jf. plakat 4/4 1800 §6. H.St. Blom s.120 ff.
214. H.St. Blom s.124.
215. Ålb. amtsråds forhandl. 11-12/11 1845 (201/1845).
216. Det skete fx i Gunderup-Nøvlingssager om grundforbedring af landevejene (G-N forhandl. 9/12 1845 og 13/4 1847), men i øvrigt er der talrige eksempler i amtsrådets forhandlingsprotokoller.
217. G-N forhandl. 5/2, 5/5 1845 og 9/11 1851.
218. Skr. 30/3 1854 (ad 7) og 4/2 1859.
219. Frd. 29/9 1841 §§9 og 11.
220. H.St. Blom s.164 ff.
221. Skr. 10/8 1863.
222. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 1852-1867 (8/10, 7/12 og 29/12 1857). Tilsvarende procedure i 1854 (Do. 21/4 1854).

Noter og henvisninger

223. Do. 28/2, 24/6 1859, 12/10 og 22/10 1861, G-N forhandl. 2/6 og 6/6 1861.
224. H.St. Blom s.164 ff.
225. Cirk. 13/9 1850, skr. 28/1 og 15/2 1851.
226. G-N forhandl. 1/12, 4/12 1846, 2/5 1851 og 8/2 1858.
227. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 21/4 1854, G-N forhandl. 6/2, 8/4, 6/6 1861, 8/2 1858 og 15/2 1855.
228. Lov 8/3 1856, G-N skoleregnskaber.
229. Se i øvrigt bilag 5.03.
230. Se Nørr, Præst og Administrator s.278-296, specielt s.288 ff.
231. Se do. s.275. I Gunderup-Nøvling uddelte man kornet kvartalsvis (G-N fattigregnskaber, fx 1849 og 1862). Grundreglerne var givet i Reglement for fattigvæsenet af 5/7 1803 §12.
232. Distriktslæge Gad, Gudumlund (Carøe, Den danske Lægestand 1786-1838 s.58 f.). Praktiserende læger i Ålborg, der hentedes til Gunderup, var E.Th. Heiberg og H.T. Zimmermann (do. 1838-1901 s.41 og 124). G-N kørselsprot. for Gunderup nordre sognefogeddistrikt 1858-1874.
233. Frd. 16/6 1844 §5.
234. G-N forhandl. 19/10 og 31/10 1855.
235. G-N fattigprot. 5/2 1866.
236. Skr. 13/7 1847.
237. Begrebet hel- og halvgårde bestemtes af de lokale forhold, idet helgårde var de gårde, der var af den almindelige størrelse på stedet, mens halvgårde var af den halve størrelse eller deromkring (Regl. 20/12 1799, M. Rasmussen, Haandbog for Sogne- og Hjælpefogder s.119 ff.).
238. G-N forhandl. 14/8, 15/8, 2/10 1849 og 4/12 1854.
239. Do. 11/4 1859.
240. Do. 23/1, 6/2 og 9/2 1861.
241. Ålb. amtsråds forhandl. 26/11 1863, 18.
242. H.St. Blom s.403 ff.
243. Man havde med lov om sognefogder af 4/3 1857 ophævet bestillingerne som budfoged og hjælpefoged. Jf. skr. 19/3 1858.
244. Skr. 4/2 1860 og 14/1 1861.
245. Ålb. amtsråds forhandl. 26/11 1863, 18.
246. G-N forhandl. 4/1 og 3/2 1864 samt G-N korresp. 31/12 1863.
247. Skr. 1/11 1859.
248. Sønderholm-Frejlev fik i 1866 lov til at reducere omgangsbyrden over hele skalaen (Ålb. amtsråds forhandl. 7/2 1866, 11).
249. Skr. 1/11 1859 og 10/8 1863. Husmændenes snekastningsbyrde i forhold til alm. gårdmænd efter regulativet var 1:6 (store husmænd) eller 1:12 (små husmænd). Dvs. at der skulle falde så meget sne, at gårdmændene måtte skovle i 18, henh. 36 dage, før husmændene var oppe på tre dage (Ålb. amtsråds forhandl. 1/9 1859, 29).
250. Se bilag 5.03.
251. G-N forhandl. 11/4 1859.
252. Skr. 23/10 1860 jf. skr. 23/3 1861.
253. Rigsdagstid. 1858 L.F. specielt Anhang B sp.195 ff.
254. J. Bergsøe, Postvæsenets Historie s.189 f. (posthusene 1846) og 192.
255. Der var naturligvis også dem, der havde en positiv holdning til forslaget,

- således sognefogden i Vinding ved Vejle, hvis indstilling er trykt i Vejle Amts Aarvog 1938 s. 280 ff. Se i øvrigt P. Thestrup, Vogt og tog s.92-96.
256. Vejle Amts Aarvog 1938 s. 190 f. og 283 ff.
257. Fr. Olsen, Postvæsenet i Danmark 1848-1873 s.147, J. Bergsøe, Det danske Postvæsen 1624-1924 s. 328 ff.
258. Resol. 23/9 1848.
259. Anordn. 29/7 1814 A §31, Rosk. Stændertid. 1844 sp.1623. Da læreren i Gun-
derup i 1843 ønskede et kirkebud ansat, fik han ikke et sådant, men dog visse
lattelser, hvad rejselængderne angik (G-N forhandl. 21/2, 25/4 og 14/5 1843).
260. Lov 11/2 1851, skr. 29/8 1851.
261. M. Rasmussen, Haandbog for Sogne- og Hjælpefogder s.252 f. jf. skr. 22/11
1850.
262. H.St. Blom s.384 f.
263. G-N forhandl. 14/8, 15/8 og 2/10 1849
264. Do. 11/4 1859 jf. lov om snekastning af 30/12 1858.
265. De tre sognefogder fik hver for et år 10 rdl. (G-N forhandl. 8/5, 5/8 og 2/12
1851). Udgifterne optrådte herefter med nogenlunde uændrede beløb i de
årlige kommuneregnskaber (G-N vej- og kommuneregnskaber).
266. Danske Lov 2-22-68, reskr. 26/8 1746, pl. 18/4 1828.
267. H.St. Blom s.147 ff.
268. Skr. 13/8 1850 og 15/2 1851.
269. Skr. 15/2 og 30/7 1851.
270. Skr. 6/6 1863. Se også skr. 23/5 1864.
271. G-N forhandl. 10/8 1857, 23/1 og 19/4 1858.
272. Do. 23/1 1858.
273. Do. 19/4 1858.
274. Do. 23/4 1858.
275. Do. 19/10 1858. Voldgiften skulle foretages af de kommissioner, der var ned-
sat til afløsning af hoveri mv. af gårde og bolssteder.
276. Kommissionerne til afløsning af gårdmandshoveri og pligtarbejde. Kommis-
sionsprotokoller for henholdsvis 9. (s.3 ff.) og 10. landstingskreds (s.3 ff.). I
Randlev forlangte kirkeejeren 24 rdl. årligt i afløsning, bønderne bød 16, og
eieren slog til ved 18 rdl. I Gosmer ville kirkeejeren først have 40 rdl., de
arbejdspligtige sagde 25, og det blev 28 rdl.
277. Beløbene opførtes som udgifter på vejregnskaberne (G-N vej- og kommu-
neregnskaber for 1860'erne).
278. Schou, Landkomm. Forfatn. s.292.
279. Frd. 29/2 1792 kap.III, frd. 26/3 1800 §7A, lov 2/3 1861 kap. 4.
280. Frd. 29/2 1792 §21 jf. skr. 3/2 1852 og 17/9 1853. Efter loven af 1861 (2/3)
ophørte dette.
281. H.St. Blom s.283 f.
282. Se bilag 5.03.
283. Skr. 27/4 1850, 22/9 1851, 2/4 1853, 11/11 1854 og 2/1 1858. Jf. G-N forhandl.
6/10 og 19/12 1855.
284. Skr. 17/3 1849.
285. Regl. 21/11 1810 §§15 og 16, skr. 10/12 1816.
286. Ålb. amtsråds forhandl. 28/5 1857, 29, 13/6 1867, 27 samt G-N forhandl.
1/12, 4/12 1846, 12/2, 21/2 1856, 2/4 1860, 19/4 1865 og 9/2 1867.

Noter og henvisninger

287. Reskr. 9/2, 14/12 1770, 3/4 1774 og 17/9 1784.
288. Lov 7/1 1871 jf. skr. 21/7 1856 og 15/10 1879.
289. Frd. 31/1 1806, pl. 4/8 1808 og cirk. 3/2 1864. Jf. G-N forhandl. 4/4 1864.
290. Frd. 12/9 1792, lov 26/3 1852.
291. Anordn. 29/7 1846, lov 14/2 1851 og lov 17/1 1859 (specielt §16). Jf. Ålb. amtsråds forhandl. 28/2 1861, 19, 30/5 1861, 20, 29/8 1861, 21, 27/2 1862, 13 og 27/11 1862, 19.
292. Frd. 28/12 1836.
293. Opgivelser til Tabelkommissionen fra Ålborg amt omkring 1840 (Rentekammeret. Tabelkommissionen. Beregninger over skatter og afgifter (RA)) og til Det statistiske Bureau fra 1860'erne (Stat. Medd. 2. rk. 10 s.149 og 199).
294. Jf. afsnit 5.2.1 ovenfor samt de i forrige note omtalte Tabelkommissionsberegninger.
295. Baseret på G-N kørselsprot. for Gunderup sogns nordre sognefogeddistrikt 1858-1874.
296. Omkring 1840 præsteredes der over 30.000 årlige gangdage til vejvæsenet i Ålborg amt (Rentekammeret. Tabelkommissionen. Beregninger over skatter og afgifter (RA)). Heri har husmændene dog taget del.
297. Fx skr. 2/1 1849, 28/2, 7/8 1851, 13/2, 13/5 1852, 30/3 1854, 4/2 1859 og 10/8 1863.
298. Se også sogneforstanderskabsformandens brev til kommunens sognefogder, hvor dette omhyggeligt forklares (G-N forhandl. 1/1 1852).
299. G-N forhandl. 4/2 og 9/2 1867.
300. På grund af kommunernes stærkt stigende aktivitetsniveau udgjorde de 285.000 kr. i 1930/31 kun ca. 1½ promille af indtægterne i øvrigt. De opgivne tal (alle i årets priser) er taget fra Stat. Medd. 3. rk. 2.2 og Stat. Tabelv. 5. rk. E, 5 og 19. Pligtarbejdets omfang i midten af 1920'erne bevidnes også, om end opgjort på en anden måde, af en spørgeundersøgelse foretaget af en ministeriel kommission (Betænkning afgiven af Kommissionen angående pligtkørsler og andet kommunalt pligtarbejde. 1926).
301. Rosk. Stændertid. 1840 sp.382 ff.
302. Do. sp.2185 og Vib. Stændertid. 1840 sp.2525.
303. Reglement af 5/7 1803 §§62-63.
304. Cirk. 3/5 1842.
305. Højen-Jerslev sogneforstanderskabs andragende til Viborg Stænder i Vib. Stændertid. 1844 sp.787 ff.
306. G-N forhandl. 6/1 og 8/2 1842.
307. Se fx Ålb. Stiftstid. 22/1, 28/1, 10/3, 17/3, 22/3, 26/3 og 30/3 1842.
308. Skr. 3/2, 28/2 1843, cirk. 23/8 1843 og skr. 26/11 1844.
309. Skr. 26/11 1844, G-N forhandl. 12/2 1855 og korresp. 21/3 1860.
310. Frd. 21/8 1829 og pl. 16/12 1840. Se i øvrigt H.St. Blom s.481.
311. G-N forhandl. 14/2 1849.
312. G-N korresp. 17/3 1852.
313. Lov 10/5 1854 §8.
314. Hvordan og hvor vildt det kunne gå for sig i Tved sogn på Mols, er beskrevet i en gammel lærers erindringer fra 1860'erne (N. Nielsen, Tved Sogn på Mols for 50 Aar siden (Fra Randers Amt 1918 s.5-29, specielt s.25 f.)).

315. G-N forhandl. 8/3 1842. Om sogneforstandernes distrikter, se 7.5.3-5 nedenfor.
316. Cirk. 26/8 1843.
317. G-N forhandl. 25/4, 15/5, 9/6 og 15/6 1843.
318. Cirk. 26/8 1843.
319. Lov 29/12 1857 §62.
320. G-N forhandl. 8/2 1858.
321. G-N vej- og kommuneregnskaber og Regnskabsindberetninger 1862-1867.
322. Se fx H.P. Hansen, Fra gamle Dage II s.32-74, og H.F. Feilberg, Dansk Bondelev I s.98ff.
323. Se fx Vib. Stændertid. 1836 sp.220 ff., 1838 sp.1025 ff., 1035 ff., 1842 sp.793, 875, 898, 1026, 1028, 1189 og 1863.
324. Hans Jensen, Stænderforsaml. I s.481 ff. og II s.551 ff.
325. G-N forhandl. 5/12 1843.
326. Do. 4/6 og 7/6 1844.
327. Om forsømmelser og overtrædelser af den ældre helligdagslovgivning, se Jens Holmgaard (udg.), Bonden, kirken og skolen, 1986, specielt indledningen.
328. Frd. 26/3 1845.
329. Cirk. 3/5 1842. Jf. dog Ålb. amtsråds forhandl. 30/11-1/12 1842 sp.12.
330. Se især Hans Jensen, Bondecirkulæret.
331. Cirk. 8/11 1845.
332. G-N forhandl. 9/12 1845.
333. Læsere af Ålb. Stiftstid. har været nogenlunde orienteret om bondebevægelsen og reaktionen på cirkulæret (fx artikler og referater 11/11, 24/11, 25/11, 1/12, 4/12, 6/12, 11/12, 13/12 og 19/12 1845).
334. Cirk. 14/5 1846. Se i øvrigt Hans Jensen, Bondecirkulæret.
335. Neergaard, Under Junigrundloven I s.201 ff.
336. Se kap. 6.4 nedenfor (specielt 1-3).
337. Instruks af 7/4 1848 og cirk. 12/4 1848. Nærmere om folkevæbningen mv., se 6.4.2-3 nedenfor.
338. Cirk. 18/5 1848.
339. Ålb. amtsråds forhandl. 29/5 1848, 71.
340. Almuevennen 26/5 1848.
341. Do. 12/6, 16/6 og 19/6 1848.
342. Se fx Fædrelandet 8/6 1848.
343. Cirk. 4/4 og 23/4 1848.
344. G-N korresp. 7/4 1848.
345. Ålb. stiftamt. Kopibog C 1848, 504 (brev af 21/5 1848).
346. G-N forhandl. 6/6 1848. Jf. Ålb. stiftamt. Journalsag M 49 nr. 99/1848.
347. G-N forhandl. 6/6 1848.
348. Birkerød forhandlingsprot. 1841-1863 (trykt) s.34
349. Ålb. amtsråds forhandl. 21/6 1848.
350. Cirk. 11/7 1848.
351. Se la Cour II s.50 ff.
352. Paragraffen var ikke med i regeringens udkast, men blev indsat af det nedsatte folketingsudvalg, hvis formand var den gamle bondepolitiker og redaktør af Almuevennen i 1848, I.A. Hansen. Den ringe betydning, den blev tillagt, afspejles af, at den ikke blev underkastet nogen debat. Folketinget ved-

- tog paragraffen sammen med tre andre med 65 stemmer mod 0 (Rigsdags-
tid. 1866/67 F.F., især sp.6197, 6463 f., Tillæg A sp.795 ff. og Tillæg B sp.541
ff., specielt sp.560).
353. H. Christensen, De nørrejske branddirektorater indtil 1872, specielt s.9 ff.
og 19 ff.
354. Rosk. Stændertid. 1835 sp.1593.
355. Do. sp.1595 ff. og Vib. Stændertid. 1838 sp.78.
356. Pl. 27/11 1839 §§2 og 5.
357. Anordn. 13/8 1841 §19.
358. Branddirektøren måtte ikke afslå en anmodning om taksation til forsikring
(skr. 25/1 1849). Hjørring amts branddirektør 18/3 1850 (Hjørring amt. Jour-
nalsag b 12.21/1850). Se endv. Århus stiftamt. Journalsag R 9/1850.
359. I Gunderup-Nøvling omhyggeligt førte forhandlingsprotokoller er for-
håndsmeddelelse kun forekommet i ét tilfælde mellem 1842 og 1867 (vedr.
en mølles taksation i 1842), mens rækken af indsendte fortegnelser over
foretagne taksationer er så godt som komplet.
360. Cirk. 19/4 1850. Bærthelson, Saml. af Love III s.44 f.
361. Rigsdagstid. 1856 F.F. sp.870 ff.
362. Lov 4/3 1857, især §§12-15.
363. G-N forhandl. 1857-1867. Se fx 10/8 1857, 3/10 1859, 6/2 1861 og 6/10 1862.
364. Se Skive branddirektørs beretning om sogneforstanderskabernes fremmøde
i 1854 (Skive branddirektorat. Ekstrakter over forandringer, af- og tilgangs-
lister mv. 1854-1857).
365. G-N forhandl. 5/6 1849.
366. Hjørring amt. Journalsag b 12.21/1850 og Hjørring branddirektorat. Forsik-
ringsprot. for Gl. Horns hrd. 1833-55 (fol. 68 b).
367. Århus stiftamt. Journalsag R 9/1850. Spørgsmålet om, hvordan sognefor-
standerne skulle gøre deres bemærkninger ved taksationsforretningen,
kunne også være et problem (IM visdomsbog 1855-58 fol. 20 b).
368. Lov 23/4 1870 jf. vedtægt 10/6 1871.
369. Lov 6/7 1867.
370. G-N forhandl. jævnligt 1842-1856. Se fx 15/11 1842 og 4/6 1844.
371. Dansk Haandværk I (red. Erik Hansen), (1943) s.72 ff., Vagn Dybdahl og
Inger Dübeck, Håndværkets kulturhistorie III, 1983 s.62ff.
372. Do. do. samt Danske Lov 3.13.23, reskr. 8/7 1796, pl. 3/4 1816, cirk. 21/12
1816, skr. 4/2 1817, frd. 23/3 1827, skr. 20/11 1827, 5/12 1829 og 27/6 1835.
373. Se fx Birkerød forhandlingsprot. 1841-1863 (trykt) 20/3, 17/5 og 12/6 1851.
374. De pågældende sager er behandlet i G-N forhandl. 15/11 1842, 21/2 1843, 4/6
1844, 9/12 1845, 2/6 1846, 14/2 1849, 11/6 1850, 5/8, 2/12 1851, 6/4, 3/8 1853
og 4/8 1856. De findes endvidere i Ålborg stiftamts arkiv som journalsager
3290 og 3321/1842, 645/1843, V 1539/1844, V 2869/1845, V 2364/1846, G
47.24/1849, G 47.44 og 49/1850, G 47.9/1852, G 47.28-29, 56 og 58/1853 og G
47.105/1856.
375. Amtmanden informerede Ålborg magistrat i sagen (Ålborg stiftamt. Jour-
nalsag G 47.56/1851 og kopibog G 1851, 859).
376. G-N forhandl. 2/6 1846, 5/5 og 9/6 1856.
377. Se fx frd. 3/6 1825, Ålb. amtsråds forhandl. 17/2 1851, 22, 29/11 1852, 28-29,
5/12 1853, 25, 5/12 1865, 30 og 13/6 1867, 31-32.

378. Ålb. stiftamt. Journalsag V 1996/1846.
379. Indenrigsministeriet. Journalsag 865/1859 (RA).
380. Af de gennemgåede sager er bevilling i intet tilfælde meddelt, hvis sogneforstanderskabet har frarådet. Se Ålb. amtsråds forhandl. 10-11/11 1846 (178/1846) (jf. Ålb. stiftamt. Journalsag L 1515/1846), 4-5/5 1847 (nr. 108/1847), 12/3 1849, 14, 6/5 1850, 1, 22/5 1854, 23 jf. 21-22/8 1854, 3.
381. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 20/11 1854, 40, 26/2 1855, 22, 23 og 26.
382. Indenrigsministeriet. Journalsager 2944/1849, 560/1850, 2210/1850, 632/1854 og 865/1854.
383. Første gang i 1843-44. Stiftsfysikus i Ålborg havde stillet forslaget, som støttedes af amtsrådet, men forelæggelse for landkommunerne sås ikke (Ålb. amtsråds forhandl. 9/11 1843 og 7-8/5 1844, resol. 24/4 1844). Anden gang i 1846-47, da der oprettedes et nyt lægedistrikt syd for Ålborg bl.a. omfattende Gunderup og Nøvling sogne. Planen blev forelagt Viborg Stænder, som approberede, men i det lokale blev ikke engang amtsrådet spurgt (men fik blot sagen til efterretning) (Vib. Stændertid. 1846 Anhang sp.192, Betænkninger s.VI f., skr. 3/4 1847 og Ålb. amtsråds forhandl. 4-5/5 1847 jf. 31/8 1842). Endelig i 1859-60 ved dannelsen af et nyt lægedistrikt i Vesthimmerland, hvor det gik for sig således, at Rigsdagen først vedtog udgiften, og amtsrådet derefter sanktionerede ministeriets plan (Rigsdagstid. 1859/60 F.F. sp.1521-22, Anhang B sp.67-68, Ålb. amtsråds forhandl. 31/5 1860, 16 og resol. 14/7 1860).
384. Ribe amtsråds forhandl. 28/6 1851, 14 og 18/3 1852, 1.
385. Det var jordemoderdistrikterne, der betalte, men det var gerne sogneforstanderskaberne, der var deres organ jf. følgende note.
386. Ålb. stiftamts journal. De årlige oversigter over jordemoderdistrikter.
387. G-N forhandl. 3/3 1855.
388. Do. 3/5 1855. Ålb. amtsråds forhandl. 31/5 1843, 19/11 1849, 28/5 1857, 13/6 1867, skr. 25/3 1843 og 19/6 1860.
389. Pl. 9/6 1847.
390. Fx Ålb. amtsråds forhandl. 13/8 1848, 44, 12/3 1848, 21, 2/4 1849, 8 og 19/11 1849, 30.
391. Do. 12/3 1849, 21, 25/8 1851, 55 og 1/3 1852, 49.
392. Sammenlign sogneforstanderskabets forslag (G-N forhandl. 2/12 1851) med amtsrådets beslutning (G-N korresp. 6/4 1852).
393. G-N forhandl. 14/2 1849.
394. Ålb. amtsråds forhandl. 12/3 1849, 21.
395. G-N forhandl. 5/6 1849.
396. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 6/5 1850, 18, 5/8 1850, 38 og 17/2 1851, 34.
397. Ålb. stiftamt. Journalsag N 15-24a/1849.
398. Do. do.
399. Ålb. stiftamt. Kopibog C 1849 (22/6).
400. G-N forhandl. 14/8 1849.
401. Ålb. amtsråds forhandl. 19/11 1849, 26.
402. Når amtsrådet udbad sig nærmere oplysninger, gik det gerne på de pågældendes økonomiske stilling (Ålb. amtsråds forhandl. 5/8 1850, 41 og 13/2 1854, 24).
403. Var boniteten ringere, skulle arealet være forholdsvis større.

Noter og henvisninger

404. Frd. 3/12 1819.
405. Cirk. 30/11 1852.
406. Se fx Ålb. stiftamt. Journalsager B 5-209/1856, H 1901 og H 3315/1860 samt kopibog C 1860, 870.
407. G-N korresp. 24/9 1847.
408. Falbe Hansen og Scharling II s.238.
409. Do. s.241 f.
410. G-N korresp. 24/9 1847 samt G-N forhandl. 5/10, 20/10 1847, 6/6, 5/8 1851, 6/2 1856, 3/12 1860 (to sager) og 16/2 1866.
411. G-N forhandl. 20/10 1847 og 6/6 1851.
412. Do. 3/12 1860 og 16/2 1866.
413. Skr. 21/12 1872.
414. Collegialtid. 1841 s.796 ff.
415. Resol. 8/9 1841 (Collegialtid. 1841 s.798 f.).
416. G-N forhandl. 10/5 1842.
417. Ålb. amtsråds forhandl. 31/8 1842.
418. Rosk. Stændertid. 1846 s.XIII ff. og Anhang s.CX ff., Vib. Stændertid. 1846 s.XXXIV ff. og Anhang s.241 ff. Endv. frd. 9/6 1847.
419. Vib. Stændertid. 1844 sp.287 ff. og Rosk. Stændertid. 1844 sp.407 ff. og 852 ff.
420. Ålb. amtsråds forhandl. 22-24/2 1843, sp.14.
421. G-N forhandl. 25/4 og 13/5 1843.
422. Ålb. stiftamt. Kollegiekopibog 1843 (22/8).
423. Se note 419 ovenfor. Endv. pl. 9/1 1845.
424. Rosk. Stændertid. 1842 sp.1344-1357. Hans Jensen, Stænderforsaml. II s.486 ff.
425. Skr. 25/7 1842 (Ålb. amtsråds forhandl. 3/8 1843 sp.12).
426. Rosk. Stændertid. 1842 sp.1344 ff. Hans Jensen, Stænderforsaml. II s.486 ff.
427. Do. do.
428. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 111/1843 (sogneforstanderskabernes betænkninger og amtsrådskomiteens sammendrag. Det er denne, der er kilde til det anførte). Ålb. amtsråds forhandl. 7-8/5 1844 (amtsrådets betænkning).
429. G-N forhandl. 9/2 1844.
430. De tre sogneforstanderskaber var Als, Skelund-Visborg og Astrup-Rostrup-Storarden. Det fjerde var Lundby (Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 111/1843).
431. Hans Jensen, Stænderforsaml. II s.496 ff. Frd. 27/5 1848.
432. Vib. Stændertid. 1838 I sp.748, II sp.312 f.
433. Cirk. 18/7 1840.
434. Ålb. amtsråds forhandl. 6/10, 30/11 1842 og 23/2 1843.
435. Do. 7-8/5 1844. Reskr. 6/11 1844.
436. Ålb. amtsråds forhandl. 11-12/2, 6-7/5 1845 og 19/11 1849, G-N forhandl. 8/4, 9/4 1845 og resol. 11/1 1850.
437. Rosk. Stændertid. 1844 Petitioner s.XXXV.
438. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 29/1846.
439. Ålb. amtsråds forhandl. 12-13/5 1846.
440. Vib. Stændertid. 1846 Anhang sp.518 ff., s.XXXI ff. (17/12 1846).
441. Ålb. amtsråds forhandl. 21-22/8 1854, lov 16/2 1856.
442. Fr. Olsen, Postvæsenet s.145 ff.

443. Generalpostdirektionens skr. 18/11 1848 (Ålb. stiftamt. Journalsager N 119/1848, N 22/1849 og N 109/1850.
444. Fr. Olsen, Postvæsenet s.147 ff., bek. 29/9 1852.
445. Rigsdagstid. 1851 F.F. sp.2600.
446. Cirk. 7/1 1850.
447. G-N forhandl. 5/2 og 10/2 1850.
448. Ålb. amtsråds forhandl. 6/5 1850.
449. Ribe amtsråds forhandl. 18/7 1850.
450. Rigsdagstid. 1850, 1. session.
451. Cirk. 3/12 1856.
452. Cirk. 20/12 1853.
453. G-N forhandl. 18/2 og 21/4 1854.
454. Amtmandens svar af 5/9 1854 (Ålb. stiftamt. Journalsag H 17/1854 og kopi-bog C 1854, 418).
455. Rigsdagstid. 1857 Anhang A sp.426, Love og anordn. 1861 s.249 noten, lov 2/3 1861.
456. Bl.a. i spørgsmålet om sogneforstanderskabernes medvirken til overholdelse af helligdagslovgivningen (Vib. Stændertid. 1844 s.XXIV).
457. Ålb. amtsråds forhandl. 29/5 1848, Århus amtsråds forhandl. 9/8 1854, lov 4/3 1857², Ålb. amtsråds forhandl. 28/5 1857², 8/6 1859, 30/8 1860 og cirk. 23/10 1861.
458. G-N forhandl. 1/8 1848, 6/7, 30/10, 3/12 1850, 8/6, 5/10 1852, 6/4, 5/10 1853, 8/1, 23/8 1854, 9/6 1855, 19/3, 3/4 1857, 6/6, 5/8 1861, 6/8 1866, 1/6 og 30/12 1867. Cirk 3/6 1858 og Stat. Medd. 1.rk. 6.4.
459. G-N forhandl. 3/12, 6/12 1844, 8/4, 5/5, 9/10, 11/10 1845, 1/2 1862 og 16/5 1866. Om begrebet distrikts- og foderheste, se 6.4.7 nedenfor.
460. Ansøgninger om næringsbevillinger var der efter Næringsloven af 1857 kun meget få af. Passagen om smitsomme sygdomme var taget ud.
461. Skr. 21/12 1872.
462. G-N forhandl. 23/11, 7/12 1859, 4/11 og 7/12 1863.
463. Do. 21/4 og 18/2 1854.
464. På møderne, hvor man tog stilling til retsvidneordningen, henholdsvis retskredstilhørsforholdet, behandlede (ud over fattig- og skolesager) kun to punkter, mens landpostsagen var ét af fire punkter (G-N forhandl. 10/5 1842, 8/4 1845 og 14/2 1849).
465. G-N forhandl. 5/12 1843 og 9/2 1844.
466. Do. 1/6, 30/12 1867, 8/6 1852, 6/4, 5/10 1853 og 8/1 1854 jf. cirk. 29/4 1852.
467. G-N forhandl. 15/11 og 17/11 1842.
468. Do. 15/11, 17/11 1842 og 9/1 1844.
469. Frd. 26/6 1844, lov 29/12 1857.
470. G-N forhandl. 3/8 1853.
471. Ålb. amtsråds forhandl. 5/12 1853.
472. G-N forhandl. 28/6, 3/7 1854 og 12/2 1855.
473. Skr. 4/1 og 23/3 1844.
474. Ålb. amtsråds forhandl. 31/5, 31/10 1843, 19-20/2 1843. Se også 29/11 1852, 30/5 1853 og G-N forhandl. 6/1 og 23/1 1860.

Kapitel 6

1. Frd. 25/6 1790.
2. Se specielt Vib. Stændertid. 1838 I sp.824 ff.
3. Vib. Stændertid. 1844 II s.LI ff. og Rosk. do. sp.2285 f. og XLII ff.
4. Ålb. amtsråds forhandl. 25/10 1847 sp.8.
5. Rigsdagstid. 1856 F.F. sp.902 ff., Do. 1857 L.F. sp.29 ff., Tillæg A sp.705 ff. og 723 ff., Do. 1858 Tillæg A sp.320 ff.
6. Lov 17/1 1859.
7. 1859 lovens §9 jf. lov 16/3 1851.
8. G-N forhandl. 6/10 1846 jf. 8/6, 17/6 1847 og G-N korresp. 1843.
9. Ålb. amtsråds forhandl. 23-24/2 1847 sp.28.
10. Valg af vandsynsmænd: G-N forhandl. 6/10 1846, 7/10 1851, 5/7 1857, 6/2 1861, 7/12, 28/12 1863 og 3/12 1866 (jf. 6/10 1856).
11. Jf. skr. 18/4 1851 og 10/7 1865.
12. G-N forhandl. 14/4 1847.
13. Protokollerne er bevaret i adskillige landkommunearkiver. Se registratur over landkommuner, LAV, fx Brovst kommune.
14. G-N forhandl. 19/12 1859, 3/12 1860, Ålb. amtsråds forhandl. 29/2 1860, 18 og 30/8 1860, 16. Endv. Ålb. stiftamt. Journalsag A 263/1859.
15. G-N forhandl. 6/2 1861.
16. Ålb. amtsråds forhandl. 28/2 1861, 19, 27/8 1863, 13 og 30/6 1864, 10.
17. Vandsynsprotokoller, der ville gengive regulativerne for vandløbene, savnes desværre i Gunderup-Nøvling kommunes arkiv. Egentlige kontroverser ville formentlig fremgå af forhandlingsprotokol og korrespondance.
18. G-N forhandl. 19/9, 3/10 1859, 6/10, 3/12 1862, 4/2 og 26/2 1863.
19. Ålb. amtsråds forhandl. 17/2 1859, 11, 4/9 1862, 21 og 29/11 1866, 14.
20. G-N vej- og kommuneregnskaber 1859, 1862, 1865 og 1866, Regnskabsindberetninger 1864, 1866 og 1867.
21. G-N forhandl. 10/2, 22/4 1862, 4/1 1867.
22. Do. 10/4 1850, 4/8 1853, 19/10 1863.
23. Do. 15/8, 4/12 1855, 3/12, 4/12 1860, 22/4 1863.
24. Do. 3/8, 17/11 1853, 3/7 1854, 12/2, 15/8 1855.
25. Lov 28/5 1880.
26. Frd. 19/6 1831 jf. frd. 8/8 1832.
27. Cirk. 28/1 1847.
28. Do. do. noten, skr. 16/8 1848.
29. Pl. 19/7 1848.
30. Skr. 30/7 1853, 1/9 1857.
31. G-N sundhedskommission 1/8 1831 (Materiale vedr. sundhedsvæsenet 1831, 1893).
32. Cirk. 9/11 1847.
33. Cirk. 19/7 1848 samt cirk. 26/8 1850 (G-N forhandl. 1/10 1850).
34. G-N forhandl. 1/10, 2/10, 30/10 og 3/12 1850.
35. Cirk. 9/4 1851 og 8/7 1853.
36. G-N forhandl. 3/8 1853.
37. Do. 5/10 1853 og G-N vej- og kommuneregnskab 1853 jf. Departementstid. 1848 s.376 ff.

38. Ålb. amtsråds forhandl. 20-21/10 1853, 77, 1/12 1853, 40 og 22/5 1854, 33.
39. G-N korresp. 14/9 1842 (koncept), 21/8 1851 og G-N forhandl. 7/12 1853.
40. G-N forhandl. 9/1 og 5/4 1865.
41. Nørr, Præst og Administrator s.386 ff.
42. Cirk. 19/7 1858.
43. Se generelt Helle Blomquist, Kolera og rent vand (Arkiv bd. 13 s.27-48).
44. Lov 10/3 1852.
45. Cirk. 3/12 1856.
46. Cirk. 9/2 1869.
47. Kun for større institutioner, arbejdsanstalter og fattiggårde bibeholdt man kravene.
48. G-N forhandl. 4/2 1863 og 6/8 1866.
49. Cirk. 30/8 1855.
50. Ålb. amtsråds forhandl. 24/11 1859.
51. Helle Blomquist, Kolera og rent vand s.33 ff.
52. Lovtid. 1893 s.405 ff.
53. Vib. Stændertid. 1840 sp.2474 f. og 2527, skr. 25/3 1843 og 15/10 1844.
54. Skr. 25/3 1843.
55. Ålb. amtsråds forhandl. 19/11 1849.
56. G-N forhandl. 1/12 1846, 22/6 1865, 4/4 1864 og 18/4 1855.
57. Ålb. amtsråds forhandl. 1/3 1852, 47, 13/6 1867, 27, G-N forhandl. 2/4 1860 og 22/6 1865.
58. Ålb. amtsråds forhandl. 28/5 1857, 29, 25/4 1865, 23, G-N forhandl. 19/4 1865 og 9/2 1867.
59. Skr. 15/7 1847.
60. G-N vej- og kommuneregnskaber 1858-66, cirk. 3/6 1858, Regnskabsindberetninger 1858-67. Det fortrykte skema, der tilsendtes kommunerne til brug for deres indberetninger, havde en fast rubrik for udgifter til jordemodervæsen.
61. G-N forhandl. 25/4 1843.
62. Do. 11/8 1862.
63. Skr. 14/5 1862.
64. Ålb. amtsråds forhandl. 26/2 1863, 27, Ålb. stiftamt. Journalsag U 177/1863.
65. G-N forhandl. 4/4 1864, Ålb. amtsråds forhandl. 30/6 1864, 20.
66. Ålb. amtsråds forhandl. 7/6 1866, 28.
67. G-N forhandl. 19/4, 22/6 1865, 4/2 og 9/2 1867.
68. Cirk. 12/4 1848.
69. Instrux af 7/4 1848.
70. Ålb. stiftamt. Journalsag D 63,1/1863.
71. Ålb. stiftamt. Kopibog C 1848, 300 og 301.
72. En levende skildring af Slavekrigen, specielt i Nordjylland, er givet af Lønborg Friis, Den jydskke Slavekrig, 1898. Om forholdene i det sydligere Jylland skriver Orla Lehmann i sine erindringer (Efterladte Skrifter II s. 273ff.). Se også, specielt om forholdene på Sjælland i foråret 1848, Claus Bjørn, Frygten fra 1848.
73. Herredsfogden for Fleskum herred sendte sit brev til Gunderup-Nøvling den 1. april (G-N korresp. 1/4 1848).
74. G-N forhandl. 4/4 1848.
75. Do. do. samt G-N korresp. 4/4 1848.

76. G-N korresp. 4/4 1848 (»Forslag til væbning af Gunderup og Nøvling sogne«).
77. G-N forhandl. 4/4 1848, G-N korresp. 6/4 1848. Om den særlige og svært forklarlige opstemthed, der havde grebet sindene over det ganske land i 1848, findes der adskillige vidnesbyrd. Orla Lehmann taler i sine erindringer om »elektricitet i luften« (Orla Lehmann, Efterladte Skrifter II s.276).
78. G-N forhandl. 4/4 1848.
79. G-N. Materiale vedrørende krigene 1848 og 1864. For sammenligning af skattebeløbene, se bilag 7.08.
80. G-N korresp. 6/4 1848.
81. G-N forhandl. 11/4 1848.
82. G-N korresp. 17/4 1848.
83. G-N forhandl. 13/4 og 17/4 1848.
84. G-N korresp. 28/4 1848, G-N forhandl. 6/6 1848.
85. Ålb. amtsråds forhandl. 13/3 og 29/5 1848.
86. Do. 29/5 1848, 68, G-N forhandl. 28/6, 1/8 1848 og G-N korresp. 4/7 1848.
87. Kundgør. 22/6 1848, Anordn. 23/9 1848, G-N forhandl. 1/8, 5/12 1848 og 10/4 1849.
88. G-N forhandl. 14/8 1849.
89. Do. 3/12 1850.
90. Lov 15/5 1850.
91. Se bilag 7.08 jf. tabel 7.11 (i afsnit 7.2.12).
92. G-N. Materiale vedrørende krigene 1848 og 1864.
93. G-N forhandl. 27/4 og 19/12 1864.
94. Do. 6/6, 17/6, 3/10 1864 samt G-N. Materiale vedr. krigene 1848 og 1864.
95. G-N. Materiale vedr. krigene 1848 og 1864, G-N forhandl. 26/4 1866, G-N korresp. 1/5 1866.
96. G-N forhandl. 28/7 1864.
97. Do. 16/1 1865.
98. Lov 12/12 1863, G-N forhandl. 28/12 1863, 4/1 1864 og 6/2 1865, Regnskabsindberetning 1864.
99. Skr. 18/4 1866, G-N forhandl. 6/2, 5/4 1865, 1/6, 8/8 og 5/10 1866.
100. Lov 21/3 1864, skr. 6/9 1864.
101. Jf. Falbe-Hansen og Scharling IV s.262 ff.
102. Ålb. amtstue. Regnskaber med bilag 1864.
103. Skr. 21/10 1865 (Departementstid. 1865 s.821).
104. Ålb. amtstue. Skattekovedbøger for hovedgårde og præstegårde 1863-66.
105. G-N forhandl. 27/4 1864, G-N korresp. 14/5 1864.
106. G-N forhandl. 6/6 1864 jf. 13/6 og 3/10 1864.
107. G-N. Materiale vedr. krigene 1848 og 1864.
108. Do. do.
109. Departementstid. 1850 s.440 ff.
110. Lov 16/3 1851.
111. Departementstid. 1850 s.440 ff.
112. Ålb. amtsråds forhandl. 14/4 1851.
113. Ålb. amtsråds forhandl. 1851, bilag (Oversigt over lægdsinddelingen).
114. Rigsdagstid. 1867/68 F.F. sp.4453 og 4458.
115. G-N forhandl. 2/5 og 12/5 1851.

116. Rigsdagstid. 1867/68 F.F. sp.4458.
117. Gunderup-Nøvling fik i 1862 tilbudt en hest til 260 rdl. eller ca. det dobbelte af prisen ti år tidligere (G-N forhandl. 6/12 1862). Se også Rigsdagstid. 1867/68 F.F. sp.4453 ff.
118. Rigsdagstid. 1867/68 sp.4445 ff.
119. G-N forhandl. 11/2 1858 og 4/2 1863.
120. Do. 12/2 1855, 4/4 samt udat. 1866.
121. Do. 4/4, udat. 1866 og 1/6 1867.
122. Do. 7/10 1853, 7/12 1863, 13/10 og 27/10 1867.
123. Rigsdagstid. 1867/68 Tillæg A sp.2619 ff.
124. Do. F.F. sp.4453 og 4458.
125. G-N forhandl. 6/2, 6/6 og 16/6 1861 (specielt fol. 34 a).
126. Do. 2/5 og 12/5 1851.
127. Do. 5/12 1861, 3/2, 6/2, 7/4 og 20/3 1862.
128. Rigsdagstid. 1867/68 Tillæg A sp.2619 ff.
129. Lov 22/3 1855 om Sogneforstanderskabernes og Amtsrådernes Sammensætning og Valg.
130. G-N forhandl. 6/1 1842, 4/2 1845, 8/2 1848, 4/2 1851, 8/2 1854 og 1/4 1856.
131. Skr. 14/4 1842.
132. G-N forhandl. 5/2 1845, 4/2 1851 og 8/2 1854.
133. Anordn. 13/8 1841 §27.
134. Ålb. stiftamt. Amtsrådvalg 1842 (udtaget af journalsag 3069/1841) samt Indkomne breve vedr. sogneforstanderskaberne 1844-47.
135. Lov 22/3 1855 §3.
136. Jf. Love og anordn. 1855 s.57 noten (cirsk.skr. 29/10 1855). Fortegnelser over vælgerne fra 1860 findes i: Ålb. amtstue. Valglistor til amtsrådet 1860-1914.
137. G-N forhandl. 19/3 1857, 21/1 1858 og 3/12 1862.
138. Lov 22/3 1855 §11, jf. Ålb. amtstue. Valglistor til amtsrådet 1860-1914.
139. Lov 7/7 1848, især §§9-13. Af Nøvling sogns valgberettigede lod otte (ca. 10%) sig indskrive som vælgere. Seks af disse deltog i valget (Valgbestyrelsen for Ålb. amts 2. distrikt for valg til Rigsforsamlingen 1848, Diverse sager).
140. G-N forhandl. 1/8 1848.
141. Se J.P. Nordengaard, Valgene til Rigsdagen i 100 Aar, 1949, s.154 ff. og 265 ff.
142. Liste over de valgberettigede i Nøvling sogn 1853 (75) med behørig tillægsliste mv., se Valgbestyrelsen for Ålb. amts 2. folketingsvalgkreds, Dokumenter og breve 1849-53.
143. G-N forhandl. 21/12 1849, 20/3 1851, 19/3 1852, 21/2 1853, 15/2 1855, 6/2 1856, 19/3 1858, 20/2 1859, 19/2 1860, 10/2 1861, 13/2 1862, 10/2 1863, 20/2, 1/3 1864, 7/2 1865 og 8/2 1866.
144. Do. 21/12 1849.
145. Skifter fra to til tre valgmænd skete mellem 1855 og 1857, se G-N forhandl. 2/6 1855 og 29/9 1857. Se i øvrigt 21/12 1849, 19/7 1852, 13/5 1853, 8/9 1859, 2/6 1863, 23/11 1865, 1/6 og 5/10 1866.
146. Lov 2/10 1855.
147. Instruks 3/8 1866.
148. Frd. 29/2 1792.
149. Do. §27.
150. Pl. 13/6 1818, 28/2 1833, skr. 15/8 1844.

Noter og henvisninger

151. Se 5.2.14 ovenfor.
152. Frd. 29/2 1792 §§21 og 25, jf. frd. 26/3 1800 §7.
153. Frd. 29/2 1792 §16.
154. Do. §24.
155. Do. §17, jf. frd. 26/3 1800 §7.
156. Skr. 15/8 1844.
157. Skr. 5/5 1849.
158. Skr. 27/4 1850 og 18/1 1860, G-N korresp. 6/10, 13/10, 14/10 og 22/10 1855 samt G-N forhandl. 19/12 1855.
159. G-N forhandl. 4/6 1844, 4/2, 6/2, 4/8 1846, 5/10, 20/10 1847, 18/5 og 8/6 1852.
160. Nøvling sogn hørte under herredsfogden for Ålborg birk og Fleskum herred (del). G-N forhandl. 18/2 og 21/4 1854.
161. Cirk. 7/1 1858.
162. Lov 2/3 1861.
163. Lovudkastet af 18/10 1860 (Rigsdagstid. 1860 Anhang A sp.1345 ff. §28, jf. lov 2/3 1861 §28).
164. Fx. Kristrup kommune (skr. 24/1 1853). Se i øvrigt 9.2.4.
165. G-N forhandl. 7/10, 10/10 og 11/10 1861.
166. Do. do. samt 5-6/12 1861, 3/2 og 4/6 1862.
167. G-N forhandl. 4/2 1863, 5/12 1864, 6/2, 5/4, 7/6 1865, 5/2, 4/4, 16/5, 3/12 1866 og 4/2 1867.
168. Do. 7/4, 15/4, 11/8, 6/10 1862, jf. Ålb. stiftamt. Journalsag Q 380/1862.
169. G-N forhandl. 15/4, 4/6, 11/8 og 6/10 1862.
170. Do. 11/8, 3/12 1862, 22/4, 7/12 1863 og 3/2 1864.
171. Do. 3/12 1862, 1/6 og 10/8 1863.
172. Do. 3/12 1862 samt G-N, Ligningslister 1841-1867 (heri sprøjteligning 1863).
173. G-N forhandl. 16/5, 6/8 og 9/8 1866.
174. Ålb. amtsråds forhandl. 12/9 1867, 32.
175. Ålb. stiftamt. Journalsag 3288/1865.
- 176-177. Tomme numre.
178. Århus amtsråds forhandl. 8/6 1864. Århus amtsråds interesse for sagen turde også fremgå af den videre behandling (Do. forhandl. 10/9 1862, 49 og 4/3 1863, 50).
179. Rigsdagstid. 1860 F.F. sp.833 ff.
180. Do. 1925/26 Tillæg B sp.309 ff.
181. Om fattigvæsenets beføjelser med hensyn til de fattiges ejendele og deres ægteskaber, se Nørr, Præst og Administrator s.356 ff. og H. Jørgensen, Det offentlige Fattigvæsens Udvikling, 1940, især s.87 f. og 89 ff.
182. Pl. 14/12 1810, jf. pl. 1/7 1799 og 21/12 1825.
183. Skr. 11/3 1863 og 20/3 1865.
184. Cirk. 9/2 1869.
185. Lov 15/4 1891 (§41). Fattigloven gav bl.a. fattigbestyrelsen ret til at diktere fængsel eller strafarbejde i op til 6 måneder, og for indsatte i arbejdsanstalter kunne cellestraf og spændetrøje bringes i anvendelse (alt med politimesterens samtykke).
186. Reglement af 5/7 1803 §§11 og 43, jf. anordn. 29/7 1814 §17 og skr. 18/8 1854.
187. Lov 14/4 1865. De private veje er kort berørt ovenfor i kapitlet om vejvæsenet (5.1.3).

188. Ålb. stiftamt. Journalsag Æ 1620/1847.
189. Ålb. amtsråds forhandl. 25/7 1847 sp.3 f. og 20/12 1847 sp.14 ff.
190. Skr. 13/3 1851.
191. G-N forhandl. 10/8, 12/8, 7/12 1857, 8/10, 15/10 1860, 2/11, 7/12 1863, 5/10, 5/11 1866 samt G-N korresp. 14/9, 17/9 1860, 27/9 og 15/10 1866.
192. Ålb. stiftamt. Journalsag Æ 1620/1847.
193. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 25/4 1865, 21.
194. G-N, Forligsmæglingsprotokol i tyendesager 1854-1949.
195. Lov 6/5 1921 indførte tre forligsmæglere i stedet for en.
196. Danmarks Natur bd. 10 s.211 ff. (med henvisninger).
197. Vib. Stændertid. 1842, 1844 og 1846 (under Private Propositioner).
198. Lov 29/3 1867.
199. I 1860 var den sandflugt, der havde været på visse arealer i Kjær og Fleskum herreder, dæmpet så meget, at arealerne kunne overlades til ejernes ansvar (Ålb. amtsråds forhandl. 31/5 1860, 39).
200. Lov 25/3 1861.
201. Lov 23/1 1862.
202. Pl. 3/4 1844.
203. Se 5.1.3-4 og 5.2.7 ovenfor.
204. Vib. Stændertid. 1842, Betænkninger og Propositioner s. XXIII.
205. G-N forhandl. 18/11, 19/12 1855, G-N korresp. 5/5 og 10/5 1856.
206. Cirk. 3/8 1849.
207. 1858 oprettedes Landbohøjskolen i København.
208. Se generelt H.St. Blom.
209. G-N forhandl. 4/6 1862 (stævnevidne), 8/4 og 25/4 1867 (ligsynsmænd), G-N korresp. 24/12 1867 (lægdsmænd).
210. G-N forhandl. 3/10 og 17/10 1864. Opfordringen var adresseret til præsten, men sogneforstanderskabet var af den opfattelse, at det var som repræsentant for kommunen, han havde modtaget den, og tog følgelig sagen på dagsordenen. Jf. skr. 2/8 1849.
211. Love 6/3 1869 og 2/1 1871. Hegnssynsmænd skulle sogneforstanderskabet vælge på amtsrådets approbation, ligsynsmændene skulle indstilles til politimesteren, der foretog beskikkelsen.
212. Se 6.2 og 6.7.4 ovenfor.
213. Lov 4/7 1850. Tidligere var taksationsmænd blevet udmeldt af retten i hvert enkelt tilfælde.
214. Love af 28/2 1856 (kirkearbejde), 25/3 1851 (jagtret) og 19/2 1861 (kvægtiende etc.) samt resol. 23/12 1861 (præstegårdsjord).
215. Lov 16/2 1866.
216. Lov 29/3 1867, 23/2 1862. Se 6.8.1 ovenfor.
217. Legatstiftelsernes tiltagen ses umiddelbart af de årlige registre over »Skjenk og Gave, Legater« i Fogtmanns Reskripter og (fra 1871) i Ministerialtid. A (»Legater«).
218. Skr. 20/4 1847, jf. M. Rasmussen, Haandbog for Sogneforstandere s.22.
219. Skr. 29/12 1857.
220. Skr. (konfirm.) 21/2 1863, jf. G-N forhandl. 6/10 1862. Se også G-N, Fattigvæsensprot. 7/4 1862. Ved »husarme« forstod man fattige, der ikke nød understøttelse, men som ikke ville gå rundt og betle (ODS).

221. Frd. om arv 21/5 1845, lov om tiendevederlag 23/1 1862.
222. Anordn. 23/9 1848.
223. Kundgørelsessystemet var i alt væsentligt skabt ved frd. 8/10 1824.
224. Skr. 3/2 1843. Se 5.3.2 ovenfor.
225. Cirk. 26/8 1843.
226. Cirk. 13/9 1844.
227. Lov 14/5 1845 §21, cirk. 24/6 1847.
228. Cirk. 8/11 1845.
229. Cirk. 19/12 1843.
230. Cirk. 1/8 1862, 30/7 1863, G-N forhandl. 6/10 1862.
231. Cirk. 9/11 1847, 9/4 1851, 8/7 1853 og 1/9 1857. G-N forhandl. 8/2 1848, 2/5 1851, 5/10 1853, 28/6 1854 og 26/9 1857.
232. G-N forhandl. 19/10 1855 og 5/4 1865.
233. Cirk. 17/9 1858 og 26/5 1859. Endv. Ålb. amtsråds forhandl. 1/9 1859, 22.
234. Cirk. 28/5 1846, 5/6 1855, 10/5, 17/5 1861 og 18/3 1862.
235. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 15/8 1855, 4/8 1856 (jf. 9/12 1862) og 6/6 1861.
236. G-N forhandl. 5/10 1852, 4/2 og 16/12 1867.
237. Do. 5/10 1852, 18/4 1855 og 22/4 1863.
238. Do. 5/12 1861 og 5/10 1863.
239. Do. 8/6 1852, 14/8 1849, 11/4 1859, 3/12 1862, 22/4 1863, 5/10 og 3/12 1866.
240. Do. 22/4 1863, 16/5 og 5/10 1866.
241. Do. 8/6 1852 og 2/2 1853.
242. Do. 2/8 1852.
243. Do. 4/2 1851. Forslaget var stillet af rigsdagsmanden N.M. Spandet. Se iøvrigt Neergaard I s.631 ff.
244. G-N forhandl. 16/12 1865, 7/10 1861 og 4/2 1867.
245. Salmonsens Kons. Leks. (Det danske Hedeselskab (1915)).

Kapitel 7

1. Om selve valgproceduren, se 3.1.3 ovenfor.
2. Anordn. 13/8 1841 §10, skr. 7/5 1864.
3. Anordn. 13/8 1841 §28.
4. De højere myndigheders holdning til sagen afspejles bl.a. af skr. 3/6 1851 og 9/5 1863. Ålborg amtsråd fritog en provst, men ikke en præst (Ålb. amtsråds forhandl. 1/12 1842, 72, 29/8 1856, 36, 3/6 1866, 37 og 10/12 1867, 41).
5. Ålb. amtsråds forhandl. 27/2 1862, 31, 28/5 1863, 21 og 7/6 1866, 38.
6. Anordn. 13/8 1841 §10, Ålb. amtsråds forhandl. 2/6 1843 sp.17, 21/5 1855, 50, 29/8 1856, 45, 26/2 1857, 43, 30/8 1862, 22, 27/2 1862, 30 og 30/12 1864, 16. De ansøgninger, der kom for amtsrådet, var naturligvis kun en del af dem, sogneforstanderskaberne ikke havde imødekommet.
7. G-N forhandl. 2/8 og 3/8 1852.
8. Do. 13-14/12 1858 og G-N korresp. 30/12 1858.
9. G-N forhandl. 6/10 1862 og 2/8 1865.
10. Birkerød forhandl. 1841-1863 s.20. Jf. anordn. 13/8 1841 §6.
11. Birkerød forhandl. 1841-1863 s.61f. Jf. anordn. 13/8 1841 §6.

12. Birkerød forhandl. 1841-1863 s.91 jf. s.83.
13. Anordn. 13/8 1841 §10 jf. §4.
14. Frd. 14/5 1845 §5. Se i øvrigt 5.3.2 ovenfor.
15. Lov 22/3 1855 jf. 16/6 1849 §§1-7. Dette fik først udtrykkelig lovform med landkommunalloven 6/7 1867 (§10).
16. Anordn. 13/8 1841 §10.
17. Ålb. amtsråds forhandl. 4-5/5 1847 sp.16.
18. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 17/2 1859, 19.
19. Skr. 15/1 1855 fra Justitsministeriet i et grænsetilfælde.
20. Ålb. amtsråds forhandl. 2/6 1846 sp.17, 9/11 1843 sp.9 og 19/12 1843 sp.1.
21. Lov 6/7 1867 §10 jf. §3.
22. Ålb. amtsråds forhandl. 1868-1881 via sagregister s.25.
23. Anordn. 13/8 1841 §11.
24. Skr. 30/1 1845.
25. Det var den almindelige fremgangsmåde i Birkerød (se Birkerød forhandl. 18/12 1844, 20/12 1850, 29/12 1853, 1/12 1858, 18/12 1861 og 26/12 1864). Se også G-N forhandl. 9/1 1865 jf. 30/12 1864 og Hyllested-Rosmus forhandl. 19/11 1855.
26. Birkerød forhandl. 20/12 1850, Agri-Egens forhandl. 21/12 1847, 21/12 1853 og Hyllested-Rosmus forhandl. 8/12 1847.
27. Agri-Egens forhandl. 6/2 1845, 6/2 1851, 29/1 1856, Dråby forhandl. 7/1 1845, 10/1 1848, 13/1 1851, 14/1 1856, Helgenæs forhandl. 2/1 1845, 21/1 1848, 16/1 1851, Knebel-Rolsø forhandl. 27/1 1845, 6/2 1851, 21/1 1854, 18/1 1856, Hyllested-Rosmus forhandl. 3/1 1845 og 10/1 1851.
28. Lov 6/7 1867 §11.
29. Se Ålb. stiftamt. Indkomne breve Z, Sogneforstanderskabsbreve 1844-47.
30. Skr. 25/3 1845 og 15/5 1848.
31. Anordn. 13/8 1841 §11.
32. Ålb. amtsråds forhandl. 11/2 1845 sp. 12, 2/5 1849, 6, 17/2 1851, 18 og 22/5 1854, 53.
33. Hyllested-Rosmus forhandl. 3/1 1845.
34. For at få et større eksempelmateriale er sagerne i Ålborg amtsråd eftersat frem til 1881 (Ålb. amtsråds forhandl. 1869-81 via register s.25).
35. Kirke- og Undervisningsministeriets skr. 15/10 1862 jf. skr. 22/8 1844 og 23/11 1849. Indenrigsministeriet syntes dog at mene (»holde for«), at embedsforhold i visse tilfælde kunne være »undskyldningsgrund«.
36. Lov 6/7 1867 §11.
37. Nørr, Præst og Administrator s.54 ff.
38. Om villighed eller uvillighed se 3.3.1 ovenfor.
39. Ved gennemgang af Ålb. amtsråds forhandl. er påtruffet seks tilfælde.
40. Kommunerne er Agri-Egens, Dråby, Helgenæs, Hyllested-Rosmus, Knebel-Rolsø, Tirstrup-Fuglslev og Vistoft.
41. Anordn. 13/8 1841 §21. At herredsfogden/birkedommeren skulle anmode skriftligt, var ikke unaturligt, eftersom han gerne boede i en fremmed kommune. Men at præsten, der deltog i møderne, skulle gøre det, er ikke ganske forståeligt.
42. Anordn. 29/7 1814 §17 jf. Bilag B §4.
43. Skr. 11/1 1842 og 19/6 1863. Passagen om præstens ret til indkaldelse af

- ekstramøder kom først ind i billedet på et ret sent tidspunkt af stændernes behandling af regeringens forslag (Vib. Stændertid. 1840 sp.2469 jf. sp.2011).
44. Anordn. 13/8 1841 §12.
 45. Skr. 9/9 1847 og 19/3 1861.
 46. Cirk. 8/4 1848.
 47. Ålb. stiftamt. Journalsag N 11-52/1848. Syv sogneforstanderskaber ville ikke åbne dørene. De resterende knap 30 kommuner svarede ikke på henvendelsen.
 48. G-N forhandl. 6/6, 13/6 1848 og Birkerød forhandl. 1841-1863 s.34.
 49. Birkerød forhandl. 1841-1863 s.38 f.
 50. Det minimale fremmøde af tilhørere bekræftes af debatten i Rigsdagen i 1867. Cirkulæret fra 1848 syntes temmelig ukendt (Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.801, L.F. sp.3566 f., 3582 f. og 3591 f.).
 51. Lov 6/7 1867 §13.
 52. Kundgør. 14/3 1871 og skr. 22/7 1872.
 53. G-N forhandl. 17/1 1843.
 54. Do. 4/4, 13/4, 17/4 1848, 11/1, 30/10, 12/11 1850, 2/5 1851, 28/12 1863, 4/1, 27/4, 28/7 1864, 16/2, 14/5 1865, 10/1, 26/4, 16/5 1866, 29/6, 23/9, 13/11 og 2/12 1867.
 55. Birkerød forhandl. Mødetallet 1863-67 var 11, 14, 12, 13 og 13.
 56. At det skulle være meget vanskeligt at samle sogneforstanderskaberne til ekstraordinære møder, som man syntes at mene i Roskilde Stænderforsamling i 1846 (Rosk. Stændertid. 1846 sp.1151 ff.), betød således ikke, at det ikke kunne lade sig gøre jf. materialet fra de to undersøgte kommuner.
 57. Frd. 26/3 1845 §11.
 58. G-N forhandl. 14/5 1865.
 59. Se 4.4 ovenfor.
 60. G-N forhandl. 28/10 1867.
 61. Anordn. 13/8 1841 §22.
 62. Udgiften for et sogneforstanderskabsmøde blev vurderet til 10 rdl, et beløb, der utvivlsomt omfattede mere end den rene lys- og varmeudgift (jf. det følgende).
 63. Arvefæster Herskind til Fjelleradgård. Se G-N valgprot. perioden 1855-67 og G-N forhandl. 1863-67.
 64. G-N forhandl. 22/4 1863.
 65. Do. 27/4 1863.
 66. Ålb. amtsråds forhandl. 28/5 1863, 20.
 67. G-N forhandl. 5-6/10 1863.
 68. Do. 9/1, 6/2, 16/2 og specielt 5/4 1865.
 69. Do. 5/2 1866 (hos Mads Poulsen i Sæderup indtil 1/3 1867) og derefter formentlig hos Halvor H. Frederiksen smstds. (G-N forhandl. 8/4 1867).
 70. Skr. 25/10 1853. Se også skr. 26/6 1845 og Ålb. amtsråds forhandl. 3/8 1843, sp. 9 og 2/5 1849, 6.
 71. Beregningerne bygger på en optælling af underskrifter under mødereferaterne i G-N forhandlingsprotokol 1842-1867.
 72. I samme retning ville det virke, hvis en bevilget sygeorlov over otte møder (okt. 1852-dec. 1853) blev taget ud af beregningerne. Da beregningen bygger på underskrifter i protokollen, vil også deltageres afgang fra mødet før afslutningen belaste fraværsprocenten.

73. Birkerød forhandl. 1843, 1847, 1851, 1852, 1857 og 1862.
74. Do. 12/2 1852.
75. Se 7.1.1 ovenfor.
76. Anordn. 13/8 1841 §2.
77. G-N forhandl. 21/2 og 1/3 1843.
78. Birkerød forhandl. 1842-1851. I intet af tilfældene fremgik det, at han var indkaldt.
79. Birkerød forhandl. 9/4, 4/6, 8/9 og 15/12 1845.
80. Slutningen hviler på en gennemgang af forhandlingsprotokollerne i en række andre sjællandske kommuner (LAK). I ingen af dem kunne herredsføgdens eller birkedommerens tilstedeværelse konstateres. Amtmanden i Sorø amt havde rigtignok i et følgebrev til cirkulæret af 8/11 1845 betydet politimestrene at bidrage til, at cirkulæret blev overholdt, men det medførte altså ikke, at de mødte frem på sogneforstanderskabernes møder (Sorø amt. Konceptbog for landet C 1845 (C 848) (LAK)).
81. Skr. 8/3 1845, jf. skr. 21/5 1850.
82. Lov 22/3 1855 §2 og lov 6/7 1867. Se fx Rigsdagstid. 1854/55 Anhang B sp.384 jf. F.F. sp.3774 og do. 1852 Anhang B sp.151 jf. L.F. sp.572 f. Ved den endelige ophævelse i 1867 synes spørgsmålet overhovedet ikke nævnt i debatten.
83. Ålb. amtsråds forhandl. 2/5 1849, 6.
84. G-N forhandl. 8/3, 10/5, 12/7 og 13/9 1842. Se i øvrigt 7.6.4 nedenfor.
85. G-N forhandl. samt fattigvæsens- og skolevæsensprotokoller 1/4 1856. Om fattigsager forhandlede før skolesager som i den følgende opstilling, vides dog ikke.
86. Birkerød forhandl. fx 18/12 1844, 15/12 1845, 3/4 1855 og 12/8 1858.
87. Agri-Egens forhandlingsprotokol 1841-1905.
88. G-N forhandl. passim. Fra 1853 fremtræder systemet klart (se 2/2 og 7/12). Ved mødet 21/4 1854 har formanden gjort de forberedende indførsler, mens en anden i formandens fravær på selve mødet har føjet beslutningerne til.
89. Fx Vistoft forhandl. 1/1 – 1/2 1844 og Agri-Egens forhandl. 1859.
90. En lang liste over biveje, som man på et møde havde besluttet at sætte under offentlig bestyrelse, overlod man praktisk nok til formanden at indføre efter mødet (G-N forhandl. 21/2 1843). En hasteindsendelse i 1845 af en ganske udførlig vejarbejdsplan, som givetvis må være aftalt mellem sogneforstanderne, ses ikke berørt på noget møde, men kun indført som kopi i protokollen (28/12 1845 jf. omliggende møder). En beslutning, truffet »ved en tilfældig samling af sogneforstanderskabets medlemmer«, er rigtignok indført, men uden de behørigte underskrifter (2/6 og 8/8 1855).
91. Skr. 3/1 1846, Ålb. amtsråds forhandl. 2/5 1849, 6 og 12/6 1862, 44.
92. G-N forhandl. 15/11 1842 og 14/2 1849.
93. Do. 6/6 1864.
94. Skr. 22/7 1842.
95. G-N forhandl. 24/6 1843.
96. L.P. de Bretton, Kronologisk Samling af kongelige Anordninger mv. I-II m. Reg., 1844.
97. G-N forhandl. 13/1 1850.
98. Do. 19/4 1844 (henvisning til stiftamtets cirk. 13/12 1832 (om pligtkørsler)).
99. Dansk Bogfortegnelse 1841-1858 under »Høst«.

100. G-N forhandl. 4/2 1845 og skr. 8/12 1848. I et par tilfælde, hvor det utvivlsomt var regeringen særligt magtpåliggende at sikre sig, at sogneforstanderskaberne blev informeret (vedr. brændevinsbrænding og bondeuro i 1845), fik amtmændene særlige pålæg om at sørge for, at sogneforstanderskaberne fik de pågældende bestemmelser tilstillet (cirk. 21/6 og 8/11 1845).
101. Se fx G-N forhandl. 1/6 1855 (lov om sognebåndsløsning, cirk. om kurantstillinger).
102. Ålb. stiftamt. Journalsag A 291/1865.
103. G-N forhandl. 10/8 1863.
104. Vester og Øster Hassing kommune i Ålborg amt gjorde det (se 7.3.6 nedenfor).
105. Chr. Olsen, Haandbog for Sogneforstanderskaber, 1843, J.N. Høst, Haandbog for Sogneforstandere, 1843.
106. J.N. Høst, Haandbog for Sogneforstandere, 1849, M. Rasmussen, Lovbog for Landmanden, 1852 og samme, Haandbog for Sogneforstandere, 1866. Se i øvrigt Dansk Bogfortegnelse 1841-58 s.193 f. og do. 1859-68 s.170 f.
107. Se Dansk Bogfortegnelse 1841-58 s.193 og do. 1859-68 s.171.
108. Se Vib. Stændertid. 1842 s.X og Rigsdagstid. 1851 Oversigt s.X og XXVII jf. F.F. sp.1020-27. V. og Ø. Hassing kommune havde anskaffet sig Stændertidenden i begyndelsen af 1840'erne og vel næppe været den eneste kommune, der gjorde det (se 7.3.6 nedenfor).
109. Ålb. amtsråds forhandl. 31/8 1842 sp.12 og 2/6 1843 sp.17.
110. Love 6/7 1867 og 25/7 1933.
111. Birkerød forhandl. fx s.49 f.
112. Se fx G-N forhandl. 3/12 1850 og 2/5 1851.
113. G-N forhandl. 5/8 1851.
114. Do. 5/6 1849, 30/10 1850, 3/6 1851, 1/6 1866 og Birkerød forhandl. s.30.
115. G-N forhandl. 3/6 1851 og 30/10 1850.
116. Do. 9/12 1845 og 5/12 1848.
117. I reglerne for skolekommissionerne af 1814, hvis opgaver sogneforstanderskaberne overtog, anføres det, at medlemmer, der er parter i klagesager, skal fratræde kommissionen under klagerens behandling (anordn. 29/7 1814 bilag B §11).
118. G-N forhandl. 10/2 1859 jf. 11/10 1858.
119. Do. 3/6 1851 jf. 2/7 1851.
120. Lov 14/4 1865 §3.
121. Ålb. amtsråds forhandl. 22/5 1854, 35 og 21-22/8 1854, 44.
122. Skr. 23/2 1854.
123. Se fx Justitsministeriets afgørelse i en sag fra 1853 (skr. 18/11 1853).
124. Inkl. en sag om valg af voldgiftsmand ved afløsning af gårdhøveri, som var ekspederet sammen med de andre og blot ikke nævnt i dagsordenen.
125. Ålb. amtsråds forhandl. 31/8 1842, nr. 28.
126. Kilderne til beslutningernes udførelse er G-N forhandl. 21/2-7/4 1854 (fol.130a-132b) samt fattig- og skolevæsensprotokollerne for 1/4 1854.
127. Regnskabsindberetninger til Det statistiske Bureau (Danmarks Statistik. Kommunale regnskaber, Ålborg amt 1859-1867 (RA)).
128. Se 7.3.7 nedenfor (»Kontroverser«).
129. Se 6.6.4 ovenfor. Sprøjtellingning under G-N ligningslister 1841-1867.
130. Vejsagen omtalt under 5.1.4 ovenfor. Se i øvrigt bilag 7.05, specielt note 8.

131. Se Voldum-Rud kommune. Sogneforstanderskabets dokumenter og korrespondance 1843-1865 (ligningsliste 1863), Vindum kommune. Ligningslister vedr. hartkornsskat 1843-1885 (ligningsliste 1843) og Åsted-Skærum kommune. Skole- og fattigligning 1842-60 (ligning 1851).
132. I Gunderup-Nøvling optrådte udgifter til jurisdiktionsforhold ikke i kommunal sammenhæng, men andre steder var det ikke ualmindeligt. Udgifter til »ting- og arresthus« og »retsvidneløn« var således faste rubrikker på det fortrykte regnskabs-skema, der benyttedes til regnskabsindberetninger til Det statistiske Bureau (Regnskabsindberetninger 1862-1867). For et konkret eksempel, se Voldum-Rud kommune. Sogneforstanderskabets dokumenter og korrespondance 1843-1865.
133. Reglement for fattigvæsenet på landet 5/7 1803.
134. Se fx skr. 11/12 1819 og lov 30/1 1861 §1.
135. Se fx G-N fattigregnskab 1862. Samme i skematisk form: tabel 7.12 (under 7.3.5 nedenfor).
136. Anordn. 13/8 1841, specielt §§14 og 16. Ålborg amtsråd accepterede i de første år opdelte skoleregnskaber (jf. Ålb. stiftamt. Amtsråds-sager 1/1843 og 40/1844). I 1847 ville man dog i en konkret sag ikke acceptere opdelte regnskaber uden Kancelliets tilladelse (Ålb. amtsråds forhandl. 26/10 1847 sp.9).
137. Anordn. 29/7 1814 §§56-61.
138. Anordn. 29/7 1814 §§66-68 og anordn. 13/8 1841 §15. Gunderup-Nøvling fik først i 1866 slået de specielle skolekasser sammen (Ålb. amtsråds forhandl. 7/4 1866, 33 jf. G-N regnskaber 1832-1866).
139. Skr. 8/7 1817.
140. IM visdomsbog 1837(1849)-54 fol.16.
141. Skr. 23/3 1848.
142. Ålb. stiftamt. Amtsråds-sager 1/1843 og 39/1843.
143. Ålb. amtsråds forhandl. 29/11 1852, 40.
144. Ålb. stiftamt. Amtsråds-sag 39/1843.
145. Se fx G-N vej- og kommuneregnskaber 1843 ff. (div. år) og Farstrup kommunes do. (Ålb. stiftamt. Farstrup kommuneregnskab 1845-58, 1861-66 og fattigregnskab 1842-1860). På landsplan udgjorde pengeandelen af vejudgifterne 14,7% i 1858 og 20,3% i 1866 (Medd. fra Det stat. Bureau VI, 4, 1860 og Stat. Medd. (2. rk.) 8.3, 1868).
146. G-N vej- og kommuneregnskab 1843.
147. G-N vej- og kommuneregnskaber 1843-1866. Se regnskabsopstillingerne nedenfor under 7.3.5.
148. Frd. 29/9 1841 §28.
149. Kapitelstaksten kunne tidligst foreligge i februar måned. Den offentliggjordes stiftsvis i det pågældende stifts tidende (skr. 9/5 1837).
150. Kilderne til overslags- og ligningstidspunkterne er G-N alm. forhandlingsprotokol og de tilsvarende protokoller for fattig- og skolevæsen samt diverse ligningslister (G-N ligningslister 1841-1867).
151. Skr. 1/4 1845. Se fx Hjørring amtsråds forhandl. 28/2 1849, hvor adskilte skole- og fattigregnskaber er normen.
152. Skr. 26/8 1853 og cirk. 2/2 1860 jf. skr. 10/9 1863. Opkrævning af et helt års fattigbidrag ved årets begyndelse, hvilket var imod reglerne, måtte iføl-

Noter og henvisninger

- ge Ålborg amtsråd kun ske med ydernes samtykke (Ålb. amtsråds forhandl. 20/11 1854, 35).
153. Reglement 5/7 1803 §35.
 154. Anordn. 29/7 1814 §56 og skr. 9/8 1843.
 155. Frd. 29/9 1841 §28.
 156. Skr. 21/3 1849.
 157. Skr. 16/10 1850 og 13/12 1851.
 158. Skr. 26/9 1853.
 159. Påbudene om opdeling af de to skattearter var koncentreret om 1843 (skr. 9/8 1843, Ålb. amtsråds forhandl. 1/6 1843 sp.13 og 19-20/12 1843 sp.1). I Gunderup-Nøvling foretog man opdelingen med ligningerne for 1844 (skolevæsen) og 1845 (fattigvæsen). Med kommuneskatten skete det først i 1850'erne. (G-N ligningslister 1841-1867. Se oversigt bilag 7.12a).
 160. Hjørring amtsråds forhandl. 28/3 1845 s.13.
 161. Ålb. amtsråds forhandl. 20/11 1854, 36.
 162. Do. 26/2 1857, 28.
 163. G-N skoleregnskab 1854 (bemærkninger til skoleregnskab 1853). Sagen er nærmere omtalt under 7.3.7 nedenfor. Se i øvrigt bilag 7.12a-b.
 164. Se de forskellige amtsråds forhandlinger.
 165. G-N forhandl. 10/9 1867.
 166. Rosk. Stændertid. 1846 sp.1499 ff.
 167. Ålb. amtsråds forhandl. 10/2 1867, 36 jf. 12/9 1867, 48. Endv. G-N forhandl. 5/8 og 28/10 1867.
 168. Rigsdagstid. 1859 Anhang A sp.379 ff. og do. 1866/67 F.F. sp.746, 824 og 7073.
 169. Lov 8/3 1856 §18 påbød skolekornets afløsning med pengeløn ved vakancer eller frivillig overenskomst. Fattigskatten i korn fik kommunerne lov til at afløse med en pengeskat efter lov af 6/7 1867 (§17), men man bibeholdt den ikke desto mindre mange steder helt frem mod århundredskiftet (fx i Lerup-Tranum kommune til 1893 (Ligningslister 1847-1893) og i Torslev kommune til 1900 (Ligningslister 1867-1905)).
 170. Ålborg amtsråd hævdede over for et sogneforstanderskab under henvisning til skoleloven af 29/7 1814 (§56), at formue- og lejlighedsskatten skulle tages som en kvotadel af såvel korn- som pengeskatterne (Ålb. amtsråds forhandl. 10-11/2 1846 sp.11), men det var upraktisk og er givetvis sjældent blevet efterlevet. I Gunderup-Nøvling gjorde man det aldrig.
 171. De to forandringer indførtes omtrent samtidigt, se G-N forhandl. 19/12 1855 og skoleligninger 1856 og 1857.
 172. Skr. 1/10 1856.
 173. Lov 2/3 1861 §35 (2/3 af skatten skulle betales efter bygningernes taksationsværdi, 1/3 efter formue og lejlighed). Se i øvrigt sprøjteligning 1863 (G-N ligningslister 1841-1867).
 174. Cirk. 3/8 1822.
 175. Lov 20/6 1850 §7.
 176. Se fx skoleligning 1855 i G-N forhandlingsprotokol for skolevæsen 1852-1867.
 177. Lov 8/3 1856 §8 jf. skr. 30/4 1855.
 178. Pl. 22/5 1839 og skr. 3/5 1871.
 179. Skr. 4/5 1854.

180. Skr. 4/7 1833.
181. Lov 4/3 1857.
182. Se skr. 4/8 1849, 11/4 1851, 4/6 1855 og 24/3 1866.
183. Der var et par udensogets folk, der ejede hartkorn i kommunen (Færgeålgårdene i Gunderup sogn, se fx. G-N fattigligning 1867).
184. Kilderne til beløbene i skemaet er G-N fattigvæsenetsprot. 10/12 1851 og 7/12 1865, skoleligning 1852 (Lindensborg godsarkiv. Dokumenter vedr. Gunderup og Håls skoler 1837-52), skolevæsenetsprot. 1/6 1866 og G-N forhandl. 2/12 1851, 5/10 1852 og 16/5 1866 jf. kommuneligning 1866. Faktorerne for kornligningerne 1852 er beregnet ud fra de foretagne ligninger. Det samme gælder vejvæsenet 1866.
185. I denne henseende er vejbeskatningen regnet for én skat.
186. Se bilag 7.06 med henvisninger til kilder og andre bilag.
187. G-N ligninger.
188. Det var hyppigst kornligningerne, der var konstante, men fra 1854 skete det også af og til for pengeligningernes vedkommende (G-N ligninger).
189. Anordn. 29/7 1814 §55.
190. Se fx G-N skoleligning 1852.
191. Før 1842 lignede der separat på de to sogne, der ikke havde samme skolepatron. I Nøvling bidrog både gårdmænd og husmænd til skolekornet, i Gunderup kun gårdmændene. Efter etableringen af den fælles skolekommune i 1842 harmoniseredes systemet, sådan at husmændene i begge sogne ydede bidrag til skolekornet.
192. Se G-N skoleligninger før 1846.
193. G-N skoleligning 1846.
194. Ved disse løbende justeringer anvendte man ikke de officielle kapitelstakster for Viborg stift, men mere runde og tilsyneladende også lidt lavere værdier. Se fx G-N fattigligninger 1859 og 1867 jf. kapitelstaksterne (bilag 7.11).
195. G-N skoleligninger. Bortset fra 1844-faktoren er tallene beregnet ud fra de ydede beløb. For 1846 havde man faktisk besluttet, at faktorerne skulle være 7 potter 2 1/10 pægl og 12 potter 2 1/6 pægl, men af de udskrevne skatter ses det, at man har hævet beløbene til det anførte.
196. G-N skoleligning 1843. Tilsvarende afsluttedes skoleregnskabet for 1845 med kornbeholdninger på 428/576 tønne rug og 377/576 tønne byg (G-N forhandl. 4/2 1846).
197. Se fx G-N fattigligning 1846 med forklaring af systemet.
198. Sammenlign fx G-N fattigligninger 1856, 1857 og 1860.
199. Også amtsforvaltere fandt skatteberegningerne med de »ulige« tal besværlige (Rigsdagstid. 1866/67 Tillæg A sp.824 f.).
200. Se fx P.M. Skive, Regnebog for Almueskoler 2, 1845 s.38 ff. eller N.C. Raben, Praktisk Regnebog til Brug for Almueskoler, 1863 s.96 ff.
201. Det var ikke ualmindeligt, at man så bort fra fjerdingkar- og album-værdierne ved ligningen (se Ålb. amtsråds forhandl. 26/2 1855, 35), men hvis det var det system, man havde haft for øje i Gunderup-Nøvling, så havde man ikke været særlig konsekvent.
202. Prøveberegningerne er foretaget på G-N skoleligning 1856.
203. L. Nødschou, 125 Tabeller til Udregning af Skatter og Afgifter lignede på Hartkorn, 1869.

204. Et enkelt år, 1853, under en vakance i præsteembedet var det dog formanden.
205. I kommunens allerførste år var det formanden, proprietær Jelstrup, der nedfældede skoleligningerne for selvejersognet Nøvling. Godsinspektøren, der som skolepatron skulle have gjort det, tøvede tilsyneladende med at gå ud over det oprindelige »godspatronatsområde«.
206. G-N ligningslister 1841-1867.
207. Nogle få opkrævningslister er bevaret fra Gunderup-Nøvling, fx til vej- og kommunekasserne 1866 og 1867 (G-N ligningslister 1841-1867).
208. Se især skr. 13/12 1851 og 16/5 1856. Jf. Ålb. amtsråds svar i 1848 (Ålb. amtsråds forhandl. 30/11-1/12 1848, 19).
209. G-N forhandl. 2/8 1852.
210. M.h.t. udtalelsen om skattearten, se 7.2.5 ovenfor. At man konsekvent holdt formue- og lejlighedsskattens andel lavt, vises i det følgende (7.2.12, specielt tabel 7.09 og bilag 12a og 12b).
211. Skr. 19/5 1821. Se også Århus amtsråds forhandl. 1/12 1865, 9.
212. G-N skoleligning 1836.
213. Hjørring amtsråds forhandl. 30-31/5 1854 sp.35 f.
214. De fleste vedrørte krigsindkomstskatten 1864 (G-N forhandl. 21/4 1865, 5/10 og 3/12 1866), de to øvrige var af generel karakter (G-N forhandl. 8/6, 2/8 1852 og 19/10 1855).
215. Optælling i Ålb. amtsråds forhandlingsprot. af tilfældige år viser følgende antal: 1847:1, 1852:12, 1857:7 og 1863:5.
216. Ålb. amtsråds forhandl. 24/5 1852, 24, 22/2 1854, 57, 26/2 1857, 27, 25/4 1865, 28-29, 2/12 1866, 16 og 7/6 1866, 40.
217. Eksempler på afvisninger, se Ålb. amtsråds forhandl. 7-8/8 1844 sp.11, 26/2 1855, 35, 12/6 1862, 44, 30/6 1864, 25-28 og 7/2 1866, 15. Eksempler på henstillinger om ændret ligning, se do. 30/5 1853, 28-29, 27/11 1856, 30-31 og 26/2 1857, 26, 28.
218. Ålb. amtsråds forhandl. 30/5 1853, 29-32.
219. Do. 30/5 1853, 29, 20-21/10 1853, 67, 5/12 1853, 30, 22/5 1854, 45 og 21-22/8 1854, 48.
220. Ligningslisterne fra perioden er i stort omfang gået til. Fra Gunderup-Nøvling er ligningerne nogenlunde velbevarede.
221. Se fx G-N skoleligning 1845.
222. G-N skoleligning 1844.
223. Se fx G-N fattigligning 1845.
224. Smign. fx Søren Svendsens skoleskat i 1864 med hans enkes i 1867 (G-N skoleligninger).
225. Den nye gårdmand Chr. Madsen i Visse slap billigere end formanden på gården, Mads Sejlflod (se G-N skolelign. 1856 og kommunelign 1858). Børn og skat i sammenhæng illustreres af gårdmændene i Ooppelstrup i 1845 (G-N skolelign. 1845 jf. folketælling 1845 for børnetal). I en situation i 1845 forklarede præsten en lav ansættelse med den pågældendes trange kår, mange børn og en betydelig aftægtsbyrde (G-N fattigregnskab 1844).
226. Se fx Ho-Oksby kommune. Fattigprotokol 1838-52 (fattigligning 1849) og Torslev kommune. Formue- og lejlighedsligning 1876. Tødsø-Erslev kommu-

- ne havde udformet et sindrigt pointsystem som grundlag for skatteberegningen, se ligning 1876 (Ligningslister vedr. hartkornsskat 1871-1903).
227. De ujævne procenter fra branche til branche skyldtes simpelthen, at man i 1850'erne var kommet ind på at udskrive det samme beløb i penge på de tre områder – så skulle det besværlige skøn kun foretages én gang – uanset de skattebeløb, formue- og lejlighedsskatten var en andel af, var vidt forskellige. I 1860'erne satte man dog formue- og lejlighedsskattebeløbet for kommuneskattens vedkommende ned til det halve (se bilag 7.12 a). De høje procenter for kommunevæsen siger i realiteten kun, at den samlede skat til dette væsen var lav i forhold til fattig- og skoleskatterne.
228. Et par af de sjældne husmandsklager er fundet i Ålb. amtsråds forhandl. 30/5 1853, 28 og Hjørring amtsråds do. 20/5 1855 sp.21.
229. Beregnet efter, at 106 husmænd tilsammen ejede ca. 29 tdr.htk. = 0,275 i gennemsnit og 125 gårdmænd ejede 584,5 td.htk. = 4,68 i gennemsnit.
230. Lønnen for en gangdag (= en dags håndlangerarbejde) blev for 1867 opgjort til 57 skilling af Det statistiske Bureau (se bilag 7.11).
231. Dette gav Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab udtryk for i 1867 (G-N forhandl. 10/9 1867).
232. Regnskabet for kommunevæsen i øvrigt kunne vel i særlige tilfælde deles på sogne, men blev det givetvis sjældent (skr. 11/2 1850 jf. Ålb. amtsråds forhandl. 20-21/10 1853, 58).
233. Se Nørr, Præst og Administrator s.142.
234. Anordn. 13/8 1841 §§16 og 22.
235. Do. §§15 og 16.
236. Se fx G-N forhandl. 13/12 1858 og 11/4 1859.
237. Jf. Rosk. Stændertid. 1840 sp.388 og Betækn. s.75 samt Vib. do. 1840 Betækn. s.113f.
238. Ålb. amtsråds forhandl. 30/8 1842, 14 samt Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 59/1843.
239. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 59/1843.
240. G-N forhandl. 14/3 1843.
241. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 1/1843. Sagen indeholder en lang række indlæg mod skemaerne. De tre citerede har undernumrene 16, 18 og 40.
242. Henvendelse af 17/2 1843 (Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 59/1843).
243. Ålb. stiftamt. Journalsag N 14-118/1855.
244. Skr. 1/9 1842.
245. Skr. 19/7 1850, 28/5 1851 og 26/4 1858.
246. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 1-1/1843 (breve af 3/5 og 6/8 1843).
247. Do. do. 1-1/1843 (6/8 1843), 1-25/1843 (14/3 1843), 59/1843 (20/2 1843) jf. Historisk Atlas Danmark, kort 85c.
248. Ålb. stiftamt. Kopibog for amtsrådet 13/6 1843, skr. 4/4 1843 og 16/5 1849.
249. Skr. 19/7 1850. Jf. IM visdomsbog 1837(1849)-54 fol.16b.
250. Se Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 40/1844 og do. Protokol over decisioner på kommuneregnskaberne 1842-1843 samt henvisningerne i note 251.
251. Ålb. amtsråds forhandl. 24/2 1843 sp.13, 12/6 1862, 53, Århus amtsråds forhandl. 10/3 1853, 11, 15/8 1860, 23, Ribe amtsråds forhandl. 10-11/3 1846, 36 og 6/12 1848, 27. Ifølge IM visdomsbog 1837(1849)-54 fol.16b (11/4 1851) var

- amtsrådet ikke anset for berettiget til at overdrage revisionen af regnskaberne til lønnet revision uden for rådet.
252. Ålb. amtsråds forhandl. 23-24/2 1847 sp.28 f. Forslagsstilleren var arveforpagter J.Chr. Hjorth til Thustrup.
253. Ålb. amtsråds forhandl. 16/7 1847, 1 (skr. 18/5 1847).
254. Skr. 7/10 1848, 28/5 1851 og 26/4 1858.
255. Se teksten i det følgende.
256. Godsinspektørens (skolepatronens) regnskaber er bevaret i *Lindenberg godsarkiv* (Dokumenter vedr. Gunderup og Håls skoler 1837-52).
257. G-N regnskaber 1832-1866.
258. G-N skoleforhandl. 4/4 1866.
259. Se G-N forhandl. under årets sidste møde.
260. G-N forhandl. 3/12 1862, 7/12 1863, 9/1 1865 og 3/12 1866.
261. Regnskabsindberetning 1863 (bilag), G-N skolevæsenprotokol 16/5 1866.
262. Se især G-N vej- og kommuneregnskaber, der ofte fik en sådan påtegning.
263. Se især bemærkninger til G-N fattigregnskaber 1844, 1845 og 1848.
264. Bemærkninger til G-N fattigregnskab 1845. Se i øvrigt formandens brev til amtsrådet af 12/8 1842 (G-N forhandl. 12/8 1842).
265. Ålb. amtsråds forhandl. 22/2 1843 sp.16 og 7/6 1866, 34.
266. Skr. 19/1 1843.
267. 1842-regnskaberne indsendtes 14/3 1843 (G-N forhandl. 14/3 1843). Regnskaberne fra 1840'erne blev i reglen reviderede af sogneforstanderskabet i begyndelsen af februar måned (G-N regnskaber 1832-1866).
268. Ålb. stiftamt. Journal 1854 gruppe N 14 (kommuneregnskaber).
269. Antallet af posteringer (eller bilag) er for så vidt vilkårligt, men det angiver dog minimalt, hvor mange ind- og udbetalinger, der blev foretaget.
270. Listerne er vedlagt skoleregnskaberne for de pågældende år. Jf. skoleligning for Nøvling 1842 og 1843.
271. G-N skoleregnskab 1842. Se også skoleregnskaber 1849 og 1852 (G-N regnskaber 1832-1866).
272. Først fra 1856 udskrev man formue- og lejlighedsskat til kommunekassen, se bilag 7.12a.
273. Amtets inddeling i hestelægder ses af Ålb. amtsråds forhandl. 1851 (5/5 1851, 40 og bilag).
274. Ålb. stiftamt. Protokol over decisioner på kommuneregnskaberne 1842-43 og do. Amtsrådssag 40/1844.
275. Ålb. amtsråds forhandl. 7-9/11 1843 sp.3 ff.
276. Do. 29/11 1852, 40.
277. Skr. 25/3 1843, 14/9 1855 og 5/4 1859 jf. IM visdomsbog 1858-62 fol.37a.
278. Hvad der videre skete i sagen, er vi desværre afskåret fra at følge. De pågældende arkivalier er ikke bevaret.
279. G-N forhandl. 10/8 og 5/10 1863 (se i øvrigt 8.1.1 nedenfor).
280. Langt de fleste kommuners regnskaber er gået til.
281. Forskellen på regnskabsudtrykkene bemærkninger (eller antegnelser) og decisioner var i reglen den, at decisionen var den sidste bemærkning, en afgørelse i sagen.
282. G-N forhandl. 14/3 1843 jf. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 1-28/1843.

283. Se formandens besvarelse af 3/2 1849 og sogneforstanderskabets erklæring af 14/2 1849 (Ålb. stiftamt. Journalsag K 1-74/1849 og K 1-75/1849).
284. Se fx G-N vej- og kommuneregnskaber 1850-55.
285. Ålb. stiftamt. Journalsag K 1-74/1849.
286. G-N skoleregnskab 1853.
287. G-N forhandl. 15/11 1842.
288. Se 7.2.5 ovenfor og bilag 7.12a.
289. Se G-N skoleregnskaber 1856 og 1857 jf. 1864 og 1866.
290. Ålb. amtsråds forhandl. 29/11 1852, 40, 25/8 1851, 60, 1/3 1852, 61, 29/11 1852, 33, 21/2 1853, 38 og 13/2 1854, 18.
291. Do. 25/2 1864, 19, 7/6 1866, 36 og 28/2 1867, 31.
292. Se kap. 4, specielt tabellerne 4.01-4.02 i afsnit 4.4. I det økonomiske aspekt ses ekspansionen af regnskabsoversigterne i bilag 7.18 og 7.27-7.29.
293. Ålb. amtsråds forhandl. 30/8 1842, 14.
294. Se G-N skoleregnskab 1853 med bemærkninger og svar.
295. Denne statistik havde amtsråds kredsene som mindste enhed på landet.
296. Rigsdagstid. 1860 L.F. sp.121 f. og do. 1861 F.F. sp.766 ff.
297. Mellem 1858 og 1867 oprettedes tre nye skoler og en blev nedlagt (sammenlign antallet af skoler i G-N skoleregnskaber 1857 og 1867).
298. Se sogneforstanderskabets brev til Det statistiske Bureau af 10/8 1863 (bilag til regnskabsindberetning 1863).
299. Se love 4/7 1850, 2/3 1861 og 20/8 1853.
300. Skr. 1/6 1847.
301. Cirk. 21/11 1815 jf. Collegialtid. 1815 s.764 f.
302. Skr. 15/1 1851 jf. skr. 9/5 1851.
303. Se specielt skr. 7/3 1807.
304. Cirk. 27/1 1838.
305. Ålb. amtsråds forhandl. 10-11/11 1846 sp.2, 20-21/10 1853, 12 jf. 13/2 1854, 20, 28/2 1867, 29 og 10/12 1867, 5.
306. Do. 6/5 1850, 9.
307. At man i Indenrigsministeriet havde den opfattelse, ses bl.a. af Schou, Landkommunernes Forfatning og Styrelse s.235.
308. Ålb. amtsråds forhandl. 26/2 1858, 23 og skr. 1/6 1847.
309. Ålb. amtsråds forhandl. 29/8 1856, 42.
310. Skr. 8/7 1817.
311. Cirk. 24/2 1821.
312. Ålb. amtsråds forhandl. 17/2 1851, 31.
313. Se fx G-N kommuneregnskab 1852 (udgiftsposter 17/2, 5/10 og 5/11) og do. 1850 (udgifter til folketingsvalg). Se endv. G-N forhandl. 3-4/8 1853.
314. Se G-N kommuneregnskaber 1852, 1853 og 1854 samt G-N forhandl. 16/5 1866.
315. Se fx G-N vej- og kommuneregnskaber 1855 og 1858 samt skoleregnskaber 1857 og 1858.
316. G-N forhandl. 26/4 1866.
317. G-N fattigregnskaber 1853 og 1856.
318. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 1852-1867, især 8/10 1857 og 24/6 1859.
319. Se kilderne til bilag 7.18, som også giver notedækning for det følgende.

320. Tilladelsen til det første lån var faktisk på 1.600 rdl. og 16 års løbetid, men man optog kun et lån på 1.500 rdl.
321. Aalborg og Omegns Sparekasses indlånsrente opgives for disse år til 3¹/₂-4% (Stat. Medd. 2. rk. 2.6, 3.4, 5.3 og 6.3 (Sparekasserne, Oversigt A)).
322. Rentetilskrivningens fordeling på de to sparekassekonti bygger på et skøn.
323. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 13/10 1857.
324. Se oversigt over kommunens pengeudgifter bilag 7.18.
325. Stat. Medd. 1. rk. 4 s.73.ff. og cirk. 3/6 1858.
326. Stat. Medd. 1. rk. 5 s.191 f., 6 s.89 ff., 2. rk. 1 s.134 f. og 2 s.64 f.
327. Omfanget ville blive voldsomt og næppe opveje den skønnede nytte. Sumtallene udjævnede formentlig også adskillige enkeltfejl.
328. Beskrivelsen går på indberetningerne i den skematiske form, de fik fra 1860.
329. Regnskabsindberetninger 1860-67, specielt bilag til 1861-62 (brev af 10/8 1863). Se endv. bilag 7.17.
330. Se bilag til Regnskabsindberetninger 1861-62 (brev af 10/8 1863).
331. De summariske udgiftstal er for Danmarks og Jyllands vedkommende taget fra Det statistiske Bureaus årlige oversigter over kommuneregnskaber 1858-1867, se litteraturliste: Oversigter over osv.
332. For enkelte år er Gunderup-Nøvlings tal beregnede med tilnærmelse, se bilag 7.18 med noter. Se i øvrigt indledningen til næste afsnit (7.4.6).
333. Se Stat. Medd. 2. rk. 2, 1 s.64 ff.
334. De 1.053 danske landkommuner, der var i 1850, fordelte sig med 64 på tre sogne, knap 500 på to sogne og lige så mange på ét (H. Christensen, Danske landkommuner s.9).
335. Befolkningen i Jyllands landdistrikter var nogenlunde jævnstor med øernes.
336. Se bilag 7.18 og 7.27-7.29.
337. Hvor kommunens regnskabstal afviger fra de tal, den indberettede til bureauet, er de første således anvendt. Afdrag og renter af lån til skoleformål er her regnet til skolevæsenets udgifter, hvor de i Det statistiske Bureaus opstilling var placeret under øvrige udgifter. Overførte underbalancer (underskud), der var ført samme sted i bureauets tabeller, er i det følgende betragtet som uegentlige udgifter og derfor udtrukket af regnskabs-tallene. Udgiftsbeløbene for naturalier kan også afvige en smule fra hinanden, idet Det statistiske Bureau konsekvent havde sat de lignede mængder lig med de forbrugte, hvilket ikke altid var tilfældet.
338. Regnskaberne er ikke bevaret, men tallene kendes fra G-N forhandl. 1/12 1852, henholdsvis sprøjteligningen 1863, hvis beløb er sat lig med udgiften (G-N ligningslister 1841-1867).
339. Se bilag 7.01 og 7.03. For et retrospektivt skøn over priserne, se bilag 7.30.
340. Fra 1850 til 1870 steg antallet af børn i Ålborg amts landdistrikter mellem 5 og 15 år med ca. 50 % (folketællinger 1850 og 1870 (Stat. Tabelv. 2.rk. 1 s.62 ff. og 3.rk. 18 s.26 f.)).
341. Det var §6 i det oprindelige lovudkast, siden §8. Afstemningsresultaterne ses i Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.6441 og L.F. sp.3915.
342. Lov 6/7 1867 §18.
343. Rigsdagstid. 1866/67 F.F. Se fx sp.823, 800 og 735.

344. Lov 6/7 1867 §19, cirk. 16/7 1867 pkt. 8, Århus amtsråds forhandl. 6-7/3 1868, 43 og Ålb. amtsråds forhandl. 10/12 1867, 12.
345. Forslaget i Rigsdagstid. 1866/67 Tillæg A sp.2184 f. Se i øvrigt la Cour II s.573 f., 587 og 592 ff.
346. Rigsdagstid. 1866/67 Tillæg A sp.797, 812 f., 2808 og F.F. sp.6346 f., 6378 ff. og 7028.
347. H. Christensen, Ebeltoft-arkiverne s.23 ff. og 171 f.
348. Skr. 5/2 1857 og 1/11 1858. En undtagelse var den store kommune Tikøb på 7.000 indbyggere (skr. 6/1 1855).
349. Rigsdagstid. 1866/67 Tillæg A sp.817, F.F. sp.782 f., 6285 f., 6292, 6306 og L.F. sp.3608 ff. Se endvidere afsnittene ovenfor om villige og uvillige i det kommunale arbejde (3.3.1) og om medlemskabet af forsamlingen (7.1.1).
350. Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.6285 f., 6292 og 6306.
351. Ålb. stiftamt. Amtsrådssager 21, 22, 37, 59, 72, 79 og 98/1842, 23/1843, 8, 204, 206 og 218/1844, 34 og 35/1845, 289/1847 og 33/1848. Se endv. Ålb. amtsråds forhandl. 27/11 1855, 35, 29/2 1860, 25, 5/12 1865, 24, 28/2 1867, 30, 12/9 1867, 36 og 4/10 1867, 5.
352. Danske Kancelli. Jysk-fynske departements brevbog 1841 (RA) (skr. 13/11 1841 til Hjørring amt). Se også Rosk. Stændertid. 1840 sp.1591.
353. Kap. 7.1-7.3, specielt 7.1.11, 7.3.1 og 4.
354. Sammenlign Nørr, Præst og Administrator s.434.
355. Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 59/1843.
356. Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.6290 f.
357. Se 7.1.3 ovenfor.
358. Ålb. amtsråds forhandl. 17/2 1851, 18 og 22/5 1854, 53. Se i øvrigt 7.1.3 ovenfor.
359. Skr. 23/2 1854.
360. Ålb. amtsråds forhandl. 22/5 1854, 35 og 21-22/8 1854, 44.
361. Skr. 26/6 1845 og 25/10 1853 samt G-N forhandl. 27/4, 10/8 og 5/10 1863 jf. Ålb. amtsråds forhandl. 28/5 1863, 20.
362. Regl. 5/7 1803 §28, anordn. 29/7 1814 §§55 og 66, cirk. 16/6 1829 og skr. 8/9 1846.
363. De fattiges tavler skulle ombæres ved otte faste højtider samt ved hver gudstjeneste med kommunion (regl. 5/7 1803 §46, 2).
364. Ålb. stiftamt. Journalsag N 88/1848, Rigsdagstid. 1866/67 L.F. sp.3608 ff. og F.F. sp.6367 og 6405.
365. Se note 351 ovenfor.
366. Ålb. amtsråds forhandl. 25/8 1851, 42.
367. Skr. 11/4 1856, 5/2 1857, 5/3 1861 og 10/9 1863.
368. Cirk. 2/2 1860.
369. Lov 6/7 1867 §§18 og 25.
370. G-N forhandl. 6/1 1842, 7/12 1853, 19/12 1855, 10/2 1859, 5/12 1861, 9/1 1865 og 5/2 1866.
371. Se fx G-N forhandl. 10/2 1859, 5/12 1861 og 9/1 1865. Forstanderdistrikter og skoledistrikter faldt undertiden sammen.
372. Jf. G-N skoleligning 1855. Se også opkrævningslisterne til G-N sprøjteling 1862/63.
373. G-N forhandl. 7/12 1853.

Noter og henvisninger

374. Skr. 18/11 1853.
375. Præsten taler i sin besvarelse af revisionsbemærkninger til fattigregnskabet 1845 om »kvartalsligninger«. De kvartalsvise uddelinger fremgår af alle regnskaberne.
376. G-N fattigregnskab 1842.
377. G-N skoleligninger 1852, 1856 og 1867.
378. G-N forhandl. 8/4 1866 og korresp. 9/6 1866.
379. G-N forhandl. 25/4 1843 og 19/10 1855.
380. G-N korresp. 21/11 1856.
381. G-N fattigvæsensprot. 8/6 1866.
382. Do. 6/10 1856.
383. G-N forhandl. 9/6 1843, 12/2 1855 og 6/2 1861.
384. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 6/2, 4/8, 8/12 1856, 5/10 og 3/12 1866.
385. G-N fattigvæsensprot. 19/12 1855.
386. G-N forhandl. 12/11 og 29/12 1850 samt G-N ligninger.
387. G-N forhandl. 26/4 1866.
388. Do. 8/2 1848 og 9/6 1856 samt G-N korresp. 5/5 og 10/5 1856.
389. G-N forhandl. 6/6 1848, 8/3 1842, 8/6 1853 og korresp. 10/5 og 12/5 1853.
390. G-N forhandl. 4/6 1844, 28/6 og 23/8 1854.
391. G-N korresp. 28/2 1842 og forhandl. 5/6 1849, 22/4 1863, 4/6 1844, 12/2 1855 og 6/6 1859.
392. G-N forhandl. 19/12 1864 og 6/6 1864. Om regnskabsrevisionen, se kap. 7.3, specielt 7.3.4.
393. G-N forhandl. 19/9, 3/10 1859, 7/12 1853 og 5/10 1852.
394. Se fx G-N forhandl. 1/4 1856 og 8/4 1861. Se i øvrigt kap. 6.5.
395. G-N forhandl. passim. For eksempler, se kap. 5 note 134.
396. G-N forhandl. 1/10 1850 og 13/5 1853. Se i øvrigt kap. 6.5.
397. G-N forhandl. 3/12 1850, 5/8 1861, 1/4 1856, 6/2 1861 og 14/8 1849 samt korresp. 1/5 1866.
398. Således ved bortakkordering af distriktsheste (G-N forhandl. 16/6 1861, 7/12 1865), afholdelse af forskellige valg (do. 4/8 1856, 1/6 og 5/10 1866) etc.
399. G-N forhandl. 7/4, 3/12 1862, 1/6 og 10/8 1863.
400. Tilfælde, hvor hele sogneforstanderskabet fungerede som komite, er ikke medregnet. Det skete én gang i 1856 og to i 1866 (se note 399).
401. Se 3.2.3, specielt tabel 3.17 og 3.2.4 ovenfor.
402. Se 3.1.5, 3.2.5 og 5.1.12 ovenfor.
403. Se 5.1.10 ovenfor.
404. Se 3.2.5, specielt tabel 3.24b (afstemningen i Å-G-B). Adskillelsesproblematikken er behandlet i kap. 8 (8.2.4).
405. Skr. 8/3 1845 kontra 21/5 1850.
406. Se 7.1.6 ovenfor.
407. Se anordn. 13/8 1841 §14.
408. Se 7.1.6 ovenfor, specielt note 80.
409. Skr. 22/7 1842 og 9/5 1843. Ifølge Kancelliet havde den valgte formand både retten til at underskrive først og den udslaggivende stemme i alle sager. Brevene vedrørende fattig- og skolesager skulle derimod præsten normalt modtage. I Gunderup-Nøvling skrev præsten altid først under i fattig- og skolevæsensprotokollerne.

410. Vib. Stændertid. 1844 sp.787 ff.
411. Se Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.3559.
412. Skr. 14/5 1846.
413. G-N forhandl. 12/8 1842, Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 39/1842 (svar 23/9 1842).
414. Skr. 9/5 1843.
415. Skr. 26/9 1853 og 27/1 1857. Se også G-N forhandl. 12/8 1842 og Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 39/1842.
416. Skr. 9/9 1847.
417. Skr. 15/9 1857.
418. Skr. 22/3 1862. Præsternes svækkede stilling i skole spørgsmål efter kommunestyrets indførelse beklagedes af flere præster (Nørr, Skolen, præsten og kommunen s.50 og 52).
419. Skr. 15/10 1862. Se i øvrigt 7.1.2 ovenfor, specielt note 35.
420. G-N forhandl. 12/8 1842.
421. Ålb. stiftamt. Amtrådskopibog 1842-47 (23/9 1842).
422. Under 7.3.4 ovenfor.
423. Se 5.1.12 ovenfor samt G-N forhandl. 8/6 1852, G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 8/6 og 2/7 1852 jf. G-N korresp. 7/8 1852.
424. Præsten var indvalgt i sogneforstanderskabet 1856-58 og 1859-64 (bilag 3.02b).
425. G-N forhandl. passim, specielt 9/1 1865 jf. 7.3.4 ovenfor.
426. G-N forhandl. og skolevæsenprot. 29/6 1857.
427. G-N forhandl. 5/4, 8/4, 14/5 og 18/6 1865 samt korresp. 4/4 og 23/4 1865.
428. G-N korresp. 17/11 1865 og forhandl. 4/4 1866.
429. G-N korresp. 12/11 1866 jf. 3/12 1866 og forhandl. 5/10, 9/10 og 6/11 1866.
430. G-N forhandl. 3/12 1866.
431. G-N korresp. 3/12 1866.
432. G-N forhandl. 3/12 1866.
433. Do. do. og korresp. 11/12 1866.
434. Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.673 og 635.

Kapitel 8

1. Reskr. 20/4 1791, instr. 15/10 1817 §19.
2. Vib. Stændertid. 1844 sp.787-801, specielt sp.793.
3. Skr. 8/9 1857.
4. IM visdomsbog 1855-58 fol. 20a (23/2, 4/4 og 26/6 1855).
5. Skr. 29/12 1857 og 11/9 1866.
6. Skr. 21/11 1863 og 17/3 1866, Ålb. amtsråds forhandl. 26/2 1855, 27 og 21/5 1855, 6. Jf. også Ålb. stiftamt. Kopibog B 1839 (1133).
7. Frd. 27/5 1848 §1 og lov 8/3 1856 §17.
8. Kragelund-Funder kommune i Viborg amt sendte i 1857 spørgsmålet om overgang fra naturalarbejde til betalt udførelse af bivejsarbejdet til skriftlig afstemning blandt de vejpligtige beboere. På en formentlig rundsendt liste anførte gårdmændene et ja ved det foretrukne alternativ (Kragelund-Funder kommune. Korrespondance 1789-1865).

Noter og henvisninger

9. G-N forhandl. 2/5, 12/5 1851, 6/2, 6/6 og 16/6 1861. Se i øvrigt 6.4.6 ovenfor.
10. G-N forhandl. 4/4 1848.
11. Se bilag 7.14.
12. G-N forhandl. 13/4 og 17/4 1848.
13. Do. 3/12 1850.
14. Do. 10/8 og 5/10 1863.
15. I svaret til lærerne hed det, at alle i sogneforstanderskabet var enige i, at lærerne havde et rimeligt krav på godtgørelse, men at et flertal i forsamlingen ikke desto mindre mente, at en sådan »uvant udgift ville bevirke misnøje blandt beboerne.« Så det blev altså til afslag (G-N forhandl. 19/4 1855 jf. 12/2 og 18/4 1855).
16. Torkel Jansson, Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation, Sth. 1987 s.100 ff.
17. Ålb. stiftamt. Kopibog B 1839, 1131. Se også Nørr, Præst og Administrator s.50 og 53.
18. G-N forhandl. 1842-1867 passim.
19. I enkelte tilfælde har upræcise formuleringer nødvendiggjort et skøn. Det skal også betones, at det er henvendelserne, der er optalt. Den samme sag kan således optræde med to henvendelser, typisk når den efter klage til højere myndighed atter kommer på dagsordenen. Dette er sket i otte tilfælde.
20. G-N forhandl. 1/3 1843 og 10/8 1857.
21. Se fx Hornslet kommunes forhandlingsprot. 1841-1874.
22. Se 5.1.12 ovenfor.
23. Skattesagen, rejst af præsten, er omtalt under 5.1.12 ovenfor. Sagen om den tilkastede brønd, som sogneforstanderskabet sluttelig anbefalede henvist til domstolene, fremgår af G-N forhandl. 22/4 og 28/4 1863.
24. G-N forhandl. 11/4, 8/8 og 29/8 1859.
25. G-N forhandl. 25/4, 9/6 1843 og 12/2 1855.
26. Do. 1/3 1843, 1/12 1849 og 2/4 1844.
27. Man fik ikke tilladelsen, se Ålb. amtsråds forhandl. 4/9 1862, 27 og 27/11 1862, 3.
28. Ministeriet fulgte ikke ønsket (Ålb. amtsråds forhandl. 26/2 1863, 22).
29. Antallet af beboerhenvendelser til amtsrådet er ud fra forhandlingsprotokollerne opgjort for årene 1846, 1855 og 1866 til henholdsvis 23, 106 og 54. Det er i gennemsnit ca. en pr. år fra amtets ca. 60 kommuner. Fra Gunderup-Nøvling »appelleredes« ca. 20 gange i perioden 1842-1867, dvs. ca. 3/4 henvendelse pr. år. Der er tale om omtrentlige tal.
30. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 7-8/8 1844 sp.11, 24/5 1852, 24, 22/5 1854, 57, 27/11 1856, 30, 26/2 1857, 27, 25/4 1865, 28-29, 3/12 1866, 16 og 7/6 1866, 40. Én af de få klager fra husmænd ses 30/5 1853, 31 jf. 28. Husmandsklager i Hjørring amt, se Hjørr. amtsråds forhandl. 20/5 1855 sp.21.
31. Sognefogderne er medtaget i deres totale tal (tre), mens de øvrige kun er medregnet i de tilfælde, man udtalte sig, dvs. ét for hver af de nævnte hverv.
32. Se 6.7.3 ovenfor.
33. Som en undtagelse er alle tre sognefogedbeskikkelser medregnet, selv om sogneforstanderskabet, så vidt vi ved, kun var involveret i én af dem.
34. Se oversigten over valgte sogneforstandere i Gunderup-Nøvling (bilag 3.02a).
35. Se skr. 17/6 1865 og 18/8 1866.

36. Via folketællingerne.
37. Af gårde uden ombud var der syv på 1-2 tdr.htk.
38. Antallet af husstande 1845 og 1855 er vist tabel 3.01 og 3.13 (under 3.1.1 og 3.2.2 ovenfor).
39. G-N forhandl. 10/10, 5/12 1861 og 4/6 1862.
40. Henholdsvis Anders Jensen, Nøvling (sognefoged 1840-1885), Gerhard Johansen, Ooppelstrup (1831-1865), Kjeld Rasmussen, Håls (1836-ca. 1855) og Frantz Johannsen, Vårst (ca.1855-ca.1872) (Lindenberg godsarkiv. Fogedprotokol 1831-45, Ålb. stiftamt. Protokol over sognefogder, sogneforstanderskaber m.m. ca.1846 samt Ålborg birk og Fleskum herred. Bestillingsmænd ca.1871-96. Endv. folketælling 1855 og G-N forhandl. 2/8 1865).
41. Personer igen forstået som gårde ved deres indehavere og enkeltpersoner fra andre befolkningsgrupper.
42. Se kap. 3.1-3 ovenfor.
43. Om betænkningerne om husmænd, se 5.5.5 ovenfor.
44. Se især frd. 27/5 1848 (specielt §1) og lov 6/7 1867 (§17). Se også skr. 27/4 1850.
45. Spørgsmålet er velbelyst i den historiske litteratur, se fx Fridlev Skrubbeltang, Den danske Husmandsbevægelse, 1938.
46. Se 5.5.5 ovenfor.
47. Gunderup-Nøvlings betænkning findes i original under Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 111/1843 samt i kopi indskrevet i G-N forhandl. 9/2 1844.
48. G-N forhandl. 1/12 1849 og 13/1 1850. Kravet blev afvist af amtet (do. 10/4 1850).
49. G-N forhandl. 19/4 1844 (cirk. 13/12 1832).
50. G-N forhandl. 2/3 1843.
51. Do. 14/2 1849.
52. Lov 13/4 1851 §11.
53. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 6/4 og 8/6 1852.
54. Ålborg Stiftstidende 23/6 1851 jf. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen juni 1852.
55. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 5/11 1852.
56. Do. 1/12 1852.
57. Anordn. 29/7 1814 §18.
58. Lov 13/4 1851 §11.
59. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 29/8 1853 (sognepræsten til skoledirektionen).
60. Do. 4/6 1858, skr. 8/2 1855.
61. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 6/7 1858.
62. Do. 29/8 1853.
63. Do. do.
64. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 29/8 1853 (»sære mådeligt«), 14/11 1853 (»børnene »i betydelig grad – forsømt«), 4/6 1858 (»højest utilfredsstillende eksamensudfald«), 17/2 1859 (»mislige skolehold«).
65. Henry Petersen, Den baptistiske vækkelse i Nordjylland, 1962, s.158 f.
66. S. Hansen og P. Olsen, De danske Baptisters Historie, 1896, s.94. Den pågældende lærer, Søren Hansen, var den ene af forfatterne til bogen.

67. Henry Petersen, Den baptistiske vækkelse i Nordjylland s.158. Om baptist-skolen på Appelstrup mark i Gunderup sogn, se videre Nørr, Skolen, præsten og kommunen s.394ff.
68. Om at leje folk på de forsømmeliges regning, se G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 21/4 1854 og G-N forhandl. 19/10 1863. Mht. mulkttering og udpantning, se fx G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 28/8 1852, G-N forhandl. 2/4 1844, 1/12 og 4/12 1846 samt G-N fattigvæsensprot. 6/8 og 5/10 1866.
69. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 7/7 1852, ca. juli 1853, 12/2 1854, 28/6 1854, 12/12 1856 og 14/12 1857.
70. Eftergivelse af mulkter, se G-N forhandl. 10/4 1850, G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 2/8 1852 og 13/12 1853. Fra 1857 til 1866 ses ingen mulkteringer, jf. do. 27/6 1866.
71. Et skattekrav blev gjort gældende i skyldnerens bo (G-N forhandl. 8/6 1866). En alimentant sendtes til afsoning (G-N fattigvæsensprot. 6/8 og 5/10 1866). En kommune på Sjælland fik af Justitsministeriet besked om, at en sag mod en gårdmand, der havde opløjet en offentlig gangsti, skulle anlægges som offentlig politisag (skr. 9/7 1856).
72. Lindenborg birk. Domprotokol 1853-77 fol. 48b og 82a. Jf. G-N forhandl. 4/2, 22/4, 1/6 1863, 4/1 og 6/6 1864.
73. Hovedundtagelsen var pastorater med sogne i to forskellige amter. Her *skulle* sognene have hver sit fattigvæsen og følgelig hver udgøre en kommune (anordn. 13/8 1841 §1).
74. H. Christensen, Danske landkommuner 1842-1970 s.9.
75. Se fx skr. 29/7 1820.
76. Frd. 9/5 1806.
77. Skr. 23/9 1823.
78. Anordn. 29/7 1814 §1 og 5.
79. G-N forhandlingsprot. for skolevæsen 17/2 1860.
80. Ålb. amtsråds forhandl. 14/4 1851 s.7.
81. Se 6.4.7 ovenfor jf. skr. 12/12 1856.
82. Se 6.3.4 ovenfor.
83. Anordningens formulering af regnskabsbestemmelser synes at forudsætte, at der kun blev aflagt ét regnskab for skolevæsenet (§16).
84. Se 7.2.2 ovenfor, specielt note 136. Eksempler på kommuner med sognedelte skolevæsener er ikke vanskelige at finde. Fx Blære-Ejdrup (Ålb. stiftamt. Journalsag A 471/1867) og Haslund-Ølst i Randers amt (Haslund-Ølst kommune. Regnskabsprotokoller for skolevæsen 1814-1905 (Haslund) og 1854-1910 (Ølst)).
85. Ålb. amtsråds forhandl. 11-12/11 1845 sp.20 (nr. 59 og 180/45).
86. Skr. 23/7 1863. Se i øvrigt note 84.
87. Skr. 14/1 1854.
88. Frd. 29/9 1841 §28.
89. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 20-21/10 1852, 43, 44 og 58.
90. Lov 20/6 1850 §14.
91. Skr. 31/1 1852.
92. Frd. 27/5 1848 §1.
93. Lov 4/7 1850 §4 jf. Rigsdagstid. 1850 L.F. sp.596, 609 og F.F. sp.904.
94. G-N vej- og kommuneregnskaber 1854 og 1858 (Nøvling vejregnskaber).

95. Se 7.1.9 og 7.3.7 ovenfor.
96. Anordn. 13/8 1841 §1.
97. la Cour II s.66.
98. Vib. Stændertid. 1844 sp.694-710. Det interne skatteproblem havde Kanceliet henvist til løsning gennem amtsrådet.
99. Adskillelserne 1842-1867 er uddraget af H. Christensen, Danske landkommuner.
100. Det gjaldt Værsløv-Jorløse i Holbæk amt, Agersø-Omø i Sorø amt, Brabrand-Kasted, Sdr. Årslev-Tilst, Sjelle-Skørring-Låsby og Viby-Tiset i Århus amt, Herslev-Viuf i Vejle amt, Darum-Bramminge, V. Nykirke-Fåborg og Åstrup-V. Starup i Ribe amt (se Atlas over Danmarks administrative inddeling s.178 ff. (Amter og kommuner 1842)).
101. Fx Jerslev-V. Brønderslev og Hellevad-Hellum-Ørum i Hjørring amt, Linå-Dallerup i Skanderborg amt og Ø. Nykirke-Give i Vejle amt (henvisning som i note 100).
102. Ålb. amtsråds forhandl. 24/4 1859, 13, 22/9 1864, 2, 30/8 1866, 19 og 10/12 1867, 38.
103. Vib. Stændertid. 1844 sp.779-787, 1320-1333 og 1576-1586.
104. la Cour II s.143 ff.
105. H. Christensen, Danske landkommuner s.70 ff. Handelspladsen Nørre Sundbys udskillelse af Sundby-Hvorup kommune er ikke medregnet på grund af dens særlige karakter.
106. Se bilag 8.01.
107. Se bilag 8.01. Om Årestrup-Gravlev-Buderups adskillelse, se videre Nørr, Skolen, præsten og kommunen s.162ff.
108. Ålb. stiftamt. Journalsag A 471/1867. Se også Nørr, Skolen, præsten og kommunen s.161ff.
109. Sluttet ud fra den generelle gennemgang af Ålborg amtsråds forhandlingsprotokoller og centraladministrationens skrivelser og vejledninger (Fogtmanns reskripter).
110. Se kap. 8.4 nedenfor.
111. Skr. 7/12 1843. Se også 5.1.3-4 ovenfor.
112. Skr. 18/7 1848.
113. Skr. 21/5 1850 og Viborg amtsråds forhandl. 9-12/1 1843.
114. Skr. 8/3 1845.
115. Skr. 25/3 1843.
116. Se fx Ålb. amtsråds forhandl. 11-12/2 1845 sp.4, 11-12/8 1846 sp.1 og 21-22/8 1854, 13-16.
117. G-N forhandl. 3/10 1843 og 9/2 1844.
118. Do. 14/8 og 15/8 1849.
119. Pl. 25/11 1829 jf. anordn. 13/8 1841 §17 og grundloven §77. Om undtagelser, se 5.1.8 ovenfor (specielt note 81).
120. Højesteretstidende, årg. 1865 s.290 ff. og årg. 1857 s.563 ff. Jf. N.F. Schlegel, Samling af Højesteretsdomme 1, 1846-1856, 1861 s.621 ff. Se også Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.654 og 657.
121. Se fx Love og Anordninger (under »landvæsen« eller »kommunalvæsen«).
122. Se fx skr. 13/9 1850, 21/5 1852, Ålb. amtsråds forhandl. 26/2 1855, 2 (jf. 22/5 1854, 12), 21-22/8 1854, 48 og Rigsdagstid. 1852 F.F. sp.1301.

123. Anordn. 13/8 1841 §15 jf. 7.3.2 ovenfor.
124. Anordn. 13/8 1841 §20 jf. 5.3.2 ovenfor.
125. Anordn. 13/8 1841 §17, frd. 29/9 1841 §28 jf. Ålb. amtsråds forhandl. 7-8/8 1844 sp.1.
126. Skr. 21/10 1852.
127. Skr. 5/1 1854.
128. Skr. 6/7 1861 og 13/9 1862.
129. Ålb. amtsråds forhandl. 25-26/11 1850, 4, 17/2 1851, 40 og 5/5 1851, 34-36.
130. Skr. 15/11 1842.
131. Skr. 28/5 1851.
132. Et tilfælde, hvor en kommune havde siddet endda flere domme overhørig, omtales i skr. 28/5 1851.
133. Skr. 8/2 1849, 19/7 1850, 8/1 1857 og 12/9 1855.
134. Skr. 8/1 1857.
135. Skr. 28/5 1851, 30/8, 8/10 og 31/12 1866. Der var kommet en lov om afsoning af bøder i ikke-kriminelle sager i 1866 (lov 16/2 1866). Jf. G-N forhandlingsprot. i skolesager 5/10 1866.
136. Skr. 26/7 1852.
137. Rigsdagstid. 1852/53 (4. session), Oversigt over de af Folketinget behandlede sager 1. samling s.XIX f. og 2. samling s.XXXIII f. Om adresser til stænderforsamlingerne og Folketinget i almindelighed, se følgende kapitel (8.4).
138. De originale andragender er kun i få tilfælde konsulteret (i Folketingets arkiv). De slutninger, der er draget i det følgende, er det skønnet forsvarligt at bygge på de trykte oversigter. Henvisninger til oversigterne vil blive givet ved anførelse af årstal (eller nummer) for den pågældende rigsdagssamling.
139. E. Stig Jørgensen, Politisk aktivitet og politisk organisation i den danske landbefolkning 1835-1866 (Venstre 50 år for folkestyret, 1979, s.13-44).
140. Do. s.19 ff.
141. Adresserne om den sidste («mod indførelse af sognebøger») var underskrevet af 19-20.000 personer,
142. Viborg Stændertid. 1842.
143. Disse rundsendte, fortrykte skrivelser kan i heldige tilfælde findes bevaret i den modtagende kommunes arkiv, fx Voldum-Rud kommune.
144. Rigsdagstid. 1851/52 (3. session). Se også Den danske Rigsdag 1849-1949 I s.157 og Voldum-Rud kommunes arkiv (henvendelsens tekst).
145. Hellevad-Hellum-Ørum sogneforstanderskab (G-N forhandl. 4/2 1851).
146. Rigsdagstid. 1856/57, 1859, 1865/66 og 1866/67.
147. Do. 1864/65 og 1866/67.
148. Vib. Stændertid. 1842 og Rosk. do. 1846.
149. Rigsdagstid. 1850 og 1851/52 jf. Vib. Stændertid. 1842.
150. Rigsdagstid. 1856/57.
151. Do. 1866/67.
152. Vib. Stændertid. 1842, 1844, Rigsdagstid. 1850, 1852/53 og 1863/64.
153. Vib. Stændertid. 1846, Rigsdagstid. 1851/52, 1852/53, 1858, 1859 og 1863/64.
154. Vib. Stændertid. 1844 sp.787.
155. Rigsdagstid. 1866/67 jf. do. F.F. sp.2117.

156. Se kap. 5.5 ovenfor.
157. Lov om indgåelse af ægteskab uden for de anerkendte trossamfund af 13/4 1851.
158. Ribe Amts Sognerådsforening oprettedes i 1882 (H. Duborg, Ribe Amts Sognerådsforening 1882-1932, 1932). Se i øvrigt De samvirkende Kommunalforeninger i Danmark 1899-1969, 1969, s.43.

Kapitel 9

1. Se 1.3.1 ovenfor.
2. Til bredere orientering tryktes skrivelserne i Collegialtidende (1843 s.431 f.).
3. Skr. 26/8 1843 og cirk. 9/11 1847.
4. Skr. 25/3 1843 og 15/7 1847.
5. Konfirmation af 10/5 1842 jf. skr. 20/4 1844.
6. Cirk. 13/9 1844, 23/8 og 19/12 1843 samt lov 14/5 1845.
7. Cirk. 8/11 1845.
8. Skr. 16/2 og 6/5 1847 jf. 11/5 og 1/6 1847.
9. Skr. 12/7 1847.
10. Cirk. 3/12 1856.
11. En del af de oplysninger, som sogneforstanderskaberne skulle skaffe, blev udkrævet ved lov (lov om valg til Rigsdagen 1849, lov om afløsning af korn-tiende 1850) og havde derfor al den hjemmel, der var behov for. Det er i de øvrige tilfælde, vi finder de nævnte formuleringer. Det citerede cirkulære var af 7/1 1850.
12. Cirk. 3/6 1858.
13. Cirk. 17/6 1861.
14. Lov 6/7 1867 §30.
15. Skr. 17/7 1848 (s.184 og noten s.189). Se også Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.7036 (Hage).
16. Rigsdagstid. 1866/67 sp.7067 (Chr. Berg). Se i øvrigt Nørr, Skolen, præsten og kommunen s.35ff.
17. Se 5.5.5 ovenfor.
18. Lov 26/5 1868.
19. Diskussionen er især ført af Ernst Andersen i Administrativt Tilsyn med Kommunalforvaltningen, 1940, s.215ff. vendt mod J.F. Schou (Landkommunernes Forvaltning og Styrelse, 1881) og W. Oxholm (Landkommunernes Styrelse, 1935).
20. Se indledningen (1.3.1-2).
21. Se 5.3.3 og 7.1.6 ovenfor.
22. Se kap. 2.3.
23. Se fx la Cour II s.472,
24. G-N sogneforstanderskab havde flere konfrontationer med godsejeren på Lindborg. Se fx 5.2.9 og 7.6.3 ovenfor.
25. Se 7.6.2-3 ovenfor. Vib. Stændertid. 1844 sp.787 ff.
26. la Cour II s.349.
27. Spørgsmålet om specielt præstens undværlighed stod naturligvis centralt i rigsdagsdebatten. Se la Cour II s.123ff.

Noter og henvisninger

28. Generelt om statens styringsmidler, se fx Bent Christensen, Retsforholdet mellem Stat og Kommune (Juristen årg. 79, 1990 s.197-207).
29. Anordn. 29/7 1814 passim.
30. Se 7.4.2 ovenfor.
31. Anordn. 29/7 1814 §34.
32. Cirk. 11/6 1844 (2 stk.).
33. Anordn. 29/7 1814 §42.
34. Se 7.3.3 og 7.3.6-7 ovenfor.
35. Anordn. 29/7 1814 §40.
36. De mange administrative forklaringer og fortolkninger kan ses i Fogtmanns Reskripter og Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1869ff. 1869ff.
37. Ansættelsesproceduren før 1856 er beskrevet hos Nørr, Præst og Administrator s.142ff.
38. Lov 8/3 1856 §9.
39. Skr. 23/3 1844.
40. Skr. 4/2 og 15/10 1852.
41. Anordn. 29/7 1814 §§14, 17 og 32.
42. Skr. 18/8 1854.
43. Regl. 5/7 1803 §5.
44. Skr. 28/5 1851.
45. Se 7.3.6 ovenfor (under Konklusioner).
46. Fx Ålb. amtsråds forhandl. passim.
47. Fogtmanns Reskripter passim.
48. I et svar til et sogneforstanderskab i 1851 sagde Indenrigsministeriet lige ud, at sogneforstanderskabet ifølge loven var beføjet til uden højere approbation at tage bestemmelse om fattigforsørgelsen og -ligningen (skr. 28/5 1851).
49. Se 6.7.1 ovenfor.
50. Se kap. 3.
51. Se fx Indenrigsministeriets skr. 14/2 1852 (*ikke* i Fogtmanns Reskripter). Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 35-2/1852 og Ålb. amtsråds forhandl. 26/8 1858, 8.
52. Lov 28/8 1853.
53. Frd. 27/5 1848 §1.
54. Skr. 25/3 1843.
55. Anordn. 13/8 1841 §32, 8, skr. 29/3 1854 (*ikke* i Fogtmanns Reskripter).
56. Se 8.3.3 ovenfor.
57. Se H. Christensen, De unge kommuner s.50-54.
58. Se 7.1.6 og 1.3.2 ovenfor. Se også H. Christensen, De unge kommuner s.20 f.
59. Skr. 25/3 1843 jf. 3/2 1843.
60. IM visdomsbog 1858-62 fol.37a-38a, skr. 21/1 1852 og 1/11 1858 samt Ålb. amtsråds forhandl. 26/2 1855, 34, 7/6 1866, 34 og 10/2 1867, 37.
61. Departementstid. 1849 s.664 ff., skr. 24/1 1853, 10/7 1854 og 14/10 1855.
62. Skr. 6/9 1855.
63. Kirke- og Undervisningsministeriets skr. 5/10 1852 (*ikke* i Fogtmanns Reskripter), IM visdomsbog 1855-58 fol.20a-b.
64. Se 6.8.4 ovenfor.
65. Se kap. 8.4.
66. Ålb. amtsråds forhandl. 7/6 1866, 32.

67. G-N forhandl. april 1848, 2/5 1851, 2/2 1853 og 29/6 1867.
68. G-N skoleregnskab 1853, G-N forhandl. 4/2 1867.
69. G-N forhandl. 13/12 1858 og 4/2 1867.
70. Do. 6/1 og 27/1 1860, 9/6 1843, 3/8 1853, 21/4 1854 og 17/11 1842.
71. Se H. Christensen, Die Bereitschaft der Bürger, an politischer Arbeit teilzunehmen, specielt s.229f.
72. Rigsdagstid. 1866/67, Tillæg A sp.813.
73. Rigsdagstid. 1866/67 fx F.F. sp.656, 687, 693, 727, 804 og L.F. sp.3854 og 3856.
74. Lov 6/7 1867 §§20 og 24.
75. Do. §26.
76. Do. §19.
77. Rigsdagstid. 1866/67 og la Cour II s.545-612.
78. Lov 6/7 1867 §24.
79. Do. §16. Foruden præsten bestod kommissionen af to medlemmer valgt af sognerådet.
80. Rigsdagstid. 1866/67, Tillæg A sp.795 ff. (specielt §§2, 4 og 14).
81. Do. do. sp.813.

Kapitel 10

1. Det citerede udtryk stammer fra folketingsdebatten (Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.673).
2. Ændringsforslaget blev vedtaget med 73 stemmer mod 1 (Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.6316).
3. la Cour II s.370 (Lehmanns forslag §7), s.392 (Ørsted), s.396 (Kierkegaard), s.397 (Blechingberg), s.400 (udvalg), s.404 f. (indenrigsminister Bang), s.433 (Friis) og s.515 (Lehmann).
4. Se 3.2.3 ovenfor.
5. Forslag til nye opgaver var bl.a.: Forligsvæsen, skiftevæsen og næringsbevillinger (Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.636 ff. og 682).
6. Rigsdagstid. 1866/67, Tillæg A sp.821 f.
7. Do. F.F. sp.668.
8. Do. L.F. sp.3541.
9. Do. F.F. sp.652.
10. Do. F.F. sp.7069.
11. Do. F.F. sp.757, 7039 f. og 7057.
12. Rigsdagstid. 1852 L.F. sp.569 jf. sp.672 ff.
13. Skr. 14/9 1855.
14. Rigsdagstid. 1866/67 F.F. sp.816.
15. Rigsdagstid. 1861 F.F. sp.751 f.
16. Rigsdagstid. 1851, Anhang B sp.876-968, specielt §§6-7 og 83.
17. Rigsdagstid. 1860, Anhang A sp.1287-1298, specielt §§6 og 10-32.
18. Do. 1861 sp.751 f.
19. Rigsdagstid. 1855, Anhang B sp.270 ff.
20. Rigsdagsmedlemmernes medlemskab af et sogneforstanderskab fremgår af biografierne af »Rigsdagens medlemmer gennem 100 aar« I-III af V. Elberling, 1949-50.

21. Se 7.1.3 ovenfor.
22. En husmand, der blev valgt til sogneforstander i en sjællandsk kommune, bad sig fritaget med den begrundelse, at »enhver ved at det sogneforstander-væsen både er tidsspilde og pengespilde, og det overgår min evne, og tilmed da jeg har en syg kone –« (Osted-Allerslev kommune. Indkomne sager (pk. 10/17), LAK).
23. Se Vib. Stændertid. 1844 sp.787 ff. (fabrikant C. Dalgas og Højen-Jerlev sogneforstanderskab), Fædrelandet 20/2 1848 (amtsrådsmedlem P. Povelsen) og Chr.H. Kalkar [sognepræst], Om Landkommunalvæsenet, 1850 s.3 f.
24. G-N forhandl. 25/4, 14/5, 9/6 og 15/6 1843.
25. Ringkøbing Amtstidende 20/4 1843 (nr. 32).

Litteratur

- Abitz, E.A.: Vejenes retsforhold. 1950.
- Almuevennen 1848.
- Andersen, Ernst: Administrativt Tilsyn med Kommunalforvaltningen. 1940.
- Andersen, Poul: Dansk Forvaltningsret (3. udg.). 1956.
- Aronsson, Peter: Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680-1850. Lund 1992.
- Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 I-II. Red. Karl-Erik Frandsen. 1984.
- Beck, Vilh.: Erindringer fra mit Liv. 1900.
- Begtrup, Holger: Det danske Folks Historie i det 19. Aarhundrede I-IV. 1909-14.
- Bergsøe, Jørgen (red.): Det kongelige danske Postvæsen gennem 300 Aar 1624-1924. 1924.
- Bergsøe, Jørgen: Postvæsenets Historie. Fremstillet i Hovedtrækkene som Lærebog til Brug ved Forberedelsen til Fagprøve for Postvæsenets Embedsklasser. 1918.
- Betænkning afgiven af Kommissionen angående Pligtkørsler og andet kommunalt Pligtarbejde. 1926.
- Birkerød forhandlingsprotokoller («Protocol over Sogneforstanderskabets Forhandlinger for Birkerød Sogn(edistrict)») 1841-1863 (trykt) (u.å.), 1863-1873 (fotokopi af maskinmanus) (u.å).
- Bjørn, Claus: Fra reaktion til grundlov 1800-1850 (Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 10). 1990.
- Bjørn, Claus: Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848. 1985.
- Blom, Henrik Stoltenberg: Om de offentlige Indretninger på Landet i Danmark. 1835.
- Blomquist, Helle: Kolera og rent vand (Arkiv bd. 13, 1990, s.27-48).
- Bretton, L.P. de: Kronologisk Samling af kongelige Anordninger m.v. I-II m. Reg. 1844.
- Bretton, L.P. de: Systematisk Haandbog i Lovgivningen om Fattig-, Skole- og Veivæsenet I-II. 1844-46.
- Bærthelson, H.P. (udg.): Samling af Love, Resolutioner, m.m. vedkommende de danske Landbygningers Brandforsikring I-VII. 1867-78.
- Børresen, L.: Om en fri Communalbestyrelse på Landet. 1838.
- Carøe, Kristian: Den danske Lægestand 1786-1838 (III, 1905) og 1838-1901 (IV, 1904).
- Christensen, Bent: Retsforholdet mellem Stat og Kommune. Nogle udviklingslinier (Juristen, årg. 79, 1990, s.197-207).
- Christensen, C.: Aalborg Amt. 1832.
- Christensen, Harry: Baroner og bønder (Skatkisten. Arkivalier og historier fra landsarkivet. 1991, s.16-17).
- Christensen, Harry: Danske landkommuner 1842-1970. Fortegnelse over kommuner under dansk kommunal lovgivning. Med omlægninger og nyere grænseændringer. 1976.

Litteratur

- Christensen, Harry: De nørrejske branddirektorater indtil 1872. Oversigt over arkiverne under Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger. 1985.
- Christensen, Harry: De unge kommuner 1837/41-1867/68 (Folkestyre i by og på land. Danske kommuner gennem 150 år. 1991, s.13-60).
- Christensen, Harry: Die Bereitschaft der Bürger, an politischer Arbeit teilzunehmen (Brigitte Meier/Helga Schultz (Hrsg.): Die Wiederkehr des Stadtbürgers. Städtereformen im europäischen Vergleich 1750 bis 1850. Berlin 1994, s.215-236).
- Christensen, Harry: Ebeltoft-arkiverne 1842-1970. Fortegnelse over arkiverne fra Ebeltoft købstad 1869-1970 og omliggende landkommuner 1842-1970. 1989.
- Clemmensen, Niels: Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780-1840. Øvre Ervik 1987.
- Collegialtidende for Danmark 1798-1848.
- Communal-Tidende. Blad for den sjællandske Communal- og Valgforening med den langelandske Biforening 1858-1863.
- Danmarks Adels Årbog 1941.
- Danmarks Natur (red. Tyge W. Böcher m.fl.) 10. 1981.
- Dansk Biografisk Leksikon. 3. udgave 1933-44 (DBL).
- Dansk Bogfortegnelse 1841-1858, 1859-1868. 1861-71.
- Dansk Haandværk (red. Erik Hansen) I. (1943).
- Dansk Ugeskrift 1831-1836, 1842-1846. Red. J.F. Schouw.
- Danske Lov. Udg. Stig Iuul. 1949
- De samvirkende Kommunalforeninger i Danmark 1899-1969. 1969.
- Den danske Bondeven 1837-1860. Red. C.L. Børresen.
- Den danske Rigsdag 1849-1949 I. 1949.
- Den nye Matricul for Jordejendomme i Danmark 1844. U.å. (Stat. Tabelv. (1. rk.) 22).
- Departementstidende 1848-1870.
- Die preussische Städteordnung von 1808. Textausgabe von August Krebsbach. Stuttgart und Köln 1957.
- Duborg, Hans: Ribe Amts Sognerådsforening gennem 50 Aar. 1882-1932. 1932.
- Dybdahl, Vagn og Inger Dübeck: Håndværkets kulturhistorie (3). Håndværket og statsmagten. Perioden 1700-1862. 1983.
- Elberling, Victor: Rigsdagens medlemmer gennem 100 aar (1848-1948) I-III. 1949-50.
- Elklit, Jørgen: Folketællingen 1845. Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale. 1970.
- Elle Jensen, F.: Om Baptismen i Gunderup (Fra Himmerland og Kjær herred XLVI (1957), s.95-107).
- En Samtale mellem tvende Sogneforstandere (Ringkøbing Amtstidende 20. april 1843).
- Ertbøll-Nielsen, A.C.: Sogneforstanderskab. Et Stykke Kommunalhistorie fra Østhimmerland (Fra Himmerland og Kjær herred II (1915-17), s.306-326).
- Engelstoft, Povl: Det danske Folk 1848-1864 (Det danske Folks Historie VII (1926-27) s.1-178).
- Fabricius, A.: Illustreret Danmarkshistorie for Folket II. 4. udgave 1915.
- Falbe-Hansen, V. og W. Scharling: Danmarks Statistik I-VI. 1878-91.

- Feilberg, H.F.: Dansk Bondeliv I-II, 2.-3. udgave 1910-13.
- Fogtmanns Reskripter, se Kongelige Reskripter m.v.
- Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gennem 150 år. Hans Eyvind Næss m.fl. Oslo 1987.
- Folkestyre i by og på land. Danske kommuner gennem 150 år. Red. Per Boje m.fl. 1991.
- Folketællinger 1840, 1845, 1850, 1855 (Stat. Tabelv. (1. rk.) 6 og 10; 2. rk. 1, 7 og 12), 1860 og 1870 (Stat. Medd. (1. rk.) 6.6; 2. rk. 12.1, Stat. Tabelv. 3. rk.1 og 18).
- For Almenevel. Et philanthropisk Tidsskrift. Med særlig Henblik på den arbejden-de Klasses Tarv. Ved T.C. Müerer. 1858-64.
- For Litteratur og Kritik 1843.
- Friis, Lønborg: Den jydsk Slavekrig. Et Mindeskrift om Folkeånden i 1848. 1898. Fædrelandet 1848.
- Gammelgaard, Arne: Fra sogn til storkommune [Hammell]. Kommunalt selvstyre i 150 år. 1991.
- Gundelach, Peter: Samfundsændringer og foreningsformer. 1983.
- Hals, Harald: Sosialhistorien sett i lys av kommunearkivene (Liv Marthinsen (red.): Gå til kommunearkivet med lokalhistoriske problemstillinger. Oslo 1990, s.66-82).
- Hansen, H.P.: Fra gamle Dage II. 1925.
- Hansen, S. og P. Olsen: De danske Baptisters Historie. 1896.
- Harder, Jan Bak: Støvring. Fra bondelandsby til stationsby og landevejsby. 1984.
- Hauge, C.N.: Kommunalt Selvstyre (Købstadforeningens Tidsskrift 1923 s.96f.).
- Historisk Atlas Danmark. Red. Jette Kjærulff Helleesen og Ole Tuxen. 1988.
- Hjørring amtsråds forhandlinger 1842-1867.
- Holmgaard, Jens: Bonden, kirken og skolen. Præsteindberetninger 1773-74 fra Viborg stift om helligdagens forsømmelse og skoleforholdene på landet. 1986. (Fra Viborg Amt 1986).
- Højesteretstidende 1857-1958.
- Høst: Veiledning for Sogneforstandere, efter Lovbestemmelser og Domme indtil November 1866. 1866.
- Høst: Veivæsenet på Landet. 1866.
- Høst, Joh. Nik.: Haandbog for Sogneforstandere. 1843.
- Høst, Joh. Nik.: Haandbog for Sogneforstandere. 1849.
- Jansson, Torkel: Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. Sth. 1987.
- Jensen, Hans: Bondecirkulæret af 8. November 1845 (Historisk Tidsskrift 9.rk. II (1921-23), s.171-232).
- Jensen, Hans: Bondens Selvstyre (Dansk Folkestyre 37. årg. (1941), nr. 19).
- Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlings Historie I-II. 1931-34.
- Jensen, Hans: Enevældens Afslutning 1814-1848 (Det danske Folks Historie VI, 1928, s.337-486).
- Jensen, J.P.: Fra Bøndernes første Kampår i Holbæk Amt (1835-1847) (Fra Holbæk Amt VI, 1912, s.52-89).
- Jensen, Jens Peter: Sjællandske Bønder. Personskildringer fra den sjællandske Bondebevægelse. 1919.
- Johannsen, Claus: Erindringer fra et langt Liv. 1928.
- Johansen, Th.: Af Aarestrup Sogns Historie (Fra Himmerland og Kjær herred VII

- (1932), s.477-506, VIII (1934-35), s.338-373, 385-461, IX (1936-37), s.81-144, 349-378 og X (1938), s.1-40).
- Jørgensen, A.D.: Danmarks Riges Historie 1814-1852 (VI, 1). 1896-98.
- Jørgensen, Harald: Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt. 1985.
- Jørgensen, Harald: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1940.
- Jørgensen, J.P.: Landsognenes Forvaltning fra 1660 til vore Dage. Et kommunal-historisk Bidrag. 1890.
- Kalkar, Chr.H.: Om Landkommunalvæsenet. Nogle Ønsker og Forslag. 1850.
- Kommunal opgaveløsning 1842-1970. Red. Jan Kanstrup og Steen Ousager. 1990.
- Kongelige Forordninger og aabne Breve, samt andre trykte Anordninger 1670-1849. Udg. J.H. Schou og J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. [”Schous Forordninger”]. 1795-1849.
- Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden 1660-1870. Udg. L. Fogtmann, T. Algreen-Ussing m.fl. [»Fogtmanns Reskripter«]. 1796-1918.
- Krarp, Erling: Træk af De samvirkende Kommunalforeningers historie (De samvirkende kommunalforeninger i Danmark (sognerådsforeningerne) 1899-1969. 1969, s.43-83).
- la Cour, L.F.: Sogneraad og Amtsraad. Et Bidrag til den danske Landkommunalforvaltnings Historie I-III. 1941-48.
- Larsen, Joakim: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898. 1899.
- Lehmann, Orla: Efterladte Skrifter I-IV. Udg. Hother Hage og Carl Ploug. 1872-74.
- Love og Anordninger, samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende 1850-. Udg. T. Algreen-Ussing. 1851-.
- Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1857ff. 1869ff.
- Lovlexicon eller Alfabatisk Repertorium over den danske Lovgivning og de der til hørende Aktstykker. Ved C.P.N. Petersen. I-V (1660-1835), VI-XI (1836-1870). 1837-70.
- Lovtidende for Kongeriget Danmark 1871-.
- Lundsgaard, P.M.Kr.: Ved Lundby 3. Juli 1864. Efter Øjenvidners Beretning (Fra Himmerland og Kjær herred I (1912), s.5-44).
- Lütken, O.D.: Om Midlerne til at fremme Landsby-Communernes Tarv. 1837.
- Løgstrup, Birgit: Dommer og Administrator. Herredsfogden 1790-1868. 1982.
- Meddelelser fra Det statistiske Bureau VI,4. 1860.
- Meyer, Poul: Bylag og sogn (Danmarks kommunale styre I (1954-55), s.106-139).
- Ministerialtidende for Kongeriget Danmark 1871-.
- Møller, M.: Løgsted Sogn (Fra Himmerland og Kjær herred VII (1930-32), s.147-161, 359-376, 441-476, VIII (1933), s.1-36).
- Neergaard, N.: Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866 I-II. 1892-1916.
- Neergaard, Niels: Danmarks Riges Historie 1852-1864 (VI,2). 1907.
- Nielsen, N.: Tved Sogn på Mols for 50 Aar siden (Fra Randers Amt 1918, s.5-29).
- Nordengaard, J.P.: Valgene til Rigsdagen i 100 Aar. 1949.
- Nødschou, L.: 125 Tabeller til Udregning af Skatter og Afgifter lignede på Hartkorn. 1869.

- Nørr, Erik: Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. 1981.
- Nørr, Erik: Præste- og sognearkiver. Forsvundne og bevarede kilder til lokalsamfundets historie i det 19. århundrede. 1983.
- Nørr, Erik: Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899. 1994.
- Olsen, Chr.: Haandbog for Sogneforstanderskaber. 1843.
- Olsen, Fr.: Postvæsenet i Danmark 1848-1873. 1924.
- Olsen, Peter Ussing: Skolestyrets udvikling. Pyramiden og blomsten. 1982.
- Ordbog over det danske Sprog 1-28. 1919-56 (ODS).
- Ottosen, K.: Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling. 1931.
- Oversigter over Købstadkommunernes og Amtsrepartitionsfondenes samt Sognekommunernes Regnskaber/økonomiske Beretninger 1858-1867 (Stat. Medd. (1.rk.) 6.4, 2.rk. 1.2, 2.1, 2.4, 3.2, 6.1, 8.1, 8.3 og 10.4).
- Oxholm, W.: Landkommunernes Styrelse. 1935.
- Petersen, Henry: Den baptistiske vækkelse i Nordjylland. 1962.
- Raben, N.C.: Praktisk Regnebog til Brug for Almueskoler. 1863.
- Rasmussen, M.: Haand- og Hjælpebog for Sognefogder. 1857.
- Rasmussen, M.: Haandbog for Sogneforstandere. 1866. Med Tillæg [1867].
- Rasmussen, M.: Lovbog for Landmanden. 1852.
- Rausgaard, Gitte Lundager: Sogneforstanderskaberne – det kommunale selvstyre på landet. En undersøgelse af praksis i tre fynske sognekommuner 1842-1850, 1989 [utrykt speciale fra Odense Universitet].
- Ravn, J.J.: Lidt om Postforsendelserne i tidligere Tider (Vejle Amts Aarbog 1938, s.280-284).
- Ribe amtsråds forhandlinger 1842-1867.
- Rigsdagstidende 1850-1952/53.
- Ringkøbing Amtstidende 20. April 1843 (nr. 32).
- Rosk. Stændertid., se Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjælland mv.
- Rothe, Chr.: Om Husmandsstanden i Danmark, i Almindelighed og Fæstehusmændenes Arbeidspligt i Særdeleshed. 1846.
- Samling af Bestemmelser vedrørende Sognecommunernes Styrelse på Landet i Danmark. Udg. J.G. Sørensen. 2.udgave. 1877.
- Sandfeld, Gunnar: Det kommunale Styre i Søllerød 1841-1978. Personer og begivenheder gennem henved halvandet hundred år I-II. 1977.
- Schiøtt, F.C.: Affairen ved Lundby 3. Juli 1864. 1877.
- Schlegel, N.F.: Samling af Højesteretsdomme 1, 1846-1856. 1861.
- Schmidh, J.H.: Tale i Anledning af Communalanordningen. 1842.
- Schmidt, Povl og Jørgen Gleerup: Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920. 1975.
- Schmidt, Povl og Jørgen Gleerup: Rids af offentlighedsformernes udvikling i Danmark 1660-1901, fra enevældens til parlamentarismens indførelse. 1982.
- Schou, P.F.: Landkommunernes Forfatning og Styrelse. 1881.
- Schous Forordninger, se Kongelige Forordninger m.v.
- Simonsen, Asger Th.: Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsidere og den politiske rejsning af husmandssa-gen på Lolland-Falster ca. 1840-46. 1977.

Litteratur

- Skatkisten. Arkivalier og historier fra landsarkivet [Viborg]. Red. Chr.R. Jansen. 1991.
- Skive, P.M.: Regnebog for Almueskoler II. 1845.
- Skovgaard-Petersen, Vagn: Tiden 1814-1864 (Danmarks historie V (Gyldendal)). 1985.
- Skovmand, Roar: Danmarks historie (Politikens) XI. 1971.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Den danske Husmandsbevægelse. 1938.
- Statistisk Tabelværk. 1835-.
- Statistiske Meddelelser. 1862-.
- Stenfeldt, J.A.: Om Nødvendigheden af en Reform i den danske Statsforfatnings Organisation. 1848.
- Stig Jørgensen, Erik: Politisk aktivitet og politisk organisation i den danske landbefolkning 1835-1866 (Venstre 50 år for folkestyret, 1979, s.13-44).
- Tang Kristensen, Evald: Fra Sabro Herred i første Halvdel af dette Aarhundrede. På Grundlag af P.C. Hummeluhrs optegnelser (Årbog for dansk Kulturhistorie 1900, s.75 ff.).
- Tetens, P.J.: Haandbog i Lovgivningen om Skatter. 1857.
- Thestrup, Poul: Vogn og tog – prik og streg (P&Ts historie 1850-1927). 1992.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lolland-Falsters Stifter, samt for Færøerne og Island 1835-1848. 1836-48.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland 1836-1848. 1836-48.
- Vadmand, Finn: Skandalen i Lundby (Ålborg Stiftstidende 8. juni 1989).
- Vib. Stændertid., se Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland mv.
- Venstre 50 år for folkestyret. En bog om Venstre-organisationernes historie. Red. Knud Sørensen. 1979.
- Viborg Amtsråds Forhandlinger 1842-1867.
- Ålborg Amtsråds Forhandlinger 1842-1867.
- Ålborg Stiftstidende 1841-1867.
- Århus Amtsråds Forhandlinger 1842-1867.

Utrykte kilder

Ho-Oksby kommune.

Fattigprotokol 1838-1852.

Hornslet kommune.

Forhandlingsprotokol 1841-1874.

Hyllested-Rosmus kommune.

Forhandlingsprotokol 1841-1882.

Knebel-Rolsø kommune.

Forhandlingsprotokol 1842-1890.

Kornum-Løgsted kommune.

Forhandlingsprotokol for sogneforstanderskabet/sognerådet 1842-1871.

Forhandlingsprotokol for skolevæsenet 1815-1862.

Valgprotokol 1841-1908.

Kragelund-Funder kommune.

Korrespondance 1789-1865.

Lerup-Tranum kommune.

Ligningslister 1847-1893.

Osted-Allerslev kommune (LAK).

Indkomne sager 1856-1863.

Sjællandske kommuner (adskillige) (LAK).

Forhandlingsprotokoller.

Torslev kommune.

Formue- og lejlighedsligning 1876.

Ligningslister 1867-1905.

Tødsø-Erslev kommune.

Ligningslister vedr. hartkornsskat 1871-1903.

Vindum kommune.

Ligningslister vedr. hartkornsskat 1843-1885.

Vistoft kommune.

Forhandlingsprotokol 1842-1886.

Voldum-Rud kommune.

Sager til sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1845-1852, 1853-1859.

Årestrup-Gravlev-Buderup kommune.

Forhandlingsprotokoller for fattigvæsenet 1838-1868.

Forhandlingsprotokol for sogneforstanderskabet 1841-1855 (pt. privat besiddelse).

Forhandlingsprotokol for sogneforstanderskabet 1855-1865.
Materiale vedrørende valg 1840-1858.
Plan til almisselemmernes forsørgelse og den deraf følgende ligning 1845 (pt. privat besiddelse).
Skolevæsenets korrespondance og diverse dokumenter 1838-1855.

Åsted-Skærum kommune.
Skole- og fattigligning 1842-1860.

Amts- og amtstuearkiver

Hjørring amt (LAV).
Journaler.
Journalsager.

Holbæk, Københavns og Præsto amter (LAK)
Kopibøger 1845.

Sorø amt (LAK).
Konceptbog for landet C 1845.

Ålborg stiftamt (LAV).
Amtråds kopibøger.
Amtsrådssager.
Amtsrådsvalg 1842 (udtaget af journalsag 3069/1841).
Breve ang. valg af sogneforstandere 1841.
Farstrup kommuneregnskab 1845-1858, 1861-1866 og fattigregnskab 1842-1860.
Frikørslers afløsning 1842-1846.
Indkomne breve Z. Forstanderskabsvæsen 1857-1859.
Indkomne breve Z. Sogneforstanderskabsbreve 1844-1847.
Journaler.
Journalsager/Indkomne breve.
Kopibøger.
Lommebog »Vejvæsen« 1845-1846.
Protokol over amtets inddeling i roder til offentlige kørsler 1830-1843.
Protokol over decisioner på kommuneregnskaberne 1842-1843.
Protokol over sognefogder, sogneforstanderskaberne m.m. ca. 1846.

Ålborg amtstue (LAV).
Kørselsbog 1820-1865.
Matrikler over amtets herreder 1844.
Regnskaber med bilag 1864.
Skattehovedbøger for hovedgårde og præstegårde 1863-1866.
Valglister til amtsrådet 1860-1914.
Ægtkørsler 1843-1864.

Utrykte kilder

Århus stiftamt (LAV).

Journaler.

Journaler.

Godsarkiver

Buderupholm gods (LAV).

Jordebøger 1658-1900.

Lindenberg gods (LAV).

Dokumenter vedr. fattig-, jordemoder- og sundhedsvæsen 1762-1847.

Dokumenter vedr. Gunderup og Håls skoler 1837-1852.

Jordebøger 1821-1861.

Nørlund og Thorstedlund gods (LAV).

Jordebøger 1841-1912.

Jordebog ca. 1850.

Retsbetjentarkiver

Hellum-Hindsted herredsfoged (LAV).

Kopibog vedr. vej- og brovæsen 1840-1857.

Hornum (og en del af Fleskum) herredsfoged 1844-1879 (LAV).

Realregistre for Buderup (I 1842-1922), Gravlev (1842-1921) og Årestrup (1845-1921) sogne.

Lindenberg birk (LAV).

Domprotokol 1853-1877.

Fogedprotokol 1831-1845.

Løgstør birk samt Års og Slet herredsfoged 1688-1919 (LAV).

Realregistre for Oudrup og Kornum (1844-1939) og Løgsted (1860-1940) sogne.

Skøde- og panteprotokol 1854-1857. (Heri (fol. 775ff.) afskrift af jordebog over kammerjunker de Mylius' gods under Aarupgaard i bl.a. Løgsted sogn 1856).

Nibe byfoged (LAV).

Indberetninger m.m. ca. 1812-1842.

Ålborg birk og Fleskum herred 1879-1919 (LAV).

Bestillingsmænd ca. 1871-1896.

Personregister for Lindenberg birk 1790-1879.

Realregistre for Gunderup og Nøvling sogne.

Ålborg by og birk samt (fra 1844) del af Fleskum herred -1879 (LAV).

Konceptbog 1848-1849 (26/5 1848).

Realregister for Nr. og Sdr. Tranders sogne 1845-1897.

Valgbestyrelsesarkiver

Valgbestyrelsen for Ålborg amts 2. distrikt for valg til Rigsforsamlingen 1848 (LAV).

Diverse sager.

Valgbestyrelsen for Ålborg amts 2. folketingsvalgkreds (LAV).

Dokumenter og breve 1849-1853.

Valgbestyrelsen for Ålborg amts 5. folketingsvalgkreds (LAV).

Dokumenter og breve 1855-1860, 1860-1865 (»Valglistre til folketing«).

Sognefogedarkiver

Asmild sognefoged (LAV).

Kørselsprotokol 1842-1902.

Hørup sognefoged (LAV).

Kørselsprotokol 1844-1875.

Stilling sognefoged (LAV).

Kørselsprotokol 1851-1856.

Brandforsikringsarkiver

Hjørring branddirektorat (LAV).

Forsikringsprotokol for Gl. Horns hrd. 1833-1855.

Skive branddirektorat (LAV).

Ekstrakter over forandringer, af- og tilgangslister mv. 1854-1857.

Andre arkiver

Danmarks Statistik (Statistisk Bureau) (RA).

Folketællinger 1850-1870.

Kommunale regnskaber, Ålborg amt 1859-1867 (»Regnskabsindberetninger«).

Danske Kancelli (RA).

Jysk-fynske justits- og politidepartement 1800-1848. Brevbøger, brevregistre og breve.

Fleskum-Hornum herreders provsti (LAV).

Kopibøger.

Skoledirektionssager 1814-1878.

Utrykte kilder

Folketinget (Folketingets arkiv).

Adresser og henvendelser 1850-1864. Specielt vedr. kommunalsager, herunder bl.a. protester mod indkomstskat 1851-1852.

Bureau-sager 1850-1867 vedr. kommunalsager, herunder bl.a. henvendelser om ny kommunallov 1851-1852.

Generalpostdirektoratet (RA).

Landbefordringsjournal og udtagne sager hertil 1849-1873.

Indenrigsministeriet. 1. kontor (RA).

Journaler, brev-bøger, resolutionsprotokoller (journaler).

Oversigt over ligningen på hartkornet, formue og lejlighed samt pligtarbejde 1868-1882.

Skabssager.

Visdomsbøger 1837 (1849)-1862 (»IM visdomsbog«).

Indenrigsministeriet. Offentlige arbejder (RA).

Vejsager 1848-1866.

Justitsministeriet. 2. kontor (RA).

Journaler, journalsager, brev-bøger, registranter.

Kirke- og Undervisningsministeriet. 2. kontor (RA).

Journaler, journalsager, brev-bøger.

Skoleberetninger 1848-1859, skoleindberetninger 1859-1888.

Kommissioner til afløsning af gårdmandshoveri og pligtarbejde (LAV).

Kommissionsprotokoller for 9. og 10. landstingskreds.

Landbrugsministeriet (tidligere IM). Landvæsenskontolet 1848ff. (RA).

Protokoller vedr. afløsning af hoveri og pligtarbejde.

Privatarkiver (Det kongelige Bibliotek).

Breve til og fra skolelærer Claus Johannsen, Gunderup.

Rentekammeret. Danske afdeling (RA).

Ekspeditionskontolet for skattesager 1841-1848. Skattejournal 1845.

Folketællinger 1840-1845.

Tabelkommissionen. Beregninger over skatter og afgifter 1842-1844. Statistiske efterretninger vedr. Jyllands amter 1838.

Vejkontolet 1841-1848. Journaler, journalsager, kopibøger.

Landvæsenskontolet 1841-1848. Sager vedr. forbedring af husmændenes kår.

Bilag

Bilag 2.01. Kommuner i Ålborg amt 1842 med antal af valgte medlemmer og godsrejerrepræsentanter

Kommune	opr.	nedl.	valgte	godsrepr.
Als	1842	1970	6	2
Astrup-Rostrup-St. Arden	1842	1868	9	2
Bjørnsholm-Malle	1842	1931	8	1
Blære-Ejdrup	1842	1970	8	0
Brørstr.-Haversl.-Ravnkilde	1842	1970	8	1
Bælum-Solbjerg	1842	1970	8	4
Ellidshøj-Svenstrup	1842	1970	6	0
Farstrup	1842	1970	6	2
Ferslev-Dall-Volsted	1842	1970	9	0
Fræer	1842	1970	4	1
Gerding-Blenstrup	1842	1970	6	1
Gislum-Vognsild	1842	1970	5	1
Gudum-Lillevorde	1842	1970	6	1
Gunderup-Nøvling	1842	1970	8	1
Hals	1842	1970	6	0
Horsens-Hammer	1842	1970	8	1
Kgs. Tisted-Binderup-Durup	1842	1966	6	1
Kornum-Løgsted	1842	1970	7	1
Lovns-Alstrup	1842	1970	6	0
Lundby	1842	1970	4	0
Mou	1842	1970	6	3
Næsborg-SkarpSalling-Oudrup	1842	1970	9	1
Nørholm	1842	1970	5	1
Nørre Tranders	1842	1950	7	1
Rold-Vebbestrup	1842	1970	4	1
Romdrup-Klarup	1842	1970	6	2
Rørbæk-Grynderup-Stenild	1842	1966	6	0
Sebber-Store Ajstrup	1842	1844	8	1
Sejlfloed	1842	1970	4	1
Skelund-Visborg	1842	1937	8	2
Skibsted-Lyngby	1842	1970	4	2
Skivum-Giver	1842	1970	7	0
Skørping	1842	1970	4	1
Store Brøndum-Siem-Torup	1842	1970	6	1

Kommune	opr.	nedl.	valgte	godsrepr.
Storvorde	1842	1970	4	1
Strandby-Farsø	1842	1970	6	1
Sulsted-Ajstrup	1842	1970	8	2
Sundby-Hvorup	1842	1968	8	1
Sønderholm-Frejlev	1842	1970	6	1
Sdr.-Nr.Kongerslev-Komdrup	1842	1970	8	2
Sønder Tranders	1842	1970	5	0
Sønderup-Suldrup	1842	1970	6	2
Ullits-Fovlum	1842	1970	5	1
Ulsted	1842	1970	6	0
Ulstrup-Gundersted	1842	1909	8	1
Vadum	1842	1970	6	1
Veggerby-Bislev	1842	1843	7	2
V.Hassing-Ø.Hassing	1842	1970	8	2
V.Hornum-Hyllebj.-Flejsborg	1842	1970	8	2
Vilsted-Vindblæs	1842	1970	7	0
Vive-Ove-Valsgård	1842	1869	8	0
Vokslev	1842	1970	6	2
Øls-Hørby-Døstrup	1842	1970	6	1
Øster Hornum	1842	1970	6	2
Åby-Biersted	1842	1970	8	2
Ålb. Budolfi lands. (Hasseris)	1842	1970	6	0
Ålb. Frue landsogn (Egholm)	1842	1968	4	0
Årestrup-Gravlev-Buderup	1842	1865	9	3
Års-Havbro	1842	1919	8	1

Kilde: Ålb. amtstue. Matriklen 1844 for herrederne i Ålborg amt, Ålb. stiftamt. Breve ang. valg af sogneforstandere 1841.

Bilag 2.02. Sogneforstanderskabernes formænd i Ålborg amt 1842-1867

Kommune	1842	1846	1850	1854	1858	1862	1866
Als	gårdmand	godsejer	præst	præst	toldkntrl	toldkntrl	gårdmand
Astrup-Rostrup-							
St.Arden	gårdmand	godsejer	gårdmand	præst	præst	præst	præst
Bislev	0	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer
Bjørnsholm-							
Malle	præst	præst	gårdmand	præst	lærer	gårdmand	gårdmand
Blære-Ejdrup	præst	præst	præst	præst	præst	gårdmand	gårdmand
Brorstrup-							
Haverslev-							
Ravnkilde	præst	præst	godsejer	godsejer	gardmand	husmand	gårdmand
Buderup-							
Gravlev	0	0	0	0	0	0	præst
Bælum-Solbjerg	præst	præst	præst	præst	godsejer	godsejer	godsejer

Kommune	1842	1846	1850	1854	1858	1862	1866
Ellidshøj-							
Svenstrup	gårdmand	gårdmand	gårdmand	præst	præst	præst	præst
Farstrup	præst	præst	præst	præst	præst	godsejer	godsejer
Ferslev-Dall-							
Volsted	præst	præst	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Fræring-	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Blenstrup	præst	godsejer	godsejer	godsejer	gårdmand	gårdmand	?godsejer
Gislum-Vognsild	præst	præst	præst	præst	præst	præst	præst
Gudum-							
Lillevorde	godsejer	godsejer	præst	præst	præst	godsejer	gårdmand
Gunderup-							
Nøvling	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Hals	gårdmand	gårdmand	gårdmand	præst	præst	gårdmand	gårdmand
Horsens-							
Hammer	godsejer	præst	præst	godsejer	smed	godsejer	godsejer
Kgs. Tisted-							
Binderup-							
Durup	gårdmand	gårdmand	præst	præst	præst	gårdmand	præst
Kornum-Løgsted	præst	præst	præst	præst	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Lovns-Alstrup	præst	præst	præst	præst	lærer	gårdmand	præst
Lundby	præst	præst	præst	præst	præst	gårdmand	gårdmand
Mou	præst	præst	gårdmand	præst	præst	præst	gårdmand
Næsborg-							
SkarpSalling-							
Oudrup	præst	præst	præst	præst	præst	præst	præst
Nørholm	gårdmand	gårdmand	gårdmand	præst	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Nørre Tranders	gårdmand	godsejer	præst	præst	gårdmand	lærer	lærer
Rold-Vebbestrup	præst	godsejer	godsejer	godsejer	præst	præst	gårdmand
Romdrup-							
Klarup	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	lærer	lærer	godsejer
Rørbæk-							
Grynderup-							
Stenild	gårdmand	præst	gårdmand	præst	præst	gårdmand	præst
Sebber	0	præst	præst	præst	præst	præst	præst
Sebber-							
Store Ajstrup	præst	0	0	0	0	0	0
Sejlfod	godsejer	godsejer	godsejer	præst	lærer	lærer	gårdmand
Skelund-							
Visborg	gårdmand	gårdmand	præst	præst	præst	godsejer	lærer
Skibsted-							
Lynghy	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	gårdmand
Skivum-Giver	gårdmand	gårdmand	præst	præst	præst	gårdmand	gårdmand
Skørping	præst	præst	godsejer	præst	præst	præst	gårdmand
Store Ajstrup	0	præst	gårdmand	præst	præst	gårdmand	gårdmand
Store Brøndum-							
Siem-Torup	godsejer	godsejer	gårdmand	præst	gårdmand	husmand	gårdmand
Storvorde	præst	godsejer	gårdmand	præst	lærer	lærer	gårdmand
Strandby-Farsø	præst	præst	præst	præst	godsejer	godsejer	apoteker
Sulsted-Ajstrup	gårdmand	godsejer	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Sundby-Hvorup	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Sønderholm-							
Frejlev	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer
Sdr.-Nr.Konger-							
slev-Komdrup	godsejer	godsejer	præst	præst	gårdmand	præst	gårdmand

Bilag

Kommune	1842	1846	1850	1854	1858	1862	1866
Sønder Tranders	præst	præst	præst	præst	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Sønderup-							
Suldrup	godsejer	godsejer	præst	godsejer	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Ullits-Fovlum	præst	præst	præst	præst	præst	gårdmand	præst
Ulsted	gårdmand	gårdmand	præst	gårdmand	gårdmand	lærer	gårdmand
Ulstrup-							
Gundersted	præst	præst	præst	præst	præst	præst	gårdmand
Vadum	gårdmand	godsejer	præst	præst	præst	godsejer	gårdmand
Veggerby	0	præst	præst	præst	gårdmand	præst	præst
Veggerby-Bislev	godsejer	0	0	0	0	0	0
V.Hassing-							
Ø.Hassing	gårdmand	gårdmand	præst	præst	gårdmand	gårdmand	gårdmand
V.Hornum-							
Hyllebjerg-							
Flejsborg	præst	præst	godsejer	præst	præst	præst	præst
Vilsted-							
Vindblæs	præst	præst	præst	præst	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Vive-Ove-							
Valsgård	præst	præst	præst	gårdmand	præst	præst	gårdmand
Vokslev	præst	præst	præst	præst	godsejer	gårdmand	gårdmand
Øls-Hørby-							
Døstrup	præst	præst	præst	præst	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Øster Hornum	præst	præst	gårdmand	præst	præst	præst	præst
Åby-Biersted	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	godsejer	gårdmand	godsejer
Ålb. Budolfi							
lands. (Hass.)	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Ålb. Frue							
landsogn							
(Egholm)	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand	gårdmand
Årestrup	0	0	0	0	0	0	gårdmand
Årestrup-							
Gravlev-							
Buderup	gårdmand	godsejer	godsejer	godsejer	gårdmand	gårdmand	0
Års-Havbro	godsejer	godsejer	præst	præst	præst	præst	lærer

Kilde: Ålborg stiftamts arkiv.

1842: Breve ang. valg af sogneforstandere 1841.

1846: Protokol over sognefogder, sogneforstanderskaber m.m. ca. 1846.

1850: Journalsager N 11/1849, N 11, N 18, L 12, C 2 og C 75/1850.

1854: Journalsager N 11/1853, N 11 og N 18/1854.

1858: Indkomne breve. Z, Forstanderskabsvæsen 1857-59 og Æ, Adskillige sager (j. Æ 803).

1862: Journalsager Z 41/1861 og Z 41/1862.

1866: Journalsager Z 41/1865 og Z 41/1866 samt Amtsrådssager 1866 (j. A 376/1866).

Bilag 3.01. Grundskema over valgberettigede – Oppedstrup (eksempel)

Ejer/bruger af valgberettiget hartkorn	Valg 1841		Matrikel 1844			Valg 1844	Fol- ke- tæll. 1845
	Ak- tiv	Al- der	Selv- eje/ Fæste	Gl. hartk. tdr.	Nyt hartk. tdr.	Ak- tiv	Al- der
Lars Jørgensen	+	35	F	4,5	4,75	+	38
Gerh Johannsen	+	46	F	4,5	4,75	+	49
N. Christensen	+	54	F	4,5	4,75	+	57
Jens Nielsen	+	40	F	4,5	5,25	+	43
Søren Nielsen	+	30	F	4,5	5,375	+	33
P. Christensen	+	61	S	5,375	5,625	+	64
Jens Sørensen	+	45	S	4,125	4,375	+	48
Niels Pedersen	-	32	S	2,25	2,5	+	35
Jens J. Uttrup	+	69	S	1,0	1,25	-	72
I alt		412		35,25	38,63		439
Gennemsnit		46		3,92	4,29		49

Kilde: G-N valgprotokoller 1841 og 1844, G-N matrikel 1844, folketælling 1845.

Bilag 3.02a. Valgte medlemmer af Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab 1841-1853. Selveje/fæste, hartkorn og alder

Navn	Selveje Fæste	Hart- korn	Alder				
			1841	1844	1847	1850	1853
Christoffer Jelstrup, Visse	S	9,125	<u>43</u>	46	<u>49</u>	52	<u>55</u>
Anders Jensen, Nøvling	S	3,75	<u>41</u>	44			
Claus Schmith, Lundby	S	10,875	<u>32</u>	<u>35</u>	38	<u>41</u>	44
Gerh. Johannsen., Ooppelstr.	F	4,75	<u>45</u>	<u>48</u>	51	<u>54</u>	57
Frantz Johannsen, Vårst	F	5,875	<u>41</u>	44	<u>47</u>	50	
Kjeld Rasmussen, Håls	F	5,75	<u>42</u>	45			
Andreas Juel, Flamsted	S	2,25	<u>35</u>	¹⁾			
Anders Jensen, Tordrup	S	3,5	<u>57</u>				
Valg 1841:	sum	45,88	336				
	gennemsnit	5,74	42				
Jens N. Nørgård, Skovstrup	S	5,625		<u>39</u>	42		
Mikkel Juel, Flamsted	S	9,375		<u>41</u>	44		
Valg 1844/5:	sum	55,13		342			
	gennemsnit	6,89		43			
Poul A. Rebild, Nøvling	S	4,125			<u>36</u>	39	
Cl. Johannsen, Gunderup	S	1,125			<u>33</u>	36	
Valg 1847:	sum	50,88			340		
	gennemsnit	6,36			43		
Chr. Sørensen, Gultentorp	F	1,75				<u>48</u>	
Gregers Nielsen, Håls	F	6,25				<u>49</u>	52
Valg 1850:	sum	43,88				369	
	gennemsnit	5,49				46	
Chr. Christensen, Nøvling	S	3,75					<u>45</u>
Niels A. Rebild, Skovstrup	S	4,125					<u>46</u>
Niels J. Thorup, Fjellerad	F	4,75					<u>35</u>
Søren Madsen, Vårst	F	4,5					<u>50</u>
Valg 1853:	sum	48,13					384
	gennemsnit	6,02					48

1) A. Juel udtrådte kort efter valget og blev efter suppleringsvalg 1845 erstattet af Mikkel Juel.

Note til bilag 3.02a-f: Aldersangivelserne under de anførte valgår viser medlemmernes (fyldte) alder ved folketællingen den følgende 1. februar (ca. 1½ måned efter valget). Understregning markerer indvalg (nyvalg eller genvalg) ved det pågældende valg.

Kilde til bilag 3.02a-f: Se bilag 3.05a-c.

Bilag 3.02b. Valgte medlemmer af Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab 1855-1866. Selveje/fæste, hartkorn og alder

Navn		Selveje		Alder				
		Fæste	Hartkorn	1855	1858	1861	1864	1866
Christoffer Jelstrup, Visse	S		9,125	<u>57</u>	<u>60</u>	63		<u>69</u>
Claus Schmith, Lundby	S		10,875	<u>46</u>	49	<u>52</u>	55	56
Gerh. Johannsen, Ooppelstr.	F		4,75	<u>59</u>	62	<u>65</u>	68	
Chr. Christensen, Nøvling	S		3,75	<u>47</u>	50			
Niels A. Rebild, Skovstrup	S		4,125	<u>48</u>				
Niels J. Thorup, Fjellerad	F		4,75	<u>37</u>	40			
Søren Madsen, Vårst	F		4,5	<u>52</u>				
Provst H. Wulff, Gunderup	S		10,0	<u>59</u>	<u>62</u> ¹	65		
N. Chr. Mortensen, Nøvling	S		4,625	<u>32</u>	35			
Valg 1855:	sum		56,50	437				
	gennemsnit		6,28	49				
Laust Smed, Tordrup	S		3,875		<u>42</u>	45		
Gregers Jensen, Håls	F		4,625		<u>40</u>	43		
Valg 1858:	sum		56,38		440			
	gennemsnit		6,26		49			
Knud Østergård, Vårst	F		4,875			<u>44</u>	47	48
Halv.Frederiksen, Søderup	S		3,5			<u>45</u>	48	49
Jens A. Neisby, Tordrup	F		²⁾			²⁾		
Anders Herskind, Fjellerad	F		5,375			<u>40</u>	43	44
Valg 1861:	sum		57,00			462		
	gennemsnit		6,33			51		
Niels Andersen, Nøvling	S		3,75				<u>38</u>	39
Smed H.Chr. Lyngby, Visse	S		0,5				<u>40</u>	41
Jørg.C.Christensen, Lundby	S		6,0				<u>40</u>	41
Jens Rasmussen, Håls	F		5,75				<u>38</u>	39
Valg 1864:	sum		45,38				417	
	gennemsnit		5,04				46	
Valg 1866:	sum		49,75					426
	gennemsnit		5,53					47

1) Provst Wulff indvalgtes ved et suppleringsvalg 10/2 1859, efter at den valgte, L.B. Hagen, var blevet fritaget.

2) Jens Andersen Neisby, der blev indvalgt i sogneforstanderskabet ved valget 1861, blev inden et år afløst af Anders Herskind (suppleringsvalg 1862).

Bilag 3.02c. Valgte medlemmer af Kornum-Løgsted sogneforstanderskab 1841-1853. Selveje/fæste, hartkorn og alder

Navn	Selveje Fæste	Hart- korn	Alder				
			1841	1844	1847	1850	1853
Th. Lund, Kornum	S	12,875	<u>46</u>	<u>49</u>	1 ¹⁾		
C.Christensen, Kornum	F	6,750	<u>41</u>	44			
P.Chr.Bøier, Løgsted	S	4,750	<u>36</u>	39			
Sør.Hansen, Løgsted	F	10,375	<u>42</u>	<u>45</u>	48		
P.Chr.Nielsen, Mjallerup	S	1,750	<u>40</u>				
Chr.V.Bøier, Ravnstrup	S	4,875	<u>43</u>	46	1 ¹⁾		
J.Math.Buus, Vormstrup	S	4,875	<u>53</u>	56			
Valg 1841: sum		46,25	301				
gennemsnit		6,61	43				
Chr.Poulsen, Ø.Ørbæk	S	2,125		<u>37</u>	40		
Valg 1844: sum		46,63		316			
gennemsnit		6,66		45			
Sør.Jensen, Kornum	S	12,875			<u>29</u>	<u>32</u>	35
Lars C.Rask, Kornum	S	9,125			<u>43</u>	46	
Ped.Andersen, Mjallerup	S	6,750			<u>37</u>	40	
Jens Nielsen, Ravnstrup	F	7,750			<u>37</u>	40	
Lars C.Jensen, V.Ørbæk	F	4,125			<u>31</u>	34	
Valg 1847: sum		53,13			265		
gennemsnit		7,59			38		
P.C.Sørensen, Ø.Ørbæk	S	4,500				<u>47</u>	50
J.P.Christensen, Tollerup	F	5,125				<u>38</u>	41
Valg 1850: sum		50,25				277	
gennemsnit		7,18				40	
Ax.Jørgensen, Kornum	S	3,750					<u>36</u>
J.C.Christiansen, Mjallerup	S	5,000					<u>27</u>
Marc.Andersen, Ravnstrup	S	3,875					<u>31</u>
Niels Jensen, V.Ørbæk	F	3,875					<u>42</u>
Valg 1853: sum		39,00					262
gennemsnit		5,57					37

I rubrikkerne under de anførte valgår er angivet medlemmernes (fyldte) alder. Understregning markerer nyvalg eller genvalg.

1) Th. Lund og Chr. V. Bøier (genvalgt 1847) udgik begge et års tid inde i valgperioden (gr. bortrejse, henh. dødsfald) og blev efter suppleringsvalg jan. 1849 erstattet af Søren Jensen, Kornum, og Peder Andersen, Mjallerup.

Bilag 3.02d. Valgte medlemmer af Kornum-Løgsted sogneforstanderskab 1855-1866. Hartkorn og alder

Navn	Hartkorn	Alder				
		1855	1858	1861	1864	1865
Søren Jensen, Kornum	12,875	<u>37</u>	40			
Chr. Jørgensen, Kornum	10,250	<u>50</u>	53			
Søren C.Eriksen, Ø.Ørbæk	1,375	<u>39</u>				
Hans Chr.Bøier, Løgsted	0,875	<u>30</u>				
Christoff.Nielsen, Mjallerup	4,250	<u>31</u>				
Marcus Andersen, Ravnstrup	3,875	<u>33</u>	36			
P.Jonathansen, Vormstrup	5,250	<u>38</u>	41			
Valg 1855: sum	38,75	258				
gennemsnit	5,54	37				
Jens Jensen, Ø. Ørbæk	0,750		50	53	55	
Smed J.C.Christens., Løg.	0,375		55	58	60	
Jac.Ludv.Hansen, Vormstr.	5,125		57	60	62	
Valg 1858: sum	38,50		332			
gennemsnit	5,50		47			
Sør.C.Christensen, Kornum	3,625			<u>31</u>	33	34
Anders Christensen, Korn.	3,125			<u>31</u>	33	34
Ul.r.Ingvardsen, Løgsted	5,750			<u>43</u>		
J.Pet.Christensen, Tollerup	5,125			<u>41</u>	44	45
Valg 1861: sum	23,88			317		
gennemsnit	3,41			45		
Th.Chr.Nielsen, Mjallerup	1,125				<u>29</u>	30
Valg 1864: sum	19,25				316	
gennemsnit	2,75				45	
N.S.Lassen, Smak Mølle	3,250					<u>33</u>
Jens N.Brøndum, Løgsted	4,875					<u>55</u>
Søren Jensen, Ravnstrup	8,500					<u>40</u>
Valg 1865: sum	29,63					271
gennemsnit	4,23					39

Valget i 1864 (19.marts) var et suppleringsvalg.

Valget i 1865, der afholdtes den 5. januar, var det ordinære valg, der efter loven skulle have været afviklet inden udgangen af 1864.

Bilag 3.02e. Valgte medlemmer af Årestrup-Gravlev-Buderup sogneforstanderskab 1841-1853

Navn	Selveje Fæste	Hart- korn	Alder					
			1841	1844	1847	1850	1853	
Anders Pedersen								
Ingversen, Ersted	S	4,625	<u>50</u>					
Chr. Christensen Otte,								
Torsted	F	3,875	<u>39</u>					
Chr. Eriksen, Tinbæk,								
Oplev	S	8,000	<u>33</u>					
Søren Johansen, Oplev	S	3,250	<u>40</u>					
Jens Nielsen, Oplev	S	1,000	<u>57</u>					
Peder Christensen Bach,								
Mastrup	F	4,000	<u>42</u>					
Laurs Ågård, Støvring	F	4,250	<u>47</u>					
Lauge Olsen, Støvring	F	3,875	<u>30</u>					
Peder Laursen Quist, Sørup	S	2,750	<u>28</u>	31				
Valg 1841: sum		35,63	366					
gennemsnit		3,96	41					
Søren Ingversen, Årestrup	S	3,375		<u>36</u> ¹				
Chr. Jensen Foldager,								
Gravlev	F	3,750		<u>42</u> ¹				
Jens Jensen Ingversen,								
Ersted	S	1,750		<u>37</u>				
Jens Sørensen Vestergård,								
Torsted	S	4,375		<u>31</u>	34			
Anders Nielsen Påske, Fløe	F	2,500		<u>48</u>				
Chr. Jacobsen, Gravlev	F	3,500		<u>53</u>	56			
Svenning Nielsen, Mastrup	F	3,750		<u>42</u>	45			
Jens Nielsen Hedemand,								
Støvring	F	3,875		<u>38</u>	41			
Valg 1844: sum		29,63		358				
gennemsnit		3,29		40				
Mourits Larsen, Stubberup	S	5,500			<u>41</u>			
Niels Krabsen, Årestrup	S	3,125			<u>31</u>	34		<u>37</u>
Niels Jensen, Fløe	F	2,875			<u>51</u>	54		
Jens Nielsen Binderup,								
Gravlev	F	3,375			<u>28</u>	31		
Anders Bertelsen, Sørup	S	2,875			<u>32</u>	35		
Valg 1847: sum		33,25			359			
gennemsnit		3,69			40			

Navn	Selveje Fæste	Hart- korn	Alder				
			1841	1844	1847	1850	1853
Niels Jensen, Røde Mølle	S	3,500				<u>41</u>	44
Lars Jensen Søndergård, Torsted	F	8,375				<u>34</u>	
Poul Jensen, Gravlev	F	3,500				<u>43</u>	46
Poul Christensen Asp, Mastrup	F	3,625				<u>31</u>	34
Anders Pedersen, Støvring	F	3,875				<u>42</u>	45
Valg 1850: sum		35,13				345	
 gennemsnit		3,90				38	
Lars Jensen Hyldgård, Årestrup	F	4,250					<u>41</u>
Jens Andersen Oustrup, Årestrup	S	3,125					<u>44</u> ²
Jens Jørgensen, Gravlev	F	3,625					<u>34</u>
Niels Nielsen, Oplev	F	4,500					<u>42</u>
Thomas Nielsen Binderup, Sørup	F	2,750					<u>44</u>
Valg 1853: sum		32,75				374	
 gennemsnit		3,64				42	

1) og 2) De pågældende var indvalgt ved suppleringsvalg henholdsvis i 1843 og 1853.

Bilag 3.02f. Valgte medlemmer af Årestrup-Gravlev-Buderup sogneforstanderskab 1855-1864

Navn	Selveje Fæste	Hart- korn	Alder			
			1855	1857s	1858	1861 1864
Rasmus Andersen Fynbo, Ersted	S	2,000	<u>48</u>	50		
Forpagter Secher, Torstedlund	S	33,875	<u>45</u>			
Lars Pedersen Rebild, Årestrup	F	1,250	<u>49</u>	51	52	
Peder Christoffersen, Oplev	S	3,875	<u>38</u>	40		
Anders Jensen, Oplev	S	3,750	<u>32</u>	34	35	
Proprietær F.A.B. Dahl, Buderup	S	31,375	<u>44</u>			
Anders Jensen Porsborg, Støvring	S	4,250	<u>48</u>	50		
Anders S. Søndergård, Støvring	F	3,875	<u>50</u>	52	53	
Anders Jensen Borup, Sørup	S	3,875	<u>50</u>	52	53	
Valg 1855: sum		88,13	404			
gennemsnit		9,79	45			
Jens Christensen Bertelsen, Torsted	S	1,250		<u>39</u>	40	
Anders Andersen, Gravlev	F	0,750		<u>46</u>		
Jens Nielsen Hedemand, Støvring	F	3,875		<u>51</u>	52	
Møller Peder P. Borup, Støvring	S	5,125		<u>40</u>	<u>41</u>	44
Valg 1857: sum		33,88		505		
gennemsnit		3,08		46		
Niels Krabsen, Stubberup	S	5,375			<u>42</u>	45 <u>48</u>
Jens Nielsen Krag, Årestrup	F	4,000			<u>41</u>	44
Jens Mortensen, Fløe	F	2,875			<u>37</u>	40
Jens Christensen Vittrup, Gravlev	S	3,375			<u>31</u>	34
Valg 1858: sum		38,63			477	
gennemsnit		3,51			43	

Navn	Selveje Fæste	Hart- korn	Alder			
			1855	1857s	1858	1861 1864
Søren Pedersen Rebild, Årestrup	S	0,000			<u>59</u>	62
Søren Ingversen, Årestrup	S	3,375			<u>53</u>	56
E. C. Borgen, Borup	F	3,750			<u>48</u>	51
Poul Jensen, Gravlev	S	3,500			<u>54</u>	57
Jens Christensen Winther, Støvring	S	3,875			<u>60</u>	63
Anders Bertelsen, Sørup	S	2,875			<u>46</u>	49
Valg 1861: sum		38,13			527	
gennemsnit		3,47			48	
Chr. Jensen Østergård, Ersted	S	3,625				<u>37</u>
Peder Justesen, Årestrup	S	4,125				<u>40</u>
Knud Nielsen Sverrig, Gravlev	S	3,625				<u>32</u>
Anders Pedersen, Støvring	S	3,875				<u>56</u>
Valg 1864: sum		38,00				551
gennemsnit		3,45				50

To personer, der sad i korte perioder efter suppleringsvalg uden at »overleve« næste ordinære valg, er ikke medtaget i opstillingen. Den ene, Søren Pedersen Rebild, blev senere (1861) ordinært valgt.

Bilag 3.03. Stemmeafgivning ved valget til Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab 1853 (eksempel)

Navn ejerlav sogn	Selv- eje/ fæste	Hart- korn tdr.	Al- der	Stemmer afgivet fra					
				Gun- derup	Nøv- ling	I alt	Selv- ejere	Fæ- stere	
C.Jelstrup,Visse	N	S	9-1	55	44	10	54	30	24
Chr.Christ.,Nøvl.	N	S	3-6	45	31	9	40	24	16
N.A.Rebild,Skovs.	G	S	4-1	46	29	10	39	25	14
N.J.Thorup,Fjell.	G	F	4-6	35	32	6	38	19	19
Sør.Madsen,Vårst	G	F	4-4	50	23	1	24	8	16
C.N.Rytter,Gistr.	N	S	4-6	49	12	9	21	12	9
And.Jensen,Nøvl.	N	S	3-6	53	13	6	19	11	8
Fr.Johanns.,Vårst	G	F	5-7	53	16	2	18	9	9
Jørg.C.Chrst.,Lu.	G	S	6-0	29	11	1	12	9	3
Jens C.Chrst.,Lu.	G	S	5-0	38	9	1	10	8	2
I alt			51-5	453	220	55	275	155	120
Heraf på egen gruppe					120	34		119	44
Gnsn. samtl. kandidater			5-1	45					
Gnsn. valgte			5-2	46					

Bilaget viser, hvorledes analysen af stemmeafgivningen ved de enkelte valg er foretaget. Ved det viste eksempel, valget 1853, deltog 55 af 108 vælgere eller 50,9% i valget. Da der skulle vælges fem medlemmer, fire ordinære og et supplerende, afgav hver aktiv vælger 5 stemmer.

Kilde: G-N valgprotokol 1847-1853, folketællinger 1845 og 1850 samt G-N matrikel 1844 (ajourført).

Bilag 3.04a. Gunderup-Nøvling. Stemmepercent ved almindelige valg 1855-1864 fordelt på sogne og vælgergrupper

Valg	Gunderup		Nøvling	
	1855	1858	1855	1858
Privileg. vælgere	50,0	53,3	33,3	28,6
Øvr.tidl. vælgere	37,8	44,4	26,3	23,5
Nye vælgere	10,8	4,3	4,8	1,5
I alt	25,3	22,7	12,4	9,2
Valg	1859s	1864	1859s	1864
Privileg. vælgere	26,7	67,3	7,1	64,3
Øvr.tidl. vælgere	13,9	45,7	5,9	68,8
Nye vælgere	2,6	13,4	1,5	18,9
I alt	10,1	31,3	3,1	32,7

Kilde: G-N valgprotokoller 1847-1874. Jf. bilag 3.05a.

Bilag 3.04b. Kornum-Løgsted. Stemmeprocent ved almindelige valg 1855-1865 fordelt på sogne og vælgergrupper

Valg	Kornum			Løgsted		
	1855	1858	1861	1855	1858	1861
Privileg. vælgere	42,9	37,5	57,1	42,1	55,6	66,7
Øvr.tidl. vælgere	11,1	66,7	27,3	0,0	27,3	10,0
Nye vælgere	0,0	14,3	2,9	5,0	12,2	13,3
I alt	9,3	28,9	15,1	15,2	25,7	26,0
Valg	1864s	1865		1864s	1865	
Privileg. vælgere	11,1	22,2		56,3	56,3	
Øvr.tidl. vælgere	10,0	50,0		8,3	16,7	
Nye vælgere	3,3	10,0		7,8	7,8	
I alt	6,1	20,4		17,7	19,0	

Kilde: K-L valgprotokol 1841-1908. Jf. bilag 3.05b.

Bilag 3.04c. Årestrup-Gravlev-Buderup. Stemmeprocent ved almindelige valg 1855-1864 fordelt på sogne og vælgergrupper

Valg	Årestrup		Gravlev		Buderup	
	1855	1857s	1855	1857s	1855	1857s
Privil. vælgere	23,1	0,0	37,5	12,5	44,0	20,0
Øvr.tidl. vælgere	21,4	7,1	40,9	17,4	28,6	14,3
Nye vælgere	3,4	1,7	3,1	3,2	16,1	9,7
I alt	11,1	3,0	21,0	9,7	28,6	14,3
Valg	1858	1864	1858	1864	1858	1864
Privil. vælgere	25,0	50,0	45,5	63,6	64,0	34,8
Øvr.tidl. vælgere	18,2	18,2	26,3	38,1	40,0	20,0
Nye vælgere	8,3	11,8	2,6	0,0	28,9	8,5
I alt	13,7	20,2	16,2	20,5	42,7	17,5

Kilde: Å-G-B forhandlingsprotokol 1855-1865 og valglister 1857 og 1858. Jf. bilag 3.05c.

s=suppleringsvalg.

*Bilag 3.05a. Gunderup-Nøvling. Oversigt over samtlige valg 1841-1866.
Antal vælgere/stemmeprocenter*

	I alt	Gun- derup sogn	Nøv- ling sogn	Selv- ejere	Fæ- stere	Priv. væl- gere	Øvr. gård- mænd	Nye væl- gere
1841	115/ 90,4	85/ 91,8	30/ 86,7	58/ 87,9	57/ 93,0			
1844	114/ 71,9	83/ 79,5	31/ 51,6	58/ 65,5	56/ 78,6			
1845s	115/ 47,0	84/ 53,6	31/ 29,0	59/ 45,8	56/ 48,2			
1847	114/ 49,1	85/ 54,1	29/ 34,5	58/ 43,1	56/ 55,4			
1850	109/ 40,4	81/ 46,9	28/ 21,4	54/ 35,2	55/ 45,5			
1853	108/ 50,9	79/ 55,7	29/ 37,9	57/ 54,4	51/ 47,1			
1855 a	291/ 21,0	194/ 25,3	97/ 12,4			58/ 46,6	56/ 33,9	177/ 8,5
1855 p	58/ 51,7	46/ 60,9	12/ 16,7	26/ 50,0	32/ 53,1			
1858 a	296/ 18,2	198/ 22,7	98/ 9,2			59/ 47,5	53/ 37,7	184 3,3
1859sa	296/ 7,8	198/ 10,1	98/ 3,1			59/ 22,0	53/ 11,3	184/ 2,2
1861 p	59/ 47,5	46/ 45,7	13/ 53,8	27/ 50,0	32/ 45,5			
1862sp	59/ 40,7	46/ 50,0	13/ 7,7	27/ 15,4	32/ 60,6			
1864 a	315/ 31,7	211/ 31,3	104/ 32,7			63/ 66,7	51/ 52,9	201/ 15,4
1866sp	59/ 50,8	46/ 54,3	13/ 38,5	27/ 63,0	32/ 40,6			

a=almindelig valg, p=privilegerede valg, s=suppleringsvalg

Kilde: G-N valgprotokoller 1841-1874, folketællinger 1840-1870, G-N matrikel 1844 (ajourført).

Bilag 3.05b. Kornum-Løgsted. Oversigt over samtlige valg 1841-1865.
Antal vælgere/stemmeprøcenter

	I alt	Kor- num sogn	Løg- sted sogn	Selv- ejere	Fæ- stere	Priv. væl- gere	Øvr. gård- mænd	Nye væl- gere
1841	41/ 70,7	16/ 62,5	25/ 76,0	32/ 75,0	9/ 55,6			
1844	48/ 52,1	18/ 61,1	30/ 46,7	35/ 57,1	13/ 38,5			
1847	49/ 49,0	17/ 52,9	32/ 46,9	35/ 51,4	14/ 42,9			
1849s	48/ 54,2	17/ 70,6	31/ 45,2	34/ 55,9	14/ 50,0			
1850	49/ 30,6	17/ 41,2	32/ 25,0	35/ 34,3	14/ 21,7			
1853	49/ 44,9	17/ 35,3	32/ 50,0	36/ 38,9	13/ 61,5			
1855a	109/ 12,8	43/ 9,3	66/ 15,2			26/ 42,3	16/ 6,3	67/ 3,0
1855p	26/ 30,8	7/ 57,1	19/ 21,1					
1858a	115/ 27,0	45/ 28,9	70/ 25,7			26/ 50,0	20/ 45,0	69/ 13,0
1861a	126/ 21,4	53/ 15,1	73/ 26,0			25/ 64,0	21/ 19,0	80/ 8,8
1864as	128/ 13,3	49/ 6,1	79/ 17,7			25/ 40,0	22/ 9,1	81/ 6,2
1865a	128/ 19,5	49/ 20,4	79/ 19,0			25/ 44,0	22/ 31,8	81/ 8,6

a=almindelige valg, p=privilegerede valg, s=suppleringsvalg

Fordelingen af det (kendte) samlede vælgertal for det almindelige valg i 1855 (109) på sogne og vælgergrupperne »Øvrige gårdmænd« og »Nye vælgere« kan være behæftet med en vis, men beskeden usikkerhed, da der ikke er bevaret en totalvalgliste for dette år.

Kilde: K-L valgprotokol 1841-1908, folketællinger 1840-1855, Slet herreds matrikel 1844, skøde- og panteprotokol for Løgstør birk samt Års og Slet herreder 1854-1857 (se Utrykte kilder).

Bilag 3.05c. Årestrup-Gravlev-Buderup. Oversigt over samtlige valg 1841-1864. Antal vælgere/stemmeprocenter

	I alt	Åre- strup sogn	Grav- lev sogn	Bude- rup sogn	Selv- ejere	Fæ- stere		
1841	91/ 85,7	31/ 77,4	30/ 93,3	30/ 86,7	36/ 97,2	55/ 78,2		
1843s	91/ 75,8	30/ 70,0	30/ 93,3	31/ 64,5	37/ 73,0	54/ 77,8		
1844	100/ 48,0							
1847	103/ 41,8	37/ 43,2	33/ 42,4	33/ 39,4	37/ 56,8	66/ 33,3		
1850	106/ 38,7	39/ 28,2	33/ 36,4	34/ 52,9	42/ 38,1	64/ 39,1		
1851s	106/ 44,3	39/ 51,3	33/ 27,3	34/ 52,9	42/ 40,5	64/ 46,9		
1853	105/ 21,9	40/ 12,5	33/ 24,2	32/ 31,3	40/ 30,0	65/ 16,9		
					Priv. væl- gere	Øvr. gård- mænd	Nye væl- gere	
1855a	224/ 18,8	99/ 11,1	62/ 21,0	63/ 28,6	46/ 37,0	57/ 29,8	121/ 6,6	
1855p	46/ 50,0	13/ 7,7	8/ 50,0	25/ 72,0				
1857as	225/ 8,0	100/ 3,0	62/ 9,7	63/ 14,3	46/ 13,0	58/ 12,1	121/ 4,1	
1857ps	46/ 10,9	13/ 0,0	8/ 12,5	25/ 16,0				
1858a	245/ 23,3	102/ 13,7	68/ 16,2	75/ 42,7	56/ 46,7	46/ 23,9	143/ 14,0	
1861p	51/ 74,5	20/ 80,0	9/ 66,7	22/ 72,7				
1864a	262/ 19,8	109/ 21,1	73/ 20,5	80/ 16,3	53/ 47,2	53/ 24,5	156/ 9,0	

a=almindelige valg, p=privilegerede valg, s=suppleringsvalg.

For 1844 er kun de samlede vælgere- og stemmetal kendt. I mangel af valgliste med det totale vælgertal 1864 er vælgertallet opskrevet fra 1858 med befolkningstilvæksten (fra 245 til 262).

Kilde: Å-G-B forhandlingsprotokoller 1841-1865, Å-G-B valglistes og stemmelister 1841-1853, 1857-1858, Hornum herreds matrikel 1844.

Bilag 3.06a. Gunderup-Nøvling. Oversigt over samtlige valg 1841-1866.
Favorisering af egne grupper

	Stemmer på eget sogn (%)		Stemmer på egen besidd.type (%)		Stemmer på egen socialgruppe (%)	
	Gunderup	Nøvling	Selvejere	Fæstere	Gårdmænd	Øvrige grupp.
1841	77,1	44,2	69,9	43,6		
1844	99,2	43,8	75,0	42,0		
1845s	95,6	77,8	96,3	18,5		
1847	51,6	47,5	58,0	37,1		
1850	80,3	25,0	35,5	73,0		
1853	54,4	61,8	76,8	36,7		
1855a	65,3	66,7			89,9	19,6
1855p	62,1	30,0	73,8	22,4		
1858a	75,6	27,8			99,5	4,2
1859as	100,0	0,0			–	–
1861p	70,5	40,0	70,8	36,0		
1862ps	78,3	100,0	100,0	80,0		
1864a	71,6	73,5			88,0	17,2
1866ps	20,0	100,0	100,0	0,0		

Kilde: som bilag 3.05a.

Bilag 3.06b. Kornum-Løgsted. Oversigt over samtlige valg 1841-1865.
Favorisering af egne grupper

	Stemmer på eget sogn (%)		Stemmer på egen besidd.type (%)		Stemmer på egen socialgruppe (%)	
	Kornum	Løgsted	Selvejere	Fæstere	Gårdmænd	Øvrige grupp.
1841	42,9	66,2	79,2	28,6		
1844	66,7	33,3	66,7	33,3		
1847	25,0	75,0	61,1	37,5		
1849s	50,0	50,0	89,5	28,6		
1850	66,7	33,3	66,7	33,3		
1853	25,0	75,0	75,0	25,0		
1855a	33,3	66,7			66,7	33,3
1855p	50,0	50,0				
1858a	33,3	66,7			53,0	51,9
1861a	50,0	50,0			100,0	0,0
1864as	0,0	100,0			100,0	0,0
1865a	33,3	66,7			87,0	14,3

Kilde: som bilag 3.05b.

Bilag 3.06c. Årestrup-Gravlev-Buderup. Oversigt over samtlige valg 1841-1864. Favorisering af egne grupper

	Stemmer på eget sogn (%)			Stemmer på egen besiddelsestype (%)		Stemmer på egen socialgruppe (%)	
	Årestrup	Gravlev	Buderup	Selv- ejere	Fæ- stere	Gård- mænd	Øvrige grupper
1841	37,8	35,8	34,6	61,9	34,6		
1843s	74,6	44,0	0,0	61,5	34,8		
1847	52,5	40,0	21,5	59,0	40,0		
1850	58,2	21,7	38,9	23,5	76,7		
1851s	100,0	0,0	0,0	100,0	0,0		
1853	25,0	50,0	25,0	29,5	72,9		
1855a	56,8	36,5	48,6			96,3	3,1
1855p	20,0	40,0	57,8				
1857as	83,3	41,7	44,4			67,9	37,5
1857ps	–	0,0	50,0				
1858a	69,2	41,7	50,6			89,7	7,8
1861p	46,9	33,3	46,9				
1864a	66,7	34,7	32,9			100,0	0,0

Kilde: som bilag 3.05c.

Bilag 3.07a. Gunderup-Nøvling. Gennemsnitlig gårdstørrelse i kommunens ejerlav 1844 i hartkorn (tønder-skæpper)

Gunderup sogn		Nøvling sogn	
Gunderup (5)	7-3	Nøvling (14)	3-6
Oppelstrup (9)	4-2	Gultentorp (2)	4-1
Lundby (8)	4-6	Visse (7)	6-2
Skovstrup (7)	4-1	Gistrup (6)	3-5
Torderup (10)	3-7	Lundegårde (2)	3-0
Vårst (19)	4-4	Sæderup (3)	4-3
Fjellerad (17)	4-4		
Håls (11)	5-2		
Flamsted (3)	7-1		
Sogn i alt	4-6	Sogn i alt	4-2

Antal gårde i de enkelte ejerlav i parentes.

Kilde: G-N matrikel 1844.

Bilag 3.07b. Kornum-Løgsted. Gennemsnitlig gårdstørrelse i kommunens ejerlav 1844 i hartkorn (tønder-skæpper)

Kornum sogn			Løgsted sogn		
Kornum	8 gde	6-6	Løgsted	11 gde	5-2
Øster Ørbæk	10 gde	3-6	Mjallerup	11 gde	3-3
			Ravnstrup	4 gde	5-3
			Tollerup	1 gde	5-1
			Vester Ørbæk	3 gde	4-1
			Vormstrup	3 gde	4-7
Sogn i alt	18 gde	5-1	Sogn i alt	33 gde	4-5

Kilde: Slet herreds matrikel 1844.

Bilag 3.07c. Årestrup-Gravlev-Buderup. Gennemsnitlig gårdstørrelse i kommunens ejerlav 1844 i hartkorn (tønder-skæpper)

Årestrup sogn		Gravlev sogn		Buderup sogn	
Stubberup og Ersted (10)	4-2	Borup (2)	3-4	Buderup (3)	1-2
Foldager (1)	1-1	Fløe (5)	2-4	Juelstrup (1)	9-1
Røde Ml. (1)	3-4	Gravlev(15)	3-1	Mastrup (3)	3-6
Torsted (7)	4-3	Oplev (12)	3-1	Støvring (16)	3-7
Årestrup (21)	3-2			Søgård (1)	2-5
				Sørup (11)	3-0
Torstedlund (1)	33-7			Buderupholm (1)	29-1
Sogn i alt	3-5	Sogn i alt	3-0	Sogn i alt	3-4

Antal gårde i de enkelte ejerlav i parentes.

Godserne Torstedlunds og Buderupholms hovedgårdstilliggende er ikke medregnet i sognegennemsnittene.

Kilde: Matrikel 1844 og Å-G-B fattigligning 1845.

Bilag 3.08a. Kornum-Løgsted. Stemmepercent for selvejere og fæstere 1841-1853

Valg	Kornum		Løgsted		I alt	
	Selvej. (14-16)	Fæstere (2)	Selvej. (18-21)	Fæstere (7-12)	Selvej. (32-37)	Fæstere (9-14)
1841	64,3	50,0	83,3	57,1	75,0	55,6
1844	56,3	100,0	57,9	27,3	57,1	38,5
1847	53,3	50,0	50,0	41,7	51,4	42,9
1849s	66,7	100,0	47,4	41,7	55,9	50,0
1850	40,0	50,0	30,0	16,7	34,3	21,7
1853	40,0	0,0	38,1	72,7	38,9	61,5
1841-1853	53,3	58,3	50,4	41,3	51,7	44,2

Kilde: Slet herreds matrikel 1844 og K-L valgprotokol 1841-1908.

Bilag 3.08b. Årestrup-Gravlev-Buderup. Stemmepercent for selvejere og fæstere 1841-1853

Valg	Årestrup		Gravlev		Buderup		I alt	
	Selv- ejere (18-22)	Fæ- stere (11-18)	Selv- ejere (5-9)	Fæ- stere (24-28)	Selv- ejere (13-15)	Fæ- stere (16-19)	Selv- ejere (36-45)	Fæ- stere (52-62)
1841	94,4	53,8	100,0	92,0	100,0	76,5	97,2	78,2
1843s	78,9	54,5	80,0	96,0	66,7	62,5	74,4	76,9
1847	61,9	18,8	40,0	42,9	53,3	27,8	56,1	32,3
1850	45,5	5,9	11,1	45,8	40,0	63,2	37,0	40,0
1851s	50,0	52,9	33,3	25,0	40,0	63,2	43,5	45,0
1853	22,7	0,0	22,2	25,0	42,9	22,2	28,9	16,7
1841- 1853	57,3	28,3	40,5	54,7	56,3	52,3	54,2	47,0

s = suppleringsvalg

Kilde: Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855, Å-G-B valg- og stemmelister 1841-1853 samt Hornum herreds matrikel 1844.

Bilag 3.09. Mandaternes fordeling på ejerlav i to kommuner i valgperioderne 1842-1855

Kornum- Løgsted	1842	1845	1848	1849	1851	1854
	-44	-47	-49	-50	-53	-55
Kornum	2	2	2	2	2	2
Ø. Ørbæk	0	1	1	1	1	1
Løgsted	2	2	1	1	0	0
Mjallerup	1	0	0	1	1	1
Ravnstrup	1	1	2	1	1	1
Tollerup	0	0	0	0	1	1
V. Ørbæk	0	0	1	1	1	1
Vormstrup	1	1	0	0	0	0

Årestrup- Gravlev-Buderup	1842	1843	1845	1848	1851	1852	1854
	-43	-44	-47	-50		-53	-55
Ersted,Stub.	1	0	1	1	0	1	0
Røde Mølle	0	0	0	0	1	1	1
Foldager	0	0	0	0	0	0	0
Torsted	1	1	1	1	1	0	0
Torstedlund	0	0	0	0	0	0	0
Årestrup	0	2	1	1	1	1	2
Borupgårde	0	0	0	0	0	0	0
Flø	0	0	1	1	1	1	0
Gravlev	0	1	2	2	2	2	2
Oplev	3	2	0	0	0	0	1
Buderupholm	0	0	0	0	0	0	0
Mastr.,Julstr.	1	1	1	1	1	1	1
Støvring	2	1	1	1	1	1	1
Sørup,Søgård	1	1	1	1	1	1	1

NB. Godserne Torstedlund og Buderupholm var fødte medlemmer af sogneforstanderskabet.

Kilde: K-L valgprotokol 1841-1908 og Å-G-B forhandlingsprotokol 1841-1855.

Bilag 3.10. Gennemsnitsalder ved ordinære valg 1855-1866

Gunderup-Nøvling

Valg	Vælgere	Akt.vælgere	Kandidater	Valgte
1855a	47,7 ¹	46,4	46,3	54,0
1855p	48,1	45,4	44,6	44,2
1858a		46,1	44,9	45,0
1861p	44,9	44,8	45,1	51,6
1864a		43,7	43,9	39,0

Kornum-Løgsted

Valg	Vælgere	Akt.vælgere	Kandidater	Valgte
1855a		44,1	36,4	33,3
1855p	48,0	43,3	37,8	39,5
1858a	49,3 ²	44,9	45,4	54,0
1861a		44,4	40,5	48,5
1865a		51,8	44,4	42,7

Årestrup-Gravlev-Buderup

Valg	Vælgere	Akt.vælgere	Kandidater	Valgte
1855a	45,1 ³	44,2	43,3	44,8
1855p	44,4	41,7	41,4	45,0
1858a		45,9	43,9	38,4
1861p	47,8	48,7	48,6	53,3
1864a		47,5	45,5	42,6

a=almindelige valg, p=privilegerede valg.

1. Gennemsnitsalderen er beregnet for 307 potentielle vælgere ved valget i 1855. Aldersoplysningerne bygger på folketællingen 1855.
2. Gennemsnittet bygger på valgprotokollens aldersoplysninger omfattende 113 vælgere.
3. Gennemsnitsalderen er beregnet på grundlag af aldersoplysninger for 225 almindelige vælgere i valgliste fra juli 1857 (der ikke er verificeret).

Kilde: Folketællinger 1855-1870, G-N valgprotokol 1855-1874, K-L valgprotokol 1841-1908, Å-G-B forhandlingsprotokol 1855-1865 og valgliste 1857.

Bilag 5.01. Offentlige biveje i Nøvling sogn 1842-1867

Regulativ 1867 nr.	Vejstrækning	Vej- længde km	Grund- forbedr. /grus år	Ind- grøftn. /plan. år	Kilde- dato (G-N forh.)
F 26	Nøvling-Ålb./Hadsund landevej (Gistr. Ml.)	3,4		1848	8/2 48
F 27	Gug vase-Visse- Gultentorp	3,3		1846- 1850	15/11 42 28/12 45 3/8 47 10/4 50
	Gultentorp-Nøvling	1,1		1845- 1846 1848	28/12 45 4/12 46 15/4 47
F 28	Nøvling-Sæderup- Lundby skel	1,6	1848		4/12 46
F 29	Nøvling- Oppelstrup skel	2,3		1847 1853	12/8 45 4/8 46 8/4 47 7/4 53
F 30	Nøvling-Lundegårde- Gistrup	3,4		1844 1849- 1850	28/12 45 13,15/4, 3/8 47 2/11 49 10/4 50 23/8 54
F 31	Gultentorp-Poulstrup	0,6	1848		4/12 46
F 32	Nøvling-Pederstr.skel	1,8			
F 33	Sæderup- Nøvl./Gistr.Ml.vejen	2,0		1844- 1846	10/2 44 28/12 45
F 34	Sæderup- Nøvl./Gunderup vejen	1,3		1856	21/4 54 12/2 55 7/4 56

Bivejene er opstillet efter den officielle liste (regulativet) over biveje i Ålborg amt i 1867 (Ålb. amtsråds forhandl. 28/2 1867, 10). En af vejene er af praktiske grunde delt op i to dele. Vejlængderne beror på en opmåling, sogneforstanderskabet lod foretage i 1853 (G-N forhandl. 7/4 1853), suppleret med enkelte mål fra geodætiske kort.

Årstallene for vejforbedringerne kan være usikre, for så vidt som kun beslutningstidspunkterne er kendt.

De anførte kildehenvisninger omfatter ikke alle kildesteder vedrørende de pågældende veje, men primært dem, der oplyser om initiativet til og karakteren af vejarbejderne. Vejprojekterne kan i de fleste tilfælde følges mere udførligt gennem Gunderup-Nøvling forhandlingsprotokoller.

Centralt supplerende materiale er amtsrådssagerne og en lommebog »Vejvæsen« 1845-46 (formentlig amtmandens) i Ålborg stiftamts arkiv.

Bilag 5.02. Offentlige biveje i Gunderup sogn 1842-1867

Regulativ 1867 nr.	Vejstrækning	Vej- længde km	Grund- forbedr./ grus år	Ind- grøftn./ plan. år	Kilde- dato (G-N forh.)
L 22	Gunderup-Vårst	2,4	1846- 1847		4-5/5 1847 ¹
L 23	Gunderup-Torderup	2,6		1856	1/4 56
L 24	Gunderup- Nøvling skel	2,4	1853/ 1858		3/6 51 7/4 53 9/2 57 23/4 58
L 25	Gunderup-Mjels (Fer- slev skel)	3,8	1856/ 1861		1/4 56 9/6 56 8/4 61
L 26	Fjellerad-Vårst	2,8	1854		21/4 54
L 27	Fjellerad-Håls bro	3,7			6/4 53
			1853/ 1859/ 1861		21/4 54 15/2 59 8/4 61
L 28	Håls-Lindenberg	0,8			
L 29	Håls bro-Flamsted	1,6	1846?		som L 22 13/12 58 15/2 59
			1859?		
L 30	Flamsted-Volsted skel	1,7		1862	7/4 62
L 31	Flamsted-Gunderup/ Mjels vejen	2,5			5/8 51 18/4 55 6/8,8/8, 17/8 60
L 32	Flamsted-Mjels skel	1,6		1860 1862	7/4 62
L 33	Oppelstr.-landevejen	1,0			
L 34	Vårst-Gudum bro	1,6	1854		21/4 54
L 35	Gudum bro-Torderup- Skovstrup	3,1	1854		21/4 54
	Skovstrup-landevejen	2,0	1847/ 1855		som L 22 4/12 54 18/4 55
L 36	Skovstrup-Lundby	1,5	1854		21/4 54
L 37	Lundby-Sæderup skel	1,0	1848?		4/12 46
				1852	5/10 52
L 39	Ålb./Hadsund landev. (Lundby teglværk)- Romdrup bro	0,9	1852/ 1863		3/6 51 20/7 52 ² 22/4 63

Bivejene er opstillet efter den officielle liste (regulativet) over biveje i Ålborg amt i 1867 (Ålb. amtsråds forhandl. 28/2 1867, 10). En af vejene er af praktiske grunde delt op i to. Den udeladte L 38 er identisk med F 34 på bilag 5.01. Vej længderne er opmålt fra geodætiske kort.

Årstallene for vejforbedringerne gælder ofte sogneforstanderskabets beslutning, idet tidspunktet for færdiggørelsen i reglen ikke meddeles.

De anførte kildehenvisninger omfatter ikke alle kildesteder vedrørende de pågældende veje, men primært dem, der oplyser om initiativet til og karakteren af vejarbejdet. Vejprojekterne kan i de fleste tilfælde følges mere udførligt gennem kommunens forhandlingsprotokoller.

Centralt supplerende materiale er amtsrådssagerne i Ålborg stiftamts arkiv (specielt Ålb. stiftamt. Amtsrådssag 187/1845).

1. Ålb. amtsråds forhandl. 4-5/5 1847.

2. Ålborg Stiftstidende 21/7 1852.

Bilag 5.03. Spand- og gangdage i alt præsteret til Gunderup-Nøvling kommune 1859-1867

	Skolevæsen		Fattigvæsen		Vejvæsen		Andet		I alt	
	S.	G.	S.	G.	S.	G.	S.	G.	S.	G.
1842	18	79	6	4	220	754			244	837
1843	38	84	16	5						
1844	41	156	0	20	175	250			216	426
—										
1859	62	144	65	30	154	310			281	484
1860	16	55	17	0	260	1213	74		367	1268
1861	42	97	35	22	220	150			297	269
1862	69	103	42	73	144	417	18		273	593
1863	16	29	21	3	112	72			149	104
1864	25	77	52	4	10	102	21	84	108	267
1865	16	55	44	9	174	370			234	434
1866	28	48	49	0	154	273		599	231	920
1867	30	47	12	28	167	290		587	209	952

Om de anførte dage under rubrikken »Andet« oplyses det for året 1864, at både spanddage og gangdage er præsteret i anledning af ildebrand. De store antal gangdage i 1866 og 1867 er anvendt til snekastning.

Kilde: 1842-1844. Skole- og fattigvæsen: Rentekammeret. Tabelkommissionen. Beregning af skatter og afgifter 1842-1844 (RA).

Vejvæsen: Tallene er konstruerede (se bilag 7.05 note 1 og 2).

1859-1867. Regnskabsindberetninger til Det statistiske Bureau.

Bilag 7.01. Ligning i varer til Gunderup-Nøvling fattigvæsen

	Rug		Tørv		Byg		I alt i rdl
	tdr-skp	=rdl	læs	=rdl	tdr-skp	=rdl	
1842	30-1	151	24	8	44-0	116	275
1843	30-3	109		12	44-3	127	248
1844	30-5	101		15	44-6	115	231
1845	31-0	164		19	42-2	130	313
1846	37-2	246		23	53-4	214	483
1847	40-5	191		26	55-2	200	417
1848	40-7	127		30	55-6	142	299
1849	40-7	117		34	40-7	97	248
1850	18-1	66		37	18-1	46	149
1851	37-0	258		41	55-1	206	505
1852	37-3	187		44	55-4	204	435
1853	37-2	313		48	30-4	165	526
1854	37-2	233		52	18-5	82	367
1855	37-2	350		55	37-2	229	634
1856	37-2	238		59	37-2	199	496
1857	37-2	188		63	37-2	169	420
1858	37-2	170		66	37-2	142	378
1859	32-5	162	30	70	32-5	164	396
1860	32-5	171	35	73	32-5	172	416
1861	35-3	260	36	69	35-3	166	495
1862	35-2	187	35	71	35-2	142	400
1863	44-2	208	45	99	44-2	159	466
1864	44-7	176	45	97	44-7	144	417
1865	35-2	218	45	98	35-2	165	481
1866	35-2	189	50	112	35-2	171	472
1867	35-2	326	60	148	35-2	207	681

Kilde: G-N fattigligninger 1842-1867 (kornbeløbene), regnskabsindberetninger 1859-1867 (tørv).

Kornbeløbene er omregnet til penge efter gældende kapitelstakster (se bilag 7.11), tørvebeløbene 1859-1867 efter regnskabsindberetningen til Stat. Bureau (Kommuneregnskaber 1859-1867). Såvel tørveydelse som -pris 1842 stammer fra indberetning til Tabelkommissionen (Beregninger over skatter og afgifter 1842-1844)(RA).

Fattigleverancerne af tørv mellem 1842 og 1859 er ikke kendt; de ansatte værdier (kursiveret) er fremkommet ved lineær interpolation mellem beløbene for de to år.

Bilag 7.02. Samlet ligning til Gunderup-Nøvling fattigvæsen

	Værdi af varer i rdl	Penge- lig- ning rdl	Varer + penge i alt i rdl	Gang-/spanddage (arbejdspræst.)		I alt inkl. arbejde i rdl
				antal	=rdl	
1842	275	76	351	4/6	7	358
1843	248	78	326	5/16	18	344
1844	231	80	311	20/0	7	318
1845	313	107	420			
1846	483	156	639			
1847	417	278	695			
1848	299	410	709			
1849	248	380	628			
1850	149	236	385			
1851	505	161	666			
1852	435	275	710			
1853	526	296	822			
1854	367	308	675			
1855	634	318	952			
1856	496	279	775			
1857	420	271	691			
1858	378	501	879			
1859	396	509	905	30/65	153	1.058
1860	416	719	1.135	0/17	35	1.170
1861	495	741	1.236	22/35	86	1.322
1862	400	696	1.096	73/42	133	1.229
1863	466	742	1.208	3/21	47	1.255
1864	417	738	1.155	4/52	116	1.271
1865	481	642	1.123	9/44	103	1.226
1866	472	592	1.064	0/49	109	1.173
1867	681	705	1.386	28/12	44	1.430

Kilde: Generelt G-N fattigligninger 1842-1867. Varebeløbene jf. bilag 7.01. Gang- og spanddagene 1842-44 er taget fra indberetninger til Tabelkommissionen (Beregninger over skatter og afgifter 1842-1844), 1859-67 fra Regnskabsindberetninger 1859-67.

Omregningen af gang- og spanddage til rdl. bygger på oplysninger fra Ålb. amtsråds forhandl. 21/6 1849,1, henh. fra Stat. Bureau (Kommuneregnskaber 1859-1867) (se bilag 7.11).

I de kursiverede tal indgår for en mindre del beregnede beløb (se bilag 7.01).

Bilag 7.03. Ligning i varer til Gunderup-Nøvling skolevæsen

	Værdi af 30 tdr rug i rdl	Værdi af 50 tdr byg i rdl	Værdi af korn i alt i rdl	18 lpd.ost 640 lpd. hø 960 lpd. halm 165 læs tørv	I alt værdi af varer i rdl
1842	150	131	281	161	442
1843	108	143	251	181	432
1844	99	129	228	202	430
1845	158	154	312	223	535
1846	198	199	397	243	640
1847	141	181	322	264	586
1848	93	128	221	284	505
1849	86	119	205	305	510
1850	110	128	238	326	564
1851	209	186	395	346	741
1852	150	183	333	367	700
1853	252	270	522	387	909
1854	188	220	408	408	816
1855	282	307	589	428	1.017
1856	192	267	459	449	908
1857			0	469	469
1858			0	490	490
1859			0	500	500
1860			0	573	573
1861			0	554	554
1862			0	556	556
1863			0	563	563
1864			0	570	570
1865			0	688	688
1866			0	650	650
1867			0	678	678

Kilde: G-N skoleligninger 1842-1867 (kornbeløbene), Tabelkommissionen. Beregninger over skatter og afgifter 1842 og Regnskabsindberetninger 1859-1867 (øvrige varer).

Kornbeløbene er omregnet til penge efter gældende kapitelstakster, de øvrige varer efter oplysninger til Stat. Bureau (Kommuneregnskaber 1859-1867) (se bilag 7.11), henholdsvis de pågældende beregninger fra 1842. Netop dette år ydedes der 176 læs tørv og ingen ost.

Mængder og priser på varer ud over korn leveret mellem 1842 og 1859 er ikke kendt; de ansatte værdier (kursiveret) er fremkommet ved interpolation mellem beløbene for de to år.

Bilag 7.04. Samlet ligning til Gunderup-Nøvling skolevæsen

	Værdi	Penge-	Varer	Gang-/spanddage		I alt inkl. arbejde i rdl
	af varer i rdl	lig- ning rdl	+ penge i alt i rdl	(arbejdspræst.) antal	=rdl	
1842	442	410	852	79/18	42	894
1843	432	430	862	84/38	62	924
1844	430	510	940	156/41	87	1.027
1845	535	424	959			
1846	640	562	1.202			
1847	586	670	1.256			
1848	505	630	1.135			
1849	510	609	1.119			
1850	564	559	1.123			
1851	741	557	1.298			
1852	700	581	1.281			
1853	909	790	1.699			
1854	816	1.106	1.922			
1855	1.017	1.109	2.126			
1856	908	1.122	2.030			
1857	469	1.814	2.283			
1858	490	1.611	2.101			
1859	500	1.616	2.116	144/62	207	2.323
1860	573	1.876	2.449	55/16	63	2.512
1861	554	1.943	2.497	97/42	143	2.640
1862	556	2.129	2.685	103/69	209	2.894
1863	563	1.927	2.490	29/16	50	2.540
1864	570	1.777	2.347	77/25	95	2.442
1865	688	1.832	2.520	55/16	65	2.585
1866	650	1.835	2.485	48/28	88	2.573
1867	678	1.944	2.622	47/30	97	2.719

Kilde: Generelt G-N skoleligninger 1842-1867 jf. bilag 7.03. Gang- og spanddage-
ne 1842-44 er taget fra Tabelkommissionen. Beregninger over skatter og afgifter
1842-1844, 1859-67 fra Regnskabsindberetninger 1859-1867.

Omregningen af gang- og spanddage til rdl. bygger på oplysninger fra Ålb. amts-
råds forhandl. 21/6 1849,1, henh. fra Stat. Bureau (Kommuneregnskaber 1859-
1867) (se bilag 7.11).

I de kursiverede tal indgår for en mindre del beregnede beløb (se bilag 7.03).

Bilag 7.05. Ligning til Gunderup-Nøvling vejevæsen

	Pengeligning			Gang-/spandddage (arbejdspræst.)		I alt inkl. arbejde i rdl
	Gun- derup rdl	Nøv- ling rdl	I alt rdl	antal	= rdl	
1842	0	0	0	754/220 ¹	471 ³	471
1843	38	5	43			
1844	0	0	0	250/175 ²	258 ³	258
1845	0	0	0			
1846	6 ⁴	1 ⁴	7			
1847	55 ^B	38 ^B	93 ⁵			
1848	0	0	0 ⁶			
1849	0	0	0 ⁶			
1850	0	0	0 ^R			
1851	36 ^R	0 ^R	36 ⁷			
1852	147	38	1.020			
	+835 ⁸					
1853	0	0	0 ^R			
1854	367	125	492			
1855	0	0	0 ⁹			
1856	443 ^R	150 ^R	593			
1857	342 ^B	118 ^B	460 ¹⁰			
1858	152	53	205			
1859	190	13	203	310/154	487	690
1860	221 ^B	28 ^B	249 ^{S11}	1.213/260	1.196	1.445
1861	183 ^B	54 ^B	237 ^{S12}	150/220	545	782
1862	183 ^R	53	236 ¹³	417/144	548	784
1863	107	26	133 ¹³	72/112	279	412
1864	41	14	55 ¹⁴	102/10	75	130
1865	158 ^R	0 ^R	158 ^{S15}	370/174	584	742
1866	183 ^R	104 ^R	287 ^{S15}	273/154	488	775
1867	57	26	83 ^{S16}	290/167	557	640

Kilde: Generelt G-N vej- og kommuneligninger 1843-1867, alternativt er de indgåede ligningsbeløb fra G-N vej- og kommuneregnskaber 1843-1866 anvendt. Bedømt ud fra år, hvor hvor både ligning og regnskab er bevaret, er forskellene på de to beløb ubetydelige.

- R ved et beløb markerer, at der er tale om det indkomne ligningsbeløb ifølge årets regnskab,
- B betyder, at beløbene i mangel af såvel ligning som regnskab er beregnede på grundlag af de besluttede ligningsfaktorer, og
- S er anført ved beløb, der kendes fra kommunens indberetninger til Statistisk Bureau.

Noter i øvrigt:

1. På grundlag af indberettede tal for det samlede vejarbejde i Ålborg amt 1842 (Tabelkommissionen 1842) er gennemsnitstal for amtet overført på Gunderup-Nøvling. Reduktionen fra det samlede vejarbejde til bivejsarbejdet er sket ved at benytte de kendte relationer for Gunderup sogn i 1844 (se efterfølgende note). Tallene giver således ikke det virkelige omfang af gang- og spanddagsarbejdet i Gunderup-Nøvling, men med en vis tilnærmelse det gennemsnitlige omfang for en kommune på Gunderup-Nøvlings størrelse i Ålborg amt.
2. Kendte minimumstal for Gunderup sogn (omfattende juni måned) (Ålb. amtsråds journal nr. 64/1844) er ekstrapoleret til Nøvling sogn.
3. Omregningen af gang- og spanddage til penge bygger på Ålborg amtsråds opgivelser 1849 om den gennemsnitlige dagløn for en daglejer i de foregående ti år. En sådan gangdag blev ansat til 32 skilling for sommerarbejde (Ålb. amtsråds forh. 21/6 1849,1). Spanddagen er her traditionelt ansat til en værdi af tre gangdage, dvs. 96 sk. eller 1 rdl.
4. Beløbene andrager ikke ligning, men indtægt ved gave og salg (se vej- og kommuneregnskab 1846 og bilag 7.07).
5. 1847-tallene er beregnet ud fra ligningsfaktorerne: Gunderup 12 sk., Nøvling 24 sk. pr. td.htk. (G-N forhandl. 16/12 1847). Soggenes skatskyldige hartkorn var henh. 440 og 150 td.htk. (jf. G-N vejligning 1852).
6. Der foretoges næppe ligning til vejvæsenet i krigsårene 1848 og 1849. Om 1850 ved vi, at der ikke blev udskrevet vejskat (G-N vej- og kommuneregnskab 1850).
7. Den besluttede ligning på 8 sk. pr. td.htk. til kommunekassen (G-N forhandl. 2/12 1851) er ifølge G-N vej- og kommuneregnskab 1851 kun opkrævet for Gunderup sogns vedkommende og her tilgæet sognets vejkasse.
8. De 835 rdl. andrager et beløb, som kommunen måtte udrede til en fælleskommunal vej fra Lundby i Gunderup sogn til nabosognet Romdrup (G-N forhandl. 1/12 1852. Se i øvrigt 5.1.4). Regnskabet for den pågældende vej (ikke bevaret) holdtes uden for det ordinære regnskab.
9. Der opkrævedes ikke pengeskatter til vej- og kommunevæsenet i 1855. Ligningen i december 1855 (G-N forhandl. 19/12 1855) kom til at gælde for 1856. Formentlig fordi man i højere grad var gået over til betalt vejarbejde efter licitation (se 5.1.10), gik man over til at ligne forud, hvad man ikke tidligere havde gjort, og 1855 blev sprunget over.
10. Den benyttede ligningsfaktor i 1857 var 4 mk. 8 sk. pr. td.htk. for begge sogne (G-N forhandl. 8/12 1856).
11. De benyttede ligningsfaktorer for 1860 var pr. td.htk. 3 mk. 8 sk. for Gunderup og 2 mk. for Nøvling sogn. S-markeringen viser, at totalbeløbet stemmer overens med det til Statistisk Bureau indberettede ligningsbeløb (Regn-

skabsindberetning 1860). De anførte beløb er reduceret med de summer, for hvilke kirkearbejdet var blevet afløst (se 5.2.13), i alt 70 rdl. (Gunderup 45, Nøvling 25 rdl.). Disse summer blev 1860 og enkelte andre år temmelig misvisende afholdt af vejkkasserne og er følgelig overført til kommunekassen (se bilag 7.06).

12. Den ligningsfaktor, der er anvendt ved beregningen, var for 1861 3 mk. pr. td.htk. for hele kommunen. I øvrigt som 1860 (se note 11).
13. 1862- og 1863-beløbene er reduceret med afløsningssummerne for kirkearbejde, årligt 70 rdl. (se note 11).
14. I krigsåret 1864 indberettede kommunen sin ligning til vejkkasserne og til kommunekassen som et samlet beløb på 204 rdl. (Regnskabsindberetning 1864). Af dette er her anført 55 rdl. som vejjæsenets (= de indberettede udgifter til vejene), og dette beløb er igen fordelt forholdsvis på de to sogne efter deres hartkorn.
15. For både 1865 og 1866 er der foretaget en reduktion af ligningsbeløbene med 70 rdl. for afløsning af kirkearbejde (se note 11). Begge år er der overensstemmelse mellem de bevarede regnskabs totalbeløb og indberetningerne til Statistisk Bureau (Regnskabsindberetninger 1865 og 1866).
16. Af det beløb på 331 rdl., som angiveligt er lignet til vejkkasserne (G-N vejligning 1867), er ifølge regnskabsindberetning 1867 kun 83 rdl. gået til vejene, mens resten er tilført kommunekassen (se i øvrigt bilag 7.06 note 10). Fordelingen på Gunderup og Nøvling er sket efter de vedtagne ligningsfaktorer, 3 mk., henh. 4 mk. pr. td.htk. (G-N vejligning 1867).

Bilag 7.06. Samlet ligning til Gunderup-Nøvling vej- og kommunevæsen

	Pengeligning			Gang-/spanddage i penge			I alt inkl. arbejde i rdl
	Vej- væsen rdl	Kommu- nevæs. rdl	I alt rdl	Vej- væsen i rdl	Komm. væsen i rdl	I alt rdl	
1842	0	0 ¹	0	471		471	471
1843	43	7 ²	50				
1844	0	0 ^R	0	258		258	258
1845	0	0 ¹	0				
1846	7	34 ³	41				
1847	93	0 ¹	93				
1848	0	50 ⁴	50				
1849	0	0 ⁴	0				
1850	0	0 ^R	0				
1851	36	0 ^R	36				
1852	1.020	51 ^R	1.071				
1853	0	230 ^R	230				
1854	492	100	592				
1855	0	0 ⁵	0				
1856	593	125 ^R	718				
1857	460	130 ⁶	590				
1858	205	105	310				
1859	203	93	296	487	0	487	783
1860	249	166 ^{B8}	415	1.196	153	1.349	1.764
1861	237	169 ^{B8}	406	545	0	545	951
1862	236	222 ⁸	458	548	40	588	1.046
1863	133	223 ⁸	613	279	0	279	892
		+257 ⁷					
1864	55	302 ^{S9}	357	75	90	165	522
1865	158	70 ^{R8}	228	584	0	584	812
1866	287	430 ^{R8}	717	488	318	806	1.523
1867	83	249 ^{S10}	332	557	349	906	1.238

Kilde: Generelt G-N vej- og kommuneligninger 1843-1867, alternativt er de indkomne ligningsbeløb ifølge G-N vej- og kommuneregnskaber anvendt. Tallene i kolonnerne for vejvæsen er overført fra bilag 7.05.

R ved et beløb markerer, at beløbet er taget fra regnskabet,

B betyder, at beløbet er beregnet ud fra de vedtagne ligningsfaktorer, og

S er anført ved beløb, der af kommunen er indberettet til Statistisk Bureau.

Noter i øvrigt:

1. Der er temmelig sikkert ikke foretaget nogen ligning til kommunekassen 1842, 1845 og 1847. For det sidste års vedkommende se G-N forhandl. 5/10 og 10/12 1847. Se i øvrigt bilag 7.07.
2. Fordelingen mellem vejevæsen og kommunevæsen fremgår af bemærkning i G-N vej- og kommuneregnskab 1843.
3. Beløbet er ikke indgået som ligning, men som gave og salg (henh. 40 og 1 rdl.), se vej- og kommuneregnskab 1846 og rekonstruktionen på bilag 7.07.
4. I 1848 og/eller 1849 er tilgået kommunekassen et beløb på minimalt 25 rdl. og givetvis noget mere. Det er her anslået til 50 rdl., svarende til den almindeligt anvendte ligningsfaktor 8 sk. pr. td. htk., og vilkårligt placeret i 1848. Se bilag 7.07.
5. Der opkrævedes ikke pengeskatter til kommunekassen i regnskabsåret 1855. Se bilag 7.05 note 9.
6. Beløbet beregnet ud fra den besluttede ligningsfaktor på 8 sk. pr. td.htk. (ca. 50 rdl) (G-N forhandl. 8/12 1856) plus formue- og lejlighedsskat i analogi med G-N vej- og kommuneligning 1858.
7. Beløbet på 257 rdl. andrager ligning til en brandsprøjte, der holdtes uden for den almindelige ligning (G-N sprøjtelingning 1863).
8. For årene 1860-1863 og 1865-1866 er kildernes ligningsbeløb forhøjet med beløbet for afløsning af kirkearbejde, dvs. 70 rdl. pr. år. Beløbet er noget misvisende i netop disse år afholdt af indtægterne (ligningen) til vej-kasserne (se i øvrigt bilag 7.05 note 11).
9. I indberetningen til Statistisk Bureau for 1864 blev ligningen til vejevæsen og kommunevæsen anført som et samlet beløb på 357 rdl. Herfra er jf. bilag 7.05 note 14 fradraget 55 rdl. som hørende til vejevæsenet, hvorefter 302 rdl. er tilskrevet kommunekontoen. I regnskabsindberetningen for 1864 er yderligere anført 1.220 rdl. og store mængder varer til de fjendtlige besættelsestropper. Da disse beløb ikke vedrører den kommunale beskatning og i øvrigt siden blev erstattet yderne, er de ikke medregnet.
10. Ifølge G-N vej-ligning 1867 skulle der ikke lignedes til kommunekassen dette år, mens vej-kasserne tilsammen skulle have 331 rdl. Ifølge de beløb, der er anført i skemaet, og som stammer fra regnskabsindberetninger til Statistisk Bureau 1867, er kun 83 rdl. anvendt på vejene, mens resten er overført til kommunekassen. Der er altså i årets løb sket en omprioritering og en betragtelig intern omflytning mellem kasserne. Det var irregulært efter reglerne indtil 1867, men at kasserne skulle slås sammen fra 1868, var kendt fra sommeren 1867, og de var slået sammen, da indberetningen blev udarbejdet.

Bilag 7.07. Vej- og kommunevæsen 1842-1849. Forsøg på rekonstruktion af indtægter (ligning) og udgifter (i rigsbankdaler)

		Vejvæsen		Kom-	I
		Gun-	Nøv-	mune-	alt
		derup	ling	væsen	
1842	Beholdn. ultimo	0	0	0	0
1843	+ ligning	38	5	7	50
	til rådighed	38	5	7	50
	– udgifter	22	0	½	22½
	Beholdn. ultimo	16	5	6½	27½
1844	– udgifter	2	0	½	2½
	Beholdn. ultimo	14	5	6	25
1845	– udgifter	<8>	<4>	<3>	<15>
	Beholdn. ultimo	6	1	3	10
1846	+ indtægter	6	1	34	41
	til rådighed	12	2	37	51
	– udgifter	12	0	18	30
	Beholdn. ultimo	0	2	19	21
1847	+ ligning	55	38	0	93
	til rådighed	55	40	19	114
	– udgifter	(45)	(36)	(2)	<83>
	Beholdn. ultimo	(10)	(4)	(17)	31
1848	+ indt./ligning	[0]	[0]	[50]	[50]
	til rådighed	[10]	[4]	[67]	[81]
	– udgifter	[5]	[0]	[15]	[20]
	Beholdn. ultimo	[5]	[4]	[52]	[61]
1849	+ indt./ligning	[0]	[0]	[0]	[0]
	– udgifter	[0]	[0]	[8]	[8]
	Beholdn. ultimo	5	4	44	53

Kilde: G-N vej- og kommuneligning 1843, G-N vej- og kommuneregnskaber 1843, 1844, 1846 og 1850, beslutning om ligning til vej-kasserne 1847 (G-N forhandl. 16/12 1847) samt korrespondance om kommuneregnskab 1847 (Ålb. stiftamt. Journalsag K 1, 74-75/1849). De åbne tal er hentet direkte fra disse kilder eller sluttet umiddelbart på grundlag af dem.

Beløbene i parentes er enten

<> beregnede (interpolerede) med en høj grad af sikkerhed,

() beløb, hvor der er knyttet en usikkerhed til fordelingen på de tre kasser, eller [] anslået inden for en videre sandsynlighedsramme.

Væsentligst er det, at der for at bringe kassebeholdningen i kommunekassen op fra 19 rdl. i 1847 til 44 rdl. i slutningen af 1849 må være lignet mindst 25 rdl. og givetvis noget mere i den mellemliggende periode, idet der ellers ikke ville være plads til noget forbrug. Der er derfor foreslået en ligning på 50 rdl., svarende til den flere gange benyttede ligningsfaktor 8 sk. pr. td.htk. Om ligningen er udskrevet i 1848 eller 1849 eller fordelt mellem de to år, vides ikke.

Bilag 7.08. Samlet ligning i penge og varer i Gunderup-Nøvling kommune

	Ligning i penge				Værdi af ligning i varer			Penge og varer i alt
	Fat. rdl	Sk. rdl	V&K rdl	I alt	Fat. rdl	Sk. rdl	I alt	
1842	76	410	0	486	275	442	717	1.203
1843	78	430	50	558	248	432	680	1.238
1844	80	510	0	590	231	430	661	1.251
1845	107	424	0	531	313	535	848	1.379
1846	156	562	41	759	483	640	1.123	1.882
1847	278	670	93	1.041	417	586	1.003	2.044
1848	410	630	50	1.090	299	505	804	1.894
1849	380	609	0	989	248	510	758	1.747
1850	236	559	0	795	149	564	713	1.508
1851	161	557	36	754	505	741	1.246	2.000
1852	275	581	1.071	1.927	435	700	1.135	3.062
1853	296	790	230	1.316	526	909	1.435	2.751
1854	308	1.106	592	2.006	367	816	1.183	3.189
1855	318	1.109	0	1.427	634	1.017	1.651	3.078
1856	279	1.122	718	2.119	496	908	1.404	3.523
1857	271	1.814	590	2.675	420	469	889	3.564
1858	501	1.611	310	2.422	378	490	868	3.290
1859	509	1.616	296	2.421	396	500	896	3.317
1860	719	1.876	415	3.010	416	573	989	3.999
1861	741	1.943	406	3.090	495	554	1.049	4.139
1862	696	2.129	458	3.283	400	556	956	4.239
1863	742	1.927	613	3.282	466	563	1.029	4.311
1864	738	1.777	357	2.872	417	570	987	3.859
1865	642	1.832	228	2.702	481	688	1.169	3.871
1866	592	1.835	717	3.144	472	650	1.122	4.266
1867	705	1.944	332	2.981	681	678	1.359	4.340

Kilde: Bilag 7.01, 7.02, 7.03, 7.04 og 7.06.

Fat.= fattigvæsen, Sk.= skolevæsen, V&K= vej- og kommunevæsen.

I kursiverede tal indgår for en mindre del beregnede beløb (se bilag 7.01 og 7.03).

Bilag 7.09. Samlet ligning i Gunderup-Nøvling kommune

	Ligning i penge og varer i alt i rdl	Gang- og spanddage (arbejdspræstationer) (værdi i rdl)			i alt	Lign. i alt inkl. arbejde i rdl
		Fat.	Sk.	V&K		
1842	1.203	7	42	471	520	1.723
1843	1.238	18	62			
1844	1.251	7	87	258	352	1.603
1845	1.379					
1846	1.882					
1847	2.044					
1848	1.894					
1849	1.747					
1850	1.508					
1851	2.000					
1852	3.062					
1853	2.751					
1854	3.189					
1855	3.078					
1856	3.523					
1857	3.564					
1858	3.290					
1859	3.317	153	207	487	847	4.164
1860	3.999	35	63	1.349	1.447	5.446
1861	4.139	86	143	545	774	4.913
1862	4.239	133	209	588	930	5.169
1863	4.311	47	50	279	376	4.687
1864	3.859	116	95	165	376	4.235
1865	3.871	103	65	584	752	4.623
1866	4.266	109	88	806	1.003	5.269
1867	4.340	44	97	906	1.047	5.387

Kilde: Bilag 7.08, 7.02, 7.04, 7.06.

Fat.= fattigvæsen, Sk.= skolevæsen, V&K= vej- og kommunevæsen

I kursiverede tal indgår for en mindre del beregnede beløb (se bilag 7.01 og 7.03).

Bilag 7.10. Samlet ligning i Gunderup-Nøvling kommune efter brancher (i rdl)

	Fattigvæsen		Skolevæsen		Vej-og kommunev.	
	Penge og varer	Penge, varer og arbejde	Penge og varer	Penge, varer og arbejde	Penge	Penge og arbejde
1842	351	358	852	894	0	471
1843	326	344	862	924	50	
1844	311	318	940	1.027	0	258
1845	420		959		0	
1846	639		1.202		41	
1847	695		1.256		93	
1848	709		1.135		50	
1849	628		1.119		0	
1850	385		1.123		0	
1851	666		1.298		36	
1852	710		1.281		1.071	
1853	822		1.699		230	
1854	675		1.922		592	
1855	952		2.126		0	
1856	775		2.030		718	
1857	691		2.283		590	
1858	879		2.101		310	
1859	905	1.058	2.116	2.323	296	783
1860	1.135	1.170	2.449	2.512	415	1.764
1861	1.236	1.322	2.497	2.640	406	951
1862	1.096	1.229	2.685	2.894	458	1.046
1863	1.208	1.255	2.490	2.540	613	892
1864	1.155	1.271	2.347	2.442	357	522
1865	1.123	1.226	2.520	2.585	228	812
1866	1.064	1.173	2.485	2.573	717	1.523
1867	1.386	1.430	2.622	2.719	332	1.238

Kilde: Bilag 7.02, 7.04 og 7.06.

I kursiverede tal indgår for en mindre del beregnede tal (se bilag 7.01 og 7.03).

Bilag 7.11. Priser og takster benyttet ved omregning fra naturalieydelser til penge (i rdl.-skilling eller skilling)

	Korn		Tørsv pr. læs ²	Hø pr. lpd ²	Halm pr. lpd ²	Ost pr. lpd ²	Gang- dag ²	Spand- dag ²
	pr.tønde ¹ Rug	Byg						
1842	5- 1	2-60	0-32 ³	6 ³	4 ³		32 ⁵	1- 1 ⁵
1843	3-58	2-82				1-21 ⁴		
1844	3-28	2-55					32 ⁵	1- 1 ⁵
1845	5-27	3- 7						
1846	6-58	3-95						
1847	4-67	3-59						
1848	3-10	2-53						
1849	2-82	2-36						
1850	3-63	2-54						
1851	6-94	3-70						
1852	5- 0	3-64						
1853	8-39	5-39						
1854	6-24	4-38						
1855	9-37	6-14						
1856	6-37	5-32		10 ³	8 ³	1-32 ³		
1857	5- 5	4-52						
1858	4-55	3-79						
1859	4-93	4-38						
1860	5-24	4-60	2- 9	16	9	1-58	52	2- 7
1861	7-34	4-67	1-87	15	11	1-59	54	2- 9
1862	5-30	4- 2	2- 3	14	10	1-51	53	2-20
1863	4-67	3-58	2-20	14	8	1-40	49	2-16
1864	3-88	3-19	2-14	15	9	1-45	50	2-18
1865	6-18	4-66	2-16	23	15	1-54	51	2-22
1866	5-36	4-83	2-23	19,2	11,2	1-56	51	2-22
1867	9-23	5-84	2-45	17,6	11,2		57	2-29

Kilde:

1. Kapitelstaksterne for Viborg stift som indgået til og bearbejdet af Statistisk Bureau. Stat. Medd. 4,15,1 (1904) (V. Falbe Hansen).
2. Priserne på tørv, hø, halm og ost samt på gang- og spanddage 1860-1867 stammer fra de opgivelser til Statistisk Bureau, som dannede basis for bureauets egne omregninger af de kommunale lignings- og regnskabstal (Kommuneregnskaber 1859-1867). 1860-1862 er der tale om gennemsnitlige prisopgivelser for Jylland, mens tallene 1863-1867 gælder hele Danmark. Markante forskelle mellem de to slags opgivelser synes ikke at forekomme.
3. Priserne på tørv, hø og halm 1842 stammer fra indberetning til Tabelkommissionen, mens priserne på hø, halm og ost 1856 er anført af Gunderup-Nøvling sogneforstanderskab under forhandlingerne om et nyt skoleregulativ (G-N

skoleprot. 16/6 1856). 1856-priserne er ikke anvendt til omregning, men meddelt som jævnføringspunkter for prisserien.

4. Prisen på ost 1843 indgik i forslag om lærerlønninger i Øster Hornum kommune (LAV. Fleskum-Hornum herreders provsti. Skoledirektionssager 1814-78). Også denne pris er anført som jævnføringspunkt.
5. Omregningen af gang- og spanddage 1842 og 1844 bygger på oplysninger, som Ålborg amtsråd i 1849 havde fremskaffet om den gennemsnitlige dagløn for en daglejer gennem de foregående ti år. En sådan gangdag ansattes til 32 skilling for sommerarbejde (Ålb. amtsråds forh. 21/6 1849,1). Spanddagen er her traditionelt ansat til værdien af tre gangdage, dvs. 96 sk. eller 1 rdl.

Bilag 7.12a. Ligning af formue- og lejlighed i Gunderup-Nøvling kommune i relation til samlet ligning i penge og varer

	Fattigvæsen				Skolevæsen				Kommunevæsen			
	Ligning				Ligning				Ligning			
	i alt penge og varer	heraf formue- og lej- lighed rdl %			i alt penge og varer	heraf formue- og lej- lighed rdl %			i alt penge	heraf formue- og lej- lighed rdl %		
1842	351	inkl.		852	inkl.			0				
1843	326	inkl.		862	inkl.			7				
1844	311	inkl.		940	58	6,2		0				
1845	420	24	5,7	959	48	5,0		0				
1846	639	25	3,9	1.202	48	4,0		34				
1847	695	31	4,5	1.256	54	4,3		0				
1848	709	40	5,6	1.135	53	4,7		50				
1849	628	43	6,9	1.119	45	4,0		0				
1850	385	54	14,0	1.123	45	4,0		0				
1851	666	46	6,9	1.298	48	3,7		0				
1852	710	49	6,9	1.281	52	4,1		51				
1853	822	52	6,3	1.699	56	3,3		230				
1854	675	61	9,0	1.922	56	2,9		100				
1855	952	72	7,6	2.126	67	3,2		0				
1856	775	76	9,8	2.030	76	3,7	125	74	59,2			
1857	691	79	11,4	2.283	78	3,4	130	80	61,5			
1858	879	80	9,1	2.101	78	3,7	105	80	76,2			
1859	905	84	9,3	2.116	84	4,0	93	42	45,2			
1860	1.135	90	7,9	2.449	88	3,6	166	44	26,5			
1861	1.236	97	7,9	2.497	96	3,8	169	48	28,4			
1862	1.096	100	9,1	2.685	99	3,7	222	50	22,5			
1863	1.208	102	8,4	2.490	100	4,0	480	51	10,6			
1864	1.155	104	9,0	2.347	102	4,4	302	52	17,2			
1865	1.123	111	9,9	2.520	105	4,2	70					
1866	1.064	110	10,3	2.485	108	4,4	430	55	12,8			
1867	1.386	117	8,4	2.622	115	4,4	249	0	0,0			

Kilde til bilag 12a og b: Bilag 7.06, 7.08-7.10 samt generelt G-N fattig-, skole- og vej- og kommuneligninger.

For årene 1856 og 1857 er formue- og lejlighedsskatten for kommunevæsen sluttet på grundlag af de vedtagne ligningsfaktorer (G-N forhandl. 19/12 1855 og 8/12 1856) og ligningen for 1858.

Bilag 7.12b. Ligning af formue- og lejlighed i Gunderup-Nøvling kommune i relation til samlet ligning i penge og varer

	Samlet ligning i penge og varer (inkl. vejræsen)	Samlet formue- og lejlighedsskat	
	rdl	rdl	%
1842	1.203	0	0,0
1843	1.238	0	0,0
1844	1.251	58	4,6
1845	1.379	72	5,2
1846	1.882	73	3,9
1847	2.044	85	4,2
1848	1.894	93	4,9
1849	1.747	88	5,0
1850	1.508	99	6,6
1851	2.000	94	4,7
1852	3.062	101	3,3
1853	2.751	108	3,9
1854	3.189	117	3,7
1855	3.078	139	4,5
1856	3.523	226	6,4
1857	3.564	237	6,7
1858	3.290	238	7,2
1859	3.317	210	6,3
1860	3.999	222	5,6
1861	4.139	241	5,8
1862	4.239	249	5,9
1863	4.311	253	5,9
1864	3.859	258	6,7
1865	3.871	216	5,6
1866	4.266	273	6,4
1867	4.340	232	5,4

Bilag 7.13. Ligning af fattigskat 1845 i Gunderup-Nøvling. Fordelt på sociale grupper (korn- og pengebeløb omregnet til skilling)

	Gård- mænd	Hus- mænd over 1 skp htk	Hus- mænd under 1 skp htk	Hus- mænd o.a. uden htk	Skatte- ydere i alt
Antal	124	39	8	24	195
Beskattet hartkorn tønder	586,625	15,125	0,5	–	602,25
%	97,4	2,5	0,1		100
Skat af hartkorn:					
i korn	28.166			–	28.166
i penge	7.323	569	16	–	7.908
i alt	35.489	569	16	–	36.074
%	98,4	1,6	0,0	–	100
Skat af formue og lejlighed	1.656	240	72	380	2.348
%	70,5	10,2	3,1	16,2	100
Skat i alt af hartkorn og form.& lejl.	37.145	809	88	380	38.422
%	96,7	2,1	0,2	1,0	100
Skat pr. skatteyder	299,6	20,7	11,0	15,8	197
Skat pr. tønde hartkorn	63,3	53,5	176,0	–	64

Kilde: G-N fattigligning 1845.

Den fattigskat, der er taget i betragtning i skemaet, andrager den skat, der er lignet i korn og penge. Værdien af tørv og naturalarbejde, hvis fordeling på skatteyderne ikke kendes, er derimod ikke medtaget (jf. bilag 7.01 og 7.02).

Skolernes hartkorn (2,625 td.), af hvilket der ikke betales skat, er holdt uden for beregningerne. Med deres formue- og lejlighedsskat indgår lærerne derimod under Husmænd o.a. uden htk.

Helt udeladt er 35 husmænd med ca. 7,5 td.htk, der betegnet som fattige fritoges for fattigskat dette år.

Bilag 7.14. Ligning af skoleskat 1845 i Gunderup-Nøvling. Fordelt på sociale grupper (korn- og pengebeløb omregnet til skilling)

	Gård- mænd	Hus- mænd over 1 skp htk	Hus- mænd under 1 skp htk	Hus- mænd o.a. uden htk	Skatte- ydere i alt
Antal	124	60	27	39	250
Beskattet hartkorn tønder	576,625	21,625	1,625	–	599,875
%	96,1	3,6	0,3		100
Skat af hartkorn:					
i korn	29.021	1.123	80	–	30.224
i penge	34.810	1.285	90	–	36.185
i alt	63.831	2.408	170	–	66.409
%	96,1	3,6	0,3	–	100
Skat af formue og lejlighed	3.808	278	62	438	4.586
%	83,0	6,1	1,4	9,6	100
Skat i alt af hartkorn og form.& lejl.	67.639	2.686	232	438	70.995
%	95,3	3,8	0,3	0,6	100
Skat pr. skatteyder	545,5	44,8	8,6	11,2	284
Skat pr. tønde hartkorn	117,3	124,2	142,8	–	118

Kilde: G-N skoleligning 1845

Den skoleskat, der er anvendt i skemaet, andrager den skat, der er lignet i korn og penge. Værdien af øvrige lignede varer (ost, hø m.m.) og naturalarbejde, hvis fordeling på skatteyderne ikke kendes, er derimod ikke medtaget (jf. bilag 7.03 og 7.04).

Præsten, kommunens fem skolelærere og to husmænd i Flamsted, hvis børn søgte skole uden for kommunen, var ikke sat i skat til skolevæsenet. Deres hartkorn, i alt godt 13 td., er følgelig ikke medregnet i tabellen.

Bilag 7.15. Ligning af fattigskat 1867 i Gunderup-Nøvling. Fordelt på sociale grupper (korn- og pengebeløb omregnet til skilling)

	Gård- mænd	Hus- mænd over 1 skp htk	Hus- mænd under 1 skp htk	Hus- mænd o.a. uden htk	Skatte- ydere i alt
Antal	125	75	30	46	276
Beskattet hartkorn tønder	580,125	27,75	2,0	–	609,875
%	95,1	4,6	0,3		100
Skat af hartkorn:					
i korn	36.160			–	36.160
i penge	51.922	4.263	311	–	56.496
i alt	88.082	4.263	311	–	92.656
%	95,1	4,6	0,3	–	100
Skat af formue og lejlighed	9.512	608	48	1048	11.216
%	84,8	5,4	0,4	9,3	100
Skat i alt af hartkorn og form.& lejl.	97.594	4.871	359	1.048	103.872
%	94,0	4,7	0,4	1,0	100
Skat pr. skatteyder	780,8	64,9	12,0	22,8	376
Skat pr. tønde hartkorn	168,2	175,5	179,5	–	170

Kilde: G-N fattigligning 1867

Den fattigskat, der er taget i betragtning i skemaet, andrager den skat, der er lignet i korn og penge. Værdien af tørv og naturalarbejde, hvis fordeling på skatteyderne ikke kendes, er derimod ikke medtaget (jf. bilag 7.01 og 7.02).

Kornskatten af gårdmændene er af hensyn til sammenligneligheden her omregnet efter den takst, sogneforstanderskabet dette år omregnede husmændenes kornbidrag efter ifølge ligningen, nemlig 5 rdl.2 mk. pr. tønde.

Kommunens 5 skolelærere, hvis hartkorn, i alt 2 td. 3 skp., ikke beskattedes, men som betalte formue- og lejlighedsskat, er medregnet under Husmænd o.a. uden htk.

Bilag 7.16. Ligning af skoleskat 1867 i Gunderup-Nøvling. Fordelt på sociale grupper (korn- og pengebeløb omregnet til skilling)

	Gård- mænd	Hus- mænd over 1 skp htk	Hus- mænd under 1 skp htk	Hus- mænd o.a. uden htk	Skatte- ydere i alt
Antal	125	73	30	35	263
Beskattet hartkorn tønder	580,0	27,125	2,0	–	609,125
%	95,2	4,5	0,3		100
Skat af hartkorn: i korn ¹	0	0	0	–	0
i penge	167.083	7.960	585	–	175.628
i alt	167.083	7.960	585	–	175.628
%	95,1	4,5	0,3	–	100
Skat af formue og lejlighed	9.496	592	56	888	11.032
%	86,1	5,4	0,5	8,1	100
Skat i alt af hartkorn og form.& lejl.	176.579	8.552	641	888	186.660
%	94,6	4,6	0,3	0,5	100
Skat pr. skatteyder	1.412,6	117,2	21,4	25,4	710
Skat pr. tønde hartkorn	304,4	315,3	320,5	–	306

Kilde: G-N skoleligning 1867.

Den skoleskat, der er taget i betragtning i skemaet, andrager den samlede skat, der er lignet i penge. I pengeskatten af hartkorn indgår både tidligere kornskat (omregnet) og pengeskat. Værdien af tørv og naturalarbejde, hvis fordeling på skatteyderne ikke kendes, er derimod ikke medtaget (jf. bilag 7.03 og 7.04).

Kommunens skolelærere betalte ikke skat til skolevæsenet, og deres hartkorn (2 td.3 skp.) er følgelig ikke medtaget i beregningerne. Det samme gjaldt to husmænd i Flamsted, hvis børn søgte skole uden for kommunen.

1. Skatten i korn var fra 1857 omregnet i penge og inkluderet i pengeskatten.

Bilag 7.17. Gunderup-Nøvling. Udgifter 1862 og 1866 ifølge de ordinært aflagte regnskaber henholdsvis de afgivne regnskabsindberetninger til Det statistiske Bureau

	1862		1866	
	Ordinære regnskab	Regnskabsindberetning	Ordinære regnskab	Regnskabsindberetning
Skolevæsen	1.757 ¹	1.741	1.780	1.935 ³
Fattigvæsen	877	877	1.109	1.109
Vejvæsen	229	211	90	170 ⁴
Kommunevæsen	207	211	252	252
Kapitaludgifter	460 ²	460	313	237
I alt	3.530	3.475	3.711	3.871

Kilde: G-N regnskaber 1862 og 1866 henholdsvis regnskabsindberetninger til Det statistiske Bureau (RA) for de samme år. Årene 1862 og 1866 er valgt, fordi regnskaber for alle brancher her er bevaret, jf. dog note 1.

Kapitaludgifter= underbalancer, restancer, afdrag og renter på lån.

Alle beløb i rdl.

1. I mangel af skoleregnskab er udgiftsoverslag anvendt (G-N forhandlingsprotokol for skolevæsen 4/6 1862).
2. Beløbet fremgår af referat af sogneforstanderskabsmøde (Do. protokol 4/2 1863).
3. Det store beløb synes fremkommet ved, at afdrag og renter ikke er fradraget totaludgiften. Disse beløb optræder således både under skolevæsen og kapitaludgifter. Til gengæld har man tilsyneladende og fejlagtigt trukket den fremkomne underbalance fra udgiftsbeløbet.
4. Uoverensstemmelsen skyldes, at forrige års underbalance på 75 rdl. ikke er udtrykket af vejudgifterne og anført som kapitaludgift.

Bilag 7.18. Kommunale udgifter i penge 1842-1867 i Danmark, Jylland og Gunderup-Nøvling

	Danmark (kongeriget) 1.000 rdl.	Jylland (Nørrejylland) 1.000 rdl.	Gunderup- Nøvling rdl.
1842			689
1843			584
1844			928
1845			673 ¹
1846			875
1847			1.234 ²
1848			1.143 ²
1849			982 ²
1850			878
1851			924
1852			1.399
1853			1.173
1854			1.767
1855			2.172
1856			2.480
1857	1.686	769	2.926 ¹
1858	1.677	736	2.452 ³
1859	1.705	734	2.946 ³
1860	1.931	801	2.952
1861	2.074	891	3.034 ³
1862	2.217	961	3.475
1863	2.318	1.000	3.430
1864	4.243	2.102	4.488
1865	2.831	1.202	3.086
1866	2.742	1.222	3.871
1867	3.064	1.221	4.069

Kilde: Udgiftstallene er for Danmarks og Jyllands vedkommende taget fra Det statistiske Bureaus årlige oversigter over kommunale regnskaber (Stat. Medd. 1. rk. 6, 2. rk. 1-3, 6, 8 og 10). Det skal bemærkes, at tallene for 1857-59 ifølge bureauets egne opgivelser dels er temmelig mangelfulde, dels opgjort efter principper, der afviger fra de følgende år.

Gunderup-Nøvlings tal er for årene 1860-67 af hensyn til sammenligneligheden taget umiddelbart fra de regnskabsindberetninger til Det statistiske Bureau, der dannede grundlag for de nævnte oversigter (Regnskabsindberetninger 1860-1867).

For årene før 1860 er tallene så vidt muligt uddraget af kommunens regnskaber og opstillet efter de samme principper. Særlige forhold er nævnt i de følgende noter.

1. Der er tale om minimumsbeløb, idet udgifterne for en mindre del (vej- og kommunevæsenet) i mangel af årets regnskab er beregnede på grundlag af tal for beholdninger ved årets begyndelse og slutning, kendt fra de omliggende års regnskaber, samt indtægter i form af udskrevne skatter (se bilag 7.08). For året 1845 er der ikke regnet med nogen indtægt (se bilag 7.07).
2. I udgiftstallene for årene 1847-1849, fra hvilke vej- og kommuneregnskaber ikke er bevaret, indgår disse brancher med beregnede, tildels rekonstruerede og formentlig absolut minimale beløb (se bilag 7.07).
3. Skoleregnskab for det pågældende år er ikke bevaret. Udgiftstal er beregnet på den i note 1 beskrevne måde. Når også udgifterne for 1861 er beregnet på denne måde, skyldes det, at regnskabsindberetningen for dette år, der udviser et betydeligt højere udgiftsbeløb, tydeligvis er upålidelig.

Bilag 7.19. Ligning i naturalier i Gunderup-Nøvling kommune 1859-1867 (i rdl.)

	Fattigvæsen			Skolevæsen			Vej- og kommunevæsen arbejde	G-N kommune i alt
	va-rer	arb.	i alt	va-rer	arb.	i alt		
1859	396	153	549	500	207	707	487	1.743
1860	416	35	451	573	63	636	1.349	2.436
1861	495	86	581	554	143	697	545	1.823
1862	400	133	533	556	209	765	588	1.886
1863	466	47	513	563	50	613	279	1.405
1864	417	116	533	570	95	665	165	1.363
							1.107 ¹	2.305 ¹
1865	481	103	584	688	65	753	584	1.921
1866	472	109	581	650	88	738	806	2.125
1867	681	44	725	678	97	775	906	2.406

Kilde: Bilag 7.08 og 7.09.

1. Beløbet er inkluderet værdien af vareleverancer til fjenden: 717 lpd. brød, 2.720 lpd. hø og 2.090 lpd. halm, efter kapitelstakst = 942 rdl. Dette beløb er anvendt ved sammenligninger med Jylland og Danmark (på grundlag af regnskabsindberetningerne til Det statistiske Bureau).

Bilag 7.20. Ligning i penge 1859-1867 i Jyllands og Danmarks landkommuner (i 1.000 rdl.)

		Fattig- væsen	Skole- væsen	Vej- væsen	Øvrigt kommune- væsen	Penge- ligning i alt
1859	Jylland	155	342	39	85	621
	Danmark	488	654	79	205	1.426
1860	Jylland	162	349	39	80	630
	Danmark	512	666	86	191	1.455
1861	Jylland	184	366	43	93	686
	Danmark	561	703	94	214	1.572
1862	Jylland	213	389	45	107	754
	Danmark	621	753	100	241	1.715
1863	Jylland	237	391	45	117	790
	Danmark	686	754	107	274	1.821
1864	Jylland	240	339	17	1.079	1.675
	Danmark	726	673	61	2.031	3.491
1865	Jylland	228	340	43	147	758
	Danmark	691	670	103	380	1.844
1866	Jylland	247	396	52	141	836
	Danmark	744	776	120	291	1.931
1867	Jylland	275	429	67	105	876
	Danmark	828	812	143	237	2.020
Dan.	sum	5.369	5.807	814	3.859	15.849
1860–	gnsn. pr. år	671	726	102	482	1.981
1867	pr.komm.	671	726	102	482	1.981
Jyl.	sum	1.786	2.999	351	1.869	7.005
1860–	gnsn. pr. år	223	375	44	234	876
1867	pr.komm.	372	625	73	390	1.460

Kilde: Det statistiske Bureaus årlige oversigter over pålignede beløb (Stat. Medd. 1.rk. 6., 2.rk. 1-3, 6, 8 og 10).

Gennemsnitsbeløbene pr. kommune er i rdl. Beregninger er foretaget ud fra et tilnærmet kommunetal på 1.000 i Danmark og 600 i Jylland.

Bilag 7.21. Ligning i naturalier 1859-1867 i Jyllands og Danmarks landkommuner (i 1.000 rdl.)

		Fattig- væsen	Skole- væsen	Vej- væsen	Øvrigt kommune- væsen	Natura- ligning i alt
1859	Jylland	161	226	216	23	626
	Danmark	392	453	488	36	1.369
1860	Jylland	187	226	263	36	712
	Danmark	440	536	511	52	1.539
1861	Jylland	196	217	302	35	750
	Danmark	458	471	577	59	1.565
1862	Jylland	229	202	238	33	702
	Danmark	494	427	490	56	1.467
1863	Jylland	190	186	218	30	624
	Danmark	432	380	455	48	1.315
1864	Jylland	182	164	121	334	801
	Danmark	407	340	326	362	1.435
1865	Jylland	174	197	239	56	666
	Danmark	402	386	508	93	1.389
1866	Jylland	212	191	247	40	690
	Danmark	462	398	471	51	1.382
1867	Jylland	246	227	246	65	784
	Danmark	537	449	477	78	1.541
Dan.	sum	3.632	3.387	3.815	799	11.633
1860-	gnsn. pr. år	454	423	477	100	1.454
1867	pr.komm.	454	423	477	100	1.454
Jyl.	sum	1.616	1.610	1.874	629	5.729
1860-	gnsn. pr. år	202	201	234	79	716
1867	pr.komm.	337	335	390	132	1.194

Kilde: Det statistiske Bureaus årlige oversigter over pålignede beløb (Stat. Medd. 1.rk. 6., 2.rk. 1-3, 6, 8 og 10).

Se note til bilag 7.20.

Bilag 7.22. Udgifter i penge 1860-1867 i Jyllands og Danmarks landkommuner (i 1.000 rdl.)

		Fattig- væsen	Skole- væsen	Vej- væsen	Øvrigt kommune- væsen	Penge- udgifter i alt
1860	Jylland	207	388	41	166	802
	Danmark	650	782	93	408	1.933
1861	Jylland	243	399	50	200	892
	Danmark	703	811	110	451	2.075
1862	Jylland	273	425	50	213	961
	Danmark	776	828	112	501	2.217
1863	Jylland	290	416	49	245	1.000
	Danmark	801	823	118	576	2.318
1864	Jylland	287	324	17	1.472	2.100
	Danmark	842	648	66	2.688	4.244
1865	Jylland	289	352	47	515	1.203
	Danmark	847	705	125	1.154	2.831
1866	Jylland	334	425	59	404	1.222
	Danmark	1.021	820	141	759	2.741
1867	Jylland	390	479	83	269	1.221
	Danmark	1.274	958	174	658	3.064
Dan.	sum	6.914	6.375	939	7.195	21.423
1860–	gnsn. pr. år	864	797	117	899	2.677
1867	pr.komm.	864	797	117	899	2.677
Jyl.	sum	2.313	3.208	396	3.484	9.401
1860–	gnsn. pr. år	289	401	50	436	1.176
1867	pr.komm.	482	668	83	727	1.960

Kilde: Det statistiske Bureaus årlige oversigter over landkommunernes udgifter (Stat. Medd. 1.rk. 6., 2.rk. 1-3, 6, 8 og 10).

Se note til bilag 7.20.

Bilag 7.23. Udgifter i penge og naturalier 1860-1867 i Gunderup-Nøvling kommune (i rdl.)

		Fattig- væsen	Skole- væsen	Vej- væsen	Øvrigt kommune- væsen	Udgifter i alt
1860	Penge	689	1.311	147	805	2.952
	Natura	451	636	1.196	153	2.436
1861	Penge	784	1.408	226	616	3.034
	Natura	581	697	545	0	1.823
1862	Penge	877	1.741	211	646	3.475
	Natura	533	765	548	40	1.886
1863	Penge	989	1.524	113	804	3.430
	Natura	513	613	279	0	1.405
1864	Penge	839	1.385	55	2.209	4.488
	Natura	533	665	75	1.032	2.305
1865	Penge	680	1.360	348	698	3.086
	Natura	584	753	584	0	1.921
1866	Penge	1.109	1.935	170	657	3.871
	Natura	581	738	488	318	2.125
1867	Penge	1.321	1.928	84	736	4.069
	Natura	725	775	557	349	2.406
Penge	sum	7.288	12.592	1.354	7.171	28.405
1860- 1867	årligt gennemsnit	911	1.574	169	896	3.550
Natura-	sum	4.501	5.642	4.272	1.892	16.307
lier	%	38	31	76	21	36
1860- 1867	årligt gennemsnit	563	705	534	237	2.039

Kilde: Regnskabsindberetninger 1860-67, pengeudgifterne til skolevæsen 1861 er dog fremgået af en beregning (se bilag 7.18, note 3). Naturaliebeløbene er ligningsbeløb, der her er sat lig med udgifter. Deres omregning til penge fremgår af bilag 7.01-7.06.

Af hensyn til sammenligneligheden med tallene for Danmarks og Jyllands kommuner, jævnfør Det statistiske Bureaus årlige regnskabsoversigter for landkommuner (se bilag 7.21 og 7.22), er Gunderup-Nøvlings regnskabstal her opstillet efter så vidt muligt samme principper. Særligt at bemærke er, at der under »Øvrigt kommunevæsen« er medtaget uegentlige udgifter som underbalancer og restancer, ligesom også kapitaludgifter som renter og afdrag på lån er anført her, uanset hvilken branche de vedrører. Tallene for 1864 omfatter under samme rubrik udgifter i forbindelse med krigen.

Bilag 7.24. Ligning i penge i Gunderup-Nøvling kommune 1859-1867 (i rdl.)

	Fattig væsen	Skole- væsen	Vej- væsen	Kommune- væsen	I alt
1859	509	1.616	203	93	2.421
1860	719	1.876	249	166	3.010
1861	741	1.943	237	169	3.090
1862	696	2.129	236	222	3.283
1863	742	1.927	133	480	3.282
				223 ¹	3.025 ¹
1864	738	1.777	55	302	2.872
				1.522 ²	4.092 ²
1865	642	1.832	158	70	2.702
1866	592	1.835	287	430	3.144
1867	705	1.944	83	249	2.981

Kilde: Bilag 7.02, 7.04 og 7.06, jf. dog note 2.

1. Beløbet er eksklusive ligning til brandsprøjte på 257 rdl., der ikke er anført i regnskabsindberetningen til Det statistiske Bureau. Dette beløb er følgelig anvendt ved sammenligninger med Jylland og Danmark.
2. I beløbet er inkluderet 1.220 rdl., der er lignet til ekstraordinær hesteudskrivning i krigsåret 1864 ifølge regnskabsindberetningen til Det statistiske Bureau. Ved sammenligninger med Jylland og Danmark er dette beløb anvendt.

Bilag 7.25. Samlet påligning 1859-1867 i Danmark, Jylland og Gunderup-Nøvling fordelt pr. individ og tønne hartkorn

	i alt rdl.	pr. individ sk.	pr. individ rdl-sk.	pr. td. hartkorn sk.	pr. td. hartkorn rdl-sk.
Danmark					
1859	2.795.977	216	= 2-24	713	= 7-41
1860	2.993.683	232	= 2-40	763	= 7-91
1861	3.136.710	243	= 2-51	800	= 8-32
1862	3.182.179	246	= 2-54	811	= 8-43
1863	3.136.514	243	= 2-51	799	= 8-31
1864	4.926.509	381	= 3-93	1.256	= 13-8
1865	3.233.483	250	= 2-58	824	= 8-56
1866	3.313.770	256	= 2-64	845	= 8-77
1867	3.560.278	275	= 2-83	908	= 9-44
Jylland					
1859	1.246.981	196	= 2-4	711	= 7-39
1860	1.341.817	211	= 2-19	765	= 7-93
1861	1.434.982	225	= 2-33	818	= 8-50
1862	1.456.907	229	= 2-37	831	= 8-63
1863	1.414.040	222	= 2-30	807	= 8-39
1864	2.476.485	389	= 4-5	1.413	= 14-69
1865	1.424.613	224	= 2-32	813	= 8-45
1866	1.525.113	239	= 2-47	870	= 9-6
1867	1.660.599	261	= 2-69	947	= 9-83
Gunderup-Nøvling					
1859	4.164	207	= 2-15	654	= 6-78
1860	5.446	271	= 2-79	856	= 8-88
1861	4.913	244	= 2-52	772	= 8-4
1862	5.169	257	= 2-65	812	= 8-44
1863	4.430	220	= 2-28	696	= 7-24
1864	6.397	318	= 3-30	1.005	= 10-45
1865	4.623	230	= 2-38	726	= 7-54
1866	5.269	262	= 2-70	828	= 8-60
1867	5.387	268	= 2-76	846	= 8-78

Til beregningerne pr. individ og pr. td.htk. er anvendt folketallet 1860 (Stat. Medd. 1.rk. 6), henh. hartkornstællingen 1860 (do. 4.rk. 24 og Stat.Tabelv. 2. rk. 5). Kilde i øvr. = bilag 7.20.

Bilag 7.26. Fattigvæsenets udgifter i varer i Gunderup-Nøvling

	Rug		Tørv		Byg		I alt i rdl
	tdr-skp	=rdl	læs	=rdl	tdr-skp	=rdl	
1842	30-2	152	24	8	44-6	117	277
1843	30-2	109		12	43-6	125	246
1844	30-5	101		15	43-1	111	227
1845	32-5	172		19	45-1	139	330
1846	36-4	241		23	51-4	205	469
1847	37-1	174		26	47-7	173	373
1848	35-3	110		30	45-1	115	255
1849	35-1	100		34	42-7	102	236
1850	41-1	151		37	45-4	117	305
1851	37-0	258		41	46-7	175	474
1852	25-5	128		44	30-7	113	285
1853	30-7	260		48	35-5	193	501
1854	37-6	236		52	42-0	185	473
1855	41-3	388		55	37-6	232	675
1856	37-6	241		59	40-5	217	517
1857	35-5	180		63	34-2	156	399
1858	32-6	150		66	31-4	120	336
1859	34-2	170	30	70	32-7	145	385
1860	34-3	180	35	73	32-5	151	404
1861	40-0	294	36	69	37-6	177	540
1862	41-3	220	35	71	39-6	160	451
1863	41-3	194	45	99	40-1	145	438
1864	41-1	161	45	97	37-1	119	377
1865	39-2	243	45	98	36-2	170	511
1866	39-5	213	50	112	39-7	194	519
1867	39-4	365	60	148	39-3	231	744

Kilde: G-N fattigregnskaber 1842-1867 (kornbeløbene). Forbruget af tørv 1859-1867 er sat lig med den lignede mængde ifølge regnskabsindberetninger for de samme år. Såvel tørveydelse som -pris 1842 stammer fra indberetning til Tabelkommissionen. (Beregninger over skatter og afgifter) (RA).

Omregningen til pengeværdi er foretaget efter taksterne i bilag 7.11. Fattigleverancerne af tørv mellem 1842 og 1859 er ikke kendt; de ansatte værdier (kursivret) er fremkommet ved interpolation mellem beløbene for de to år.

Bilag 7.27. Fattigvæsenets samlede udgifter i Gunderup-Nøvling

	Værdi af varer i rdl	Penge- udgif- ter rdl	Varer + penge i alt i rdl	Gang-/spanddage (arbejdspræst.)		I alt inkl. arbejde i rdl
				antal	=rdl	
1842	277	280	557	4/6	7	564
1843	246	140	386	5/16	18	404
1844	227	408	635	20/0	7	642
1845	330	234	564			
1846	469	336	805			
1847	373	463	836			
1848	255	434	689			
1849	236	278	514			
1850	305	371	676			
1851	474	376	850			
1852	285	391	676			
1853	501	306	807			
1854	473	366	839			
1855	675	383	1.058			
1856	517	401	918			
1857	399	415	814			
1858	336	593	929			
1859	385	641	1.026	30/65	153	1.179
1860	404	689	1.093	0/17	35	1.128
1861	540	708	1.248	22/35	86	1.334
1862	451	877	1.328	73/42	133	1.461
1863	438	1.055	1.493	3/21	47	1.540
1864	377	769	1.146	4/52	116	1.262
1865	511	819	1.330	9/44	103	1.433
1866	519	1.109	1.628	0/49	109	1.737
1867	744	1.213	1.957	28/12	44	2.001

Kilde: Generelt G-N fattigregnskaber 1842-1867. I de kursiverede tal indgår for en mindre del beregnede varebeløb, se vareudgifter bilag 7.26. Antallet af gang- og spanddage 1842-44 er taget fra Tabelkommissionen 1842-1844, 1859-67 fra Regnskabsindberetninger 1859-1867.

Omregningen af gang- og spanddage til rdl. bygger på oplysninger fra Ålb. amtsråds forhandl. 21/6 1849,1, henh. fra Stat. Bureau (Kommuneregnskaber 1859-1867) (se bilag 7.11).

Bilag 7.28. Skolevæsenets samlede udgifter i Gunderup-Nøvling

	Værdi af varer i rdl	Penge- udgif- ter rdl	Varer + penge i alt i rdl	Gang-/spanddage (arbejdspræst.)		I alt inkl. arbejde i rdl
				antal	=rdl	
1842	442	409	851	79/18	42	893
1843	432	420	852	84/38	62	914
1844	430	517	947	156/41	87	1.034
1845	535	424	959			
1846	640	509	1.149			
1847	586	688	1.274			
1848	505	669	1.174			
1849	510	679	1.189			
1850	564	503	1.067			
1851	741	520	1.261			
1852	700	691	1.391			
1853	909	630	1.539			
1854	816	1.150	1.966			
1855	1.017	1.157	2.174			
1856	908	1.388	2.296			
1857	469	1.760	2.229			
1858	490	1.571	2.061			
1859	500	1.861	2.361	144/62	207	2.568
1860	573	1.681	2.254	55/16	63	2.317
1861	554	1.758	2.312	97/42	143	2.455
1862	556	2.201	2.757	103/69	209	2.966
1863	563	1.984	2.547	29/16	50	2.597
1864	570	1.785	2.355	77/25	95	2.450
1865	688	1.820	2.508	55/16	65	2.573
1866	650	2.018	2.668	48/28	88	2.756
1867	678	2.108	2.786	47/30	97	2.883

Kilde: Generelt G-N skoleregnskaber 1842-1867. For år, hvor regnskaberne mangler, er pengeudgiftsbeløbene fremkommet ved interpolation med udgangspunkt i kendte ligningstal (1858, 1859 og 1861) eller ved anvendelse af regnskabsindberetningernes udgiftstal (1860, 1862-63, 1865 og 1867). Bortset fra kornudgifterne fremgår vareudgifterne ikke af regnskaberne. For disse øvrige varers vedkommende er udgifterne betragtet som identiske med ligningsbeløbene (der tildels er fremkommet ved interpolation (se bilag 7.03). Det samme gælder de anførte gang- og spanddage (se bilag 7.04).

Bilag 7.29. Samlede udgifter til vej- og kommunevæsen i Gunderup-Nøvling

	Vejvæsen			Kommunevæsen			I alt
	Penge- udgif- ter rdl	Gang-+ spand- dage i rdl	I alt rdl	Penge- udgif- ter rdl	Gang-+ spand- dage i rdl	I alt rdl	inkl. arbejde i rdl
1842	0	471	471	0			
1843	22			1			
1844	2	258	260	1			
1845	12 ¹			3 ¹			
1846	12			18			
1847	81 ¹			2 ¹			
1848	5 ¹			15 ¹			
1849	0 ¹			8 ¹			
1850	0			4			
1851	26			1			
1852	939 ²			128			
1853	35			131			
1854	70			101			
1855	463			121			
1856	539			104			
1857	517			149			
1858	78			74			
1859	150	487	637	140	0	140	777
1860	147	1.196	1.343	78	153	231	1.574
1861	150	545	695	221	0	221	916
1862	159	548	707	229	40	269	976
1863	113	279	613	509 ³	0	509	1.122
1864	55	75	130	189	90	279	409
1865	273	584	857	259	0	259	1.116
1866	85	488	573	253	318	571	1.144
1867	83	557	640	259	349	608	1.248

Kilde: Generelt G-N vej- og kommuneregnskaber 1843-1867. For år, hvor regnskaber mangler, er pengeudgiftsbeløbene fremkommet ved interpolation med støtte i kendte ligningstal (det gælder 1857 og 1861) eller ved anvendelse af regnskabsindberetningernes udgiftstal (1860, 1863-64 og 1867). I året 1842 er der temmelig sikkert ikke afholdt udgifter til hverken vej- eller kommunevæsen.

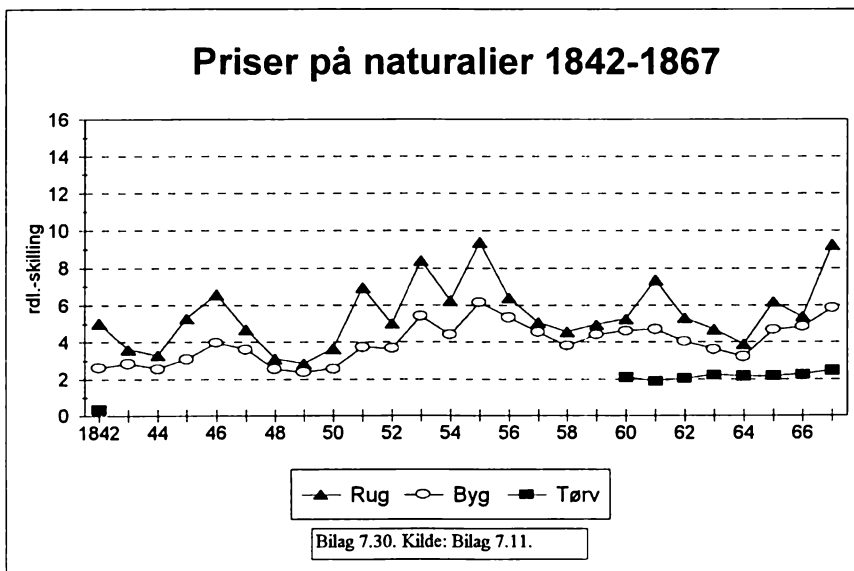
Udgifterne til distriktshestehold indgår i udgiftstallene med deres nettobeløb, uanset hvordan de er ført i de faktiske regnskaber.

Omkostningerne til arbejde (gang- og spanddage) er betragtet som identiske med ligningsbeløbene og er overført fra bilag 7.06.

Bilag

Noter i øvrigt:

1. Udgifterne her er rekonstruerede, se bilag 7.07.
2. I beløbet er indeholdt 835 rdl., som af kommunens beboere uden for det ordinære regnskab er ydet til den fælleskommunale vej til Romdrup. Se bilag 7.05 note 8.
3. I beløbet er medregnet 257 rdl., som uden for det ordinære regnskab er afholdt til en brandsprøjte (G-N sprøjtelingning).

Bilag 7.31. Komiteer 1846. Sogneforstandernes deltagelse i komiteerne

Nedsat i møde	Forstander nr.							
	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>3. april</i>								
Klage vejsag		x	x	x				
<i>4. august</i>								
Vejsyn			x		x		x	x
<i>1. december</i>								
Stenkiste				x	x		x	
Forstander nr.	1	2	3	4	5	6	7	8
	C. Jelstrup, fmd.	Anders Jensen	Cl. Smith	Gerhard Johannsen	Frantz Johannsen	Kjeld Rasmussen	Jens Nørgaard	Mikkel Juel

Kilde: G-N forhandlingsprotokol 1846.

Bilag

Bilag 7.32. Komiteer 1856. Sogneforstandernes deltagelse i komiteerne

Komiteer nedsat i møde	Forstander nr.								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>1. april</i>									
Vejafstikning	x		x				x		
Branddam oprenses			x		x				x
Vejanlæg		x	x	x	x		x	x	
Vejanlæg	x					x			x
<i>9. juni</i>									
Stenkiste			x			x		x	
Skolevinduesyn	x	x	x						
<i>4. august</i>									
Stenkiste			x		x			x	
Skolekakkelovne	x	x					x		
<i>8. december</i>									
Mulktering		x					x	x	
Baptistofferans.		x	x	x	x				
Forstander nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	C. Jelstrup, fmd.	Provst Wulff	Gerhard Johannsen	Niels Andersen Rebild	Søren Madsen	Niels Chr. Mortensen	Cl. Smith	Niels Thorup	Chr. Christensen

Kilde: G-N forhandlingsprotokol og forhandlingsprotokol for skolevæsen 1856.

Bilag 7.33. Komiteer 1866. Sogneforstandernes deltagelse i komiteerne

Komiteer nedsat i møde	Forstander nr.									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
<i>4. april</i>										
Vejsyn			x	x	x					
<i>26. april</i>										
Krigsskades- erstat. Gunderup		x	x	x	x			x	x	
Do. Nøvling	x					x	x			
<i>6. august</i>										
Kontrol stat.oplysn.			x		x	x				
Stenkiste		x		x						
Skolelokum placering		x		x	x					
<i>5. oktober</i>										
Stenkiste							x	x		
Mulktering								x	x	
Forstander nr.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
	C. Jelstrup, fmd.	Cl. Smith	Anders Herskind	Knud Østergaard	Jens Rasmussen	smed Lyngby	Halvor F. Frederiksen	Jørgen Christensen	Niels Andersen	

Kilde: G-N forhandlingsprotokol og forhandlingsprotokol for skolevæsen 1866.

Bilag 8.01. Anmodninger om adskillelse af kommuner i Ålborg amt 1842-1867

AR forh. protokol	Kommune	Ansøger	Støtte af	Bevilget af Kanc./IM
1/9 42, 1/12 42	Sulsted-Ajstrup	Beboere i Ajstrup	SF ¹ +AR	nej 3/8 43
1/12 42, 3/8 43	Sebber-St. Ajstrup	Beboere i St. Ajstrup	<AR	nej 7/11 43
7-8/5 44	Sebber-St. Ajstrup	Beboere + SF	<AR	ja 19/11 44
23/2 43	Veggerby-Bislev	SF	<AR	ja 31/5 43
3/8 43	Åby-Biersted	<SF	-AR	nej 7/11 43
3/8 43	Årestrup-Buderup-Gravlev	<SF+ <beboere	-AR	nej 7/11 43
30/6 64	Årestrup-Buderup-Gravlev	SF	AR	nej ² 22/9 64
25/4 65	Årestrup-Buderup-Gravlev	SF + beboere i Årestrup ²	-AR ² AR	nej ² 23/5 65 ja 21/8 65
7/8 48, 12/3 49	Blære-Ejdrup	Beboere + <SF ³	-AR	-
12/9 67	Blære-Ejdrup	SF	-AR	-
12/3 49	Nørre Sundby-Hvorup	Beboere i H.	-AR	-
21/2 53	Ulstrup-Gundersted	<SF ⁴	-AR	-
30/8 66	Brorstrup-Haverslev-Ravnkilde	Beboere i Brorstrup	-AR -<SF	nej 29/11 66
28/2 67	Vester og Øster Hassing	SF	AR	nej 13/6 67
12/9 67	Rold-Vebbestrup	Beboere i Rold	-AR	-

SF = sogneforstanderskabet, <SF = del af sogneforstanderskabet. AR = amtsrådet, <AR = amtsrådets flertal.

Kilde: Generelt Ålborg amtsråds forhandlingsprotokoller (trykte). Også datoerne i højre kolonne henviser hertil.

Noter i øvrigt:

1. Hele sogneforstanderskabet støttede rigtigt nok anmodningen, men der var ingen repræsentanter for Sulsted i forsamlingen.
2. I de pågældende situationer gik beboerne i Årestrup, amtsrådet og Indenrigsministeriet ind for, at Årestrup sogn udsondredes af kommunen, mens sogneforstanderskabet ønskede kommunen delt i tre nye kommuner, hvilket altså ikke kunne imødekommes.
3. Kun Blære sogns repræsentanter i sogneforstanderskabet gik ind for adskillelsen.
4. Kun Gundersteds repræsentanter i sogneforstanderskabet gik ind for adskillelsen (Ålb. stiftamt. Kopibog A 1853, 124 (12/4)).

Register

- Aagaard, P.D., sognepræst 532
 afløsning af naturalpræstationer 255
 Albæk 48
 almenånden 20, 22
 alder og generationsskifte 138
 amtsrådsvalg 353
 arbejdet på de offentlige veje 173
 arbejdsbyrde og arbejdsfordeling 514
 Bang, P.G., politiker 109
 baptisterne og kommunen 554, 560-564
 Bardenfleth, V., justitsminister 276
 beboerforsamlinger 539
 beboerinitiativer 197f., 544ff.
 beboernes inddragelse i det offentlige liv 551ff.
 befolkningsforhold 65 (1845), 113 (1855)
 Berg, Christen, politiker 646
 beskatning
 beskatningsgrundlag 432
 formue- og lejlighedsskat, skatteklager 432, 445, 447, 449
 hartkornsskatten 432, 438, 440
 omstændelige skatteberegninger 442
 påligning efter skattearter 506
 påligning på kommuner, individer og hartkorn 503
 skattepolitik? 449
 skatterne og skatteyderne 435
 betleri og løsgænger 263ff., 272
 betænkninger fra sogneforstanderskabet 281ff.
 Birkerød 277, 398, 406, 409-411, 414, 420, 528, 634
 biveje
 bestyrelsen af bivejene 175, 179, 619
 biveje under offentlig omsorg 175, 193
 bivejenes tilstand 182
 tilskyndelser og initiativer til vejenes forbedring 189
 vejarbejdets organisation 202, 205, 207
 vejbygning 185f., 188
 vejpolitik? 211
 Bjørnsholm 70
 Blechingberg, O.C., generalfiskal 646
 Blenstrup 57, 69, 194, 353, 550
 Blære-Ejdrup 573f.
 Bollerup, godsinspektør 464
 Bondecirkulæret 1845 273
 Bondeopløb på Sjælland 1848 275
 Bondeuro og krig 1845-48 272
 Bondevenneselskabet 273
 Borup, P., godsforvalter 147
 brandforsikring, tilsyn med 277
 brandvæsen, brandslukning 253f., 302, 360ff.
 brevbæring 248
 brokorn, opkrævning af 311
 brændevinsbrænding, ulovlig 269ff., 399
 Buderup 42, 527, 528
 Buderupholm 70, 71, 146
 Børresen, L., pastor 25
 Christensen, Balthazar, politiker 109
 Christian 8., konge 1839-1848 19f.
 Dahl, F.A.B., godsejer 146, 147
 David, C.N., professor 20
 distriktsheste 348ff., 419, 427, 476, 482, 509, 541, 567, 593ff.
 Drewsen, I.C., fabrikant 217-219
 Estrup, J.B.S. 513, 636, 639, 644, 647
 fattig- og skolekommissioner 23, 26, 27
 fattigforstandere 23, 520ff.
 fattighuse 156, 157, 242, 301, 330, 331, 370, 489, 490, 578, 602, 619, 620
 fattigkommissioner 26ff., 327, 370
 fattigvæsen 37, 111, 153, 156, 163, 164, 167, 172, 223, 244, 257, 259, 261, 383, 384, 412, 418, 424, 427, 436, 439, 455, 468, 478, 498, 509, 523, 524, 546, 565, 566, 569, 570, 575, 578, 600, 601, 610, 618, 623
 Ferslev-Dall-Volsted 49
 Fjellerad 91, 197, 200, 344, 372, 425, 491, 532

Register

- Fjelleradgård 143
Flamsted 192, 197, 199-202, 216, 239, 344, 449
Flamsted-Oppelstrup vejsagen 199
flertalsafgørelser i sogneforstanderskabet 29, 622
Flø 83
Foldager 82
folketællinger som kilder 65
folkevæbning 275, 335, 337, 341, 386, 600
forestillinger fra sogneforstanderskabet 310
forligsmægling i tyendesager 373
formandsposten
 fordeling på sociale grupper 57ff.
 formandspligter 422, 517ff.
 frivillige og ufrivillige formænd 401f.
 godsejere og præster som formænd 52ff., 402, 613ff.
 valg af formand 31, 399
Frederik 6., konge 1808-1839 19
frirejser 221, 311
 amtsrejser 225, 229
 kongerejser 225, 228
 omfang 217
 sognerejser 225, 231, 234
friskoler 160f.
fægtningen ved Lundby 1864 342
gangdage 166, 203, 220, 221, 239, 243, 247, 253, 256-260, 426, 508
gangstier, offentlige 178, 210
genvalgsreglen 145
Geografisk repræsentation 86, 129
Gerding-Blenstrup 57
Gislum-Vognsild 49
Gistrup 83, 91, 192, 195, 216, 491, 542, 567
Gravlev 42, 527, 528
grundforbedring 174, 183, 186, 188, 190, 236
Gudumlund 48, 57, 60, 242
Gudum-Lillevorde 57
Gultentorp 195, 474
Gunderup-Nøvling kommune 41
 administrative data 41
 areal, hartkorn og folketal 41
 erhverv 65
 fysisk-geografisk grundlag 65
 gårdmænd
 definition 66
 enker som gårdmænd 74, 383, 553f.
 forhold til husmænd 257, 450
 som formænd 52
Haffner, W., politiker 646
Hansen, I.A., politiker 649
Hellum-Hindsted herreder 51
herredsfogden/birkedommeren som medlem af sogneforstanderskabet 28ff., 527f., 611ff.
Herskind 143, 407, 408
Holstein-Holsteinsborg, F.A., lensgreve 20, 646
hovedlandeveje 173, 204, 236, 238, 256
husmænd
 betænkninger om husmændenes forhold 295ff.
 definition 66
 forhold til gårdmænd 257, 450
Hvass, A.N., herredsfoged og birkedommer 51, 182
Hvass, M.P., godsejer 51, 60
Hyllested-Rosmus 401, 402
Høst, J.N., forfatter, udgiver 38, 160, 206, 416, 418
Håls 192, 197, 199, 200, 240, 344, 465, 491, 532, 559
inddæmningen af landkommunerne 1867/68 635ff.
Jelstrup, Christoffer, proprietær 94, 132, 133, 146, 164, 201, 267, 348, 354, 408, 415, 420, 445, 531, 559, 563
Johannsen, Claus 73, 86
Johannsen, Frantz 86, 162, 205, 266, 384, 555
Johannsen, Gerhard 77, 86
jordemodervæsen 285, 332, 427, 579, 600, 606
Juelstrup 83
Jørgensen, Harald, forfatter 37
kirkearbejde 250
Kirstein, E.A. 57, 77, 420, 464, 482
komitesystemet i Gunderup-Nøvling 525

- kommunale håndbøger 418
 kommunale kasser 426
 fattiggasser 427
 kommunekasser 429
 skolekasser 427
 vejkasser 429
 kommunale opgaver 32ff., 155-390,
 599-610
 kommune og sogn 565-574
 kommunebegrebet 565
 konfliktlinier i sogneforstanderskabet
 526-535
 Kornum 42, 43, 48,
 Kornum-Løgsted kommune
 administrative data 42
 areal, hartkorn og folketal 43
 erhverv 65
 fysisk-geografisk grundlag 65
 krig og besættelse 1864 342
 krig og besættelse 1864 342-348
 krigen 1848-50 335-342
 krigsindkomstskat 1864 346
 Kjærs Mølleå 311f., 325
 Købemnhavns kommunalanordning af
 1840 17, 19, 29, 31, 78
 købstadanordningen af 1837 17ff., 29,
 31f., 78f., 622f.
 kørsels- og arbejdspligter 217-263
 Nielsen, L., lærer 533
 la Cour, L.F., forfatter 26, 37
 landkommunalreformen af 1841 19-
 35
 landkommunalforeningerne 589
 landkommunerne i samfundet 1842-
 1867 537-596
 landpostvæsen 248ff., 300f.
 Larsen, Joakim, forfatter 38
 Lehmann, Orla, politiker 20, 109, 248,
 301, 304, 487, 647
 liberale strømninger 19-22
 Lindenberg 41, 48, 51, 57, 60, 69, 71,
 77, 105, 190, 197, 252, 253, 299, 372,
 445, 532, 628
 Lindenberg birk 41, 51, 299
 Lindenberg-Gudumlund 48, 57, 60
 Lornsen, Uwe Jens 18, 20
 Lundby 92, 195, 197, 273, 295, 342,
 344, 466, 560, 628
 Lundby, Peder Hansen, husmandsagi-
 tator 273, 295
 Lundbygård 94, 328, 344, 466
 Lundegårde 91, 192, 195
 lægedistrikter 285
 lærere 86, 159, 163, 273, 276, 290, 401,
 427, 491, 535, 542, 543, 562, 563,
 568
 læsefærdighed 23, 419
 Løgsted 42, 43, 48, 329
 magtglidning opad 581-584
 medlemskab af sogneforstanderskabet
 fødte medlemmer 26f., 29, 31, 47f.,
 51, 54, 72, 402f., 522, 611, 613f.,
 630, 652
 valgte medlemmer 29, 31, 40, 42,
 47, 49, 51, 52, 95, 111, 354, 400,
 517, 519, 522, 523, 613, 631
 Meyer, Poul, forfatter 37
 mindre landeveje 173
 modning og vækst, landkommunernes
 629-635
 Monrad, D.G., biskop 487, 562
 Neckelmann, L.C., borgmester i Ran-
 ders 20
 Neisby, Anders Jensen 554
 Nørlund 48
 Nørr, Erik, forfatter 37
 offentlige bestillinger 22
 offentlige ombud 22, 379-382, 551-557
 offeransættelser 287ff.
 oldermanden 23, 246f., 312
 ombud, se offentlige ombud
 Oplev 83, 92, 106
 oplysninger, regeringens indhentning
 af 306-309
 Ooppelstrup 77, 83, 86, 195, 197, 199,
 200, 216, 239, 337, 338, 408, 548
 ordenshåndhævelse 263-277
 politiparagraffen 263
 polititisk interesse 142-147
 postvæsen 248ff., 300f.
 private veje 178, 371
 præster
 som formænd 52ff., 613f.
 i konflikt med sogneforstanderska-
 bet 528-535
 Randrup 51

Register

- Rasmussen, Jens, skolepatron 465
Rasmussen, M., forfatter 38, 418
Rebild, Søren Pedersen 144
regnskaber, regnskabskontrol 382-487
regnskabseftersyn, amtsrådets 462ff.,
476-487
Rode, forpagter 144, 232
Romdrup-Klarup 57
Roskilde Stænder 24, 25, 31, 33
Rübner, godsejer 146
Røde Mølle 82
sandflugtsbekæmpelse 374-377
Schimmelmann, E.C., godsejer 57
Schmith, Claus, proprietær 94
Schou, P.F., forfatter 38
Sejlflod 57
Selvejer/fæster-forholdet 102-107, 141
Sibbern, F.C., professor 20
skatter, se beskatning
Skibsted-Lyngby 49, 51
skoleanordningen af 1814 24, 404
skoleforstandere 23, 520ff.
skolekommission 28, 327
skolelærere, se lærere
skolepatroner 26, 464f., 518ff.
skolevæsen 28, 29, 32, 33, 36, 37, 52,
153, 155, 156, 163, 164, 167, 208,
215, 235, 412, 414, 416, 418, 424,
428, 429, 431, 435, 436, 439, 443,
454, 455, 460, 465, 468, 471-473,
485, 493, 498, 501, 502, 509, 519,
528, 546, 562, 568, 573, 578, 579,
600, 606, 610, 614-616, 623, 630, 644
Skovstrup 86, 184, 197
Slavekrigen 275, 336, 337, 541, 556,
634
smitsomme sygdomme 285
snekastning 244
sognefoged 22, 77, 214, 250, 252, 276,
326, 374, 378, 379, 424, 474, 555,
556, 595
sogneforstanderskabet
arbejdsform, møder, korrespondan
ce 397-426
forhold til beboerne 539-565
forhold til branddirektøren 280
forhold til husmand og tjeneste folk
558
forhold til sognepræsten 528, 531
herredsfogdens/birkedommerens
mødedeltagelse 409ff.
informationsgrundlag 416-419
medlemskab, udtræden, eksklusion
397ff.
sogneforstanderskabet og de højere
myndigheder 575-588
som legatbestyrer 382ff.
som myndighedernes meningsfor-
midler 384-388
som sundhedsorgan 326f.
som talerør for jordemoderdistriktet
332
sogneforstanderskabets sammensæt-
ning
aldersrepræsentativitet 97ff., 138ff.
geografisk repræsentativitet 86ff.,
129ff.
social repræsentativitet 93ff., 125ff.
sogneseparatisme 570-575
spandage 166, 203, 221, 244, 253,
256, 257, 259, 426, 507, 508
stat og kommune
administrativt pålagte opgaver
601ff.
det nye forvaltningsled 599f.
kommunen og myndighedshierar-
kiet 575ff.
opgavesaneringen 1867/68 608ff.
opgavetildeling under enevælde og
folkestyre 605ff.
sanktioner mod kommuner 584ff.
statsopgaver – kommuneopgaver
603ff.
Stenfeldt, J.A., borgmester i Helsingør
20
Store Brøndum-Siem-Torup 57
straffemyndighed over for fattige 370f.
stænder og folketing, kommunens for-
hold til 588-596
stænder, stænderforsamlinger 18ff.,
22-29, 31f., 37, 52, 57, 58, 108, 217,
272, 293, 295, 300, 305, 318, 332,
375, 378, 434, 529, 571, 572, 574,
588, 590, 594, 596
Støvring 130, 139
Sulsted-Ajstrup 399

- sundhedskommissioner 326ff.
 sundhedsvedtægter 331
 sundhedsvæsen 285f., 325-335
 svir og natteorden 268ff.
 Sæderup 91, 195, 197
 Sønder Kongerslev 462
 Sørensen, Rasmus, lærer, husmands-
 agitator 273, 295
 Sørup 124
 Thomsen, H.J.N., sognepræst 164,
 531, 532
 tidsånd, tidens ånd 19, 25, 26, 30
 tiggerbreve. Kommunerne som spon-
 sormarked 388
 Torderup 91, 184, 197
 Torsted 83
 Torstedlund 48, 70, 71, 144
 Trinderup 48
 Trøjel, F.W., sognepræst 146
 Tscherning, A.F., officer, politiker 20,
 109, 647f.
 udstykninger 287ff.
 Ussing Olsen, Peter, forfatter 38
 valg til sogneforstanderskabet
 almindelige valg 111, 112
 privilegerede valg 111, 115
 valgbarhed og valgret 31, 32 71ff.,
 110ff.
 valgberechtigede 50, 51, 54, 71-77,
 80, 113, 114, 355, 542
 valgregler og -procedure 76-80,
 110-116
 valgadministration 353
 amtsrådsvalg 353
 rigsdagsvalg og rigsrådsvalg 356
 valg til den grundlovgivende for-
 samling 1848 355
 valgdeltagelse 80-83, 85, 86, 100, 116,
 118-123, 135, 141, 143, 148, 151,
 634, 650, 653
 valgdeltagelse ved folketingsvalg og
 kommunevalg 142f.
 valgtryk 79, 102, 104, 105, 107, 128,
 152
 Vandborg, proprietær 48
 vandløbsregulativ 323
 vandløbsvæsen 317-325
 vandsynsmænd 320, 380, 546, 553, 579
 vejkatégorier
 biveje 175
 hovedlandeveje 173
 mindre landeveje 173
 vej mænd 174, 207, 209, 256, 262
 vejvæsen 171-216
 veterinære foranstaltninger 377f.
 Viborg Stænder 293, 571, 572, 594
 Visse 41, 47, 65, 73, 81, 87, 92, 133,
 149, 160, 163, 164, 189, 192, 195, 213,
 225, 227, 236, 240, 246, 248, 266,
 272, 274, 283, 310, 326, 329, 352,
 353, 374, 377, 405, 414, 428, 448,
 466, 490, 491, 514, 540, 542, 567,
 576, 582
 Vårst 86, 91, 197, 240, 331, 384,
 522,555
 Wulff, Henrik, sognepræst 164, 358,
 465, 483, 532
 økonomiske system, kommunens (se
 også beskatning, kommunale kasser
 og regnskaber)
 den kommunale økonomi i oversigt
 487-514
 den opgavebundne økonomi 426f.
 formue og gæld, lån og udlån 487ff.
 linier i den kommunale økonomi
 498
 omlægningen af det økonomiske
 system 1867/68 512ff.
 ressourceforbrug 163-168
 restanceproblemet 468ff.
 Ørsted, A.S., kongelig kommissarius
 25, 109
 Øster Ørbæk 83
 åben stemmeafgivning 79f.
 åbne møder 404f.
 Ålborg amt, sogneforstanderskabsfor-
 mænd 53
 ånden fra 1848 274, 335ff.
 Årestrup 42, 527f.
 Årestrup-Gravlev-Buderup kommune
 42
 administrative data 42
 areal, hartkorn og folketal 43
 erhverv 65
 fysisk-geografisk grundlag 65

